

MEDEDELINGEN LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN • NEDERLAND • 78-11 (1978)

TURGOT EN ZIJN TIJDGENOTEN

SCHETS VAN DE BEVESTIGING
VAN DE ECONOMISCHE WETENSCHAP

Dr. Th. L. M. THURLINGS

*Afdeling Staathuishoudkunde, Landbouwhogeschool,
Wageningen, Nederland
(Ontvangen XI-1977)*

H. VEENMAN & ZONEN N.V. - WAGENINGEN - 1978

BIBLIOTHEEK
F. 1
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

All rights reserved, this book or any part thereof may not be reproduced without the written permission of the publisher.

VOORWOORD

De ontdekking van de centrale plaats welke de landbouw inneemt in het geheel der economische relaties bracht te weeg dat in de eerste helft van de achttiende eeuw de verzameling van eerder ontwikkelde partiële inzichten samsensmolt tot de eerste algemene economische theorie.

De polemiek, die omstreeks 1750 in het bijzonder in Parijs ontbrandde over de vraag, welke inhoud het landbouwbeleid moest hebben opdat de welvaart van en de rust in de stad alsmede de belastingopbrengsten zo groot mogelijk zouden zijn, gaf er aanleiding toe dat een zo talrijk publiek zich met de economische wetenschap ging bezig houden dat zij voortaan niet meer viel weg te denken uit het Europese cultuurpatroon.

Een intensieve studie te maken van dit tweeledige gebeuren is in de vele jaren waarin ik reeds aan de Landbouwhogeschool als hoogleraar verbonden ben steeds mijn begeren geweest maar lange tijd waren er andere taken die om voorrang vroegen. Ik prijs mij dan ook gelukkig dat het mij in de afgelopen vier jaren gegeven is geweest een aanmerkelijk deel van mijn tijd te kunnen vrij maken voor het volbrengen van deze studie. Moge het resultaat, dat thans in druk verschijnt aandacht en waardering ondervinden niet slechts van economen maar ook van anderen zoals sociologen en historici. De periode, welke in dit boek wordt behandeld, kende immers nog niet de ver voortgeschreden arbeidsverdeling welke het wetenschappelijk bedrijf van onze dagen kenmerkt en die zowel winst aan grotere indringendheid als verlies aan besef van samenhang en breedte van horizont heeft opgeleverd.

Bij het gereedkomen van dit werk wil ik allen dankzeggen die mij op enigerlei wijze behulpzaam zijn geweest. In het bijzonder betuig ik mijn dank aan Dr. J. H. van Stuijvenberg, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, die een aanmerkelijk deel van het manuscript heeft gelezen en van waardevolle kanttekeningen voorzag, opmerkingen die ik gaarne ter harte heb genomen. Verder dank ik Drs. A. A. P. van Drunen, wetenschappelijk hoofdmedewerker van de vakgroep Staathuishoudkunde van de Landbouwhogeschool die mij bij het opsporen van de litteratuur heeft bijgestaan, alsmede mevrouw B. Konijnenberg-de Jong, secretaresse van voornoemde vakgroep die mijn handschrift in welverzorgd typewerk herschiep. Voorts betuig ik mijn erkentelijkheid aan het adres van de Redactie van de Mededelingen van de Landbouwhogeschool alsmede van het College van Bestuur voor hun medewerking waardoor deze studie in druk is kunnen verschijnen.

Wageningen, November 1977.

INHOUD

INLEIDING	1
1. SCHETS VAN DE ONTWIKKELING VAN DE ECONOMISCHE WETENSCHAP TOT HET BEGIN VAN DE 18e EEUW	6
1. Aristoteles' Politeia en Ethica	6
2. De Scholastieke moraal-theologie	8
3. Nicolaas Oresmus: Begin van verzelfstandiging der theorie van het geldwezen	12
4. De emancipatie van een wetenschap: Jean Bodin en het inflatieverschijnsel	15
5. Antonio Serra: Het vraagstuk van de geldschaarste; begin van het Mercantilisme	18
6. De ontwikkeling van het Mercantilisme	22
7. De bijdrage der Mercantilisten tot de ontwikkeling van de theorie	25
7.1. Wat is rijkdom, wealth, richesse?	25
7.2. Hoe kan men de rijkdom vergroten?	26
7.3. Het gevaar van de verstoring van de kringloop	27
7.4. Interest	28
7.5. Arbeidsloon en bevolkingspolitiek	29
7.6. De behoefte aan statistiek	30
7.7. Belastingheffing en belastingpolitiek	31
8. William Petty: de grondlegger van de economische statistiek	32
9. De Kameralistiek	34
10. Vauban en Boisguillebert: Fiscale hervorming en liberalisatie van de graanhandel ten behoeve van de volkswelvaart en de rijkdom van de koning	36
10.1. Lodewijk XIV en de armoede van Frankrijk	36
10.2. Vauban	37
10.3. Boisguillebert	38
11. John Law; Geldschepping in dienst van de welvaart	42
2. RICHARD CANTILLON	45
1. De persoon van Richard Cantillon (1685?-1734)	45
2. Cantillon en John Law	46
3. Is Cantillon de schrijver van het 'Essai sur la Nature du Commerce en Général'?	50
4. Het karakter van het 'Essai'	53
5. Schets van de inhoud van deel I van het 'Essai'	56
6. Schets van de inhoud van deel II van het 'Essai'	64
6.1. Schatting van de grootte van de benodigde maatschappelijke geldvoorraad	64
6.2. Verklaring van de ruimtelijke verschillen in geldschaarste	65
6.3. Oorzaken en gevolgen van veranderingen van de geldcirculatie	67
6.4. Verklaring van de interest	69
7. Schets van de inhoud van deel III van het 'Essai'	70
7.1. Het nut van internationale handel	70
7.2. Analyse van het internationale betalingsverkeer	72
7.3. De problemen van de dubbele standaard	73
7.4. Re- en devaluaties van de munt	74
7.5. De functies van het bankwezen	74
8. Slotwoord	75
3. DAVID HUME	78
1. De 'Verlichting'	78
2. Levensloop van David Hume (1711-1776)	79

3.	De eenheid van filosofie, psychologie en economie bij Hume	85
4.	De 'Essays Moral and Political'	87
5.	De 'Political Discourses'	89
6.	De economische opstellen van David Hume	91
6.1.	Aard van dit deel der 'Political Discourses'	91
6.2.	'Of Commerce'	92
6.3.	'Of Luxury'	94
6.4.	'Of Money'	96
6.5.	'Of Interest'	99
6.6.	'Of the Balance of Trade'	100
6.7.	'Of the Jealousy of Trade'	101
6.8.	'Of Taxes'	104
6.9.	'Of Public Credit'	105
7.	Terugblik	106
4.	FRANKRIJK OMSTREEKS HET MIDDEN VAN DE 18e EEUW, DE SCHOOL VAN GOURNAY	108
1.	Hoe de economische wetenschap burgerrecht verwierf	108
2.	Frankrijk rond 1750	108
3.	Parijs in de 'Eeuw van de Rede'	116
4.	De School van Gournay	118
5.	DE PHYSIOCRATEN	125
1.	De betekenis van de landbouw in het proces van economische ontwikkeling	125
2.	De geschiedenis van de Physiocratische School	128
2.1.	De persoon van François Quesnay	128
2.2.	De invloed van Boisguillebert en Cantillon op Quesnay	128
2.3.	Quesnay's bijdragen tot de Encyclopédie	129
2.4.	Het verbond met Mirabeau	131
2.5.	Een periode van retraite, 1760–1763	135
2.6.	Het begin van de bloeitijd van de beweging, 1763	136
2.7.	De overgang van economie naar filosofie	137
2.8.	Tanende roem en verval	140
3.	Nadere beschouwing van de economische theorie der Physiocraten	143
3.1.	Het begrip produktie	143
3.2.	De produktiefactoren	144
3.3.	Het begrip 'produit net'	145
3.4.	De 'Ordre Naturel'	147
3.5.	Het marktmechanisme	147
4.	Nadere beschouwing van het 'Tableau Économique'	148
4.1.	Het karakter van het Tableau	148
4.2.	Weergave van het 'Tableau Économique'	150
4.3.	De 'Analyse du Tableau Économique'	153
6.	TURGOT	157
1.	Turgot en de Physiocraten	157
2.	Jeugd en jongelingsjaren van Turgot (1727–1751)	161
3.	Turgot, ambtenaar bij het Parlement van Parijs (1751–1761)	163
4.	Turgot als Intendant van de 'Généralité de Limoges' (1761–1774)	167
5.	De 'Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses'	170
5.1.	De lotgevallen van de tekst	171
5.2.	Verklaring van de titel der 'Réflexions'	171
5.3.	Korte inhoud van de 'Réflexions'	172
5.4.	Het produktiebegrip bij Turgot	175
5.5.	De produktiefactoren	176

5.6.	De produktiefunkties	177
5.7.	Het marktmechanisme	179
5.8.	De funktie van het geld	181
5.9.	Turgot en de Scholastici	182
5.10.	Turgot's breuk met de theorie van Quesnay	182
6.	'Observations sur le Mémoire de Saint P�ravy'	184
7.	'Le Mémoire sur les prêts d'argent'	188
8.	'Valeurs et Monnaies'	189
9.	Turgot, minister van Lodewijk XVI (1774-1776)	190
7.	FERDINANDO GALIANI	195
1.	De strijd over vrijheid of reglementering van de Franse graanmarkt	195
2.	Levensloop van Ferdinando Galiani (1728-1787)	199
3.	'Della Moneta'	200
4.	'Dialogues sur le Commerce des Bl�s'	204
8.	CONDILLAC	207
1.	De waarde-antinomie	207
2.	Leven en werken van l'abbé de Condillac (1715-1780)	207
3.	'Le Commerce et le Gouvernement'	209
4.	De waarde- en prijstheorie van Condillac	212
4.1.	Wat is rijkdom?	212
4.2.	Wat bepaalt de waarde van een goed?	212
4.3.	Hoe kan men waarde meten?	213
4.4.	Welke rol vervult het geld?	213
4.5.	Condillac's produktiebegr�p	214
4.6.	'De ware prijs'	216
5.	Slotwoord	218
9.	ADAM SMITH	219
1.	Levensloop van Adam Smith (1723-1790)	219
2.	Smith als student	222
3.	De 'Edinburgh Lectures'	224
4.	Smith als hoogleraar te Glasgow	225
5.	De betekenis van de 'Glasgow Lectures'	230
6.	De inhoud van de 'Glasgow Lectures'	232
7.	De 'Glasgow Lectures' over de grondslagen van het recht	234
8.	De 'Glasgow Lectures' over economisch beleid	235
8.1.	Inleiding	235
8.2.	Welvaart, arbeidsverdeling, ruilverkeer en prijsvorming	235
8.3.	Beschouwingen over geld, interest en wisselkoers	236
8.4.	De oorzaken van de trage vooruitgang in welvaart	238
8.5.	Welvaart en geestesgesteldheid	239
8.6.	Overheidsfinanciën	240
9.	De 'Early Draft of the Wealth of Nations'	240
10.	Het maatschappelijk effect van de 'Wealth of Nations'	245
11.	Het wetenschappelijk karakter van de 'Wealth of Nations'	251
12.	Nadere beschouwing van de economische analytische theorie in de 'Wealth of Nations'	257
12.1.	'Wealth' en 'revenue'	257
12.2.	De produktiefactoren	260
12.3.	De waardebepaling van het nationaal produkt	260
12.4.	De verdelingstheorie van Smith	262
12.5.	Over het wezen, de oorsprong en de aanwending van kapitaal	265
13.	Smith's visie op de gang der geschiedenis	270

13.1. Inleiding	270
13.2. Hoe het platteland tot wanorde en armoede verviel	271
13.3. De opkomst der steden	272
13.4. Hoe het platteland door de stad tot bloei werd gebracht	273
NOTITIES	275

INLEIDING

De economische wetenschap heeft wortels tot in de klassieke oudheid, maar als verzelfstandigde beschouwingswijze, zich concentrerend op het aspect rijkdom of welvaart, te onderscheiden van de ethische vraag naar goed en kwaad, begint zij zich wat duidelijker af te tekenen vanaf de 15-16e eeuw, in samenhang met de ontwikkeling van het marktverkeer en het ontstaan van de nationale staat.

De behoefte aan edel metaal, om te dienen als ruilmiddel in het zich ontwikkelende marktverkeer en als internationale liquiditeit, de steeds nijpender wordende financiële noden van de vorst, en het gevaar van oproer dat dreigde zodra de broodvoorziening der grote steden tekort begon te schieten, vormden de hoofdpunten van de economische problematiek van de in ontwikkeling verkerende nationale staten.

Aan de ethische beschouwingswijze van ruilverkeer, prijsvorming en geldverkeer, door Aristoteles op gang gebracht en door de Scholastici, vooral door St. Thomas tot leer van de Kerk verheven, hadden de staatslieden onvoldoende houvast. Sommigen van hen waren ook reeds onherroepelijk het punt gepasseerd waarop de leer van de Kerk hen nog iets te zeggen had.

In de kanselarijen, maar ook in de kantoren van kooplieden als Thomas Mun en Josiah Child vormden zich gedachten over rijkdom en economisch beleid, welke onder de namen van Mercantilisme en Kameralisme bekend raakten. De praktijk van onze dagen bracht bij menigeen een beter begrip tweeweg voor hetgeen de staatslieden van toen voor ogen heeft gestaan dan lange tijd, in het bijzonder onder invloed van Adam Smith, het geval is geweest.

Op de drempel van de 18e eeuw zijn er reeds vele aanzetten voorhanden, waaruit de economische wetenschap gestalte kon aannemen, maar essentiële bijdragen moesten nog worden geleverd.

Het begrip 'Wealth' moest nog van primitieve invloeden gezuiverd worden voordat het empirische object van de economische wetenschap helder voor de geest kwam te staan. Boisguillebert, die omstreeks de eeuwwisseling actief was, was een der eersten die de gedachte dat rijkdom en bezit van geld samenvallende begrippen waren duidelijk verbrak. Petty was hem daarin in feite reeds voorgedaan, maar de definitieve doorbraak bracht Cantillon, wiens 'Essai sur la Nature du Commerce en Général' geschreven tussen 1730 en 1734 en in druk verschenen in 1755 begint met de woorden: 'La Terre est la source ou la matière d'où l'on tire la Richesse; le Travail de l'Homme est la forme qui la produit: et la Richesse en elle-même, n'est autre chose que la nourriture, les commodités et les agréments de la vie'.

De landbouw staat in deze omschrijving terecht voorop want iedereen heeft behoefte aan voedsel en aan wat de landbouw verder voortbrengt. Produceert men dat niet zelf dan moet men het verwerven middels het ruilverkeer dan wel

als eigenaar van de grond op zijn deel aanspraak kunnen maken. Door de onderkenning nu van de centrale plaats welke de landbouw inneemt in het totaal der economische relaties, smolten de eerder ontwikkelde partiele inzichten samen tot een samenhangend geheel en ontstond de eerste algemene economische theorie.

Het proces van keuzedaden, dat de allocatie van produktievermogen beheerst, en dat het kenobject der economische wetenschap vormt, moest eveneens nog uit de verf komen. Ook ten aanzien van het functioneren van het marktmechanisme neemt Cantillon's 'Essai' een sleutelpositie in de ontwikkeling der economische wetenschap in. Weliswaar wordt Cantillon veelal genoemd in samenhang met het 18e eeuwse probleem der onder-bevolking, maar het is zijn analyse van het spel van vraag en aanbod dat in wetenschappelijke zin de grootste aandacht verdient. Cantillon immers onderscheidt in het totaal van het agrarisch produktiegebeuren enerzijds een gesloten kringloop, anderzijds een netto produkt. De inkomens, in de landbouw en in de daarmee verbonden ambachten en dienstverlenende bedrijven verkregen dienen tot instandhouding van het agrarisch produktieproces, met uitzondering van het netto produkt dat naar willekeur kan worden besteed. De wederwaarde van dit netto produkt vormt de pacht die belandt bij de grondeigenaren, een groep van personen die onvermijdelijk gering in getale is. Hun inkomen overschrijdt verre datgene wat voor de bevrediging van hun fysiek noodzakelijke behoeften vereist is. De wijze waarop de grondeigenaars hun inkomen besteden beslist over omvang en samenstelling der niet agrarische stedelijke beroepsbevolking. De ondernemers lijken aan het produktieproces richting te geven, in feite laten zij zich leiden en zijn zij ook gedwongen zich te laten leiden door de vraag, zoals die zich op de markt openbaart.

In het complex van keuzedaden nemen sparen en investeren een belangrijke plaats in, want de ruimte die deze in beslag nemen beslist over de snelheid van de kapitaalaccumulatie. Reeds lang had het aspect van accumulatie van rijkdommen aanleiding gegeven tot allerlei beschouwingen; ook hadden Boisguilbert en later Quesnay aandacht gevraagd voor de betekenis der investeringen in de landbouw, maar niettemin waren de faktor kapitaal, het verschijnsel van de kapitaalomloop, en de plaats van de kapitaalrente naast de grondrente als bestanddeel van het maatschappelijke 'produit net' nog grotendeels in de schaduw blijven verkeren.

Het was Turgot die de faktor kapitaal in het volle licht plaatste. Door de expliciete vermelding van de kapitaalrente als onderdeel van het vrij besteedbare inkomen vernietigde hij het op Cantillon's beeld van het economische proces gebaseerde, door Quesnay geformuleerde 'Tableau Économique'.

Het was ook Turgot die de wet van de afnemende meeropbrengsten onder woorden bracht, daarbij zowel een extensieve als een intensieve grens van de bebouwing aangevende. Tot het nationale vermogen gaat dan ook de grond pas dan behoren wanneer hij onder invloed van kapitaalaccumulatie en van

daarop reagerende bevolkingsaanwas schaars is geworden en grondrente is gaan afwerpen.

Turgot's benadering van het proces van sparen en investeren leidde hem tot de conclusie dat besparingen vrijwel zonder uitzondering 'sur le champ' worden geïnvesteerd, zodat de vrees voor verbreking van de kringloop welke vóór hem meermalen was geuit, als ongerechtvaardigd werd afgeschilderd. Daarmede legde Turgot de grondslag voor de theorie van het automatische herstel van het algemene evenwicht, in schoolboeken veelal als 'de wet van Say' of als 'la loi des débouchés' aangeduid.

Met Turgot was het bouwsel van wat later de theorie van de Klassieke School zou gaan heten in feite voltooid, maar Turgot's licht scheen onder de korenmaat. Zijn geschriften verschenen veelal als anonieme bijdrage tot een tijdschrift 'les Ephémérides' en kwamen als overdruk terecht bij een klein aantal uitverkorenen, of hadden het karakter van ambtelijke nota's en memoranda en werden als zodanig slechts in een beperkte kring bekend. Essentiële elementen evenwel van zijn werk kwamen in handen van Adam Smith, die in de periode waarin Turgot zijn belangrijkste geschriften opstelde in Frankrijk vertoefde en beïnvloedde in hoge mate de 'Wealth of Nations'. Smith nu consolideerde de stand van de wetenschap en gaf er in wijde kring bekendheid aan.

Een wetenschap moet niet alleen zichzelf ontdekken, zij moet ook maatschappelijke erkenning bereiken.

Van de economische wetenschap nu mag gesteld worden dat met het verschijnen in 1776 van de 'Wealth of Nations' een halve eeuw werd afgesloten, die voor haar maatschappelijke bevestiging van doorslaggevende betekenis is geweest. Was in 1726 de economische wetenschap nog het bezit van enkelingen, in 1776 had zij burgerrecht verkregen en was zij geworden tot een niet meer weg te denken bestanddeel van het Europese cultuurpatroon.

Om dat te bereiken was er een voedingsbodem nodig, een beweging en een klankbord. Dit alles nu leverde Frankrijk op, een land dat onder het régime van Lodewijk XIV weliswaar een bloeiend kunstleven had gekend, maar dat de wetenschapsbeoefening na de dood van Descartes en Pascal had zien versralen. Onder Lodewijk XV evenwel trad er, onder invloed van een politieke dooi, een opleving in die Frankrijk en Parijs in het bijzonder tot de brandhaard maakte van geestelijke stromingen, welke de 18e eeuw tot de 'Eeuw van de Rede' stempelden.

Ons beperkend tot het economische terrein willen wij wijzen op de aanwezigheid van een vruchtbare voedingsbodem voor de opkomst van vernieuwingsbewegingen.

De landbouw was reeds vele decennia onderhevig gemaakt aan een beleid dat niet de winstgevendheid van de landbouw, maar de handhaving van de rust in de stad, in het bijzonder in Parijs, beoogde. Maximumprijzen, leveringsplicht, reglementering van de handel en interventies in de graanmarkt, alsmede regionale en nationale uitvoerverboden waren daartoe de gebruikelijke midde-

len. Dat Frankrijk daarmee de landbouw als investeringsobject onaantrekkelijk maakte, hem deed verkommeren of zijn achterlijkheid bestendigde waardoor het gehele land in malaise geraakte, was een gedachte die zich steeds heviger aan bepaalde geesten opdrong. Engeland, vanwaar de ideeën der Verlichting naar Frankrijk waren overgewaaid, leek ook met zijn liberale landbouwpolitiek het lichtende voorbeeld te vormen. Ging Engeland immers niet voor in de toepassing van moderne landbouwmethodes? Was Engeland ook niet reeds het land van de grote landbouwbedrijven terwijl in Frankrijk nog het kleine bedrijf overheerste? Waren de lage pachten die Frankrijk kenmerkten, niet de oorzaak van de armoede van de stadsbevolking en van de geringheid der belastingopbrengsten? Boisguillebert had reeds rond 1700 gepleit voor een liberaal landbouwbeleid, Quesnay en zijn volgelingen, die als de Physiocraten de geschiedenis zijn ingegaan, maakten er een hoofdpunt van in hun economisch-politieke program.

Het belastingregime, in het bijzonder de willekeur bij de toepassing van de Taille en de wreedheid waarmee de pachters der indirecte belastingen te werk gingen, vormde een grote steen des aanstoets. Reeds Vauban en Boisguillebert hadden zich ingespannen voor een fiskale hervorming. Quesnay en zijn volgelingen streden, even fervent als zij een absolute vrijheid voor de landbouw en de handel in landbouwprodukten voorstonden, voor een drastische fiskale hervorming. Alle bestaande belastingen immers moesten naar hun mening plaats maken voor een enkelvoudige, evenredige belasting op de grondrente.

De nood van de schatkist dwong de koning leningen aan te gaan, waarvoor hij bronnen van inkomsten verpandde, en waardoor met name onder Lodewijk XIV een groot deel van de macht in handen kwam van de financiers en belastingpachters. Ook tegen dit euvel had Boisguillebert reeds gefulmineerd en wederom was het Quesnay die dit thema overnam. Quesnay was de grondlegger van een Beweging welke ideeën op zeker moment het terrein der economie overschreden en een algemeen filosofisch karakter aannamen.

In het Parijs van het derde kwartaal der 18e eeuw roerden de Physiocraten hevig de trom en vonden zij ook felle tegenstanders. Parijs, de culturele hoofdstad van Europa, vormde het klankbord, waardoor economische leerstellingen grote weerklank vonden en tot in de uithoeken van de toenmalige ontwikkelde wereld doordrongen.

Aldus voltrok zich het proces van maatschappelijke bevestiging van de economische wetenschap. De prijs die er voor betaald moest worden was dat de economische wetenschap in veler ogen vereenzelvigd werd met een bepaald economisch-politiek program. Het verschijnen van de 'Wealth of Nations' bevestigde deze overtuiging. Het zou nog vele jaren duren alvorens men de economische wetenschap zou leren zien als een analytisch apparaat dat wellicht bij machte is middelen aan te geven tot gestelde maatschappelijke doeleinden, dat misschien ook verenigbaarheid of strijdigheid van onderscheiden doeleinden kan aantonen, doch dat geen eigen keuze kent ten aanzien van de doeleinden zelf.

Over het proces waarin de economische wetenschap tot rijpheid kwam en maatschappelijke bevestiging bereikte, wil dit boek berichten. Het beperkt zich daarom ook niet tot een loutere opsomming van economische leerstellingen en hun onderlinge samenhang, maar tracht tevens de wisselwerking tussen de ontwikkeling van het economisch denken en het maatschappelijk gebeuren tot uitdrukking te brengen.

Na een schets van de ontwikkeling van de economische wetenschap tot omstreeks het begin van de 18e eeuw, volgt een achttal hoofdstukken waarin de persoon en de inzichten van een beperkt aantal auteurs centraal worden gesteld.

Cantillon, Turgot en Smith mogen in de ontwikkeling van de wetenschap in directe opvolging worden genoemd. Gournay, Quesnay en Mirabeau daarentegen verdienen vooral vermelding wanneer men let op het aspect der maatschappelijke bevestiging van de economische theorie. Turgot hoort in beide terreinen thuis.

Hume neemt een geheel eigen plaats in. Waar hij de fundamenteën van het economisch gebeuren als historische variabelen beschouwde, en niet de productie maar het welzijn van de mens en van de natie als oogmerk en toetssteen van het economisch handelen aanmerkte, stond hij terzijde van de gedachtenstroom die via Turgot en Smith uitmondde in de Klassieke School. Sommigen willen hem zien als een voorloper van de Historische School. Zijn gezag als filosoof straalde ook af op zijn economische publicaties en droeg bij tot het maatschappelijk aanzien van de economische wetenschap.

Galiani leverde in zijn jeugd een belangrijke bijdrage tot de theorie van het geldwezen, op latere leeftijd nam hij zeer actief deel in de polemiek rond het Franse graanbeleid en was hij een van de voornaamste tegenstanders der Physiocraten.

Condillac tenslotte leverde een belangrijke bijdrage tot de subjectieve waar-detheorie en op de basis daarvan tot het productiebegrip. Hij zou, had men de betekenis van zijn enige economische publicatie onderkend, de ontwikkeling van de economische wetenschap stellig hebben bespoedigd.

Om Turgot te eren, wiens optreden als staatsman grotere aandacht pleegt te genieten dan zijn werken als man van wetenschap, maar die voor de ontwikkeling van de economische wetenschap van vitale betekenis is geweest, hebben wij deze studie de titel gegeven van

‘Turgot en zijn Tijdgenoten’

De ondertitel ‘Schets van de bevestiging van de economische wetenschap’ moge de strekking van het betoog tot uitdrukking brengen.

1. SCHETS VAN DE ONTWIKKELING VAN DE ECONOMISCHE WETENSCHAP TOT HET BEGIN VAN DE 18e EEUW

1. ARISTOTELES' POLITEIA EN ETHICA

Het oude Egypte kende een planmatige economie gebaseerd op het irrigatiesysteem van het Nijlwater, maar van enig inzicht in wetmatigheden waarmee de heersende klasse had rekening te houden is ons niets bekend. Waar een hoge graad van onderworpenheid geldt aan een centraal gezag, zijn ook weinig uitingen te verwachten van elkaar beïnvloedende keuzedaden.

Assyrië en Babylonië waren theocratieën met omvangrijke militaire en bureaucratische organisaties. Beide staten bedreven een actieve handelspolitiek en bezaten reeds een ontwikkeld geld-, krediet- en bankwezen. Van enige aanzet tot economische analyse is echter tot dusverre niets gebleken. Hetzelfde schijnt te mogen worden gezegd van de hoog-ontwikkelde cultuur van het oude China.

He is in Athene dat men de eerste aanzetten moet zoeken. Plato (428–348 v. Chr.), Xenophon (400–355 v. Chr.) en Aristoteles (384–322 v. Chr.) worden in dit verband veelal genoemd. Plato en Xenophon bezitten echter naar onze smaak alleen antiquarische waarde aangezien zij op de ontwikkeling van het economisch denken der middeleeuwen en ook van de tijdvakken daarna geen zichtbare invloed hebben uitgeoefend.

Anders ligt het bij Plato's leerling Aristoteles, de leermeester van Alexander de Grote en hoogleraar te Athene. Hij heeft in hoge mate zijn stempel gedrukt op het denken van de Scholastici, St. Thomas van Aquino voorop.

Aristoteles maakt onderscheid tussen de 'oikonomie' of huishoudkunde die op de afzonderlijke cel betrekking heeft en de 'chremastiek' oftewel de leer van het ruilverkeer. Deze laatste slaat op de 'populatie' – om een term van de biologen te lenen – en is als de eerste aanzet tot de latere sociale economie te beschouwen.

Zijn betoog, neergelegd in 'Politeia' en 'Ethica', is gericht op de juiste inrichting van de samenleving en op de ethische normen waaraan het menselijk handelen moet voldoen¹. De economische uitspraken zijn daarom slechts momenten die het gehele bouwsel mede vormen. Van een verzelfstandiging van de economie is nog geen sprake.

De gedachten van Aristoteles, neergelegd in 'Politeia' en 'Ethica' kunnen naar ons voorkomt als volgt worden geschematiseerd:

I. In de verhouding van mens tot staat en van de mensen onderling moet een natuurlijke orde in acht worden genomen:

a. De mens kan buiten het verband van de staat niet leven. De staat is een orgaan van de natuur en gaat in zekere zin vóór het individu.

- b. De staat is de organisator van de menselijke gemeenschap; de individuele huishoudingen vormen er de cellen van.
- c. Zoals er tussen de staat en de individuele huishoudingen een ordelijke verhouding moet bestaan, moet die ook aanwezig zijn binnen de individuele huishouding. De man is het hoofd van het gezin.
- d. De natuurlijke orde wordt bepaald door fundamentele gegevenheden besloten in de menselijke natuur. Deze zijn:
 - 1. De behoefte aan particuliere eigendom. Collectiviteit van eigendom leidt tot verkwisting en verwaarlozing.
 - 2. De behoefte aan gezag.

Sommigen zijn geboren om leiding te geven, velen om geleid te worden. Wie van nature voor onderdanigheid is bestemd, doet goed zich daarbij neer te leggen.

e. Arbeidsverdeling verhoogt de produktiviteit. Arbeidsverdeling leidt tot ruilverkeer. In de leer van de ruilwaarde legde Aristoteles de grondslag voor de theorie van een markteconomie.

Een goed kent, aldus Aristoteles, *objectieve ruilwaarde* en *subjectieve gebruikswaarde*. De eerste berust op de tweede want bij de ruil worden goederen van een geringere gebruikswaarde geruild tegen goederen met een hogere. Ruilrechtvaardigheid nu eist dat men gelijke ruilwaarden uitwisselt. Hiermede is bedoeld dat een goed niet voor een andere prijs mag worden gekocht of verkocht als die welke overeenstemt met de *werkelijke* waarde. Aristoteles balanceert hier op de drempel van een natuurlijke- of evenwichtsprijsgedachte: de rechtvaardige prijs die zoals latere auteurs formuleerden is gebaseerd op de produktiekosten resp. op de hoeveelheid aangewende arbeid. Aristoteles echter zette deze stap nog niet. Duidelijk is evenwel dat hij op zoek was naar 'de rechtvaardige prijs' en dat hij met name monopolies verfoeide.

f. Het marktverkeer heeft behoefte aan een rekeneenheid en een ruilmiddel. Geld vervult die functies. Om het geld zo veel mogelijk waarde vast te doen zijn behoort het uit edel metaal te worden vervaardigd. Tekengeld zoals door Plato bepleit, was voor Aristoteles onaanvaardbaar.

II. De natuurlijke orde zoals hiervoor omschreven kan worden verstoord.

- a. Slavernij, die een rechtvaardige zaak is als de mens door aanleg tot onderdanigheid is voorbestemd, wordt tot een onrechtvaardigheid als zij door geweld wordt bewerkstelligd.
- b. Rijkdom van goederen die voor behoeftenbevrediging van de eigenaar wordt aangewend is een natuurlijke en dus gerechtvaardigde zaak. Maar er kan ook onnatuurlijke rijkdom ontstaan.

De redenering die tot deze conclusie leidt luidt aldus: Ruilverkeer heeft behoefte aan geld vooreerst als rekeneenheid of waardevergelijkingseenheid, maar verder ook om de verkoper in staat te stellen op een later en dus beter tijdstip zijn aankopen te doen. Het geld laat echter ook toe dat men het oppot en het opent daarmede de deur naar onnatuurlijke rijkdom. Onnatuurlijk omdat geld niet dient om opgepot te worden, onnatuurlijk ook omdat de zucht naar geld

in tegenstelling tot het vergaren van goederen onverzadigbaar is. Op deze basis onderscheidt Aristoteles tussen activiteiten die natuurlijke en andere die onnatuurlijke rijkdom opleveren. Tot de eerste behoren bezigheden als akkerbouw en veeteelt, tot de andere het bedrijven van handel, het huren van arbeid en het nemen van rente².

Heeft Aristoteles geen waardering voor de handel, dan komt dat voort uit een fysiek produktiebegrip waarin voor de *economische* functies van de handel geen plaats is. Handelswinst is dan a priori veroordeeld als zijnde het gevolg van zwendel, en stellig is er geen verontschuldiging als de handelaar er in slaagt door tijdig het grootste deel of het geheel van het aanbod op te kopen, een monopolie te vestigen en monopoliewinsten te maken³. Dat Aristoteles het nemen van interest verwierp houdt verband met het feit dat hij de tijdsdimensie van het economisch proces niet onderkende en daarmee ook de produktiefactor kapitaal niet opmerkte.

2. DE SCHOLASTIEKE MORAAL-THEOLOGIE

In 395 verdeelde keizer Theodosius het Romeinse Rijk in een Oost- en West-Romeins Rijk, ter wille van de erf-opvolging door zijn beide zonen. Het West-Romeinse Rijk bezweek nog geen 100 jaar later onder druk van de zogenaamde Volksverhuizing. Het Oost-Romeinse Rijk bleef nog ruim 1000 jaren voortleven en deed de culturele erfenis van Griekenland en van Rome voortbestaan, uitgebreid en beïnvloed door eigen inbreng en aangepast aan veranderende omstandigheden.

West-Europa geraakte hevig achterop. De economie, onder de Romeinen tot zekere bloei gekomen, raakte in verval; met de Romeinse cultuur ging het evenzo. De enige bestendige cultuurdrager in West-Europa werd de Kerk. In het bijzonder waren het de kloosters, veelal georganiseerd naar de regel van St. Benedictus, waar wetenschap en andere vormen van cultuur in dienst van God en de mensheid werden onderhouden.

De 12e eeuw gaf ingrijpende veranderingen te zien. Mede onder invloed van de Kruistochten werd het contact met het Oost-Romeinse Rijk hersteld en werden verbindingen gelegd met de Islamitische wereld. West-Europa leerde vele zaken kennen, op materieel en op geestelijk gebied, welke de Arabieren op hun vele omzwervingen van andere culturen hadden overgenomen of die uit hun eigen vindingrijkheid waren ontsproten. Een belangrijk onderdeel van dit gebeuren was het herstel van het contact met Alexandrië, waar de wetenschappelijke traditie steunende op de theorieën van Aristoteles was blijven bestaan. Met de hernieuwde kennis van het Grieks leerde de West Europese wetenschap aldus ook deze theorieën kennen en werd zij er ten eerste door beïnvloed.

De ontwikkeling van de verre handel ging gepaard met een proces van stendvorming. Een begeleidend verschijnsel vormden voorts het ontstaan van gilden en de ontwikkeling van verbonden van kooplieden, die vaak als een gewapende en politieke macht het wereldgebeuren beïnvloedden. In de steden

immers waren de ambachtslieden op elkaar aangewezen bijv. ter zake van brandpreventie en -bestrijding, of hadden zij gemeenschappelijke belangen tegenover het stadsbestuur. Sociaal contact leidde tot het stichten van een vereniging die sociale voorzieningen in het leven riep en regels stelde zowel aan de toetreding tot het ambacht als ter zake van de onderlinge concurrentie.

De kooplieden en schippers die zich in den vreemde waagden waren aan vele gevaren blootgesteld; piraten, roofridders, oorlogvoerende vorsten en andere schelmen belaagden hun bestaan. Was het wonder dat zij zich verweerden door compagnieën van verre te vormen, hanzes te stichten en dergelijke meer, voor eerst om door onderlinge aaneensluiting de veiligheid te vinden die het openbare gezag niet gaf, en verder ook om naar de geest van de tijd macht uit te oefenen waar zich daartoe de gelegenheid bood?

Het beeld van volledig vrije mededinging dat in de 19e eeuw als een norm voor behoorlijke economische orde op de voorgrond trad, is derhalve niet te verzoenen met de situatie zoals die zich geleidelijk aan had ontwikkeld. Datzelfde geldt ook voor de landbouw die zolang hij als 'open field system' bedreven werd aan allerlei gemeenschapsregelen onderworpen was. Pas de verkaveling en omheining, bekend als 'enclosure', introduceerde – vooral in Engeland in de tweede helft van de 18e eeuw – de volstrekt individuele bedrijfsvoering.

De wetenschap, lange tijd alleen bedreven in de kloosters, verplaatste haar zetel naar de universiteiten die sinds de 12e eeuw ontstonden. Parijs en Bologna waren de eerste; het waren waarlijk Europese universiteiten, de taal waarin werd onderwezen was het latijn, de taal van de Kerk. Weliswaar verenigden de studenten die uit tal van landen samenstroonden zich nog al eens naar hun geboortestreek in zogenaamde 'nationes', maar van 'nationaliteit' in de staatkundige en vaak agressief-politieke zin zoals men die in de 17e eeuw leerde kennen was geen sprake. Men was Europeaan en Christen. De Kerk was bekleed met het geestelijke gezag, de koning met het wereldlijke, maar zijn gezag was verbonden aan zijn persoon en zijn familie. De nationale staat moest nog geboren worden. Tussen wetenschap en geloof had zich nog geen kloof gevormd, tussen geloof en politiek – althans in theorie – evenmin. De filosofie van die tijd werd uitgedragen door de Scholastieken, wier leerstellingen de mening van de Kerk verkondigden.

De Scholastieken waren de hoogleraren van de Middeleeuwse universiteiten. Wat zij uitdroegen – en als Scholastiek bekend staat – was in hoge mate gebaseerd op, soms ook gericht tegen Aristoteles, wiens werken men via de Arabische wereld had leren kennen. Zij drukten hun stempel op het denken van de Middeleeuwen en tot ver in de Nieuwe Tijd.

Grote figuren uit deze wereld waren Albertus Magnus (1200–1280), Dun Scotus (1265–1308), maar in het bijzonder Sint Thomas van Aquino (1225–1274), een Dominicaan die vooral in Parijs heeft gedoceerd. Zijn voornaamste werk is een theologisch handboek getiteld *Summa Theologica* (1266–1274).

De gedachten van economische aard, welke in deze *Summa* zijn te vinden,

zijn ondergeschikt aan een moraal-theologische problematiek en met name aan de vraag hoe de mens zich in het economisch verkeer moet gedragen om de eeuwige zaligheid deelachtig te kunnen worden. Wat Sint Thomas op deze punten te berde brengt is volledig in overeenstemming met de inzichten van Aristoteles, naar wiens geschriften St. Thomas zelf verwijst.

Centrale punten vormen de leer van de rechtvaardige prijs en het interestverbod. Bij de leer van de rechtvaardige prijs gaat het er niet alleen om dat de verkoper aan de aspirant-koper betrouwbare informatie dient te geven, maar ook dat hij geen hogere prijs mag vragen dan een goed in werkelijkheid waard is. Verstaat men daaronder datgene wat iedereen betaalt, dan is niet méér gezegd dan dat een verkoper of koper geen misbruik mag maken van de onwetendheid van de wederpartij. Er is echter bij St. Thomas en andere Scholastici een diepere beweegreden, t.w. die van de ruilrechtvaardigheid. Bij de ruil moeten gelijke waarden worden uitgewisseld. De rechtvaardigheid is geschonden als de prijs afwijkt van de waarde en hiervoor nu zoekt men houvast bij de normale, d.w.z. in open marktverkeer tot stand gekomen prijs, en soms ook bij de hoeveelheid benodigde arbeid en noodzakelijke onkosten (*labores et expensae*).

Door deze laatste toevoeging ontsnapt men aan de perikelen van een arbeidswaardeleer en blijft men in de sfeer van een produktiekostentheorie. Niettemin is het probleem slechts verlegd. Immers, als men de waarde van arbeid niet kent, kan men ook de waarde van een goed niet kennen.

De leer van de rechtvaardige ruil strekt zich echter ook uit tot het loon: de arbeider heeft recht op een rechtvaardig loon. Maar wat is dan dat nu weer? De gedachten bewegen zich dan in de richting van de formule dat het rechtvaardige loon een bedrag vormt waarvan een arbeider zich en zijn gezin, naar de eisen van zijn stand, naar behoren kan onderhouden.

Het interestverbod dat zich in de katholieke landen tot en voorbij de 18e eeuw handhaafde berustte niet slechts op overwegingen van naastenliefde – die voor consumptieve kredieten aan mensen in nood op haar plaats zijn – maar op een wat merkwaardige redenering welke steunde op de leer van de rechtvaardige ruil, evenals die bij Aristoteles voorkomt. St. Thomas formuleert zijn oordeel aldus: er zijn 'res fungibiles' zaken waarvan het gebruik en het verbruik identiek zijn en 'res infungibiles', waarbij gebruik niet tot verbruik leidt. Een brood bijv. kan men alleen maar gebruiken door het te verbruiken. Derhalve is het een fungibele zaak. Het zou ontoelaatbaar zijn indien men aan iemand, aan wie men een brood verkoopt, behalve de prijs van het brood ook nog eens een bedrag in rekening brengt voor het gebruik van het goed. Wie daarentegen een huis verhuurt, staat het gebruik ervan af en mag daarvoor een vergoeding vragen hoewel hij na afloop van de huur het huis in kwestie onbeschadigd terug krijgt. Een lening nu werd, merkwaardigerwijs, gezien als een verkoop van geld en dus als 'res fungibilis'. Deze stelling leidde tot de conclusie dat de verkoper door de terugbetaling ten volle was betaald; voor een extra beloning, in casu de interest, was derhalve geen argument aan te voeren⁴.

Deze redenering leidde tot een conclusie die volstrekt in strijd was met de ervaring van een wereld die steeds meer open ging voor handel en kapitalis-

tisch georganiseerde nijverheid. De tijddimensie van het economisch proces, en daarmee de factor 'kapitaal' drong zich steeds meer aan het bewustzijn op. De scherpzinnige Franse jurist Carolus Molinaeus (Charles Dumoulin) (1500–1566) richtte zijn kritiek op de theorie der Scholastieken in zijn 'Tractatus Contractuum et Usurarium' dan ook juist op dit punt.

De spanning tussen de theorie en behoeften van de praktijk werd voor een deel opgevangen met een casuïstische benadering. De geldgever zou een vergoeding mogen ontvangen als de vordering in gevaar was gekomen (damnum emergens), welke clausule soms ook zo werd uitgelegd dat een vergoeding redelijk was voor gederfd voordeel (lucrum cessans). Deze interpretatie, die een beroep op 'opportunity costs' inhield, werd door St. Thomas en vele andere Scholastici verworpen, begrijpelijk waar zij de grondslag van het renteverbod ondergroef. Dan was er ook nog de 'poena conventionalis', de boete die redelijkerwijze gevraagd mocht worden van de debiteur die de overeengekomen datum van aflossing overschreed. Het behoeft geen betoog dat er aldus ontsappingswegen open stonden voor de praktijk die het commerciële krediet niet kon ontberen. Dat sommigen er door in gewetensnood kwamen te verkeren is bekend uit testamentaire beschikkingen waarbij kerken en kloosters werden begiftigd om weer goed te maken wat men met de overtreding van het renteverbod had verworven.

De vennootschappelijke kapitaaldeelname, de zogenaamde 'commenda', werd door het renteverbod niet getroffen, evenmin als de 'cambio', de handel in valuta, al zat in de valutakoers veelal een rente-element verscholen.

De Scholastiek leefde voort tot in de 17e en 18e eeuw. Een man als Petty, die in Caen bij de Jezuïeten op school is geweest, vertoont er in zijn benadering van het interest-verschijnsel sporen van⁵.

Soms wordt gezegd dat de Scholastieken zich er toe zouden hebben beperkt te herkauwen wat Aristoteles had verkondigd, maar wie dat stelt, doet de waarheid geweld aan. Zoals te verwachten was van mannen van wetenschap die bovendien voor een belangrijk deel behoorden tot twee rivaliserende kloosterorden, t.w. de Dominicanen en de Franciscanen, is er ook bij hen sprake van een geleidelijke uitbreiding en verdieping van het wetenschappelijk inzicht.

Voor wat de economische analyse aangaat – een bescheiden onderdeel van het terrein dat door de Scholastieken werd bestreken – mag er vooreerst op worden gewezen dat reeds in de 13e eeuw een belangrijke bijdrage tot de waardeleer werd geleverd door Petrus Olivi (1248–1298), een Franciscaan, wiens ideeën een eeuw later, overigens zonder bronvermelding, werden overgenomen door St. Bernardus van Siena (1380–1444), eveneens een Franciscaan.

Olivi schreef de waarde toe niet aan een of andere inherente eigenschap van het goed maar aan het samentreffen van:

- a. 'raritas', d.w.z. schaarste
- b. 'virtuositas', d.w.z. de objectieve gebruikswaarde
- c. 'complacibilitas', d.w.z. de subjectieve begeerte om in een behoefte te voorzien.

Dit laatste begrip stemt overeen met het begrip grensnut zoals het in de 19e eeuw door C. Menger werd geformuleerd.

De prijsvorming als zodanig nodigde eveneens uit tot analyse. De Dominikaan St. Albertus Magnus, de leermeester van St. Thomas maakte een onderscheid tussen de prijs die in een geïsoleerde ruil tot stand komt en de prijsbepaling in een aan concurrentie onderhevige markt. Voor hem was een prijs rechtvaardig indien hij overeenstemde met die welke op een door concurrentie beheerste markt werd verkregen.

St. Thomas voegde aan deze redenering een dimensie toe door te stellen dat de verkoper moreel gehouden is ook zijn kennis over de toekomstige marktsituatie te openbaren. De koopman die in een door honger getroffen stad graan aanvoert, mag de prijs niet aanvaarden die zijn partij kan doen maar moet ook bekend maken of nog andere partijen in aantocht zijn. De rechtvaardige prijs werd in die redenering de 'normale prijs'. Nog een stap verder ging de Franciscaan Dun Scotus, die er op wees dat geen economische activiteit kan standhouden die geen volledige kostendekking oplevert. Een rudimentaire evenwichtstheorie kan men hem niet aanrekenen, aangezien hij het proces van aanpassing van vraag en aanbod niet analyseerde, maar wel mag men in zijn credit boeken dat hij een belangrijk element van zo'n theorie op het spoor was.

Latere Scholastici hielden zich omstandig bezig met de invloed van monopolies niet alleen op de prijs maar ook op de aangeboden hoeveelheid. Zij wierpen deze een restrictief beleid voor de voeten zoals zij ook vaak gilden van restrictieve praktijken betichtten.

Aan een theorie betreffende de inkomensverdeling zijn de Scholastieken niet toegekomen, ondanks de leer van het rechtvaardige loon. Evenmin onderkennen zij de produktiefactor kapitaal hoezeer zij zich ook met de verdediging van het renteverbod bezighielden.

De geldtheorie maakte slechts geringe voortgang. De voornaamste prestatie werd geleverd door Nicolaas Oresmus (1324–1382), rector van het college van Navarre en later bisschop van Lisieux. Deze Fransman, die vele publicaties op theologisch en mathematisch terrein op zijn naam heeft staan, en op het terrein van de sterrenkunde in afwijking van Aristoteles verkondigde dat de aarde draaide in een stilstaand heelal, mag als een van de Scholastieken worden aangeduid. In de theorie van het geldwezen die hij op de basis van de ideeën van Aristoteles ontwikkelde, als hoedanig hij tot de Scholastieken mag worden gerekend, brak hij echter met de Scholastiek in die zin dat hij de onderschikking van economische analyse aan ethische beoordeling ter zijde stelde⁶.

3. NICOLAAS ORESMUS: BEGIN VAN VERZELFSTANDIGING DER THEORIE VAN HET GELDWEZEN

Wat aan economische analyse tot dus verre te berde werd gebracht vormde een element in de beschouwing van geheel andere strekking, t.w. de vraag van ethiek oftewel de vraag naar goed en kwaad. Het verzelfstandigingsproces

waaruit tenslotte in de 18e eeuw de economische wetenschap geboren werd begon echter reeds tijdens de Middeleeuwen. De eerste stap werd gezet door een dienaar van de Kerk, de Fransman Nicolas Oresmus ($\pm$ 1320–1382). Zijn werk zou later worden voortgezet in Frankrijk door Jean Bodin (1530–1596), en vooral in Italië door een lange rij van schrijvers waarvan B. Davanzati, 'Lezione della moneta' (1582), en Antonio Serra, 'Breve trattato della Cause che possono far abbondare li Regni d'Oro et d'Argento, dove no sono Minieri' (1613), met name moeten worden vermeld.

Speelt in het betoog van Bodin het vraagstuk van de inflatie een grote rol (de 16e eeuw werd eerst onder invloed van verhoogde zilverwinning in Tirol maar later vooral door grote aanvoeren van zilver uit Mexico en Peru geteisterd door een ernstige inflatie), in het betoog van Serra treedt het adagium van de mercantilistische handelspolitiek: het streven naar een actieve betalingsbalans op de voorgrond. Oresmus werd daarentegen geconfronteerd noch met inflatieverschijnselen noch met de politiek van Mercantie staten, maar wel kende hij van nabij de schelmenstreken die de koning van Frankrijk met het muntwezen uithaalde. Zijn referaat, 'De Origine, Natura, Jure et Mutationibus Monetarium'⁷, mondt dan ook uit in een brandmerking van muntvervalsing door de koning. De koning die de munt vervalst is een leugenaar als hij zijn beeldenaar op de vervalste munt doet stempelen; hij pleegt meened als hij het teken van het Kruis op het geld laat slaan.

Hoezeer echter ook vervat in een moraliserend referaat, is toch 'De Origine' te beschouwen als de eerste verzelfstandigde theorie van het geldwezen. Functies van het geld, verschijningsvormen en de waardebepalende factoren worden erin op zorgvuldige wijze – los van alle ethiek – geanalyseerd.

De eerste vraag die Oresmus stelt is die naar de oorsprong van het geld. Zijn antwoord luidt dat de ontwikkeling van het ruilverkeer de behoefte deed ontstaan aan een ruilmiddel en een rekeneenheid⁸, in welke behoefte het geld ging voorzien.

Daarop volgt de vraag uit welk materiaal geld moet worden vervaardigd. Het antwoord luidt dat geld duurzaam moet zijn en een grote waarde in klein bestek moet vertegenwoordigen en gemakkelijk te hanteren. Derhalve valt de keuze op goud en zilver. Rekening moet echter ook worden gehouden met de schaarste aan deze metalen. Als er weinig goud is, zal men tevens zilveren munten gebruiken. Is de voorraad van goud en zilver samen te gering, dan valt men terug op bronzen munten.

Vervolgens houdt Oresmus een betoog inhoudend dat een efficient geldwezen moet zijn opgebouwd uit munten van verschillend materiaal: voor grote betalingen goud, voor kleine zilver (omdat anders gouden munten onhanteerbaar klein zouden worden). Voor pasmunten zou men een minderwaardig mengsel mogen gebruiken. In goud zou men bijmenging nooit moeten toestaan, in zilver alleen bij grote schaarste en dan nog alleen onder de voorwaarde van het algemene belang.

De muntslag is er omwille van de doelmatigheid van het betalingsverkeer. Met zijn stempel staat de koning borg voor gewicht en gehalte van de munt.

Alleen hij behoort het recht te hebben munten te slaan, anders blijft verwarring niet uit.

Dat de muntslag een regaal is, houdt echter niet in dat dan ook alle munten eigendom van de koning zijn, waarmede hij zou kunnen doen wat hem belieft. Het geld is eigendom van diegene die het in het ruilverkeer verwerft.

De koning stelt de waarde vast en men doet verkeerd zich daaraan niet te houden en zilveren en gouden munten te behandelen als gewone koopwaar. Dat deze handelwijze wordt geduld heeft tot gevolg dat goud aan het ene land wordt onttrokken en wordt vervoerd naar een ander waar het een hogere prijs doet. Ongemak en verarming kunnen hieruit voortkomen voor het land waaruit het geld wegvloeit.

Nog erger is de onachtzaamheid die het publiek aan de dag legt ten aanzien van het besnoeien van munten. Het aanvaardt deze besnoeide munten tegen de waarde van goede. Dat kan niet lang duren. Grote verwarring moet eruit voortkomen.

De kosten van de aanmunting moeten worden gedragen door de gemeenschap, aangezien aan deze het geldwezen toebehoort. Dit is op de eenvoudigste manier te bewerkstelligen door het muntmateriaal tegen een lagere nominale waarde aan te kopen dan de waarde bedraagt van de munten die er uit worden geslagen.

Geld dat eigenlijk bestendig zou dienen te zijn, kan op vele manieren worden veranderd: in vorm en stempel, in de verhouding tussen de metalen, in prijs en naam, in omvang en gewicht en tenslotte in de kwaliteit van het materiaal.

Ten aanzien van de waardeverhouding van goud en zilver merkt Oresmus op dat deze moet worden vastgesteld in overeenstemming met de natuurlijke waardeverhouding. De koning zou groot onrecht bedrijven als hij moedwillig van de natuurlijke waardeverhouding zou afwijken. Hij zou dan het ondergewaardeerde geld uit het verkeer kunnen halen om vervolgens de officiële waardeverhouding in overeenstemming te brengen met de natuurlijke en dan de eerder ondergewaardeerde munten tegen een hogere prijs (uitgedrukt in het andere metaal) terug te voeren in de circulatie. Aldus zou de koning zich op onrechtvaardige wijze verrijken met de goederen van zijn onderdanen.

Deze redenering komt dicht in de buurt van wat later werd aangeduid als de Wet van Gresham: *Bad money drives out good money*.

Veranderen van het gewicht van geld komt neer op het uitbuiten van de traagheid van het publiek dat te lichte munten voor volwaardig aanneemt, en staat gelijk met oplichting.

Verandering van het allooï is nog gemener. De beeldenaar van de koning schijnt waarborg voor de echtheid van de munt te zijn, maar 'de koning liegt'. Nog erger maakt hij het wanneer hij Gods naam of het teken van het Kruis op de munt laat slaan. Dan wordt de koning die de munt vervalst tot een meinedige.

De koning die de munt vervalst bedrijft een kwaad, erger dan het nemen van rente. Hij ontnemt het geld zijn betrouwbaarheid; het betalingsverkeer komt in verval doordat nu niet alleen de waar maar ook het geld op deugdelijkheid moet worden onderzocht.

Edele metalen verlaten het land; de import van goede handelswaar blijft achterwege; de belastingen kunnen niet op de juiste wijze worden vastgesteld, en leningen kunnen niet op veilige wijze worden verstrekt. Aldus worden goede burgers benadeeld terwijl anderen zich verrijken.

Na deze betogen tegen veranderingen van het geld door de vorst, komt Oresmus met het betoog dat het een andere zaak is wanneer de gemeenschap in het algemeen belang dergelijke zaken zou doen, bijv. wanneer zij een grote som gelds voor het voeren van een oorlog nodig heeft.

In zo'n geval is een heffing op geldbezit een eenvoudige doeltreffende handelwijze die op minder verzet zal stuiten dan andere methoden. Aangezien niemand er zich aan kan onttrekken is zij ook een rechtvaardige manier van belastingheffing. Wie veel geld bezit, draagt ook veel bij.

4. DE EMANCIPATIE VAN EEN WETENSCHAP: JEAN BODIN EN HET INFLATIEVERSCIJNSSEL

De Nieuwe Tijd die met de Renaissance en de Ontdekkingsreizen aanbrak wordt in vergelijking tot de Middeleeuwen onder meer gekarakteriseerd door het dalen van het gezag van de Kerk en het stijgen van dat van de wetenschap. Was het wetenschappelijk oordeel in de Middeleeuwen volstrekt geïntegreerd in en ondergeschikt aan de opvatting van de Kerk over inhoud en strekking der geopenbaarde waarheden, nadien gingen wetenschap en geloof hun eigen weg.

Schokkend voor wie de Bijbel op zijn woord aanvaardde was het wereldbeeld dat de natuurkunde door de werken van Copernicus (1473–1543), Galilei (1564–1642), Kepler (1571–1630) en Newton (1642–1727) afschilderde. Waar was voortaan Gods besturende hand, waar waren de hemel en de hel? Had de zon dan niet stilgestaan boven Gibon en de maan boven Afgalon's dal toen Josua zulks gebod?⁹ Hoe schokkend deze nieuwe inzichten ook waren, zij vormden een waarheid waaraan oude inzichten opnieuw moesten worden getoetst. Maar wat te denken van de a-morele opvattingen van Machiavelli (1469–1527) in 'il Principe'. Mocht een wetenschap zich zo waardevrij opstellen dat zij niet meer vroeg naar morele maatstaven doch slechts naar het succes van het eigenmachtig optreden?

Het verzelfstandigingsproces van de economische wetenschap voltrok zich in kalmer vaarwater. Wat Jean Bodin volbracht is een pure verklaring van een ernstig maatschappelijk verschijnsel, in casu de inflatie, de politieke adviezen die er op volgen zijn toegift.

Jean Bodin (1530–1596) is voornamelijk bekend om zijn maatschappijleer waarin hij na Aristoteles een van de belangrijkste figuren is geweest. In 1576 – in een periode waarin Frankrijk door godsdiensttwisten en andere troebelen werd verstoord – was hij lid van de Staten-Generaal die samenkwam in Blois en ijverde daar voor verdraagzaamheid en voor de vrede. Hij viel in ongenade door zijn verzet tegen financiële plannen van de koning, Hendrik III (1551–1589), en trok zich terug in Laon alwaar hij een bescheiden ambt bekleedde.

Zijn voornaamste werken zijn 'Les Six Livres de la République' (1576) en 'Methodus ad Facilem Historiarum Cognitionem' (1566).

Jean Bodin is voor de ontwikkeling van het economisch denken van betekenis door zijn 'Response aux paradoxes de Monsieur de Malestroit' (1568) dat hij in het 6e boek van 'La République' herhaalde en dat een analyse bevat van de oorzaken van de inflatie welke zijn tijd kenmerkte. Malestroit, de directeur van de munt, had in 'Paradoxes sur le faict des Monnoyes' (1566) beweerd dat er van een echte prijsstijging over langere perioden geen sprake was en ter staving van deze stelling gezegd dat fluweel gerekend in ponden zilver niet duurder was dan enige eeuwen te voren. De prijsstijging was uitsluitend nominaal doordat lichtere munten in omloop waren gebracht. Bodin tastte deze bewering aan. Bestond in die vroege eeuwen, zo vroeg hij zich af, in Frankrijk reeds fluweel en zo ja, wat bewees dan dat het toen duurder was dan nu? Zo dat bewijs al geleverd zou kunnen worden, wat dan nog was de betekenis van zo'n voor Frankrijk niet als representatief aan te merken luxe goed? Men richtte zijn aandacht liever op brood en wijn die voor het dagelijks leven wel maatgevend zijn. Voor deze nu, zei Bodin, kon met behulp van een aantal registers worden aangetoond dat zij veel duurder waren geworden.

Voor Jean Bodin leed het geen twijfel dat er een algemene en langdurige prijsstijging aan de gang was. De oorzaken die hij daarvoor noemt zijn een vijftal.

De minst voorname is de louter nominale. Door besnoeiing en slijtage plachten immers munten steeds lichter te worden zodat er steeds meer van deze in een pond gingen. Uitgedrukt in deze munten voltrok zich derhalve een prijsstijging terwijl de waarde der goederen uitgedrukt in ponden zilver of goud dezelfde bleef.

De voornaamste oorzaak daarentegen die Bodin dan ook als eerste en voornaamste noemde was de grote overvloed aan goud en vooral van zilver die in zijn dagen onder invloed van de aanvoer vanuit Amerika in Frankrijk heerste. Bodin formuleerde derhalve in termen van een primitieve kwantiteitstheorie een monetaire inflatietheorie: stijging van het prijsniveau onder invloed van een toenemende massa van goud en zilver.

Deze toevloed schreef Bodin daaraan toe dat Frankrijk al zijn behoeften uit eigen produktie kon dekken zodat het in de handel met vreemde naties permanent een uitvoeroverschot zou hebben dat door de invoer van edel metaal werd aangezuiverd.

De Spanjaarden betrekken, aldus Bodin, al hun benodigdheden aan voedsel, drank, kleding enz. van Frankrijk. Te hooghartig om alledaagse arbeid te verrichten eisen zij zo hoge lonen dat inwoners uit Auvergne en uit Limousin naar Spanje trekken om daar te werken. Zij kunnen er drie maal zo veel verdienen als in Frankrijk. De Spanjaarden zelf trekken naar het uiteinde der aarde om – behalve nootmuskaat en kruidnagelen die Frankrijk goedgunstig in betaling aanvaardt – goud en zilver te verwerven om daarmee de betalingsbalans van hun eigen land aan te zuiveren. Ook de Noordelijke volkeren die in Frankrijk zout komen kopen hebben weinig aan te bieden waarmee zij zouden kunnen betalen en voldoen hun schulden in baar.

Bodin die zich op andere momenten toch wel bewust was van het feit dat goud op zichzelf geen behoeftenbevrediging betekent, kon zich nog niet losmaken van de illusie dat evenals voor het individu ook voor een volk een grote voorraad van goud en zilver rijkdom betekent. De overvloed aan goud en zilver die in zijn ogen de rijkdom van een land uitmaakte, vormde naar zijn mening ten dele een excuus voor de hoogte der prijzen.

Bodin bleef allerm minst staan bij een monetaire inflatietheorie. Men zou kunnen stellen dat hij reeds melding maakte van prijs- en kosteninflatie. Als zodanig zijn te vermelden de tweede en de vierde door hem genoemde oorzaak. De tweede is namelijk prijsopdrijving door monopolistische organisaties en de vierde wordt gevormd door de zucht naar weelde en genot van koningen en grote heren, die de prijs opjagen van alles waarop zij hun zinnen hebben gezet.

Dan is er tenslotte nog een oorzaak door Bodin als derde aangegeven, waarmee hij naast de geldhoeveelheid ook de omvang van de produktie in de vergelijking betreft, t.w. schaarste en verkwisting. Schaarste is in zijn redenering toe te schrijven aan export, voor een deel nodig ter betaling van onvermijdelijke import, voor een ander en belangrijker deel politiek geboden teneinde met andere staten in vrede te kunnen leven. Deze export echter vergroot de schaarste aan goederen en drijft de prijzen op.

Verkwisting zag Bodin vooral in de mode die nodeloze hoeveelheden stof vroeg voor de vervaardiging van één kostuum en die voorts zoveel splitten daarin deed aanbrengen dat het dienstpersoneel met de afdankertjes van zijn Heer niets meer kon beginnen.

Bodin raadde de koning aan door een sober leven een bijdrage te leveren tot bestrijding van de prijsstijging. Voorts echter gaf hij een reeks van adviezen die hem in latere tijden de kwalificatie van Mercantilist zouden hebben bezorgd. Zoals nog vele anderen na hem stelde hij de nationale voedselvoorziening boven het commerciële belang van de landbouw. De export van tarwe moest naar zijn mening aan banden worden gelegd aangezien het toch een schande was dat hoogwaardige tarwe werd geëxporteerd en boekweit ingevoerd.

Verder beval hij aan grote buffervoorraden aan te leggen waarmee in tijden van slechte oogsten, als Frankrijk tekort aan graan dreigde te lijden, de schaarste kon worden bestreden.

Deze politieke adviezen zijn in zekere zin een toegift op een in hoofdzaak analytische studie. De vanzelfsprekendheid waarmee het belang van het land, in casu de Franse voedselvoorziening, als maatstaf van het politieke handelen wordt beschouwt, verwekt natuurlijk geen verwondering. Het hemd is immers altijd nader dan de rok, geen staatsman die aan dat adagium ontkomt.

De kwantiteitstheorie vindt haar eerste vertolker in Jean Bodin, hoewel C. A. Verrijn Stuart vermeldenswaard vindt dat zij volgens sommigen reeds tot St. Paulus terugreikt¹⁰. Zij werd eveneens uitgedragen door B. Davanzati in zijn 'Lezione della Moneta' (1582). Schumpeter meent dat Davanzati ook de eerste was die een vage notie verraadde van het bestaan van de omloopsnelheid van het geld, al duurde het dan nog tot het einde van de 17e eeuw voordat Petty en Locke haar uitdrukkelijk formuleerden.

Jean Bodin, die wel verband legde tussen de geldhoeveelheid en het prijsniveau, ging niet in op de vraag wat de evenwichtswaarde van het geld oftewel van het goederen-prijsniveau bepaalt. Davanzati, evenals nog velen na hem, stelde zich op het standpunt dat geld een goed was gelijk elk ander. Hij was een aanhanger van het zogenaamde metallisme. De consequentie van dat standpunt was dat de waarde van het geld geacht werd in the long run bepaald te zijn door de kosten van produktie, aanvoer en aanmuntning van muntmateriaal. De geldhoeveelheid, in de kwantiteitstheorie als een gegeven beschouwd, werd in deze long-run-visie tot een afhankelijke variabele.

Van Davanzati moge verder worden vermeld dat hij Gresham vooraf ging in het formuleren van de in- en uitvoerpunten van zilver of goud in het internationale betalingsverkeer, en voorts dat hij aanmerkelijke vorderingen boekte in het formuleren van een waardeleer. De bekende waardeparadox (de hoge prijs van vrij nutteloze tegenover de geringe of zelfs afwezige ruilwaarde van voor de mens noodzakelijke goederen) schijnt bij Davanzati zijn oorsprong te hebben.

5. ANTONIO SERRA: HET VRAAGSTUK VAN DE GELDSCHAARSTE; BEGIN VAN HET MERCANTILISME

Van het leven van Antonio Serra zijn weinig bijzonderheden bekend. Hij werd in Cosenza geboren en noemde zich 'doctor', echter is niet bekend waar hij die waardigheid had verworven. In 1613, toen hij op beschuldiging van vals-munterij in de gevangenis van Napels was geworpen, schreef hij, naar men zegt om de aandacht van de onder-koning op zich te vestigen en zo zijn vrijlating te bewerkstelligen, een verhandeling getiteld 'Breve trattato delle Cause che possono far abbondare li Regni d'Oro et Argento dove non sono Miniere' (Korte verhandeling over de oorzaken die landen, waar geen mijnen zijn, kunnen doen overvloeien van goud en zilver)¹¹. Deze verhandeling vormde een antwoord op een geschrift van Marco Antonio de Santis 'Discorso intorno alli effetti, che fa il cambio in Regno' (Verhandeling over de invloed van de wisselhandel op het land), waarin werd betoogd dat de schaarste aan geld te wijten was aan de hoge wisselkoers.

Was de 16e eeuw, zoals in de voorafgaande paragraaf aan de dag trad, een periode van overvloed aan liquiditeiten, van de 17e eeuw moet veeleer gezegd worden dat zich een liquiditeitsschaarste begon te vormen. In dat kader wordt het begrijpelijk dat verhandelingen verschenen die de schaarste trachtten te verklaren en die middelen tot verbetering van de toestand wilden aangeven. Het geschrift van Serra is een van deze. Het graaft echter dieper en begeeft zich met name in de oorzaken van de nationale welvaart en vormt daarmee een van de eerste min of meer systematische beschrijvingen van de Mercantilistische gedachtenwereld.

Mercantilisme is een term die zijn populariteit schijnt te ontleen aan het feit dat Adam Smith hem hanteerde in de 'Wealth of Nations', alhoewel hij

reeds eerder door Mirabeau werd gebruikt. Met deze term wil men de welvaarts-politiek aanduiden welke door landen als Spanje, Frankrijk en Engeland, Oostenrijk en Pruisen werd gevoerd. Veelal heeft men daarbij de 16e t/m de 18e eeuw op het oog. In het proces van overgang van een federatie van feodale staatkundige eenheden tot een administratieve eenheidsstaat paste ook het streven naar een economische eenheid en naar een gecentraliseerd welvaartsbeleid. Frankrijk onder Lodewijk XI (1461–1483) en Engeland onder Hendrik VII (1485–1509) maakten een begin met een op welvaartsvermeerdering gerichte nationale politiek. Onder Colbert (1619–1683) en Cromwell (1599–1658) kwam het Mercantilisme tot volle ontwikkeling.

Van land tot land verschilde de concrete inhoud, maar enkele karaktertrekken stemden toch wel overeen:

1. Bevordering van de nijverheid, van de actieve handel en van de scheepvaart (onderschikking van de landbouw aan de belangen van een goedkope broodvoorziening van de stedelijke bevolking);
2. een agressief optreden tegen andere naties; het is de tijd van de handelsoorlogen, zoals die tussen Engeland en Nederland;
3. een neiging tot autarkie, veelal daarop neerkomend dat gestreefd werd moederland + koloniën tot een zo gesloten mogelijk handelssysteem te maken; het moederland had daarbij de rol van industrieel, koopman en reder, de koloniën die van leverancier van grondstoffen;
4. een actieve bevolkingspolitiek, met name gericht op de toename van een gezonde en vakbekwame bevolking.

Ter bevordering van de nijverheid werd de invoer van eindprodukten belemmerd, resp. verboden, die van grondstoffen vergemakkelijkt. Anderzijds werd de uitvoer van grondstof bemoeilijkt of verboden als men daarmee de inheemse nijverheid kon bevorderen.

Algemeen was de overtuiging dat het een goede zaak was dat men meer verkocht aan het buitenland dan men van het buitenland betrok.

Dit *streven naar een actieve handelsbalans* dat in de economische literatuur vaak als het kenmerk bij uitstek van het Mercantilisme wordt aangeduid, werd soms ondersteund met uitvoerverboden van munten en muntmateriaal. Dergelijk optreden t.a.v. de internationale handel in goud en zilver werd lang niet door iedereen, die overigens zich als Mercantilist bekende, onderschreven. Van het feit dat ophoping van goud en zilver zich tenslotte moet ontladen in een stijging van het prijsniveau en dat daardoor het exportoverschot zal gaan verdwijnen, waren geleerden zich al vroeg bewust. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat het streven naar een invoersaldo aan goud en zilver altijd zinloos zou zijn. In een tijd van expanderend ruilverkeer en merkbare schaarste aan liquiditeiten is een verlangen naar vergroting van de geldvoorraad zeer wel te begrijpen. De vraag is slechts of het marktmechanisme niet zelf in de mate van het mogelijke daarvoor zorg draagt.

Antonio Serra nu ontwikkelt een strak betoog hoe landen die niet zelf over goud- en zilverbijlen beschikken, in het bezit komen van deze edele metalen.

Hij analyseert hiertoe vooreerst de oorzaken die kunnen leiden tot een exportoverschot van goederen en diensten en steunt daarbij op het verschil in produktiefunctie tussen landbouw en nijverheid.

Als bijzondere oorzaken merkt hij al die krachten aan waardoor een land van bepaalde goederen van nature meer voortbrengt dan het voor zijn eigen behoeften nodig heeft. Men denke met name aan landbouwoverschotten. Als algemene oorzaken noemt hij:

- a. de hoegrootheid van de nijverheid
- b. de hoedanigheid van de bevolking
- c. uitgebreide handelsverrichtingen
- d. regelingen door de koning.

Het land zal overvloeien van geld als de nijverheid, gespecialiseerd naar vele bedrijfstakken noodzakelijke en aangename goederen voortbrengt in hoeveelheden die de binnenlandse behoefte overtreffen. Deze algemene oorzaak moet hoger worden aangeslagen dan de bovengenoemde bijzondere oorzaak die vooral op de landbouw betrekking heeft. Immers, de nijverheid is meer verzekerd van haar winst dan de landbouw, die aan oogst-onzekerheid is blootgesteld. Bovendien leent zich de nijverheid voor *uitbreiding van haar produktie zonder dat dit tot kostenstijging behoeft te leiden*; de landbouw daarentegen kan op het gegeven areaal weinig meer voortbrengen dan hij in feite doet en wordt aldaar met toenemende kosten geconfronteerd. Verder heeft de nijverheid een zekerder markt dan de landbouw. Nijverheidsprodukten zijn minder aan bederf onderhevig. Bovendien is de winstmarge op nijverheidsprodukten beter dan op agrarische.

Wat de hoedanigheid van de bevolking betreft, wijst Serra op de betekenis van de mentale gesteldheid van een volk. Waar het volk ijverig is, oppassend en ondernemend, bloeit de economie en is het geld overvloedig. Genua, Florence en Venetië mogen in dat opzicht met ere worden genoemd. Daarentegen is de bevolking van Napels lui en lusteloos. Het handelsverkeer dat er nog is, wordt bedreven door andere Italianen en door vreemdelingen, maar hun voorbeeld vindt geen navolging bij de Napolitaanse bevolking.

Met de derde factor bedoelt Serra een uitgebreide tussenhandel, d.w.z. een handelsactiviteit die zich niet beperkt tot de inheemse export. Serra noemt Venetië als het grote doorgangshuis van Italië. De tussenhandel is verweven met de eigen stapelmarkt, waaraan zich vele trafieken vasthechten.

Overheidsvoorschriften kunnen handel en nijverheid zeer bevorderen, maar het bepalen van de inhoud ervan behoeft een grondige kennis van de omstandigheden waaronder zij moeten werken en hoe zij daarin zullen uitwerken. Zij moeten – eenmaal vastgesteld – strikt nageleefd en onpartijdig uitgevoerd worden.

Uit deze analyse, die zoals Schumpeter terecht stelt, veel meer gericht is op de oorzaken van een overvloed aan goederen dan van geld¹², springen de volgende punten naar voren:

- a. de betekenis voor economische groei van wat later door Friedrich List als

'die Produktivkräfte' werd aangeduid, zoals de hoedanigheid en grootte van de bevolking en de instelling van de overheid;

b. de uitdrukkelijke vermelding van de wet van de constante zoal niet van de dalende gemiddelde kosten in nijverheid en het verbinden daaraan van een actief aanbodsgedrag;

c. de bijzondere marktpositie die produkten van de nijverheid vaak ten opzichte van die van de landbouw innemen;

d. de betekenis van de nijverheid als trekpaard voor economische groei.

Na deze beschouwing waaruit men de gevolgtrekkingen zou kunnen afleiden met betrekking tot het welvaartsbeleid, houdt Serra zich meer in het bijzonder bezig met de samenhang tussen wisselkoers en betalingsbalansoverschot; zijn conclusie luidt dat het valutaverkeer gevoelig aan vraag en aanbod kan worden overgelaten.

Santis had betoogd dat de schaarste aan geld in Napels was toe te schrijven aan de hoogte van de koers van wissels op andere steden. De opbrengsten van export, zo betoogde hij, werden niet naar Napels overgemaakt maar bleven in den vreemde, vanwege de hoge koers, terwijl de import uitsluitend in Napolitaanse munt moest worden voldaan. Dat was nu al zo'n jaar of tien aan de gang. Daarvóór, zo'n 15 à 30 jaar geleden, toen de koers laag was, zat Napels steeds ruim in zijn geld.

Serra's verweer kan aldus worden samengevat: de wisselkoers is geen oorzaak maar een gevolg van de stand van de betalingsbalans. Een uitvoersaldo maakt de eigen valuta duur en de wisselkoers 'laag'; een invoersaldo veroorzaakt het tegendeel. Een 'hoge' wisselkoers is derhalve een symptoom van een zwakke economische positie, die gepaard kan gaan met een afvloeiing van edel metaal.

Serra onderwerpt vervolgens het in Napels uitgevaardigde verbod van uitvoer van geld aan een kritisch onderzoek.

Hij erkent dat het begrijpelijk is dat een dergelijk middel te baat wordt genomen maar in werkelijkheid, aldus betoogt Serra, werkt het uit ten nadele van de Staat die het tracht te hanteren. Immers degene die geld exporteert doet dat terwille van winst. Die nu is op twee manieren te verwerven, ofwel door in het buitenland goederen te kopen ofwel door middel van kapitaalexport. Worden er goederen mee gekocht die in Napels worden ingevoerd en aldaar verkocht, dan is dat op zich zelf een nuttige zaak maar vindt het bovendien gemakkelijk een tegenwicht in een gelijkwaardige export. De gehele dubbele transactie kan dan zelfs plaats vinden zonder dat er geld wordt getransfereerd, want een markt in wisselbrieven verricht betalingen alsof er een direkte ruil, van goederen tegen goederen, plaats had.

Worden de goederen in kwestie ergens in het buitenland verkocht, dan is er in feite sprake van een belegging in buitenlandse handelstransacties die kapitaal-opbrengsten aan het moederland doet toestromen. Heeft de export van geld plaats om er in het buitenland wisselbrieven mee te kopen – wat Santis

veronderstelt – dan is ook dat een transactie die winst voor het vaderland afwerpt.

6. DE ONTWIKKELING VAN HET MERCANTILISME

In de persoon van Serra ontmoetten wij een schrijver die als Mercantilist wordt aangemerkt. Opgemerkt moet worden dat het begrip 'Mercantilist' niet scherp omlind is maar vaak – en dat in navolging van Adam Smith – wil men er auteurs onder verstaan die aan de nationale geldvoorraad de betekenis toekennen van zoal niet de enige dan toch wel de voornaamste vorm van nationale rijkdom. Deze auteurs beschouwen dan vervolgens een actieve handelsbalans als het middel bij uitstek om de nationale rijkdom te vergroten. In aansluiting daarop zijn zij, uitgaande van de gedachte dat de handel een gegeven omvang heeft zodat markten altijd op anderen veroverd moeten worden, pleitbezorgers van een agressieve handels- en scheepvaartpolitiek, van de verovering van kolonies, van het oprichten van geöctrooieerde handelscompagnieën, zoals onze Verenigde Oost Indische Compagnie die in 1602 door Van Oldenbarneveldt werd tot stand gebracht.

Vat men het begrip zo op als hierboven omschreven dan wordt de aanduiding 'Mercantilist' op Serra minder goed van toepassing. Zijn verdienste is dat hij de nationale produktieve krachten analyseerde maar ook dat aspect zou ons inziens mogen worden gerekend tot het Mercantilisme, namelijk als men daaronder het actieve welvaartsbeleid van de staat begrijpt. Mercantilisme vormt dan de tegenpool van een 19e eeuws-liberale onthoudingspolitiek. In deze zin zou dan Friedrich List tot de Mercantilisten gerekend mogen worden.

Mercantilistische auteurs in de zin van Adam Smith moeten met name in de machtige handelsstaten van de 17e eeuw worden gezocht, t.w. in Holland en in Engeland. Van Hollandse zijde kunnen worden genoemd: Dirck Graswinckel, schrijver van het 'Plakaatboek op het stuk van de Leeftocht' 1651, dat over de politiek t.a.v. de handel in landbouwprodukten handelt, en Pieter De la Court, schrijver van 'Interest van Holland, ofte Gronden van Hollands Welvaren' (1659), een mengsel van liberale en mercantilistische gedachten.

In Engeland werd de lange rij van namen waaruit wij de representatiefste kiezen, geopend door John Hales, op wiens naam het in 1581 verschenen werk 'A Discourse of the Common Weal of Thys Realm of England' wordt gesteld. Deze publicatie past in het beeld van de economische ontwikkeling van Engeland dat zich in de 16e eeuw – mede onder invloed van de toestroming van Vlaamse wevers die gevlucht waren voor Alva – tot een industriële en commerciële natie ontwikkelde, waar het te voren vrijwel uitsluitend een agrarisch land was geweest.

Als typische representant van het door Smith gebrandmerkte systeem van handelspolitiek wordt Thomas Mun (1571–1641) genoemd, schrijver van 'A Discourse of Trade from England to the East Indies' (1621) en van 'England's Treasure by Forraign Trade' dat in 1630 werd geschreven doch pas in 1664

werd gepubliceerd. Dit boek wordt wel als het meest geprononceerde mercantilisme aangemerkt.

Een grote figuur vormde ook Josiah Child (1630–1699) die verscheidene publicaties op zijn naam heeft staan. De vroegste verscheen in 1668 en is getiteld 'Brief Observations concerning Trade and Interest and Money', de laatste is van 1694 en draagt als titel 'A New Discourse of Trade'.

William Petty (1623–1678), wiens ideeën met die van de Mercantilisten overeenstemmen, neemt een eigen plaats in, aangezien hij vooral verdiensten heeft als grondlegger van de economische statistiek.

Het valt op dat Frankrijk, hoe zeer ook Colbert een mercantilistische politiek voerde, in de 17e eeuw geen op de voorgrond tredende mercantilistische auteurs kan aanwijzen. Boisguillebert die in het laatste decennium van de 17e eeuw van zich deed spreken, was geen Mercantilist doch veeleer een voorloper van de Physiocraten.

In de 18e eeuw traden op de voorgrond als mercantilistische auteurs John Law (1671–1729) en Richard Cantillon (1685(?)–1734), de ene een Schot, de andere een Engelsman, die beiden in Parijs activiteiten ontplooiden. Voorts vallen in Frankrijk de geschriften te vermelden van sommige leerlingen van Gournay, zoals Forbonnais en Montaudoin. Uit Schotland stamde James Steuart (1712–1780) die als de laatste der grote Mercantilisten wordt aangemerkt. Hij onderging zijn vorming in Duitsland, waar hij als balling verbleef en moet ons inziens veeleer als de enige Britse Kameralist worden beschouwd.

Waren de Mercantilisten der 17e eeuw voorstanders geweest van direct, gericht overheidsingrijpen, bij die van de 18e eeuw trad een beter begrip voor het functioneren van het marktmechanisme en de stimulerende, selecterende en organiserende functie van de concurrentie aan de dag. Hun voorkeur ging dan ook niet meer uit naar geöctrooieerde handelscompagnieën en andere monopolistische organisatievormen maar naar indirecte – globale – vormen van bescherming. 'Pas trop gouverner' en zelfs 'Laissez faire' zijn klanken die door hen werden geuit. Mercantilisten bleven zij echter in die zin dat zij ingrijpen van de overheid ten behoeve van het nationale belang op de voorgrond plaatsten en vaak ook betekenis bleven toekennen aan een actieve handelsbalans.

De beoefening van de economische wetenschap aan de universiteiten heeft de behoefte aan scherpe tegenstellingen en verdelingen meegebracht. Deze zijn didactisch aantrekkelijk maar tegelijkertijd vaak moeilijk te verzoenen met de werkelijkheid die veelal slechts lichte schakeringen en geleidelijke overgangen laat zien. Zo is zelfs het onderscheid tussen de 18e eeuwse Mercantilisten en de liberaal-dogmatische Physiocraten soms alleen gradueel aan te geven. Spraken laatstgenoemden over verbetering van de welvaart, dan was het toch ook weer Frankrijk dat hun voor ogen stond: 'Pauvres paysans, pauvre royaume, pauvre roi'. Ook Adam Smith was heel wat minder cosmopolitisch dan men soms denkt. 'Political economy' zo zei hij, streeft twee doeleinden na: een ruime goederenvoorziening voor het volk en een inkomen voor de staat dat voldoende is ter vervulling van de publieke functies. Ook hier is de visie een nationale. Dat kwam bijv. ook duidelijk naar voren waar hij de in Holland zo zeer ge-

wraakte 'Act of Navigation' (1651) met een beroep op het belang van de Engelse defensie de wellicht verstandigste van alle handelspolitieke maatregelen noemde die Engeland ooit had genomen.

Duitsland dat maar weinig deel had aan de wereldhandel, ontwikkelde in de 18e eeuw een eigen variant van het Mercantilisme, een universitair leervak dat bekend staat als Kameralistiek of Kameralisme. Om de gang van het betoog in deze paragraaf niet te onderbreken, zal in een latere een korte beschrijving van het Kameralisme worden gegeven. Thans moge worden opgemerkt dat het een brugfunctie heeft vervuld naar het denken van Adam Müller (1779–1829), Friedrich List (1798–1846), en van de Historische School. Terwijl in de Klassieke School de aandacht zich in de analyse concentreerde op de krachten van vraag en aanbod, de bestudering van de eigenschappen van de stationnaire toestand steeds grotere belangstelling kreeg en in economisch politieke zin een liberaal standpunt werd ingenomen, bleef in Duitsland de aandacht zich veel meer richten op de betekenis van de nationale samenleving en de taak van de staat in het proces van economische groei en ontwikkeling.

James Steuart, die wij reeds noemden, heeft een aantal jaren in Tübingen doorgebracht en onderhield nauwe betrekkingen met de hoogleraren van de universiteit aldaar. Zijn inzichten, neergelegd in een uit vier delen bestaande lijvige studie, getiteld 'An inquiry into the Principles of Political Economy', verschenen in 1767, zijn gevormd mede onder invloed van het Duitse Kameralisme.

Onder invloed van de minachting die Adam Smith voor het Mercantilisme koesterde, is in Engeland de mercantilistische literatuur lange tijd als onwetenschappelijk ter zijde geschoven. In Duitsland, dat in de 19e eeuw het proces doorliep waarmee Engeland en Frankrijk eerder waren geconfronteerd, namelijk dat van het samensmeden van een lappendeken van landen en gewesten tot een nationale eenheid en dat de behoefte ondervond om voor deze nationale staat economisch en politiek erkenning te verwerven in het internationale vlak, in dat Duitsland was te verwachten dat er meer begrip en waardering voor de mercantilistische literatuur werd getoond. Dat blijkt ook het geval te zijn, zoals men verwachten kon, in de kring van de Historische School. Gustav Schmoller publiceerde in 1884 een opstel getiteld 'Das Merkantilssystem in seiner historische Bedeutung', waarin hij het Mercantilisme vooral belichtte en prees als een politiek gericht op het bewerkstelligen van *interne* economische eenheid. Voor dat aspect had Adam Smith geen oog.

In Engeland herleefden de belangstelling en de waardering voor de Mercantilisten in de jaren dertig van onze eeuw, toen de gehele wereld door een diepe depressie werd getroffen. Het was J. M. Keynes die deze ommekeer te weeg bracht, doordat hij in zijn 'General Theory of Employment Interest and Money' – de titel roept herinneringen op aan Child – een hoofdstuk opnam (ch. 23) getiteld 'Notes on Mercantilism, the Usury Laws, Stamped Money and Theories of Underconsumption'. In dit hoofdstuk stelde hij dat de opvattingen

der Mercantilisten over werkgelegenheid, interest en geld principieel juist waren.

Schumpeter, die vindt dat Keynes al te edelmoedig was voor de Mercantilisten, spreekt in zijn 'History of Economic Analysis' niettemin eveneens waardeerend over de wetenschappelijke prestaties der Mercantilisten. Hij is van mening dat zelfs directe ontwikkelingslijnen aanwijsbaar zijn tot in het werk van Adam Smith toe. Op blz. 245 met name noemt hij als 'possible filiation' de lijn Child-Hume-Turgot-Adam Smith. Op blz. 287 wijst hij op de lijn die loopt van Petty via Cantillon naar Quesnay.

7. DE BIJDRAGE DER MERCANTILISTEN TOT DE ONTWIKKELING VAN DE THEORIE

De theoretische beschouwingen der mercantilistische schrijvers concentreeren zich om een tweeledige vraag: hoe kan de welvaart van land en volk worden vergroot en hoe kan de financiële positie van de vorst worden versterkt.

In deze samenhang kwamen zij in aanraking met de vraag: wat is welvaart, hoe kan men haar meten; welke middelen heeft men om de welvaart te vergroten; op welke wijze kan de vorst de gelden verwerven die hij voor de bekostiging van leger en vloot en andere overheidsuitgaven nodig heeft; welke belastingen verdienen de voorkeur, welke belastingdruk is nog verenigbaar met het streven naar hogere welvaart; hoeveel geld kan de koning jaarlijks oppotten in zijn schatkist zonder de economische kringloop te verkleinen?

Aldus legden zij de grondslag voor begrippen als rijkdom, accumulatie en circulatie, en werden zij geconfronteerd met de vraag welke krachten bepalend waren voor zulke belangrijke kostencomponenten als interest en arbeidsloon.

7.1. *Wat is rijkdom, wealth, richesse?*

De Mercantilisten komt de eer toe het begrip 'rijkdom' als kernbegrip in de beoordeling van het economisch gebeuren en als centraal beginsel van economische politiek te hebben gesteld. Wat Aristoteles en vervolgens de Scholastieken over rijkdom hadden verkondigd, droeg een beschouwend en moraliserend karakter, met de Mercantilisten werd hij object van analyse en beleid.

De inhoud van het begrip 'rijkdom' is niet altijd even scherp omlijnd, soms nadert het tot ons begrip nationaal inkomen, vaak echter blijft het staan bij wat wij 'vermogen' zouden noemen en stemt het overeen met het volkse begrip 'geld en goed', soms weer is het vernauwd tot uitsluitend 'geld', geld dan in de zin van volwaardig metalen geld; bankbiljetten en giraal geld kunnen natuurlijk niet meegerekend worden in de nationale rijkdom waar zij slechts een vordering en een schuld van burgers en banken onderling representeren.

De 18e eeuwse Mercantilist Cantillon definieerde 'la Richesse' als 'la nourriture, les commodités et les agréments de la vie' – een definitie waarin Boisguilbert hem was voorgegaan. In deze definitie wordt rijkdom niet meer met 'vermogen' maar met 'inkomen' vereenzelvigd. Het begrip (nationaal) inko-

men neemt vanaf die tijd tot aan de komst der grensnutsscholen de centrale plaats in alle economische analyses in, om eerst weer nadat Keynes' 'General Theory' gemeen goed was geworden, op die plaats terug te keren.

De Mercantilisten, geboeid door de vraag hoe rijkdom en macht van de natie konden worden vermeerderd, gebruikten spontaan begrippen die wij als *macro-economisch* zouden aanmerken. Met de introductie van het begrip 'rijkdom' en de centrale plaats die zij daaraan gaven, legden zij de eerste steen voor het bouwsel der macro-economie.

7.2. *Hoe kan men de rijkdom vergroten?*

De nationale vermogensvorming omvat, zoals wij vandaag de dag ons bewust zijn, de som van binnenlandse investeringen en het saldo van het kapitaalverkeer met het buitenland. De Mercantilisten, gesteld voor de vraag hoe een natie zich succesvol kon handhaven in de internationale concurrentie – voor de Engelsen waren het vooral de Hollanders en Zeeuwen voor wie men zich in acht moest nemen – vertoonden de neiging om de accumulatie of vermogensvorming uitsluitend toe te schrijven aan een voordelig saldo in de handelsbalans. Bij nadere beschouwing blijkt het dan te gaan om een voordelig saldo in de lopende rekening van de betalingsbalans.

Thomas Mun uitte zich in 'England's Treasure by Forraign Trade' aldus: 'The ordinary means . . . to increase our wealth and treasure is by Forraign Trade, where in wee must observe this rule, to sell more to strangers yearly than wee consume of theirs in value'¹³. Mun ging daarin niet zo ver dat hij uitvoer van edel metaal wilde verbieden. Als koopman en vervolgens als directeur van de East India Company wist hij uit ervaring dat aankopen in de vreemde vaak met zilver moesten worden betaald; hij betoogde dat men dit handelsverkeer in zijn totaliteit moest beoordelen. Tegenover de invoer stond immers de uitvoer die voor terugkeer van het geld zorg draagt¹⁴. Wat hij, met een verwijzing naar een mens die meer geld uitgeeft dan hij binnenkrijgt en daardoor verarmt, wilde aanduiden is dat toeneming in rijkdom voor een land alleen maar mogelijk zou zijn door middel van een overschot in de (lopende rekening van de) betalingsbalans.

Wie nu mocht menen dat Mun geldbezit vereenzelvigde met rijkdom komt bedrogen uit. De 'kwantiteitstheorie' is voor Mun niets nieuws: 'all men do consent that plenty of money in a kingdom doth make the native commodities dearer'¹⁵, waardoor de export wordt bemoeilijkt. Er is, zo zegt Mun, een bepaalde hoeveelheid geld nodig voor het maatschappelijk verkeer en hij bepleit dat een overvloedige hoeveelheid wordt aangewend voor het verlenen van kredieten aan het buitenland. Hij wijst op een zodanig beleid van de vorst van Toskane en op de bloei van de havenstad Livorno die daaruit zou zijn voortgekomen. Opvattingen zoals door Mun verkondigd vindt men eveneens bij Child; ook hij erkent de noodzaak van een vrij betalingsverkeer en van de zin van kredietverlening aan buitenlanders.

De mercantilistische accumulatietheorie is onvolledig te noemen omdat zij slechts melding maakte van de toename van de nationale geldvoorraad aange-

vuld eventueel met de toename van beleggingen in het buitenland. Zij is oppervlakkig te achten omdat zij niet ingaat op de oorzaken, t.w. op het proces van sparen en investeren. Haar verdienste is dat zij bestond, met andere woorden dat het probleem van de samenhang tussen welvaartsverbetering en vermogensvorming aan de orde werd gesteld, hoe primitief dan ook. De 18e eeuw, met name de Physiocraten, Turgot en Smith, kon daarop voortbouwen.

7.3. *Het gevaar van de verstoring van de kringloop*

In de visie der Engelse Mercantilisten vond het geldverkeer zijn oorsprong in de internationale handel. Immers alleen door een exportoverschot in de handelsbalans kon Engeland dat niet zelf over goud- of zilvermijnen beschikte in het bezit komen van het zo begeerde edele metaal. Uitvoer van geld beschouwde men nogal eens als een direkte verarming en als een groot gevaar voor de bedrijvigheid. Deze uitvoer was immers, zo dacht men, onttrekking van geld aan de circulatie. Geleidelijk aan echter brak het inzicht baan dat men het internationale betalingsverkeer vrij moest laten wilde men de kringloop niet verstoren. Petty en Locke formuleerden reeds een theorie van het automatische evenwichtsherstel in de betalingsbalans.

Dat alles hield nog niet in dat er geen binnenlandse oorzaken van verstoringen van de kringloop zouden kunnen zijn. Het idee dat het marktmechanisme zou zorg dragen voor een volledige benutting van de voorhanden arbeid was deze schrijvers vreemd. Wanneer Mun een soberder leefwijze bepleit, is dat niet alleen omdat aldus invoer van luxe goederen achterwege blijft maar tevens omdat de overdaad der rijken dan werk verschaft aan de armen in het *eigen* land.

Het zijn echter niet de particulieren die de ergste bedreiging voor verbreking van de kringloop vormen maar de koning! Deze toch heeft de gewoonte om van zijn jaarlijkse inkomsten een deel op te bergen in zijn schatkist. Mun met name gaat op dit aspect in en vraagt zich af of het wel nodig is dat de koning zulks doet, en antwoordt dan – als politicus – dat een koning die over een rijkge vulde schatkist beschikt in de verleiding komt om niet alleen nodeloze maar ook gevaarlijke oorlogen te voeren. Als econoom stelt hij echter de vraag ‘how much treasure a Prince may conveniently lay up yearly’¹⁶ en geeft daarop ten antwoord dat deze oppotting nooit méér mag bedragen dan het positieve saldo in de betalingsbalans belooft. Mocht de koning meer oppotten dan het saldo in de betalingsbalans bedraagt, dan onttrekt hij geld aan het maatschappelijk verkeer ‘whereby the life of lands and arts must fail and fall to ruin both of the public and private wealth’.

Belastingen moeten door de koning daadwerkelijk en in het eigen land besteed worden, dan wordt de kringloop niet verstoord, en degenen die aldus werk vinden zullen hem dankbaar zijn. Oppotting echter is gevaarlijk ‘for a Prince (in this case) is like the stomach in the body, which if it cease to digest and distribute to the other members, it doth no sooner corrupt them but it destroys it self’, aldus waarschuwt Mun.

Petty, in ‘A Treatise of Taxes and Contributions’, geschreven in 1662, uit

zich in gelijke zin: het maatschappelijk verkeer heeft behoefte aan een bepaalde hoeveelheid geld, bepaald door omvang van het ruilverkeer en betalingsgewoonten. Overtollig geld is schadelijk omdat het prijsstijgingen uitlokt en het is dus goed dat de koning dat geld in de schatkist doet verdwijnen, maar onttrekt de koning te veel geld 'then the mischief there of would be the doing of less work, which is the same as lessening the people, or their art and industry'¹⁷.

Ook hij ziet geen grote gevaren in het heffen van belastingen mits het geld in kwestie maar in het binnenland besteed wordt. Er kan zelfs een stimulerende werking van uitgaan indien de belastingen worden geheven 'from the landed and lazy' en besteed worden by 'the crafty and industrious'¹⁸.

Het is duidelijk dat het gevaar voor verbreking van de kringloop wordt gezien als zich te bevinden bij de overheid. Lauderdale die in 1802 en Malthus die in 1815 de noodklok luidden omdat de overheid besloten had tot versnelde aflossing van de staatsschuld hadden hun inspiratie bij Mun en Petty kunnen halen.

De Mercantilisten zagen een toestand van volledige mededinging eerder als een uitzondering dan als de regel. Ook paste in hun denken dat er tekort aan geld kon komen, d.w.z. dat er minder geld in omloop kon zijn dan nodig was om het ruilverkeer levendig te houden en belastingafdracht vlot te doen verlopen. Onder deze omstandigheden gaat er van een toeneming van de geldvoorraad een stimulerende werking uit op de bedrijvigheid, en men kan zich dan de vraag stellen hoe Mercantilisten stonden tegenover het verschijnsel van bankbiljetten en giraal geld dat zich in de 17e eeuw begon te ontwikkelen. Zagen zij daarin een middel om de economie tot bloei te brengen?

John Law onderkende de mogelijkheden die er op dat terrein lagen en gaf daarvan blijk onder meer in een geschrift dat hij in 1705 publiceerde, getiteld 'Money and Trade considered, with a proposal for supplying the nation with money'.

Vrijwel alle Mercantilisten echter beschouwden geld als een goed dat zijn waarde ontleent aan de stof waaruit het is vervaardigd. Bankbiljetten en giraal geld zagen zij aan voor substituten van geld die niet bij machte waren de geldhoeveelheid te vergroten.

Een tekort aan geld, voor vele Mercantilisten een schrikbeeld, werd later door anderen als een vermeend probleem gebrandmerkt. Bij voorbeeld door Boisguillebert die de geringheid van de consumptie als oorzaak aanwees en de schaarste aan geld slechts als begeleidend verschijnsel – spiegelbeeld van de oppotting – kenschetste en door David Hume, die met een beroep op de kwantiteitstheorie stelde dat aangezien het prijsniveau zich instelt op de grootte van de aanwezige geldvoorraad, deze grootte zelf niet ter zake doet.

7.4. Interest

De Mercantilisten zagen in een lage interest een stimulans voor de bloei van handel en nijverheid. Met afgunst keek men in Engeland naar Holland waar geld voor 2 à 3% geleend kon worden en men schreef daaraan de bloei van de Republiek toe. Zo vond men in Engeland ook veel voorstanders van een li-

mitering bij de wet van de hoogte van de rentevoet, namelijk om op die manier de economische ontwikkeling van het land te bevorderen. Child was de voorname voorstander van deze gedachte.

Wie dit standpunt inneemt legt weliswaar een verband tussen de omvang van de investeringsactiviteit en de hoogte van de interest, maar ontkent een verband tussen de omvang der besparing en de hoogte van de interest. Voor hem is de interest slechts de prijs die betaald moet worden om mensen te bewegen afstand te doen van liquiditeit. Om in moderne bewoordingen te spreken: in deze opvatting is slechts plaats voor een monetaire interesttheorie.

Petty verklaart en motiveert de interest uit het ongemak en de risico's welke degene die geld uitleent aanvaardt en waarvoor hij een genoegdoening verlangt. Die genoegdoening is de interest. De hoogte van de interest op geldleningen zou gelijk zijn aan het rendement op grondbezit dat als de *natuurlijke standaard* moet worden aangemerkt, indien de geldlening een even veilig bezit zou vormen als de grond¹⁹.

Dat is echter niet het geval en in de interest op geldleningen schuilt derhalve altijd een meer of minder grote risicopremie; dat is een natuurlijke zaak maar hoe groot de risicopremie dan wel mag zijn is niet van buitenaf te zeggen en daarom ziet Petty geen mogelijkheid tot het stellen van wettelijke rentemaxima. 'Of the vanity and fruitlessness of making Civil Positive Laws against the Laws of Nature, I have spoken elsewhere, and instanced in several particulars'²⁰.

Elders zet Petty uiteen dat de waarde van grond wordt bepaald als een veelvoud van de netto grondrente welke veelvoud een ervaringsfeit is, afgeleid van een doorsnee levensverwachting van kopers²¹. Voor Engeland geldt hiervoor aldus Petty 21 jaar, waarbij hij aantekent dat in andere landen 'by reason of better titles' wel met 30 jaar wordt gerekend.

Petty's betoog is op dat punt nogal verward, maar waar het op aankomt is dat de interest op geldleningen wordt verklaard uit de hoogte van de grondprijs en niet zoals wij doen net andersom. Wij zullen later zien dat Quesnay dezelfde wijze van verklaring van de interest volgde als Petty.

John Locke (1632-1702), de Engelse filosoof, graaft in zijn geschrift 'Some considerations of the consequences of the lowering of interest and raising the value of money' (1692) wat dieper dan Petty deed. Evenals bij Petty is bij Locke de interest de prijs voor het lenen van geld, maar het aanbod op de geldmarkt moet gezien worden in betrekking tot de omvang der reeds bestaande schulden en tot de stand van de conjunctuur, waarbij een opgaande conjunctuur een stijging en een neergaande een daling van de interest meebrengt. Met wat goede wil kan men, aldus Schumpeter, hierin een voorafschaduwung zien van de Zweedse 'loanable fund' theorie²².

7.5. Arbeidsloon en bevolkingspolitiek

Vele Mercantilisten beschouwden lage lonen als een middel tot behoud en vergroting van de export. Waar zij verder van mening waren dat de hoogte van het arbeidsloon samenhangt met de hoogte van de kosten van levensonderhoud, trachtten zij deze laatste te beïnvloeden. In Frankrijk, met name onder Colbert,

leidde deze opvatting tot een landbouwbeleid waarbij de regionale en de nationale export van graan alleen in tijden van overvloed geoorloofd was en waarbij voorts verkoop buiten de officiële markten en opslag anders dan in daarvoor aangewezen graansilo's verboden waren. Dit beleid dat reeds omstreeks de overgang van de 17e naar de 18e eeuw door Boisguillebert als de voornaamste oorzaak van Frankrijk's ellende werd gebrandmerkt, werd na 1750 tot inzet van felle politieke strijd. Het veronachtzaamde de belangen van de landbouw en was uitsluitend gericht op een goedkope broodvoorziening van de steden.

De opvatting dat lage lonen een gunstige en hoge lonen een nadelige factor vormden in de internationale concurrentiestrijd werd niet door alle Mercantilisten gehuldigd. Child met name keerde de gangbare redenering om en betoogde dat hoge lonen geen beletsel voor hoge welvaart maar er juist het bewijs van vormden²³.

De bevolkingspolitiek zoals die in de 17e en 18e eeuw werd bedreven, was gericht op de bestrijding van onderbevolking. Grote epidemieën en de veelvuldige oorlogen eisten hun tol en menigeeen vroeg zich af of het geboortecijfer wel toereikend was om de bevolking op peil te houden. Voor een dreigende overbevolking, waartegen Malthus in het begin van de 19e eeuw waarschuwde, was nog niemand bevreesd. In Duitsland kwam daarbij dat men de gevolgen van de ontvolking die tijdens de 30jarige oorlog was ontstaan duidelijk nog niet te boven was.

De bevolkingspolitiek was bovendien kwalitatief van aard. Door immigratie van vakbekwame maar gezonde jonge mensen hoopten de overheden nieuwe impulsen te geven aan de economie, want 'when the people are many and the arts good, there the traffique must be great and the country rich' zegt Mun²⁴.

Ook Cantillon, hoewel hij de bevolkingsomvang voorstelt als een afhankelijke variabele, zag in een talrijke bevolking een bron van rijkdom en kracht.

7.6. *De behoefte aan statistiek*

Wie economische politiek wil voeren, heeft behoefte aan betrouwbare statistische informatie en om die te verwerven en te verwerken is onder meer inzicht nodig in structuren en samenhangen. De ontwikkeling van de economische statistiek en die van de economische theorie vertonen derhalve samenhang en vloeien voort uit dezelfde bron: de noden der staathuishoudkunde.

Reeds Mun in 'England's Treasure by Forraign Trade' drong niet alleen aan op frequente waarneming van de stand van de betalingsbalans maar gaf ook aanwijzingen hoe die balans moest worden opgesteld. Het statistisch materiaal zou moeten worden ontleend aan de douaneregisters uit de tolhuizen aan de landsgrenzen. Daarbij zou men moeten bedenken dat naast de uitvoer van goederen ook de waarde van de onzichtbare uitvoer moet worden verantwoord, als ook die van de vis die onmiddellijk naar buitenlandse markten wordt vervoerd zonder een Engelse haven aan te doen. Ook zou men de uitvoer van geld in het geding moeten brengen.

Om de waarde van de onzichtbare invoer te berekenen zou men een bepaald percentage van de invoerwaarde van goederen moeten aftrekken, omdat in die

waarde reeds transportkosten en assurantiekosten zijn opgenomen.

Als grondlegger van de economische statistiek wordt echter niet Mun maar William Petty aangemerkt.

7.7. Belastingheffing en belastingpolitiek

Dezelfde staatkundige ontwikkelingen die het Mercantilisme hadden doen geboren worden brachten ook het probleem van de belastingheffing op het voorfront. De feodale vorsten hadden hun militaire behoeften nog kunnen dekken uit eigen middelen en door de dienstplicht van vazallen die zelf zorgden voor man en paard. Toen echter na de uitvinding van het buskruit de vuurwapens hun intrede deden, de uitrusting van een leger veel kostbaarder werd en de oorlogsvoering een zaak werd van huurtroepen, moest de vorst naar andere en ruimere middelen omzien.

Het is begrijpelijk dat een middel als een loterij, dat wel beproefd is, te kort schoot en ook dat het de vorsten aldra verdroot zich telkens weer met een Bede te moeten wenden tot de steden en gewesten waarover zij heerschappij voerden. Koningen zijn geen bedelaars. De uitweg was het opleggen van belastingen, in welk opzicht de stadsbesturen al lang het voorbeeld hadden gegeven.

De pogingen van de vorst om zijn onderdanen aan een belastingplicht te onderwerpen stuitten vaak op fel verzet. In de Nederlanden bij voorbeeld vormde Alva's poging om een 10% omzetbelasting, de beruchte Tiende Penning, in te voeren, aanleiding tot de opstand. In Engeland bevorderden soortgelijke conflicten de ontwikkeling naar een parlementair regeringssysteem. De weigering van de Britse koloniën in Amerika om de financiële lasten te dragen van de aldaar gelegerde troepen, zoals die door de Engelse koning eenzijdig werden opgelegd, vormde de aanleiding tot de Amerikaanse Vrijheidsoorlog.

De problemen die zich ter zake van de belastingheffing voordeden waren vele. Waarop berustte het recht van de koning om belastingen te heffen? Lodewijk XIV achtte zich de eigenaar van geheel Frankrijk en dus meende hij de vrijheid te hebben tot zich te nemen wat hij nodig had. In Engeland zagen de koningen het 'droit divin' aangevochten door Locke's leer van het 'Original Contract', die zich baseerde op het beginsel van de volkssouvereiniteit. Hoe moesten de rechtsregels luiden, hoe konden rechtsgelijkheid en rechtszekerheid verkregen worden? Hoe moest de inning der belastingen veilig worden gesteld?

Verdiende het de voorkeur om direkte dan wel om indirecte belastingen te heffen? Het gemak van de invordering scheen het pleit te doen doorslaan naar de zijde van verbruiksbelastingen en naar die van in-, uit- en doorvoerrechten. Waren deze echter ook in overeenstemming met het economische desideratum van een zo hoog mogelijke welvaart? Welke invloed oefenden belastingen uit op het proces van economische vooruitgang?

John Locke formuleerde de oudste afwentelingstheorie: alle belastingen waar en hoe ook geheven worden door het marktmechanisme ten slotte afgewenteld op de grondrente, het enige echte rest-inkomen. Op die grond bepleitte hij de vervanging van alle bestaande belastingen door een algemene grondbelasting.

8. WILLIAM PETTY: DE GRONDLEGGER VAN DE ECONOMISCHE STATISTIEK

William Petty (1623–1687) ging school bij de Jezuïeten in Caen (Normandië) en studeerde vervolgens medicijnen aan de universiteiten van Leiden, Utrecht, Parijs en Oxford. Hij verwierf de doctorsgraad in Oxford in 1751 en doceerde er gedurende een jaar het vak anatomie. Daarna ging hij als officier van gezondheid met Britse troepen naar Ierland. Aldra werd hij belast met het registreren en toedelen van landerijen die na de Ierse opstand (uitgebroken in 1641) waren verbeurd verklaard. Daarna keerde hij terug naar Engeland alwaar hij zich onder meer met wetenschappelijke problemen van de scheepsbouw bezig hield. In 1666 vertrok hij andermaal naar Ierland om er zich blijvend te vestigen. Hij beheerde er zijn uitgebreide bezittingen en schreef en werkte aan bestuurlijke hervormingen. Bijzonder belangrijk zijn zijn geschriften over 'political arithmetic', waarin hij politieke en economische zaken trachtte te behandelen in termen van getal, gewicht en afmetingen. Hij liep daarmee vooruit op latere statistische begrippen en technieken. Zijn voornaamste publicaties zijn 'A Treatise of Taxes and Contributions' (1662), 'Discourses on Political Arithmetic' (1691), 'Quantulumque concerning money' (1682) en 'Political Anatomy of Ireland' (1672).

Het merendeel van de opvattingen die men in de geschriften van Petty aantreft, stemt overeen met die van de schrijvers die wij in paragraaf 6 behandelden. Doordat hij echter uit was op de fundering van theorieën in gemeten grootheden, stuitte hij op nieuwe aspecten en moest hij vaak nieuwe begrippen formuleren. Een voorbeeld vindt men op het terrein van het geldwezen. Dat Petty betoogt dat de samenleving een bepaalde behoefte heeft aan geld, – 'There is a certain measure and proportion of money requisite to drive the trade of a nation, more or less would prejudice the same'²⁵ –, verraadt zijn wetenschappelijke onafhankelijke geest, maar betekent niet de formulering van een nieuw inzicht. Petty trachtte echter een schatting te maken van de grootte van de benodigde geldhoeveelheid; in het kader van die probleemstelling onderkende hij het aspect van de omloopsnelheid van het geld in de vorm van 'cash balance', en die ontdekking vormde een reële bijdrage tot de ontwikkeling van de geldtheorie²⁶.

Een andere bijdrage valt te bezien in zijn poging om te geraken tot een meting van het nationale inkomen. Zijn probleem is met name hoe een waarde-vaste maatstaf te vinden waarin het nationale inkomen kan worden uitgedrukt. Zijn redenering terzake is als volgt: de produktie ontstaat uit twee produktiefactoren, de arbeid die als de vader en de grond die als de moeder van de rijkdom kan worden aangemerkt. De beloning van arbeid berust op de lange duur op de reproductiekosten van arbeid, uit te drukken in een hoeveelheid voedsel. Aangezien echter deze hoeveelheid voedsel zich ook laat uitdrukken in het aantal morgen land dat gemiddeld nodig is om haar voort te brengen, moet het mogelijk zijn om de natuurlijke pariteit van grond tot arbeid te bepalen. Eenmaal deze pariteit gevonden kan men het nationale inkomen, resp. vermogen

uitdrukken in oppervlakte-eenheden grond.

Petty omschreef de grondrente als een restinkomen, namelijk als datgene wat resteert van de opbrengst van de oogst, goede en slechte jaren dooreengenomen, nadat alle kosten in rekening zijn gebracht die voor de produktie noodzakelijkerwijze moeten worden gemaakt.

Deze 'rent' manifesteert zich vooreerst in natura, namelijk als datgene wat overblijft nadat het voedsel dat mens en dier direkt of indirekt in het produktieproces verteerden en het nodige zaaizaad zijn terzijde gesteld. De 'rent' in natura wordt tot een geldrente m.b.v. de prijsvorming voor het produkt in kwestie.

De prijs is de in gemunt zilver uitgedrukte waarde van een goed en wordt bepaald door de hoeveelheid zilver die met eenzelfde arbeidsinspanning kan worden gewonnen en tot munten verwerkt.

De grondprijs is een institutioneel bepaald veelvoud van de grondrente en de verhouding van grondrente tot grondprijs is maatgevend – afgezien van risicopremies – voor de interest op geldleningen.

Opmerkelijk is voorts dat Petty reeds formuleerde wat later bekend zou zijn als de averechtse aanbodsfunctie van arbeid. Op het stuk van de bevolkingstheorie formuleerde hij reeds 'the law of the geometric progression' waarmee de bevolking zou toenemen. Deze stelling, afgeleid uit statistische gegevens, legde Petty neer in zijn 'Essay concerning the multiplication of mankind' (1686). Na hem zouden nog een aantal andere auteurs in de loop van de 18e eeuw er mede voor de dag komen, alvorens Thomas Malthus er zekere faam mede verwierf. Desondanks was Petty, als trouwe Mercantilist, voorstander van een actieve bevolkingsspolitiek: 'Fewness of people is real poverty'²⁷.

Ten aanzien van het geldwezen was zijn theorie metallistisch zoals die van anderen: waarde ontleent het geld aan het materiaal waaruit het is vervaardigd. Vermeldenswaard is dat Petty van mening was dat de aanmunting niet alleen vrij zou moeten zijn, maar bovendien kostenloos teneinde de meest volmaakte overeenstemming tussen de waarde van het geld en die van edel metaal te waarborgen en zodoende het geld tot een zuivere maatstaf van de waarde der goederen te doen worden.

Reeds maakten wij melding van Petty's opvatting dat de koning goed doet overtoellig geld in de schatkist te laten vloeien, maar dat hij werkloosheid en armoede veroorzaakt indien hij geld dat voor de instandhouding van de kringloop noodzakelijk is, in de schatkist laat verdwijnen.

Petty deed ook pogingen om de voordelen van de internationale handel te berekenen. In samenhang daarmee onderkende hij het karakter van de betalingsbalans en het mechanisme van automatisch evenwichtsherstel.

Hij keerde zich, evenals Mun had gedaan, tegen uitvoerverboden van geld, zoals hij zich naar wij eerder zagen ook tegen wettelijke rentemaxima verzette. Zoals de wisselkoers een prijsverhouding is voor valuta tussen 2 plaatsen is de interest een prijsverhouding in de tijd.

Petty schonk ruime aandacht aan het vraagstuk van de juiste belastinghef-

ving. Eerder reeds wezen wij er op hoe met het ontstaan van de nationale staat er bij de vorst een behoefte was ontstaan aan regelmatig vloeiende belastingbronnen om aan de zich steeds weer opnieuw aandienende en in gewicht toenemende uitgaven het hoofd te kunnen bieden. Problemen die zich voordeden bij deze groei van de overheidsfinanciën waren voorts de geringe feitelijke informatie waarover de overheid beschikte, het ontbreken van een systematiek in de belastingwetgeving, de grote rechtsonzekerheid waarin de belastingplichtigen verkeerden en het ontbreken van een bekwaam en integer ambtenaren-corps.

Petty nu leverde een aantal bijdragen tot de beginselen van het beleid ten aanzien van overheidsuitgaven en van belastingen. Hij stelde voorop dat de koning moet beginnen met nauwkeurig vast te stellen wat zijn reële behoeften zijn. Overmatige belastingheffing is immers verspilling en verzwakt het land. Wat Petty bepleitte kwam in feite neer op de eis dat het beleid moet berusten op een scherp omlijnde, goed doordachte *begroting*.

Ten aanzien van de belastingheffing stelde hij dat belasting in evenredigheid tot de rijkdom der belastingplichtigen moet worden opgelegd. Een proportionele belastingplicht laat de oorspronkelijke maatschappelijke verhoudingen onaangetaast, daardoor aldus Petty bevredigt hij ook de zin voor recht: gelijke last bij gelijk vermogen. In dit opzicht mag Petty gelden als voorganger van Vauban en Boisguillebert.

Gegeven de schaarste aan geld, die vaak op het platteland wordt waargenomen, moet voor de landbouw de gelegenheid worden geschapen de belasting in natura te voldoen. Vauban sprak zich, zoals wij nog zullen zien, in gelijke zin uit.

De koning moet niet alleen zorg dragen voor een goede begroting en voor een rechtvaardige belastingwetgeving, maar ook, aldus Petty, zorg dragen voor goede statistieken. Alleen op de basis van een betrouwbare en toereikende statistische informatie is een verantwoord beleid mogelijk. 'Ignorance of the Member, Trade and Wealth of the people is often the reason why the said people are needlessly troubled'²⁸, zei Petty.

9. DE KAMERALISTIEK

De nationale staten die in de 16e–17e eeuw ontstonden hadden behoefte aan een bekwaam en integer ambtenarenapparaat. De weg daarnaartoe was echter lang en moeizaam. Men spreekt graag van het absolute koningschap van Lodewijk XIV, maar was zijn koningschap wel zo absoluut? Frankrijk was in feite veeleer een federatie van gewesten dan een gecentraliseerde eenheidsstaat. De gewesten en steden bezaten immers meer of minder verregaande privileges die zij met felheid verdedigden. De regenten, ambtenaren en rechters waren in feite eigenaar van hun ambt dat door vererving en verkoop van de ene persoon op de andere overging. Van onderdanigheid aan de koning, anders dan noodgedwongen, was geen sprake. In Engeland was de situatie al niet anders.

De geschiedenis van het persoonlijke bewind van Lodewijk XIV dat in 1661 na de dood van Mazarin een aanvang nam, is een langzame verovering van de macht die in handen was van de koninklijke 'officiers' door de koninklijke 'commissaires', ambtenaren die door de koning werden aangesteld op tijdelijke basis en wier bevoegdheden door de inhoud van hun 'commission' waren begrensd. De personen die hiervoor werden aangezocht werden veelal uit de burgerij uitgekozen. Met het toenemen van het centrale beleid groeide ook de ambtenarenstand. Speciale departementen werden in het leven geroepen en speciale diensten ontstonden.

Waar ontvingen deze ambtenaren hun opleiding? De dienst van wat in Nederland de Waterstaat zou heten kreeg pas in 1747 een eigen opleidingsinstituut voor ingenieurs: 'l'École des Ponts et Chaussées'. Andere 'grandes Écoles' dateren van nog veel later. 'l'École Polytechnique' die civiele en militaire ingenieurs opleidde, werd gesticht in 1794; 'Saint-Cyr-l'École', de beroemde militaire academie dateert van 1808. De Franse bestuursambtenaar tijdens het Ancien Régime ontving zijn opleiding ofwel op de priesterseminaries ofwel in de faculteiten voor rechtswetenschappen.

Het was in Duitsland dat aan de universiteiten leerstoelen in bestuurswetenschappen werden ingesteld, de zogenaamde Kameralistiek. De eerste was die welke door de koning van Pruisen, Frederik Willem I (1688-1740) aan de Universiteit van Halle werd verbonden.

Het woord Kameralistiek is afgeleid van 'camera' of 'Kammer', waarmee de plaats werd aangeduid waar de schatkist van de vorst zich bevond. Kameralistiek of Kameralisme werd vervolgens veelal opgevat als een complex van filosofische staatsrechtelijke en economisch-politieke leerstellingen, betrekking hebbend op het wezen van de staat, de rechten en de plichten van de vorst en van de onderdanen en op de middelen tot bevordering van de welvaart van het land en van de inkomsten van de staat.

Als zodanig is het Kameralisme de Duitse en Oostenrijkse, in het algemeen dieper filosofisch gefundeerde, variant van datgene wat in Frankrijk en Engeland als Mercantilisme werd aangeduid. De voornaamste representanten zijn Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717-1771) en Joseph von Sonnenfels (1732-1817). In hun staatsrechtelijke opvattingen zochten zij hun uitgangspunt in het natuurrecht. In hun economische beschouwingen legden zij zware nadruk op bevolkingsaanwas als een voorwaarde voor welvaartsverbetering.

Een eenzijdige belangstelling voor handel of industrie kan hen niet worden aangewreven. In hun visie hangen alle bedrijfstakken op functionele wijze onderling samen. De volkshuishouding werd als een organisch geheel gezien, waarbij de staat optrad als 'regulerende Idee der Theorie und der Leitstern der Praxis'.

De Staat moest er ook voor zorgdragen dat de omvang van elke bedrijfstak in juiste verhouding stond en bleef staan tot het geheel. Structurele crises konden in deze opvatting niet zonder meer aan de sanerende werking van het marktmechanisme worden overgelaten.

De gedachte dat geld op zichzelf voor de samenleving rijkdom beduidt werd

door de Kameralisten niet onderschreven. Geld is een ruilmiddel, het bezit ervan geeft als het ware aanspraak op goederen. Geld is voorts als rekeneenheid een middel in het ruilverkeer en knoopt op vlotte wijze de afzonderlijke eenheden van het produktieproces aaneen. Als zodanig is het een organisatiemiddel.

Aangezien geld de bedrijvigheid kan stimuleren komt het er in de geldpolitiek op aan te bevorderen dat het geld in beweging blijft. Het moet zodanig worden aangewend dat het een maximaal effect heeft op werkgelegenheid en produktie. De binnenlandse markt moet daarom ook zo veel mogelijk voor de binnenlandse producenten worden gereserveerd. Grondstoffen mag men invoeren, eindprodukten moet men uitvoeren.

Als universitair leervak behelsde Kameralistiek een aantal onderwerpen gelegen op het terrein van de filosofie, het staatsrecht en, zoals in bovenstaande beschrijving tot uitdrukking kwam, de economie. Disciplines die heden ten dage een afzonderlijk karakter dragen, zoals de 'Finanzwissenschaft' en de Statistiek, namen er een grote plaats bij in.

10. VAUBAN EN BOISGUILLEBERT: FISCALE HERVORMING EN LIBERALISATIE VAN DE GRAANHANDEL TEN BEHOEVE VAN DE VOLKSWELVAART EN DE RIJKDOM VAN DE KONING

10.1. *Lodewijk XIV en de armoede van Frankrijk*

De 17e eeuw is voor Frankrijk de eeuw van Lodewijk XIV (1643–1715). Deze koning die na de dood van Mazarin (1661) een persoonlijk bewind voerde, verschaftte Frankrijk glans en aanzien. Tegelijkertijd echter leidde zijn zucht naar weelde en naar macht – zich uitend in een reeks van oorlogen – tot steeds zwaardere belasting van het Franse volk en tot een ontwrichting van de staatsfinanciën. De koning had veel geld nodig, onmiddellijk, en verpachtte en verpandde daarom bronnen van toekomstige inkomsten. Aldus bood hij belegging aan gelden die anders wellicht het bedrijfsleven ten goede waren gekomen en deed hij een machtige groepering van financiers en belastingpachters ontstaan.

Mogen wij Bordewijk geloven dan stegen de uitgaven van bijna 30 miljoen livres in 1639 tot bijna 130 miljoen in 1680²⁹. Ging in 1639 aan militaire uitgaven 60% van het totaal op, in 1680 was dat aandeel gestegen tot 75%. Daarbij bleef het niet, de laatste dertig regeringsjaren van Lodewijk XIV die door twee Europese oorlogen werden gekenmerkt, werden, zoals Harsin laat zien, jaren van snel toenemende overheidsuitgaven. Van 1689 tot 1697 verdubbelden de uitgaven; tussen 1701 tot 1714 namen zij zelfs met méér dan 100% toe; de militaire uitgaven in deze periode verdrievoudigden zich zelfs³⁰.

Grote tekorten deden zich voor die men door manipulaties met de munt en door krediet trachtte te dekken.

De belastingen waren zwaar en willekeurig. Bij de direkte belasting, de zogenaamde 'Taille', werd eerst de som bepaald die in de schatkist moest vloeien. Dat bedrag werd vervolgens verdeeld over de gewesten, vandaar over de pa-

rochies en tenslotte over de aangeslagenen. Wanneer een gewest, een parochie of een individu tegemoetkomend werd behandeld, moesten anderen een zwaardere last dragen. De adel en de geestelijkheid waren van de 'Taille' vrijgesteld, evenals van sommige indirecte belastingen (de zogenaamde 'Aides'). Daarnaast waren er individuele vrijstellingen en begunstiging. Door de vele vrijstellingen brachten de belastingen minder op dan waarop de koning bij een algemene belastingplicht had kunnen rekenen. Door de verpachting der indirecte belastingen bestond er geen overeenstemming tussen wat de contribubelen betaalden en wat de schatkist ontving. Men is er in de 17e eeuw nooit in geslaagd om zelfs maar bij benadering te berekenen wat het rendement was dat door de algemene belastingpachters werd gemaakt.

Het enige middel dat de staat bezat om de schatkist aan haar trekken te laten komen was de pacht vaak te vernieuwen.

Lodewijk XIV, overtuigd dat een koning uitsluitend aan God rekenschap verschuldigd was, omringde zich in zijn latere levensjaren met een schare hovelingen die hem naar de mond praatten. Onafhankelijke geesten die hem met de waarheid durfden confronteren verloren zijn gunst. Een van deze schaarse figuren was Vauban.

10.2. *Vauban*

Sebastien le Prestre, Seigneur de Vauban (1633–1707), beroemd vestingbouwer en stedendwinger, maarschalk van Frankrijk en schrijver van vele verhandelingen over militaire zaken, godsdienst, overheidsfinanciën, geld, landbouw en kolonisatie, verspeelde de gunst van de koning toen hij in 1706 een plan openbaar maakte dat hij reeds in 1695 had geopperd, nl. een ingrijpende hervorming van het belastingstelsel, daarop neerkomend dat het bestaande onsystematische geheel zou worden vervangen (afgezien van de externe douanerechten) door een proportionele inkomstenbelasting, waaraan iedereen zonder uitzondering onderhevig zou zijn. Het tarief zou 5 à 10% belopen, de heffing zou in de landbouw in natura, daarbuiten in geld plaats vinden.

Vauban verwachtte van de verwezenlijking van dit plan:

- a. een aanzienlijk grotere opbrengst voor de schatkist;
- b. een verlichting voor diegenen die tot dan toe de belastingen hadden moeten opbrengen, vooreerst doordat er geen vrijstellingen meer zouden gelden en verder doordat de kosten van aanslag en invordering tot een zeer bescheiden bedrag zouden worden teruggedrongen;
- c. een grotere rechtsgelijkheid;
- d. een verhoging van de welvaart.

Het behoeft geen betoog dat dit plan groot verzet opriep bij diegenen die vrijstellingen genoten in het bijzonder dus bij adel en geestelijkheid, maar ook bij de belastingpachters, die hun profijtelijk bedrijf in gevaar zagen komen en zelfs bij de ambtenaren die in de veelheid en gecompliceerdheid van fiskale regelingen hun broodwinning vonden. Vauban publiceerde zijn boek zonder te voren de bewilliging te vragen van de koning. Weliswaar publiceerde hij ano-

niem, maar zijn naam werd spoedig bekend. De oplage van het boek dat Vauban de titel 'Projet d'une dixme royale' meegaf werd in beslag genomen. Hiermede werd de belangstelling van het publiek alleen maar aangewakkerd; een tweede uitgave, nu met de naam van de auteur verscheen nog in 1707, een derde in Brussel in 1708. Vauban trok zich de gebeurtenissen echter zeer aan; nog in het jaar 1707 stierf hij.

Vauban beschrijft in zijn boek hoe Frankrijk er bij staat: 10% van de bevolking is bedelaar, 50% verkeert in bittere armoede, een volgende 30% is in wat betere doen maar gaat gebukt onder schulden, de resterende 10% verkeert in echte welstand. Het is het belastingstelsel dat schuld is aan de deplorabele toestand waarin het grootste deel van het Franse volk verkeert. Het belang van de koning ligt in de welstand van de kleine man. De volksklasse is echter degene die alle lasten moet dragen.

Was Vauban in zijn vroegere geschriften geheel en al de Mercantilistische zienswijze toegedaan, kennismaking met Boisguillebert's 'Detail de la France' (1695) had hem bekeerd tot de overtuiging dat welvaart niet bestaat uit geldbezit maar in produktiviteit. Frankrijk is een vruchtbaar land dat een hoge welstand zou kunnen hebben indien het goed werd bestuurd. Landbouw, handel en nijverheid vormen de drie hoekstenen waarop de welvaart berust. De koning kan er voor zorgdragen dat zij allen tot bloei komen indien hij maar ingaat op Vauban's suggestie van een *algemene* proportionele inkomstenbelasting.

Schumpeter wijst erop dat sommigen Vauban om zijn liefde voor statistiek en ander bewijsmateriaal hebben willen zien als een der grondleggers van de statistiek, maar acht deze poging ongegrond. Vauban bracht geen nieuwe theorieën maar paste bekende op bekwame wijze toe.

Bordewijk maakt melding van de legende dat niet Vauban maar een ander, vermoedelijk Boisguillebert de auteur van de 'Dixme Royale' zou zijn geweest³¹. Boisguillebert had reeds in 1695 het vraagstuk van de broodnodige fiskale hervorming aan de orde gesteld in zijn studie 'Detail de la France', die zoals gezegd grote invloed uitoefende op Vauban. In 1707 publiceerde hij een tweede bekende studie 'Factum de la France', eveneens aan het fiskale vraagstuk gewijd. In deze studie nu verzette hij zich tegen de gedachte van Vauban dat de Dixme, d.w.z. de Tiende ook in natura zou mogen worden voldaan. Boisguillebert was van mening dat alleen een belasting in geld in aanmerking kwam. Het is derhalve zeer onwaarschijnlijk dat de 'Dixme Royale' van zijn hand zou zijn. Bovendien leefde Vauban nog toen de tweede editie, van zijn naam voorzien, het daglicht zag. Zou Vauban dan, zo vraagt Bordewijk zich af, niet in verzet zijn gekomen tegen zijn ongenade bij de koning indien zijn naam wederrechtelijk was gebruikt?

10.3. Boisguillebert

Pierre Pesant, Sieur de Boisguillebert (of Boisguilbert) (1646–1714) was een magistraat die zijn leven grotendeels in Normandië en met name in Rouen heeft doorgebracht, ver van 'all the Paris influences that might have interfered with the originality of his ideas'³². Hij is de schrijver vooreerst van 'Detail de

la France' (1695), een boek dat als ondertitel meekreeg 'La cause de la diminution de ses biens et la facilité de remède en fournissant en un mois l'argent dont le roi a besoin et enrichissant tout le monde'.

Hierin stelde Boisguillebert dat Frankrijk in 1661 bij de dood van Mazarin in welstand had verkeerd maar nadien onder Colbert tot armoede was verval- len. De oorzaken waren het door Colbert ingestelde uitvoerverbod van graan, waardoor de landbouw onrendabel was geworden en voorts de toeneming van de belastingdruk, het systeem van verpachtingen en de stijgende staatsschuld, waardoor de feitelijke macht aan de financiers was toegeval- len. Door de export van graan vrij te maken en middels een fiskale hervorming die in één maand zou zijn te volbrengen, zou de nood van de schatkist kunnen worden gelynigd en de welvaart van Frankrijk hersteld.

Deze gedachte herhaalde Boisguillebert in 'Factum de la France' (1707). Zijn verbittering proeft men uit de twee ondertitels die hij het boek meegaf. De eerste luidde 'La France ruinée sous le règne de Louis XIV' en was op zichzelf al ge- noeg om de ongenade van de koning af te roepen. De tweede luidde 'Moyens très facile de faire recevoir au Roi 80 millions au dessus La Capitation, practi- cable par deux heures de travail des Messieurs les Ministres'. Hij getuigde van weinig begrip voor de enorme moeilijkheden die met de realisatie van zijn plan – de vervanging van de willekeurige Taille door een belasting met een vast ta- rief en met aanslagen gebaseerd op de aangiften der contribuabelen – waren te verwachten.

Andere publicaties van de hand van Boisguillebert zijn 'Dissertation de la Nature des Richesses de l'Argent et des Tributs', 'Causes de la Rareté de l'Argent' en 'Traité de la Nature, Culture, Commerce et Interêts des Grains', alle gedrukt in 1707. Deze opsomming is niet volledig, maar behelst naast 'Detail' en 'Factum' wel de meest karakteristieke geschriften.

Boisguillebert keerde zich tegen de nog bij velen levende gedachte dat de rijkdom van een land uitsluitend of voornamelijk gelegen was in een grote geldvoorraad en dus zijn oorsprong vond in de buitenlandse handel toen hij schreef: 'la richesse . . . n'est autre chose que le pouvoir de se procurer l'entre- tien commode de la vie, tant pour le nécessaire que pour le superflu'³³. Deze definitie die een ruime uitleg toelaat, moet aldus worden verstaan dat nationale rijkdom niet samenvalt met een grote geldvoorraad, maar voortkomt uit de produktie, waarbij de inheemse landbouw een centrale plaats inneemt.

Schumpeter stelt dat Boisguillebert evenals vóór hem Petty beweerde 'that this wealth had no other sources but land and labour'³⁴, maar hij zag daarbij over het hoofd dat Boisguillebert ook reeds de tijdsdimensie van het economi- sche proces en daarmee de factor kapitaal onderkende. Dat blijkt uit Bois- guillebert's opmerking dat de belastingopbrengst afhangt van de omvang van de produktie en dat deze haar oorsprong vindt in de landbouw waarbij alles aankomt op de bereidwilligheid om te investeren in de landbouw: 'tout dépend de la culture de la terre, qui ne peut marcher tant qu'on ôte le pouvoir aux laboureurs de faire des avances que cette culture réclame, et de débiter les denrées qui croissent sur ses fonds'³⁵.

Boisguillebert, evenmin als Vauban, kwam toe aan een algemene theorie van de inkomensverdeling. Zijn belangstelling voor de landbouw, Frankrijk's grootste bedrijfstak, bracht hem er toe zich in het bijzonder bezig te houden met de pacht. Evenals Petty ziet hij de grondrente als een netto-overschot. De prijs bepaalt welke landbouwprodukten waar en in welke hoeveelheden worden verbouwd. Bij hoge prijzen worden landerijen beteeld die bij lage braak blijven liggen. Is op de slechtste in gebruik zijnde landerijen de pacht uiteraard gering, op vruchtbaardere of beter gesitueerde is zij hoger. Een gunstige ligging kan geringere vruchtbaarheid overcompenseren. Landerijen die dicht bij de stad liggen doen een hoge pacht vanwege een drievoudig voordeel, a) een monopoliepositie ten aanzien van de produktie van bederfelijke artikelen, bestemd voor de stedelijke markt; b) de aanwezigheid van een mestvoorziening in de figuur van de faecaliën en ander afval van de stadsbevolking waardoor de landbouw kan afzien van het periodiek braak laten liggen van akkers; c) het transportkostenvoordeel. Produkten zoals graan die overal kunnen worden verbouwd omdat zij het transport verdragen, doen dicht bij de stad een hogere prijs vanwege de geringere transportkosten en bovendien brengt het land gemiddeld meer voort doordat de braak vermeden wordt. Boisguillebert preludeert in deze passages niet alleen op Ricardo maar ook op Von Thünen³⁶.

Het is derhalve de prijs van landbouwprodukten die bepaalt welke omvang de investering in de landbouw aanneemt. De grondrente is een residu, de som ervan neemt toe naarmate de investering in de landbouw groter is. De vraag welke naar produkten van de nijverheid wordt uitgeoefend, wordt in hoge mate bepaald door de grootte van de som aan grondrenten.

Het was destijds een algemene overtuiging – aangehangen o.a. door minister Desmarets – dat de economische depressie, waarin Frankrijk verkeerde, te wijten was aan geldgebrek³⁷. Boisguillebert keerde zich met felheid tegen deze opvatting. Geld behoeft, zo zei hij, niet uitsluitend uit munten te bestaan, een rijk land bedient zich met gemak van substituten zoals wisselbrieven en bankgeld, zie de stedelijke wisselbanken van Holland. Geld als zodanig, hoe waardevol edele metalen in zichzelf ook zijn, ontleent zijn waarde aan de bereidheid van het publiek om het in betaling te aanvaarden; het vertegenwoordigt daardoor koopkracht. De geldhoeveelheid is irrelevant, waar het op aankomt is de omloopsnelheid. Geld is dood als het wordt opgepot; het vervult zijn functie als het circuleert.

Het geld nu wordt opgepot en is dus schaars als de economische bedrijvigheid gering is; herleeft de bedrijvigheid dan komt het uit alle hoeken en gaten te voorschijn. De grondslag van alles ligt in de consumptie, waarop de bereidheid tot produceren en investeren berust.

Boisguillebert legde verband tussen de hoogte van iemand's rijkdom en de omloopsnelheid van het geld, en wel in die zin dat geld, ontvangen door een onbemiddeld iemand, onmiddellijk wordt uitgegeven en dus een hoge omloopsnelheid bereikt terwijl dat wat in het bezit komt van rijke mensen slechts traag wordt uitgegeven en dus een lage omloopsnelheid heeft.

De invloed van de nationale produktie die uitgaat van een geldeenheden in handen van arme lieden is derhalve, aldus Boisguillebert, aanzienlijk hoger dan die van de welgestelden. Hij gaat zelfs zo ver dat hij de rijken aanbeveelt alle fiskale lasten van de onbemiddelden over te nemen. Het gevolg zou immers, aldus Boisguillebert, een grote toename van de consumptie zijn en de daaruit resulterende welvaartstoename zou de rijken drievoudig vergelden wat zij als belastingoffer hadden gebracht³⁸.

Het kost weinig moeite om in Boisguillebert's omloopsnelheid van het geld een variant te zien van de ons zo vertrouwde Keynesiaanse marginale consumptiegeïgheid. Het spreekt ook vanzelf dat voor de gedachte van een automatisch herstel van het algemene evenwicht in Boisguillebert's denken geen plaats is. Als sparen afhankelijk is van de hoogte van het inkomen, zoals in Boisguillebert's theorie, is er voor een reële interesttheorie geen ruimte en blijft slechts een monetaire interesttheorie over: interest moet betaald worden voor het afstand doen van liquiditeit. Een expliciete verklaring van de interest en van de krachten welke de hoogte van de interest bepalen, bijv. zoals Petty er een gaf, is ons van Boisguillebert niet bekend.

Boisguillebert's conjuncturele beschouwingen zijn ondergeschikt aan zijn structurele: Frankrijk is tot armoede vervallen, terwijl het toch van nature een vruchtbaar land is. De oorzaak ligt bij de geringe consumptie, aldus Boisguillebert, maar deze is weer een afgeleide van de geringe omvang van de som aan grondrenten. Terwijl de Mercantilisten de oorsprong van de circulatie zochten bij een actieve handelsbalans, zocht Boisguillebert hem bij de landbouw, in het bijzonder bij de som aan grondrenten.

De bescheiden grootte hiervan nu is gelegen in de geringheid van de investering in de landbouw, en die is op haar beurt weer toe te schrijven aan de grote wisselvalligheid en het lage niveau van de prijs van landbouwprodukten als ook aan de moordende fiskale lasten welke op de landbouw rusten. De wisselvallige en lage prijs van landbouwprodukten tenslotte vindt zijn oorsprong in het landbouwbeleid dat de export slechts bij uitzondering toelaat.

Aldus stelde Boisguillebert in feite de koning in gebreke, immers het was uit zijn naam dat de graanpolitiek bedreven en de belastingen geheven werden. Rechtstreeks echter viel hij Colbert aan, die hij tevens verweet alle tegenspel tegen de plundering door de belastingpachters onmogelijk te hebben gemaakt door de 'Parlements', d.w.z. de gerechtshoven die de provinciale privileges beschermden, in hun bevoegdheden te beknotten³⁹.

Boisguillebert bepleitte, het is begrijpelijk, herstel van de vrije graanhandel, maar zijn gedachten gingen verder. Evenmin als het wijs en doeltreffend kan zijn de landbouw te misbruiken als pakezel ten behoeve van de economische ontwikkeling, evenmin is de gedachte vol te houden dat een land handel zou kunnen drijven met het buitenland, waarbij het zelf alle voordeel zou hebben, maar het buitenland schade zou moeten lijden. Allen immers die aan het ruilverkeer deelnemen, doen dat omdat zij er voor zichzelf voordeel van verwachten. Dat vormde voor Boisguillebert een verder argument om zich als vrijhandelaar

te bekennen. Men moet immers aanvaarden dat de handel 'se fait avec un profit réciproque de toutes les parties, c'est à dire tant des vendeurs que des acheteurs'⁴⁰. Wie alleen maar wil verkopen en niet wil kopen zal spoedig bemerken het onmogelijke te begeren. Wie begint met protectionistische maatregelen, moet er op voorbereid zijn dat andere landen tot represailles overgaan. Het gevolg zal zijn dat het internationale handelsverkeer wordt ingeperkt tot schade van alle betrokken landen.

Boisguillebert was er niet op uit om een economisch handboek te schrijven. Zijn publicaties waren polemisch van aard, maar waar hij zijn conclusies diep trachtte te funderen kwam hij op het spoor van economische wetmatigheden, – 'les lois d'ordre économique ne se violent jamais impunément'⁴¹ –, en leverde hij een aanzienlijke bijdrage tot de ontwikkeling van de economische wetenschap. In menig opzicht mag hij gelden als een directe voorganger van Quesnay, de vader van het Physiocratie. Des te merkwaardiger mag men het noemen dat Boisguillebert lange tijd is veronachtzaamd, om niet te zeggen dat hij geheel werd vergeten. Te onzent werd hij door de Groningse hoogleraar Mr. dr. H. W. C. Bordewijk, in zijn boek *Theoretisch-Historische Inleiding tot de Economie* (Groningen 1931) aan de vergetelheid ontrukkt en in ere hersteld⁴². Merkwaardigerwijze lijkt prof. Bordewijk niet van het bestaan op de hoogte te zijn geweest van Richard Cantillon die in veel opzichten als de voortzetter van het analytische werk van Boisguillebert mag gelden, en die in zekere zin de brug heeft gevormd tussen Boisguillebert en Quesnay.

11. JOHN LAW; GELDSCHEPPIING IN DIENST VAN DE WELVAART

'John Law of Lauriston' werd in 1671 in Edinburgh geboren als zoon van een welgestelde goudsmid-bankier; hij stierf in 1729 na een veelbewogen leven. Van moederszijde was hij in de verte verwant met de hertog van Argyll. Law's vader stierf toen John Law 13 jaar oud was, maar zijn moeder zorgde er voor dat hij een deugdelijke opvoeding ontving, waarin wiskunde en economie een belangrijke plaats innamen.

Op jeugdige leeftijd openbaarde hij reeds zijn bijzondere belangstelling voor geld- en bankwezen. Hierop zou mede van invloed zijn geweest het feit dat de oprichting van de Bank of England in 1694 was geschied volgens het plan van William Paterson, eveneens een Schot.

Zoals bekend, werd de Bank of England opgericht ter sanering van de Engelse staatsschuld. Zij verkreeg bij haar oprichting een feitelijke monopolie als circulatiebank voor Londen en een omgeving van 60 mijl (later uitgebreid tot geheel Engeland), in ruil waarvoor zij de uitstaande staatsschuld overnam. Kennelijk hierdoor geïnspireerd ontwierp John Law een aantal plannen tot oprichting van zo'n circulatiebank in Schotland en op het Continent. Het einde van deze pogingen was de oprichting van een dergelijke bank in 1716 in Frankrijk, 'la Banque Générale', in 1718 omgezet in de 'Banque Royale' die in de beurscrisis van 1720 ten onder ging.

In 1702 bood John Law een tweetal memoranda aan aan Madame de Maintenon, de morganatische echtgenote van Lodewijk XIV, waarin hij een uiteenzetting gaf van een bank die haar hoofdkantoor in Parijs zou hebben en filialen in elk der provincies van Frankrijk. Deze zou bankbiljetten uitgeven aan toonder, die op ieder moment in specie zouden kunnen worden omgezet. Als uitzettingen – waaruit deze als particuliere onderneming gedachte bankinstelling haar rendement moest halen – dacht John Law aan aandelen en overheidsobligaties. Law betoogde dat zo'n bank, evenals de Bank of England en de Amsterdamse Wisselbank deden, de geldhoeveelheid zou vermeerderen en de interest doen dalen. Bovendien was een betalingsverkeer in bankbiljetten veel minder kostbaar en minder blootgesteld aan diefstal dan een waarbij munten het enige betaalmiddel uitmaakten.

Chamillart, de Franse minister van financiën had het te druk met andere zaken om aandacht te schenken aan John Law's voorstel en Madame de Maintenon was afkerig van ideeën die van een buitenlander – een protestant bovendien – afkomstig waren.

In 1704 was er een economische crisis in Schotland die nog verergerd werd doordat de Bank of Scotland de betaling in specie moest staken. John Law vond hierin inspiratie om aan het parlement van Schotland voor te stellen dat een 'landbank' in het leven zou worden geroepen. Dergelijke voorstellen waren er destijds meer, vooral van de kant van de landeigenaars die van oordeel waren dat de financieringsmogelijkheden voor de landbouw ongunstig afstaken bij die van handel en nijverheid. Law's voorstel kenmerkte zich echter door een veel grotere theoretische diepgang, het baseerde zich op een vrij ver uitgewerkte waardeleer, waarin gebruikswaarde en ruilwaarde werden geconfronteerd. Zijn gedachten legde hij neer in een – anoniem gepubliceerd – geschrift 'Money and Trade considered: With a Proposal for Supplying the Nation with Money' (1705). Law zette uiteen dat de crisis een gevolg was van de schaarste aan geld. Hij betoogde dat de ruilwaarde wordt bepaald door vraag en aanbod; deze stelling, zo zei hij, is evenzeer van toepassing op geld als op goederen. Door het aanbod van geld te verruimen zal de gebruikswaarde van geld beneden de ruilwaarde dalen, de vraag naar goederen zal toenemen en de werkloosheid zal worden overwonnen. Doordat braakliggend produktievermogen in produktie zou worden gebracht, zou de ruilwaarde van het geld uitgedrukt in het prijsniveau gelijk blijven.

Door bankbiljetten naast of in plaats van munten in circulatie te brengen, zou het aanbod van geld een grote elasticiteit verkrijgen. John Law die in dit geschrift – evenals later aan zijn Banque Générale – strenge eisen aanlegde t.a.v. de dekking van de bankbiljettencirculatie door edel metaal kan niet worden verweten dat hij een volstrekte elasticiteit van het aanbod van geld nastreefde. De teugelloosheid waardoor in de laatste jaren de Banque Royale, die de Banque Générale opvolgde, zich kenmerkte, was zeker niet in overeenstemming met zijn ideeën.

Aanvechtbaar was wel zijn redenering dat het prijsniveau niet zou worden aangetast, dat toch hing af van de mate waarin er nog ongebruikt produktie-

vermogen aanwezig was, aanvechtbaar was ook zijn stelling dat de uitbreiding van de geldcirculatie met behulp van bankbiljetten geen nadelige invloed zou uitoefenen op de handelsbalans in tegenstelling tot wat bij een muntontwaarding te verwachten zou zijn. Hij nam aan dat de exportvraag geheel en al inelastisch was. Een devaluatie van de munt zou, aldus Law, tot gevolg hebben dat de export in waarde zou afnemen terwijl de import even kostbaar zou blijven. Het gevolg daarvan zou onvermijdelijk zijn dat een uitvoer van edel metaal zou optreden. (Dergelijke geldontwaarding, waarbij de waarde van de rekeneneenheid werd verlaagd ten opzichte van het zilver was in Frankrijk door Chamillart toegepast om de last van de staatsschuld te verlagen). Wanneer men daarentegen bankbiljetten in circulatie bracht, zouden, aldus Law, deze gevolgen niet optreden.

Het Schotse parlement verwierp vrijwel eenstemmig Law's plan, hoewel de hertog van Argyll er zijn steun aan had verleend. John Law reisde vervolgens naar Frankrijk waar hij zijn ideeën kenbaar maakte aan Chamillart in een 'Mémoire touchant les monnoies et le commerce', gedateerd 28 november 1706. Chamillart's kanttekeningen tonen aan dat deze John Law's redenering dat een muntdevaluatie nadelig voor de handelsbalans zou zijn als onjuist brandmerkte. Van Law's aandrang om tot de emissie van bankbiljetten over te gaan, moest Chamillart niets hebben en John Law werd als ongewenste vreemdeling uitgezonden.

In de winter van 1712 was Law in Turijn waar hij de hertog van Savoie, Victor Amadeus II, zonder resultaat bestookte met nota's over geld en bankwezen. Toen de hertog eindelijk overtuigd was, was John Law reeds vertrokken en weigerde hij terug te keren. In december 1713 bevond hij zich weer in Parijs, waar hij zijn pogingen voortzette. Zoals reeds gezegd werden deze tenslotte in 1716 bekroond met de oprichting van een – particuliere – circulatiebank 'la Banque Générale'.

De verwikkelingen die later ontstonden met de financiering van de 'Compagnie d'Occident', die na een reeks van fusies werd omgezet in de 'Compagnie des Indes', willen wij hier onbesproken laten. Voldoende is te zeggen dat zij leidden tot de ineenstorting van de 'Banque Royale' in 1720. Frankrijk is als gevolg daarvan in de 18e eeuw verstoken gebleven van een mede uit bankbiljetten bestaande geldcirculatie, tot de Assignaten die tijdens de Franse Revolutie werden ingevoerd tot een nieuw debacle leidden.

2. RICHARD CANTILLON

1. DE PERSOON VAN RICHARD CANTILLON (1685?-1734)

De 17e en 18e eeuw zijn gekenmerkt door een heel wat grotere sociale mobiliteit dan het gebruikelijke beeld van een nogal verstarde standenmaatschappij doet vermoeden. Opstijging en afdaling op de maatschappelijke ladder waren veeleer regel dan uitzondering. Waar het eerstgeboorterecht gold waren de kansen op behoud van fortuin voor jongere kinderen vaak zeer gering en zette het proces van maatschappelijke neergang al spoedig in. Adeldom sloot armoede allerm minst uit. Anderzijds waren er voor ondernemende figuren vele mogelijkheden van economisch succes en werd de bevestiging van maatschappelijke status verworven door het bezit van een groot vermogen gevolgd door aanhuwelijking met aanzienlijke families, families vaak die een financiële injectie hard nodig hadden.

De wereld van de financiers die zich in de 16e, 17e en 18e eeuw vormde onder invloed van de steeds aanwezige geldhonger van koningen en keizers is vol van figuren van eenvoudige afkomst die in snel tempo door allerlei gewaagde transacties tot grote rijkdom geraakten en vervolgens zich omhulden met de uitwendige tekenen van aanzien en succes.

Richard Cantillon lijkt een dergelijke figuur te zijn geweest. Onbekend is waar en wanneer hij geboren werd; Higgs zegt daarover: 'Richard Cantillon, the economist ... was probably born between 1680 and 1690'¹. Er wordt gezegd, op een nogal wankel grondslag overigens, dat hij afstamde van een familie die met Willem de Veroveraar in 1066 van Normandië naar Engeland is overgestoken. Deze familie zou in de 17e eeuw toen Ierland door Engeland werd onderworpen, in Ierland zijn neergestreken. De Cantillons waren medestanders van de Stuarts en een van hen vocht in de slag van de Boyne (1690) aan de zijde van Jacobus II tegen Willem van Oranje. Meer dan overeenstemming van naam staat echter niet vast.

Richard Cantillon trad op als bankier en als valuta-handelaar. De chronische behoefte van de Franse schatkist aan leningen vormde voor hem een aantrekkelijk arbeidsveld. Zijn transacties brachten hem in conflict met John Law en in 1719 verliet hij, nogal haastig, Parijs, beducht voor het dreigement met arrestatie dat laatstgenoemde tegenover hem had geuit. Zijn Parijse bank liet hij achter onder de hoede van een vennoot, Loftus genaamd. Na de val van John Law (1720) keerde hij naar Parijs terug en huwde er in 1722 Marie-Anne Mahony, de dochter van een rijke koopman. Uit dit huwelijk stamt een dochter die met een Engelse edelman, de Count of Stafford, in het huwelijk trad.

Richard Cantillon bezat huizen in verscheidene Europese steden. In 1734 werd hij in zijn Londense woning het slachtoffer van een roofmoordenaar. De dader ontkwam na het huis van zijn slachtoffer in brand te hebben gestoken.

2. CANTILLON EN JOHN LAW

Frankrijk verkeerde in het tweede decennium van de 18e eeuw in grote moeilijkheden. De Spaanse successie-oorlog, die in 1701 was uitgebroken en waarin Frankrijk stond tegenover Engeland, de Republiek der 7 Verenigde Nederlanden, Oostenrijk en vele Duitse Staten, was zeer ten nadele van Frankrijk verlopen. De vrede van Utrecht (1713) en die van Rastatt (1714) besloten deze vierde en laatste veroveringsoorlog van Lodewijk XIV. De oorlog had schatten verslonden. Op allerlei manieren hadden de Franse ministers nieuwe middelen gezocht waarvoor zij zware verplichtingen moesten aangaan. Vaak waren aan de financiers grote voorrechten en monopolies verleend en de feitelijke macht in Frankrijk had zich daardoor meer en meer naar hen verplaatst. Velen ook hadden zich op legitieme maar nog vaker op frauduleuze wijze zeer verrijkt.

De Franse staatsschuld was tot grote hoogte gestegen en de jaarlijkse rentelast was ondragelijk groot geworden. Aan het eind van de oorlog bedroegen de jaarlijkse verplichtingen die de staatsschuld meebracht, meer dan tweederde van de inkomsten van de Franse schatkist. Deze verplichtingen waren aangegaan voor een belangrijk deel bij Franse financiers die op hun beurt gebonden waren aan of hun middelen hadden verkregen van bankiers in Amsterdam (ondanks de oorlogstoestand tussen de Republiek der 7 Verenigde Nederlanden en Frankrijk), in Hamburg, Genua en Genève. De trage nakoming van haar verplichtingen door de Franse schatkist bracht een Franse bankier als Bertrand Bernard in grote moeilijkheden waardoor deze reeds tijdens de oorlog ijverde voor de oprichting van een circulatiebank, naar het voorbeeld van de Bank of England (1694), dan wel van een depositobank naar het voorbeeld van de Amsterdamse Wisselbank (1609). Een dergelijke bank zou de liquiditeit van de schatkist moeten herstellen.

Na het einde van de oorlog ondernam de Franse minister van financiën Desmarets in 1713 en 1715 pogingen om de staatsfinanciën door middel van een muntontwaarding te saneren. Het gevolg was, zoals Harsin naar voren brengt, dat er een geldschaarste optrad en een recessie zich aftekende. Allerlei figuren kwamen voor de dag met plannen om het economische leven nieuw leven in te blazen en met name om het geld weer in circulatie te brengen. 'Rien de plus naturel que de compter parmi ceux-ci un étranger qui, dès 1707, était entré en contact direct avec les ministres français et qui avait fini en 1715 par convaincre le contrôleur général et peut être le roi lui-même de l'opportunité d'ouvrir une banque d'émission'². De contrôleur général in dit citaat was Nicolas Desmarets, minister van financiën onder Lodewijk XIV van 1708–1715. De koning was natuurlijk Lodewijk XIV zelf, die op 31 augustus 1715 na een persoonlijk bewind van 54 jaar overleed. De vreemdeling waarvan hier gesproken wordt is John Law, die reeds in hoofdstuk 1 werd beschreven.

John Law's overtuiging was dat het verantwoord was om een tweede geldstroom op te roepen door middel van bankbiljetten. De emissie ervan zou in handen moeten zijn van een staatsbank die door strenge regels in acht te nemen ten aanzien van de omvang van de niet door goud of zilver gedekte emissie, er

voor zou zorg dragen dat de waarde van het geld niet werd aangetast. Zijn noodlot was dat hij de kans kreeg zijn ideeën te realiseren tijdens het régime van de beruchte Philips van Orléans, regent van de nog in zijn kinderjaren toe-
vende koning Lodewijk XV (1710–1774). Onder diens invloed werd John Law voortgejaagd, waardoor zijn 'système' de regels van de voorzichtigheid uit het oog verloor.

Evenals Holland en Engeland werd Frankrijk in 1719–20 geteisterd door een wilde speculatiezucht die in Frankrijk voedsel vond in de aandelen van John Law's schepping, 'la Compagnie des Indes'. Toen de ineenstorting kwam, werd John Law tot zondenbok verklaard, hoe zeer hij ook heeft getracht uit eigen middelen de aandelenkoersen op peil te houden. Hij is de geschiedenis in gegaan als een oplichter, maar zegt Oncken – terecht –: 'Er war ein Projekt-macher, aber kein Schwindler'³.

Wat John Law Frankrijk in het vooruitzicht stelde was niet slechts een sanering van de overheidsfinanciën, maar ook een fiskale hervorming en – uiteindelijk doel – herstel van de welvaart van Frankrijk. 'Pour cela une politique maritime et coloniale hardie ouvrirait les plus grandes perspectives'⁴. De Franse historicus Harsin, die wij hier citeren, gaat zelfs zo ver in John Law de eerste te willen zien die een algemene theorie van economische ontwikkeling formuleerde, gebaseerd op de drie-eenheid van geldcreatie, verlaging van de interest en delging van de staatsschuld⁵.

Het systeem dat John Law gaandeweg tot ontwikkeling bracht omvatte een circulatiebank en een geotrooieerde handelonderneming. De eerste werd in 1716 opgericht met medewerking van de Franse autoriteiten, maar als een particuliere onderneming. Zij was een deposito- en discontobank en daarnaast circulatiebank. Haar bankbiljetten werden niet slechts tot wettig betaalmiddel verklaard, maar werden ook als de enige vorm van geld aangewezen waarin belastingen konden worden voldaan. Om redenen die hier niet interessant zijn werd deze bank in 1718 omgezet in een 'Banque Royale', die in 1720 werd gefuseerd met de nader te bespreken Compagnie des Indes.

De geotrooieerde handelonderneming die hierboven bedoeld werd was de Compagnie d'Occident die in 1717 door Law in het leven werd geroepen en die voor de duur van 25 jaar het alleenrecht kreeg op de exploitatie van alle grond en bodemschatten in Louisiana, d.w.z. het gebied van de Mississippi; tevens werd zij voor dezelfde periode met het monopolie van de Canadese pels-handel bekleed. Deze maatschappij nam de rechten over van de Compagnie du Sénégal en fuseerde in 1719 met de Compagnie de l'Afrique, met de Compagnie des Indes Orientales en met de Compagnie de la Chine. Zij werd voortaan als Compagnie des Indes aangeduid. Gelijk reeds gezegd werd zij in 1720 gefuseerd met de Banque Royale. Na de ineenstorting van het systeem van Law werd in oktober 1720 het bankbedrijf geliquideerd. Als loutere handelonderneming zette de Compagnie des Indes, die een feitelijk monopolie bezat voor de gehele Franse zeevaart en handel op Azië, Amerika en Afrika, met matig succes haar bedrijf voort. In 1769 werd zij opgeheven⁶.

Het streven van John Law was gericht op een gelijktijdige sanering van de

Franse staatsfinanciën en een stimulering van de Franse economie. Daartoe nam hij de volgende middelen te baat:

- a. Overname van de verpachte belastingen (verbruiksbelastingen en douanerechten) door zijn Bank. Hiermede bewerkstelligde hij dat de grote winsten die tot dus verre aan particulieren waren toegefallen voortaan de schatkist ten goede kwamen. Tevens vrijwaarde hij aldus de Bank van de dreiging dat de belastingpachters de van het publiek ontvangen bankbiljetten onmiddellijk aanboden ter verzilvering. Na de pachten in eigen hand te hebben genomen dreef Law een aantal fiskale vereenvoudigingen door die de rechtsonzekerheid waaronder de belastingplichtigen gebukt gingen, verminderden en die een verlaging van de zeer hoge perceptiekosten beoogden. Een drastische hervorming die hij nastreefde en waarvoor hij plannen ontwierp, daarin bestaande dat de veelheid van directe en indirecte belastingen zou worden vervangen door een enkelvoudige belasting op onroerend goed – zoals eerder Vauban had voorgesteld – heeft hij niet meer kunnen realiseren.
- b. Overwinning van de liquiditeitsmoeilijkheden van de Franse schatkist door middel van krediet en biljetten van de Bank. Achterstalligheid van salarissen en soldijen, vaak voor vele maanden, was in de 17e eeuw een regelmatig voorkomend verschijnsel. Ook rente- en aflossingsverplichtingen werden vaak slecht en met grote vertraging nagekomen. Tijdens het regime van John Law kwam daarentegen de Franse staat zijn betalingsverplichtingen nauwgezet na.
- c. Sanering van de staatsschuld, door overname door de Bank en conversie van de renteverplichtingen. De Bank werd aldus voor een deel van haar rendabiliteit afhankelijk van haar rente-ontvangsten op staatsleningen. Om haar aandelen aantrekkelijk te maken en aldus aandelenemissies te doen slagen, had de Bank daarnaast een andere en krachtiger bron van inkomsten nodig, welke bron John Law meende te hebben aangeboord in de Compagnie des Indes.

Door hoge dividenden in het vooruitzicht te stellen werd niet alleen de belangstelling voor deze aandelen levendig gehouden maar ook een grote speculatie aangewakkerd. De koersen van de aandelen in kwestie waren in 1719 zo hoog dat van een rendement van ternauwernood 2% kon worden gesproken, maar het was ook niet dat rendement doch de verwachting dat de koersen nog hoger zouden worden, waardoor bedoeld koersniveau was bereikt. Deze ontwikkeling was gedoemd scheef te gaan, hetgeen dan ook in de loop van 1720 ondanks verwoede reddingspogingen van Law geschiedde.

De Bank was door een steeds grotere bankbiljettencirculatie actief in deze speculatiegolf betrokken en toen haar biljetten massaal ter omwisseling werden aangeboden – een tweetal hoge personages, de hertog van Bourbon en de prins de Conti speelden daarin een treurige rol – stortte het systeem in elkaar. Aan de hoogconjunctuur die allerwege had geheerst, aangewakkerd door de hoge liquiditeit en de daarmee samenhangende lage rente, kwam een einde. John Law's vijanden zorgden er ook voor dat zijn maatregelen ongedaan werden gemaakt en de Bank geliquideerd. Inmiddels hadden zich grote verschuivingen in de vermogensverhoudingen voltrokken. Sommigen waren door mis-

lukte speculaties zeer verarmd. Anderen die goed gespeculeerd hadden, hadden fortuinen vergaard. Ook op het platteland waren de gevolgen zichtbaar. De daling van de rentevoet, die John Law met zijn geldcreatie had teweeg gebracht, had zich natuurlijk ook in de stijging van de grondprijzen geopenbaard. Velen bevrijdden zich van hypothecaire lasten door een gering deel van hun landerijen te verkopen en met de opbrengst hun schuld af te lossen. Op die manier ontstonden ook kleine grondbezitters waar die er eerder niet waren geweest.

John Law is de geschiedenis ingegaan als een grote zwendelaar, maar hij verdient die naam niet. Wat hij deed was in feite een actief welvaartsbeleid voeren. Evenals Boisguillebert onderkende hij het belang dat voor Frankrijk gelegen was in een 'bon prix' voor landbouwprodukten. Niet alleen verheugde hij er zich over dat de prijsstijging welke door zijn systeem werd teweeggebracht zich ook tot de landbouw uitstreckte, hij nam ook structurele maatregelen om de handel in landbouwprodukten te verbeteren zoals het aanleggen van kanalen en verbetering van de bevaarbaarheid van de Seine boven Parijs.

Ook de Compagnie d'Occident die in de Compagnie des Indes opging, was niet alleen maar schijn en bedrog. Er werden door John Law reële pogingen ondernomen om Louisiana te bevolken en zo tot ontwikkeling te brengen; de stichting van Nouvelle Orléans is er een uiting van. De moeilijkheden in het moerassige ongezonde mondingsgebied van de Mississippi waren echter enorm. Zij die er heen trokken behoorden vaak tot het uitschot van de samenleving. De sterfte was er zeer groot en bemoeilijkte ook het welslagen van de geschoolde arbeidskrachten die door toedoen van John Law in Zwitserland en Duitsland waren aangeworven. Ook de te geringe omvang der kapitalen welke door de onderneming in dit gebied werden geïnvesteerd verklaart de moeizame start van het kolonisatieproces. Onder degenen die in deze zaak geld op het spel zetten, behoorden niet slechts aanhangers maar ook verklaarde tegenstanders van John Law. Onder hen trof men volgens Harsin ook Richard Cantillon aan⁷.

John Law had vele tegenstanders: de bankiers die in de financiering van de Franse staatsschuld zich buiten gevecht gesteld zagen, de belastingpachters die door de door Law beoogde fiskale hervorming hun fortuin bedreigd zagen, anderen die Law verantwoordelijk stelden voor de gedwongen renteconversies van de staatsschuld. Onder de tegenstanders bevonden zich ook de verbitterden die na de oorlog verantwoording over hun vermogensaanwas hadden moeten afleggen aan een speciaal daartoe ingestelde Chambre de Justice, en die – als het bedenkelijke karakter van hun doen en laten was aangetoond – vaak grote bedragen aan de staat hadden moeten restitueren. Een notoire figuur in deze kring was Antoine Crozat, wiens 'compagnie' in 1712 de concessie had verworven van de exploitatie van Louisiana. Door de Chambre de Justice tot een enorme boete veroordeeld, had hij zijn rechten moeten opgeven. Aldus was de weg vrijgekomen voor de Compagnie d'Occident die door John Law in het leven werd geroepen.

Welke plaats Richard Cantillon in de kring van Law's tegenstanders heeft

ingenomen is niet bekend, maar onbeduidend kan zij niet zijn geweest. Door allerlei speculatieve transacties rondom John Law's projekt vormde hij een groot vermogen, tot ongenoegen van John Law, die zijn beleid zag doorkruist worden. Cantillon moet voor John Law wel zo belangrijk zijn geweest dat laatstgenoemde het de moeite waard vond om hem met opsluiting in de Bastille te bedreigen. Volgens een Franse bron, die door Jevons wordt geciteerd zou Law op zekere dag in 1719 tegen Cantillon hebben gezegd 'Si nous étions en Angleterre il faudrait traiter ensemble, et nous arranger; mais comme nous sommes en France, je puis vous envoyer ce soir à la Bastille, si vous ne me donnez votre parole de sortir du Royaume dans les vingt-quatre heures'⁸. Cantillon die de Franse verhoudingen voldoende kende om te begrijpen dat dit geen loze woorden waren, nam wijselijk de wijk, naar Holland en vandaar naar Londen.

3. IS CANTILLON DE SCHRYVER VAN HET 'ESSAI SUR LA NATURE DU COMMERCE EN GÉNÉRAL'?

Richard Cantillon staat te boek als de auteur van een geschrift dat als de eerste algemene theorie van het gehele complex van economische relaties en daarmee als het begin van de economische wetenschap in haar volle omvang mag worden aangemerkt. Dit geschrift draagt als titel: 'Essai sur la Nature du Commerce en Général'.

Het staat niet vast in welk jaar het is gereedgekomen. Aangezien in bepaalde passages melding wordt gemaakt van de jaartallen 1727, 1728 en 1730 moet het na 1730 zijn totstandgekomen. Waar anderzijds Richard Cantillon in 1734 de dood vond, moet het tussen 1730 en 1734 zijn voltooid, aangenomen althans dat het inderdaad van de hand van Cantillon stamt.

Het 'Essai' heeft behoudens een tekst een supplement omvat waarnaar vaak wordt verwezen maar dat verloren is gegaan. De tekst werd eerst in 1755 in gedrukte vorm gepubliceerd. De titelpagina vermeldt dat het Essai is 'Traduit de l'Anglois' en dat het werd uitgegeven 'A Londres, chez Fletscher Gyles, dans Holborn, M.DCC.LV. Deze vermelding is kennelijk onjuist zoals wij uit een artikel van Jevons weten⁹, want in 1755 was deze firmanaam in Londen niet meer in gebruik. Nu was het destijds alles behalve ongebruikelijk om als plaats van uitgave een stad in het buitenland te vermelden. Het was een camouflage-taktiek die zelfs in de betrekkelijk verdraagzame Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wel ooit werd toegepast. Zo veel te meer was er voor zo'n handelwijze aanleiding in Frankrijk, waar er maar weinig voor nodig was om opgeborgten te worden in het kasteel van Vincennes of in de Bastille. Alles wijst er op dat de editie van 1755 in Frankrijk is gedrukt en uitgegeven.

Is er inderdaad sprake van een vertaling van een Engels origineel? De twijfels die op dit punt wel zijn geuit en waarvan Jevons melding maakt¹⁰ lijken afdoende te worden weerlegd door mededelingen die Mirabeau ter zake heeft nagelaten. Mirabeau vertelt dat Cantillon het werk oorspronkelijk in het En-

gels heeft geschreven en ten behoeve van een intieme vriend zelf in het Frans heeft vertaald. Hij stelde echter de vertaling van het supplement uit, waardoor het met zijn overige papieren verloren is gegaan. Mirabeau zegt verder dat hij het manuscript van deze vertaling zestien jaar in zijn bezit heeft gehad tot hij gedwongen was het terug te geven aan de rechtmatige eigenaar. Dat manuscript zou zijn gebruikt door de uitgever van het 'Essai'¹¹.

Het 'Essai' dat getuigt van een deugdelijke kennis van de destijds voorhanden economische literatuur, bouwt vooral voort – nogal kritisch – op geschriften van Petty en Locke. Het zet zich af tegen de gedachten van Vauban en van een anonieme auteur in wie men Boisguillebert herkent. Het 'Essai' moet in het midden van de 18e eeuw in Frankrijk in ruime kring bekend zijn geweest. Mirabeau vond er inspiratie in voor een aantal gedachten die hij in de eerste drie delen van zijn 'Ami des Hommes' neerlegde. Quesnay, wiens werk duidelijk de invloed van Boisguillebert en van Cantillon verraadt, vermeldt Cantillon met name in zijn artikel 'Grains', terwijl hij verwijst naar 'le Détail' in een voetnoot bij de 24e Maxime van het 'Tableau Économique'. Ook in het boek van Condillac, 'Le Commerce et le Gouvernement considérés relativement l'un à l'autre', verschenen in 1776, is de invloed van Cantillon's 'Essai' duidelijk te zien.

Ook Adam Smith moet Cantillon's 'Essai' hebben gekend zoals het in 1755 in druk is verschenen, blijkt een opmerking in het 8e hoofdstuk van het eerste boek van de 'Wealth of Nations'. Smith vermeldt daar dat naar Cantillon's zienswijze het loon van de ongeschoolde arbeider het dubbele moet bedragen van zijn eigen levensonderhoud, teneinde zoveel kinderen te kunnen onderhouden dat de instandhouding van de soort verzekerd is. De arbeid van de vrouw daarentegen dekt in Cantillon's visie alleen haar eigen levensonderhoud. Toen Smith de 'Wealth of Nations' schreef bestond er een verminkte Engelse vertaling van het 'Essai' waarin de opmerking over de positie van de vrouw niet voorkwam. Smith moet derhalve aan de Franse editie hebben ontleend. Bovendien bleek in de door Smith nagelaten bibliotheek zich een exemplaar van de Franse editie te bevinden.

Na de 18e eeuw geraakte het 'Essai' in vergetelheid, waaraan het pas werd ontruikt door Jevons artikel 'Richard Cantillon and the nationality of political economy' dat in 1881 verscheen¹².

Is het 'Essai' inderdaad van de hand van Richard Cantillon? Zekere twijfel is niet misplaatst. Jevons wijst op het merkwaardige feit dat de door Newton aanbevolen munthervorming wordt gedateerd in 'mil sept cent vingt-huit'¹³ (1728), terwijl Newton zijn advies in 1717 uitbracht en stierf in 1727. Voor een auteur die stelt persoonlijk met Newton van gedachten te hebben gewisseld¹⁴ inderdaad een opvallend feit. Heeft Cantillon bij het vertalen een vergissing begaan of moet men er meer achter zoeken? Jevons trekt de authenticiteit van Richard Cantillon als auteur van het 'Essai' niet in twijfel. Het gehele werk verraadt, aldus Jevons, de hand van een ervaren bankier en koopman. Ook verwijst hij naar de bekendheid die de schrijver bezit met Londense omstandigheden, o.a. met de financieringsgewoonten van Londense brouwers¹⁵. Dit argument is echter niet sterk want met even veel recht zou men kunnen zeg-

gen dat alles er op wijst dat het 'Essai' door een Fransman is geschreven. Bij voorbeeld, als de schrijver in deel III van het 'Essai' de vraag aan de orde stelt wanneer internationale handel voor een land voordelig is, kiest hij als voorbeeld de import van Brusselse kant in Frankrijk en de export van wijn uit de Champagne naar Brabant. Zo kiest hij ook, als hij het internationale betalingsverkeer analyseert en de principiële gelijkheid van interregionaal en internationaal betalingsverkeer wil aantonen, als voorbeeld het betalingsverkeer tussen Chalons en Parijs. Als een derde voorbeeld zou men hoofdstuk V van genoemd deel kunnen aanhalen alwaar hij de uiteindelijke gevolgen bespreekt van waardeveranderingen van de rekeneenheid, zoals die zowel in Frankrijk als in andere landen werden toegepast; hij beperkt dan het gezichtsveld – nodeloos – tot Frankrijk¹⁶.

Ook in deel II van het 'Essai' is de aanwezigheid van Frankrijk in de geest van de schrijver duidelijk merkbaar. Als hij wil verklaren hoe het komt dat de prijzen van landbouwprodukten het hoogste zijn in de hoofdstad, en waardoor op die prijzen met inachtneming van de transportkosten zich alle landbouwgebieden oriënteren, dan is het duidelijk Parijs dat hem voor ogen staat.

Daarmede willen wij niet beweren dat het 'Essai' door een Fransman is geschreven. Cantillon was een cosmopoliet en een belezen man die ter staving van zijn beweringen gaarne voorbeelden aanhaalde van gebeurtenissen en toestanden in vele landen, Frankrijk, Engeland, Italië, Holland, China enz. Bij een dergelijke figuur de vraag te stellen naar 'the nationality of political economy' zoals Jevons deed, die de eretitel van Vader der economische wetenschap overdroeg van Adam Smith aan Richard Cantillon – daarmede de eer van het Verenigd Koninkrijk hoog houdend – is eerder grappig dan zinvol.

Jevons wijst er terecht op dat de auteurs die in het Essai met name worden genoemd meestal Engelsen zijn, Petty, D'Avenant, Locke, Halley, Gregory King, Newton, waartegenover van Franse zijde te noemen zijn Boizard (een verhandeling uit 1662 over het muntwezen), Vauban's Dime Royale, en een anonieme auteur, die Jevons niet verder wist thuis te brengen. Deze onbekende is echter vermoedelijk niemand anders als Boisguillebert. Houdt men voor ogen dat de 17e eeuwse economische literatuur voornamelijk Engels was, dat de enige Franse auteurs van betekenis Vauban en Boisguillebert waren, dat men in Frankrijk in het algemeen vrij goed op de hoogte was van wat er in Engeland werd gepubliceerd, dan valt aan het door Jevons gesignaleerde feit geen gevolgtrekking te verbinden.

De schrijver kan net zo goed een Fransman als een Engelsman zijn geweest. Het enige wat vast staat is enerzijds dat Richard Cantillon een bankier van Engelse afkomst in Parijs werkzaam is geweest en in 1734 in Londen werd vermoord, anderzijds dat in 1755 in Parijs een werk in druk verscheen onder de naam van Richard Cantillon, waarvan het manuscript al vele jaren in Frankrijk had gecirculeerd.

Aangenomen dat het werk geen compositie is van stukken die van verschillende schrijvers afkomstig zijn (Cantillon zou er daarvan één kunnen zijn geweest), doch dat het in zijn geheel afkomstig is van Richard Cantillon, dan kan

men er zich nog over verwonderen dat een bankier naast zijn drukke werkzaamheden tijd heeft gevonden voor het schrijven van dit 'Essai'. Nog meer echter mag men zich afvragen wat hem heeft bewogen om deze arbeid te ondernemen. Vauban, Boisguillebert, Law en andere auteurs die wij citeerden werden gedreven door hun stellingname in de maatschappelijke polemiek: analyse van de armoede en middelen tot verbetering daarvan. Het 'Essai', ook al mondt het per saldo uit in een mercantilistische geloofsbelijdenis, draagt veel meer het stempel van de studeerkamer en de collegezaal. Is het geschreven door een voormalige zakenman die zijn schaapjes op het droge had en zijn tijd besteedde aan het schrijven van een studieboek?

Dan blijft het niettemin merkwaardig hoe vaag Cantillon de gebeurtenissen beschrijft van het jaar 1720, waarbij hijzelf betrokken was. Het is in uiterst bedekte bewoordingen dat de auteur melding maakt van de mislukking van de circulatiebank van John Law. Hij noemt deze naam niet, evenmin neemt hij het woord Frankrijk in de mond. Hij volstaat met de stelling dat in een groot land geen behoefte bestaat aan een circulatiebank, hoe zinvol zo'n instelling in Amsterdam en Venetië ook moge zijn. Een te geringe geldhoeveelheid moge oorzaak zijn van economische malaise, een te grote daarentegen leidt tot weelde, tot algemene prijsstijging, tot verlies van nijverheden aan het buitenland en aldus tot economisch verval. Is zulks reeds een gevaar wanneer de muntvoorraad overmatig toeneemt, de schijnbare geldruimte die door de emissie van bankbiljetten wordt teweeg gebracht is nog veel gevaarlijker want zij is als een zeepbel. Zij kent aanvankelijk geen grenzen en leidt tot tal van gewaagde ondernemingen; 'mais cette abondance furtive s'évanouit à la première bouffée de discrédit et précipite le désordre'¹⁷. Het is des te merkwaardiger dat Cantillon de naam van de 'Compagnie des Indes' niet vermeldt waar hij wel melding maakt van 'la chûte de la Mer du Sud'¹⁸, d.w.z. van de Engelse South Sea Company die in 1720 bankroet ging.

Wat hiervan te denken? Is wellicht het 'Essai' door een onbekende auteur samengesteld uit delen waarvan slechts enkele van de hand van Cantillon stammen of is hier inderdaad Cantillon aan het woord maar wilde hij niet herinnerd worden aan zijn verblijf in 1720 in Frankrijk waar zijn naam in opspraak was geraakt doordat cliënten hem van frauduleuze handelingen hadden beticht ten aanzien van effecten die hem in bewaring waren gegeven?

4. HET KARAKTER VAN HET 'ESSAI'

Cantillon preludeert op Quesnay doordat hij in zijn analyse van het economisch proces de centrale plaats toekent aan de landbouw en in het bijzonder aan de wijze waarop de grondeigenaars hun inkomen besteden. Niet geld maar goederen die in menselijke behoeften voorzien vormen de ware rijkdom. Geld is een onderdeel van de goederenvoorraad en is onmisbaar als instrument van het ruilverkeer.

Iedereen heeft voedsel nodig, 'la nourriture' is het eerste woord in Cantillon's

definitie van 'la richesse' en wie niet zelf zijn voedsel voortbrengt moet het zien te verdienen door te werken voor de landbouwers en/of voor de grondeigenaars. Daardoor treedt de produktie van de landbouw op als het beginpunt van alle ruilverkeer, de startplaats van 'la circulation'¹⁹.

Het is deze onderkenning van de centrale plaats van de landbouw in het geheel van economische relaties, waardoor de verzameling van door anderen eerder ontwikkelde partiële inzichten samensmolt tot een samenhangende algemene theorie van het economische gebeuren.

Het concurrentieproces, aldus Cantillon, drijft de beloning van arbeid naar het niveau van de reproductiekosten, hetgeen beduidt dat het arbeidsloon moet worden verbruikt voor instandhouding van de produktiekracht en dus niet als bron van besparing in aanmerking komt. Het enige netto-inkomen is de grondrente en die vormt dan ook de enige bron van vermogensvorming. Hebben zich eenmaal vermogens gevormd die niet uit grondbezit bestaan dan zijn zij toch in laatste instantie voortgekomen uit de grondrente en dus uit de landbouw²⁰.

Deze opvatting zal men terugvinden bij Quesnay zowel als bij Turgot. Aan de fiskale problematiek, nl. dat de grondrente ook het uiteindelijke verhaals-object van alle belastingen zou zijn, waarop Locke reeds doelde en waaraan Quesnay en ook Turgot grote betekenis toekenden, raakt Cantillon echter niet of ternauwernood.

Naar Cantillon's zienswijze is grootgrondbezit de onvermijdelijke uitkomst van het maatschappelijk proces; de grootgrondbezitters verpachten landerijen in zo verre zij inkomen begeren te trekken van hun bezittingen. Met dat inkomen, dat het saldo vormt van de landbouwproduktie en de daaraan verbonden kosten, verschijnen zij op de markt. Het zijn hun bestedingen die via het prijsmechanisme uitmaken wat en hoeveel er geproduceerd wordt zowel in de landbouw als daarbuiten; zij beslissen ook over de omvang van de bevolking. Als de grootgrondbezitters zich ver van hun landerijen vestigen in de residentie van de koning, oefenen zij indirect en direct een grote vraag uit naar vervoersdiensten. Er zullen dan ook paarden moeten worden onderhouden, ten koste van het aantal mensen dat gevoed had kunnen worden indien de grondeigenaars op hun landerijen waren blijven wonen en zich daar hadden omringd met bedienden en ambachtlieden. Als de dames van Parijs hun zinnen zetten op Brusselse kant, zorgt het bedrijfsleven wel dat aan die vraag wordt voldaan, maar het ongewilde gevolg is dan dat Frankrijk kostelijke wijn in betaling naar Brabant moet exporteren. Brabant kan dan zijn gerstvelden benutten voor menselijke voeding, aangezien wijn de plaats van bier inneemt. Zo wordt de Franse bevolking het brood uit de mond gestoten en worden buitenlanders, potentiële vijanden, gevoed.

Grootgrondbezitters kunnen zich modegrillen veroorloven en zij geven daaraan ook voortdurend toe, waardoor de vraag op de markt onberekenbaar wordt en het verband tussen marktprijs en inherente waarde voor vele goederen verloren gaat, en het ondernemen tot een riskante zaak.

Dit alles vormt een voorspel op het denken van Quesnay, maar niettemin is Cantillon een Mercantilist, voorstander van een talrijke bevolking en van een

economisch beleid gericht op de bevordering van nijverheid, handel, scheepvaart en visserij.

Export van landbouwprodukten is hem een doorn in het oog, niet slechts om de negatieve invloed op de omvang van de inheemse bevolking maar ook omdat naar zijn zienswijze daarmee veel grond tegen weinig grond geruild wordt, m.a.w. een grote waarde tegen een kleine, ook al zijn uiteraard de marktwaarden aan elkaar gelijk. Daarentegen juicht hij de export van arbeidsintensieve produkten, in casu van de nijverheid toe.

De stelling dat een actieve handelsbalans per sé voordelig is, onderschijft hij niet. Het is hem duidelijk dat niet alle landen tegelijkertijd een exportoverschot kunnen hebben. Het gaat er om zo handig te manoeuvreren dat men andere landen er toe brengt grondstoffen te leveren in ruil voor arbeidsintensieve eindprodukten. Een evenwichtige handelsbalans kan toch een voordelige handels-situatie weergeven. Men zal zich herinneren dat het tot het begin van de 19e eeuw moest duren alvorens Torrens en vervolgens Ricardo in de zogenaamde wet van de comparatieve kosten de grondslag van een voor *alle* landen voordelige arbeidsverdeling konden aangeven. Daarmede werd een wetenschappelijke grondslag voor de internationale vrijhandel gelegd, waarnaar in de 2e helft van de 18e eeuw vergeefs werd gezocht. Cantillon is echter niet op zoek naar de verdediging van een liberaal beleid. De protectionistische handelspolitieke opvatting die in de regeringsbureaux overheerste genoot zijn instemming.

Terughoudender is hij t.a.v. de toename van de maatschappelijke geldvoorraad die o.a. uit een actieve handelsbalans kan voortkomen. Evenals Petty staat hij op het standpunt dat het maatschappelijk verkeer behoefte heeft aan een *bepaalde* geldhoeveelheid. Is de feitelijk voorhanden hoeveelheid te gering, dan heerst er malaise. De auteur van een 'état de la France' die het verval van Frankrijk toeschrijft aan tekort aan consumptie heeft het bij het verkeerde eind, de oorzaak ligt bij de geldschaarste, aldus Cantillon²¹.

Maar geld kan ook in te grote hoeveelheid beschikbaar komen en dan zou het goed zijn om het te veel te steriliseren door het op te bergen in de schatkist. Doet men dat niet dan gaat weeldezuucht om zich heen grijpen, de prijzen gaan stijgen waardoor voor een deel van het volk het leven onmogelijk wordt. Dat deel emigreert of sterft af. De luxe-vraag richt zich tot het buitenland, de binnenlandse nijverheden verliezen hun concurrentievermogen en de betalingsbalans wordt steeds slechter. Het is echter moeilijk om mensen afstand te laten doen van een eenmaal verworven levensstandaard. Liever teert men in op zijn vermogen dan de tering naar de nering te zetten. Aldus dreigt een eens welvarend land tot verval te geraken; de geschiedenis, aldus Cantillon, levert vele voorbeelden. Holland is er een van.

James Steuart volgde in zijn in 1767 verschenen werk 'An Inquiry into the Principles of Political Economy' eenzelfde redenering en onderscheidde drie stadia: a) infant trade, b) foreign trade; c) internal trade. De kunst van de staatsman, aldus Steuart, is zijn land zo snel mogelijk uit de eerste fase te halen en zo lang mogelijk in de tweede te doen verblijven. Onvermijdelijk breekt

echter vroeg of laat de dag aan waarop een land de derde fase binnengaat, de fase van het verval.

Cantillon's gedachten zijn niet zo ver uitgewerkt, maar ook hij, evenals eerder Mun en Petty, verzucht, dat het mogelijk zou moeten zijn het overvloedige geld uit de circulatie te nemen alvorens het schade heeft kunnen aanrichten. Cantillon is weinig hoopvol gestemd, niet slechts omdat het moeilijk is het juiste moment te bepalen, maar ook omdat wijze regeerders die het geld dan ook laten rusten en het niet voor dwaze avonturen zullen aanwenden, zeer dun gezaaid zijn.

Bovenstaande alinea's zouden de indruk kunnen vestigen dat Cantillon's 'Essai' als een economisch-politiek pamflet mag worden gezien maar dat zou onterecht zijn. Al gaat het 'Essai' niet voorbij aan de brandende vragen van zijn tijd, het is toch vooreerst te zien als een analytisch en in navolging van Petty kwantitatief gericht werk dat op een voor die tijd indringende wijze inging op de werking van het marktmechanisme, van het geld- en van het kredietwezen. Jevons was al te geestdriftig toen hij het als de bakermat van de economische wetenschap betitelde, maar hij had gelijk toen hij het aanmerkte als een wezenlijke bijdrage tot de ontwikkeling van de economische wetenschap en als het eerste algemene leerboek van die wetenschap.

5. SCHETS VAN DE INHOUD VAN DEEL I VAN HET 'ESSAI'

Het 'Essai' is verdeeld in drie delen die geen titel dragen. Het eerste spreekt over de aard, de vorming en de verdeling van de welvaart, onder invloed van grootgrondbezit, ondernemingswijze produktie en het marktmechanisme.

Het tweede deel bevat een schatting van de benodigde maatschappelijke geldvoorraad en geeft in die context een verfijnde vorm van de kwantiteits-theorie, het behandelt voorts de oorzaken van ruimtelijke verschillen in geld-schaarste, daarbij rakende aan het transferprobleem van pachten en belastingen, verder roert het de oorzaken en gevolgen van veranderingen van de maatschappelijke geldvoorraad aan en sluit het met een verhandeling over de oorzaken van de hoogte van de interest. Het derde deel bevat een beschouwing over de voorwaarden waaronder buitenlandse handel voordelig kan zijn, over de wijze waarop interregionaal en internationaal betalingsverkeer zich voltrekt, over de gevolgen van re- en devaluaties en over het nut van circulatiebanken.

Het eerste zal in deze, de beide overige in respectievelijk de zesde en de zevende paragraaf worden besproken.

Deel I begint met een hoofdstuk over 'la Richesse'. De definitie die daar wordt gegeven, luidt: 'la Richesse en elle-même n'est pas autre chose que la nourriture, les commodités et les agréments de la vie'. In een later hoofdstuk (ch. XVI) vernemen wij dat een land natuurlijkerwijze geacht wordt rijker te zijn naarmate het over een grotere (beroeps)bevolking beschikt. Dat moet dan aldus worden verstaan dat indien niet alle arbeid waarover een land beschikt

in de landbouw moet worden aangewend, de overige arbeidskrachten kunnen dienen voor verfijning van voedsel, kleding enz., en dat zulk een toestand een verrijking vormt vergeleken bij die waarbij men met hetzelfde kwantum maar onveredelde goederen moet volstaan. Anderzijds echter is deze meerdere rijkdom slechts schijn, aldus het 'Essai', vergeleken bij de situatie waarin, dank zij beschikking over meer grond, alle arbeid kan worden gebruikt voor de produktie van stoffelijke goederen. Het overschot aan produktievermogen boven wat voor dagelijkse behoeften nodig is, kan dan worden aangewend voor de produktie van duurzame goederen; daarin nu schuilt ware rijkdom, in het bijzonder wanneer edele metalen worden verworven die immers een blijvend bezit vertegenwoordigen. Inkomensvorming en vermogensvorming worden klaarblijkelijk nog op niet meer dan primitieve wijze onderscheiden.

Gaat men tekstkritisch te werk dan moet men concluderen dat 'richesse' alleen slaat op stoffelijke goederen, immers Cantillon zegt dat rijkdom ontstaat uit de samenwerking van de aarde en arbeid: 'La terre est la source ou la matière d'où l'on tire la Richesse; le travail de l'Homme est la forme qui la produit'²². De aarde verschaft gewassen en vruchten, hout, mineralen en vis, de mens geeft aan dit alles een bruikbare vorm. Het woord 'Richesse' zou in deze kunnen worden opgevat als vermogen en niet als inkomen.

Vraagt men zich echter af of het voor de analyse verschil zou uitmaken of men het loutere dienstbetoon mee in aanmerking zou nemen – hetgeen uiteraard alleen mogelijk is indien men 'Richesse' als inkomen en niet als vermogen zou opvatten – dan komt men tot de slotsom dat het antwoord ontkennend moet luiden. De vraag die zich op de markt openbaart door een bepaalde prijs te bieden, maakt uit of een bepaalde aanwending van arbeid al dan niet gekozen wordt. Niettemin staat de landbouw centraal. Ieder die geen grondbezitter is, is op jacht naar het dagelijks brood voor zich en de zijnen en tracht er het beste van te maken. In dit opzicht is er geen verschil tussen ondernemers die naast hun arbeid kapitaal op het spel zetten, beoefenaars van vrije beroepen die alleen voor hun arbeid marktrisico dragen en loontrekkenden en gesalarieerden, wier loon te voren vast staat²³.

De produktiefactoren welke in Cantillon's analyse uitdrukkelijk worden verantwoord, zijn grond en arbeid. De auteur geeft van hen nauwgezet aan welke krachten de omvang van het aanbod bepalen.

Voor wat het aanbod van grond aangaat, luidt zijn redenering als volgt: Een geordende samenleving kan alleen bestaan indien de grond eigendom is van iemand, hetzij van de koning alleen, hetzij van hem en tevens van anderen. De koning, die aanvankelijk de enige eigenaar is, ziet zich in situaties geplaatst waarbij hij zijn dienaren met grond moet belonen. Ook al zou men zijn uitgegaan van een samenleving met een volkomen gelijkmatige spreiding van de eigendom van grond, dan nog zouden de verschillen tussen mensen naar aanleg en lotgevallen aldaar een toestand hebben ontwikkeld waarbij de eigendom van grond in handen van weinigen berust. Grootgrondbezit is derhalve een natuurlijk, onvermijdelijk verschijnsel. Daardoor echter is de omvang van het landbouwareaal niet uitsluitend door de natuur begrensd, maar mede afhan-

kelijk van de wil der grootgrondbezitters. Geven zij gevolg aan hun voorliefde voor luthoven en parken, dan neemt het landbouwareaal af.

De hoeveelheid en de beroepsopbouw van het aanbod van arbeid is in Cantillon's analyse een afhankelijk variabele, afhankelijk van de omvang van de vraag, d.w.z. van de lonende werkgelegenheid. Wanneer een arbeider zijn brood kan verdienen biedt hij zich aan en wanneer zijn arbeid voldoende opbrengt om een nageslacht te onderhouden dat zijn vervanging waarborgt, wordt ook het aanbod van arbeid een bestendige grootheid.

Landarbeid behoort tot de eenvoudigste soort en kinderen van landarbeiders kunnen al vroeg in het arbeidsproces betrokken worden. Op de basis van door Halley opgestelde sterftetabellen berekent Cantillon dat het loon, waarbij de vervanging van de arbeid gewaarborgd is, toereikend moet zijn voor de arbeider zelf + twee kinderen. De arbeid van de echtgenote voorziet alleen in haar eigen levensonderhoud.

De waarde van deze berekening laten wij voor wat zij is, van belang is dat Cantillon hier een maatstaf zoekt voor wat hij de inherente waarde van arbeid noemt: de hoeveelheid voedsel die voor het levensonderhoud nodig is. Deze dan is op haar beurt weer gelijk te stellen aan zeker oppervlak grond van doorsnee kwaliteit.

De ambachtslieden moeten lange leertijden doorlopen, derhalve is de inherente waarde van hun arbeid hoger dan die van landarbeiders. Waar eerstgenoemden veel meer dan de laatsten blootstaan aan de wisselingen van de markt wijkt de feitelijke beloning van ambachtslieden nu eens naar deze dan weer naar gene zijde af van de inherente waarde van hun arbeid. Opgemerkt zij dat in Cantillon's analyse iedere verwijzing naar gesloten bedrijfstakken ontbreekt, zodat de hoogte van het loon overal en uitsluitend het resultaat is van vraag en aanbod. Het aanbod van arbeid mag bovendien op alle fronten als volledig elastisch tegen de reproductiekosten worden beschouwd, want mensen vermenigvuldigen zich als muizen in een schuur, 'comme des souris dans une grange'²⁴, als er maar bestaansmogelijkheden zijn.

Hoewel niet uitdrukkelijk verantwoord is in Cantillon's theorie ook de factor kapitaal aanwezig. In het eerste deel van het 'Essai' komt het kapitaalinkomen slechts bedektelijk tot uitdrukking: hoofdstuk XII vermeldt dat de landbouwproductie zich als regel in drieën laat verdelen, een derde is voor de grondeigenaar, de pachter houdt derhalve tweederde over, waarvan de helft, dus 1/3 van het totaal, dient voor dekking van de beloning van zijn personeel en van de kosten van veevoeder, plant- en pootgoed etc. Het resterende deel vormt 'le profit de leur entreprise'. Nu is 'winst' vaak een conglomeraat van functionele inkomens, en dat is ook het geval in dit deel van Cantillon's analyse, maar als hij in deel II de oorzaken van de interest onderzoekt, blijkt dat de pachter die het zonder eigen kapitaal stelt, in dat derde deel dekking vindt voor de op hem rustende rentelasten²⁵, dat derhalve louter als kapitaalrente mag worden beschouwd. In het tweede en derde deel van het 'Essai' verschijnt de produktiefactor kapitaal onbedekt ten tonele, nu eens als 'le fonds' dan weer als 'le capital' en vervolgens als 'les avances' aangeduid²⁶. Een aanbodsfunctie

van besparingen komt echter in het 'Essai' niet voor, evenmin als een investeringsfunctie. Het probleem of besparingen een verstoring van de kringloop zouden kunnen veroorzaken wordt dan ook niet aangeroerd. De gehele accumulatie-problematiek ontbreekt aldus.

Wellicht is er enige samenhang tussen dit feit en het ontbreken van een expliciete vermelding van een produktiefunctie. Men laat het karakter van het 'Essai' het meeste recht wedervaren door te stellen dat het stilzwijgend is gebaseerd op een gelijkblijvende stand van de techniek en dat het in wezen een stationnaire toestand weergeeft. Opgemerkt zij, dat het probleem van de landbouwhervorming, in casu de vervanging van het kleine door het grote landbouwbedrijf terwille van een grotere opbrengst aan pacht en belasting, een thema dat later door de Physiocraten zo fel zou worden bespeeld, door Cantillon niet wordt aangeroerd. Was dit omdat de Engelsman Cantillon zich niet van dit Franse probleem bewust was of paste het eenvoudig niet in zijn statische presentatie?

Naast de bovengenoemde algemene grondslagen: de definitie van produktie, de bepaling der produktiefactoren en van hun aanbodsgedrag moeten voorts als grondslagen van bijzondere aard vermeld worden.

1. de concentratie van de grondrente, 'le produit net', in handen van de grootgrondbezitters;
2. het systeem van arbeidsverdeling dat, gegeven de persoonlijke vrijheid, leidt tot ruilverkeer;
3. de ondernemingswijze produktie, onder voorwaarde van vrije mededinging.

Ook de landbouw is uiteindelijk gericht op de markt. Als de pachters arm zijn vindt men veelal de deelpacht; waar de pachters rijk zijn treft men de geldpacht aan, die dan ook niet de helft maar slechts een derde bedraagt van de jaarlijkse gemiddelde opbrengst. Deze vorm van landbouw wordt bedreven met inzet van pachters-kapitaal en is duidelijk marktbewust.

Voor alle andere bedrijfstakken geldt evenzeer of nog meer dat zij geleid worden door ondernemers, personen die marktrisico aanvaarden. 'La circulation et le troc des denrées et des marchandises, de même que leur production, se conduisent en Europe par des Entrepreneurs, et au hasard', luidt de titel van hoofdstuk XIII van deel I, een titel die niets aan duidelijkheid te wensen overlaat.

In dit hoofdstuk analyseert Cantillon op correcte wijze de economische functies van de handel en meer in het algemeen die van het ondernemersoptreden. Ondernemers, of het nu diegenen zijn die kapitaal inzetten in het produktieproces dan wel de beoefenaars van vrije beroepen, kopen tegen een zekere prijs maar verkeren in onzekerheid over de prijs waartegen zij kunnen verkopen. Wat hun individuele oogmerken ook mogen zijn, in een ordelijk marktverkeer vormt zich van dag tot dag een marktprijs waartegen het overgrote deel van de transacties wordt afgewikkeld.

Op dit punt doet men goed in deel II, ch. II, te kijken waar Cantillon zich

verzet tegen de voorstelling die Locke zou hebben gegeven als zou de prijs van een goed bepaald zijn door de hoeveelheid geld die ter markt verschijnt en de grootte van het aanbod. Cantillon zegt: er komen gegadigden ter markt met uiteenlopende waarderingen. Rangschik hen, in dalende lijn, naar de hoogte van de prijs die zij bereid zijn te betalen. De grootte van het aanbod bepaalt dan de marktprijs, want ook de begerige koper is er op uit niet meer te betalen dan de minder begerige.

Wanneer nu de marktprijs langdurig afwijkt van de inherente waarde zal het aanbod worden ingekrompen of uitgebreid, immers ondernemers kunnen niet met verlies blijven werken, anderzijds zijn zij uiteraard op zoek naar de meest winstgevende vormen van produktie. Door deze bewegingen schommelt de marktprijs rond de inherente waarde. De inherente waarde zelf is de som van de grond en de arbeid, die in het produktieproces opgaan. In navolging van Petty, die hij overigens verwijt bizar en wereldvreemd te werk te zijn gegaan²⁷, beroept Cantillon zich op een waardepariteit van grond en arbeid en drukt hij de inherente waarde uit in grond. Hij legt geen verband tussen produktieomvang en -kosten zodat de vraag geen invloed uitoefent op de hoogte van de 'inherente' waarde.

De ondernemers organiseren dan wel de produktie, maar zij zijn evenzeer speelbal van vraag en aanbod als de loontrekkenden. Zij zijn dan ook niet minder 'dépendans' dan de loontrekkenden, want allen in een staat leven bij de gratie van de grondbezitters, waarvan de koning de eerste is.

Het is vanwege het feit dat de grondeigenaars inkomen willen hebben dat landerijen worden verpacht en/of geëxploiteerd, waardoor een agrarische bevolkingsbevolking kan bestaan. De omvang van deze agrarische bevolking hangt af van de vraag naar produkten die de grondeigenaars uitoefenen. Verlangen zij zich in zijde te kleden dan wordt het voor de landbouwers voordelig om moerbeibomen te planten en zijderupsen te kweken. Ontwikkelen zij een voorkeur voor de wijn, dan worden wijngaarden aangelegd. Wil de mode dat men vele paarden houdt, dan stijgt de prijs van fourage, akkerland wordt tot weidegrond om de paarden te laten grazen en iedere vorm van agrarische activiteit brengt zijn eigen werkgelegenheid mee.

Van wat de landbouw voortbrengt, moeten eerst de produktiekosten gedekt worden, d.w.z. al datgene wat voor instandhouding van het produktievermogen – de mens inbegrepen – moet worden aangewend, zo men wil 'gereïnvesteerd'. Het netto-produkt staat ter beschikking van de grondeigenaars. Deze nu bepalen, door de wijze waarop zij leven, niet slechts de omvang van de agrarische bevolking, maar ook die van de niet-agrarische. Rijke mensen kunnen het zich veroorloven aan modegrillen toe te geven en zij doen dat maar al te vaak. Als de mode dat dikteert, tooien de rijke Parijse dames zich plotseling allen met Brusselse kant en laten de Franse weefsels voor wat zij zijn. Aldus stoten zij de Franse ambachtsman het brood uit de mond, en noodzaken wellicht ook de landbouw tot zekere aanpassingen. Niemand weet hoe lang een mode stand houdt en ondernemen wordt daardoor een riskante zaak.

Wie geeft de toon aan in de mode? Het Hof, of nog nauwkeuriger, de ko-

ning. Het feit dat zijn voorbeeld door velen wordt nagevolgd geeft aan de grillen van één man een ongehoord gewicht. Veelzeggend is dan ook de titel van hoofdstuk XIV van deel I die luidt: 'Les humeurs, les modes et les façons de vivre du Prince, et principalement des Propriétaires de terre, déterminent les usages auxquels on emploie les terres dans un Etat, et causent, au Marché, les variations des prix de toutes choses'.

Cantillon gaf aan hoofdstuk XVI de titel 'plus il y a de travail dans un Etat, et plus l'Etat est censé riche naturellement', waarmee hij de gangbare mercantilistische opvatting vertolkte dat rijkdom en macht van een staat zijn gediend met een talrijke bevolking. In zijn analyse nu stelt hij de koning en de grootgrondbezitters rechtstreeks aansprakelijk voor de feitelijke omvang van de bevolking.

Als de vorst en de grote grondeigenaren alle grond voor menselijk voedsel bestemden zou er een talrijker bevolking zijn dan in werkelijkheid het geval is 'Mais si au lieu de cela le Prince, ou les Propriétaires de terres, les font employer à d'autres usages qu'à l'entretien des Habitans; si, par le prix qu'ils donnent au Marché des denrées et marchandises, ils déterminent les Fermiers à mettre les terres à d'autre usages, que ceux qui servent à l'entretien des Hommes (car nous avons vu que le prix que les Propriétaires offrent au Marché, et la consommation qu'ils font, déterminent l'emploi qu'on fait des terres, de la même manière que s'ils les faisoient valoir eux-mêmes), les Habitans diminueront nécessairement en nombre'²⁸.

Frankrijk, dat leefde in de vrees van een dalende bevolking, moet bij deze passages de oren hebben gespitst. De titel van hoofdstuk XV, 'La multiplication et le décroissement des Peuples dans un Etat dépendent principalement de la volonté, des modes et des façons de vivre des Propriétaires de terres', moet als een klarenstoot hebben geklonken. Geen oorlogsgeweld, geen plagen en pestilenties buiten 's mensen wil maar de levenswijze en de weeldezucht van de koning en zijn omgeving werden aan de kaak gesteld. Het systeem van arbeidsverdeling en de scheiding van eigendom en gebruik van landbouwgrond hadden dan weliswaar het maatschappelijk gebeuren ondoorzichtig gemaakt, maar Cantillon wees de weg om door het marktmechanisme heen te kijken en de ware schuldigen te ontmaskeren.

Hoe doorzichtig werd nu ook de ruimtelijke structuur van de economie, de opbouw van het maatschappelijk geheel in gehuchten, marktdorpen, steden en hoofdsteden: 'des Villages, des Bourgs, des Villes et des Villes Capitales'. Gehuchten moeten talrijk zijn want boeren kunnen niet te ver van hun landerijen wonen, terwijl zij toch steun en gezelligheid bij elkaar zoeken. Marktdorpen vervullen eveneens noodzakelijke functies. Markten die op gezette tijden plaats vinden, vereenvoudigen immers aanmerkelijk het economisch verkeer. De boer die zijn oogst of zijn vee wil verkopen kan er op rekenen daar gegadigden aan te treffen van wier onderlinge wedijver hij kan profiteren. Ook aan de opkoper biedt de markt vele voordelen; hij behoeft nu niet de afzonderlijke hofsteden af te reizen op gevaar af de boer niet thuis te treffen en hij krijgt met veel minder

moeite een veel beter overzicht over de stand van vraag en aanbod. Aan de aanwezigheid van de markt hechten zich uiteraard allerlei toeleverende en diensten verlenende bedrijven zowel ten behoeve van de plaatselijke bevolking als van de bezoekers van de markt.

Steden en hoofdsteden ontstaan echter niet primair uit een economische noodzaak maar uit een sociale voorkeur. Zij dragen niet bij tot de welvaart maar verteren hem.

Het is immers doordat de rijke grondeigenaars elkanders gezelschap zoeken en het sociale verkeer dat daarmee mogelijk wordt prefereren boven het saaie leven op het platteland, dat steden ontstaan. De minst rijke grondbezitters moeten zich vergenoegen met het leven in de provinciesteden, daarentegen kunnen de rijksten het zich veroorloven om zich te vestigen in de hoofdstad en zich te verdringen rond de koning.

In de steden vestigt de landheer zijn gerechtshoven, ook ontstaan daar de hogere onderwijsinstellingen. Ten behoeve van de koning en zijn hofhouding, en voorts ten behoeve van alle rijke grondeigenaars vestigen er zich ambachtslieden en winkeliers van allerlei aard, waardoor de steden en vooral de hoofdstad tot omvangrijke bevolkingsconcentraties worden.

De voedselvoorziening vraagt derhalve een uitgebreide en kostbare organisatie. Grote aantallen paarden zijn, aangevuurd door hun voerlieden, voortdurend in de weer om de aanvoer naar de stad op gang te houden. Dat alles betekent dat van het beschikbare landbouwareaal een groot deel moet dienen voor transport, areaal dat bij een gelijkmatige verdeling van de bevolking over het gehele land voor andere doeleinden, in casu voor menselijke voeding, beschikbaar zou zijn geweest.

Cantillon maakt een onderscheid tussen dat deel van de produktie wat moet dienen voor de instandhouding van het produktievermogen, en dat deel wat als netto-overschot mag worden beschouwd. Voor hem is alleen de grondrente als zodanig aan te merken.

In overeenstemming hiermede is zijn bevolkingsbeginsel: de bevolkingsomvang past zich aan aan de hoeveelheid voedsel welke voor de afhankelijke bevolking op een of andere wijze beschikbaar is.

Deze redenering leidt onvermijdelijk tot de conclusie dat het arbeidsloon van de eenvoudigste soort van arbeid gelijk wordt aan het bestaansminimum. Cantillon nu brengt echter zelf een element naar voren dat deze redenering haar scherpste ontnemt, namelijk het feit dat er een conventionele levensstandaard kan bestaan, hoger dan het fysieke bestaansminimum, die een eigen invloed op huwelijkssluiting en menselijke voortplanting uitoefent. 'Nous voions tous les jours que les Anglois, en général, consomment plus de produit de terre que leurs Pères ne faisoient; c'est le vrai moien qu'ils y ait moins d'Habitans que par le passé'²⁹. Door dat te stellen opent hij de mogelijkheid dat ook uit arbeidsloon zou kunnen worden bespaard. Dat neemt niet weg dat Cantillon staande houdt dat alle kapitaal, hoe ook ontstaan, in laatste aanleg uit de landbouw stamt.

Hoezeer diegenen die het 'Essai' lezen, er een politieke boodschap in hebben gezien, Cantillon zelf wil zijn werk opvatten als een analyse van oorzaken en gevolgen en zegt zich geen waarde-oordeel te willen aanmeten: 'C'est aussi une question qui n'est pas de mon sujet de savoir s'il vaut mieux avoir une grande multitude d'Habitans pauvres et mal entretenus, qu'un nombre moins considérable, mais bien plus à leur aise ...'³⁰.

Cantillon is van mening dat ieder geproduceerd goed een inherente waarde heeft, bepaald door de hoeveelheid grond en arbeid die er in is opgegaan. Zoals reeds gezegd meent hij dat het mogelijk is deze, inherente, waarde uit te drukken in oppervlakte grond, namelijk door de arbeid tot grond te herleiden. Het zal echter duidelijk zijn dat zulks niet mogelijk is als men niet kan spreken van een homogene kwaliteit grond. Het valt op dat Cantillon overstapt op geld als de meest efficiënte waardemaatstaf³¹. Zijn redenering is dat in beginsel ieder goed kan fungeren als rekeneenheid en ruilmiddel, waaraan het marktverkeer behoefte heeft, maar dat edele metalen en in het bijzonder munten daaruit bij uitstek geschikt zijn. De inherente waarde van munten nu is eveneens bepaald door de hoeveelheid grond en arbeid die in het productieproces zijn opgegaan. Evenals voor alle goederen mag van geld worden aangenomen dat de marktwaarde schommelt rond de inherente waarde.

Zou geld deze ideale waardemaatstaf zijn, dan zou wederom de voorwaarde van homogeniteit van de grond moeten worden gesteld. Cantillon schijnt deze moeilijkheid niet te hebben opgemerkt.

Cantillon bekent zich als Metallist wanneer hij beweert dat geld alleen kan bestaan indien het intrinsieke waarde heeft. 'Non seulement les autres États ne la recevroient pas sur ce pié là, mais les Habitans mêmes la rejetteroient'³². Dat is een merkwaardige uitspraak voor een bankier die de bankbiljetten van de Bank of England en het girale geld van de Hollandse stedelijke wisselbanken heel goed moet hebben gekend.

Het eerste deel van het 'Essai' vormt een in vele opzichten verrassend scherpe analyse van het complex van krachten waaruit de allocatie van produktievermogens voortkomt. Teleurstellend is echter de behandeling van de grondrente die weliswaar als een 'produit net' wordt gekarakteriseerd, maar waarvan de grootte tot een traditionele of zo men wil institutionele grootte wordt herleid: de geldpacht is als regel een derde van de opbrengst van een landbouwbedrijf.

Het idee van een 'grens van de bebouwing', waar de grondrente naar nul tendeert, kon ook in Cantillon's analyse niet post vatten omdat iedere analyse van het proces van investeren en sparen ontbreekt. De produktiefactor kapitaal is weliswaar voor Cantillon geen onbekende, maar de vraag tot welke omvang hij wordt uitgebreid (waarmede vanzelf een verklaring van de grondrente aan de dag zou zijn getreden), komt bij hem niet op. Daarmede ontbreekt natuurlijk ook een verklaring van de hoogte van 'le profit', dat kennelijk toch wel een noodzakelijk inkomen vormt.

6. SCHETS VAN DE INHOUD VAN DEEL II VAN HET 'ESSAI'

6.1. *Schatting van de grootte van de benodigde maatschappelijke geldvoorraad*

In dit deel dat de hoofdstukken I t/m IV omvat tracht Cantillon een schatting te maken van de benodigde geldvoorraad, een vraagstelling die ook bij Petty en Locke te vinden is. Hij bracht hierbij de monetaire theorie voor wat het aspect kasbehoefte en omloopsnelheid betreft een aanzienlijk stuk vooruit.

Vertrekpunt van Cantillon's redenering is een stelling die hij – zonder plaatsvermelding – aan Locke toeschrijft, dat 'la valeur de toutes choses est proportionnée à leur abondance ou à leur rareté, et à l'abondance ou à la rareté de l'argent contre lequel on les échange'³³. Op deze omschrijving is het beeld van de weegschaal van toepassing waarbij in de ene schaal alle aangeboden goederen, in de andere alle aangeboden geld zich bevinden.

Cantillon aanvaardt deze stelling slechts onder voorbehoud:

- a. De goederen die worden geëxporteerd mogen niet in de vergelijking worden betrokken. Men moet aannemen dat Cantillon daarentegen wel de hoeveelheid ingevoerde goederen mee zou willen rekenen, al zegt hij dat niet.
- b. Marktprijzen ontstaan uit vraag en aanbod, waarbij de situatie op andere – verwijderde – markten invloed uitoefent op het gedrag van vragers en aanbieders in de markt in kwestie. Cantillon beschrijft een primitieve vraagfunctie, uitbeeldend een reeks van gegadigden voor een gelijk kwantum van een bepaald produkt maar met verschillende waarderingen. De grootte van het aanbod bepaalt dan de laagste prijs waarvoor de partijen van de hand gaan.

Deze marktprijs tendeert echter naar de intrinsieke waarde van het goed in kwestie³⁴. Deze nu is uit te drukken in de hoeveelheid edel metaal die met inzet direkt en indirekt van een gelijke hoeveelheid grond kan worden gewonnen en aangemunt, als welke voor de voortbrenging en bereidstelling ter plaatse in de verlangde hoeveelheid van het betreffende goed direkt en indirekt nodig is.

- c. De waardegelijkheid die in de evenwichtsprijs tot uitdrukking komt impliceert niet dat de maatschappelijke geldvoorraad zelf in waarde gelijk zou zijn aan de maatschappelijke goederenomzet. De grootte van de benodigde maatschappelijke geldvoorraad wordt vooreerst bepaald door de omloopsnelheid van het geld en wel in die zin dat de hoeveelheid wordt gehalveerd als de omloopsnelheid wordt verdubbeld. De omloopsnelheid hangt af van:

1. de betalingsgewoonten (pachten en belastingen worden per jaar, per half jaar of per kwartaal voldaan; verkopen van landbouwprodukten door de boeren hebben veelal slechts met grote tussenpozen plaats, aankopen bij ambacht en detailhandel daarentegen frekwent en in kleine hoeveelheden);
2. de behoefte aan een voorzorgskas; 'Plusieurs Propriétaires, Entrepreneurs, et autres, gardent toujours quelqu'argent comptant dans leurs poches ou dans leurs caisses, contre les cas imprévus, et pour n'être point à sec'³⁵;
3. de behoefte om besparingen op te hopen tot men het moment gekomen acht om tot belegging over te gaan³⁶.

Verder wordt de behoefte aan kasmiddelen verminderd doordat beloning in natura voorkomt, vorderingen door tegenrekeningen worden voldaan, m.a.w.

een systeem van 'clearing' wordt toegepast, of doordat met wisselbrieven wordt gewerkt.

De buitenlandse handel van een land beïnvloedt de maatschappelijke geldvoorraad niet mits de handelsbalans in evenwicht is³⁷. Is er een exportsaldo dan neemt de maatschappelijke geldvoorraad toe; in het tegenovergestelde geval neemt hij af.

Een evenwichtige handelsbalans behoeft niet uit te sluiten dat een vertraging in de omloopsnelheid ontstaat als de binnenlandse cliëntèle op buitenlandse produkten overstapt, 'Mais il est difficile de faire une estimation juste de ces sortes de retardemens'³⁸ en Cantillon houdt er dan ook geen rekening mee.

Hoe nu te komen tot een schatting van de benodigde geldhoeveelheid. De geldcirculatie is als een wijdvertakt rivierstelsel waarin zowel snelle als trage stroomgedeelten voorkomen. Om een eenvoudige maar toch correcte meting te kunnen uitvoeren zocht Cantillon naar een centrale plek in de goederenstroom en vond die bij de landbouw. Alle levensmiddelen in een staat komen immers van de hand van de pachters evenals alle grondstoffen.

De jaaropbrengst nu van de landbouw laat zich onderscheiden in drie min of meer gelijke delen:

- a. de echte grondrente, welke aan de grondeigenaar wordt uitbetaald;
- b. de kosten van levensonderhoud van mens en dier werkzaam in de landbouw, de pachter daaronder mede begrepen;
- c. de winst van het landbouwbedrijf, die toevalt aan de pachter³⁹.

Deze drie categorieën moet men beschouwen 'comme les principales sources, ou pour ainsi dire le premier mobile de la circulation dans l'État'⁴⁰.

Categorie b. wordt geheel besteed op het platteland; leveranties worden grotendeels of geheel met gesloten beurzen verrekend. Categorie c. wordt voor ongeveer de helft ten plattelande besteed op dezelfde wijze als categorie b. De andere helft wordt in de stad uitgegeven en de betaling daar geschiedt in geld. Categorie a. tenslotte wordt kwartaalsgewijze geheel en al in geld voldaan. Op basis van deze hypothesen nu schat Cantillon dat het geld in circulatie ongeveer gelijk is aan $\frac{1}{3}$ van de som aan grondrenten, oftewel aan $\frac{1}{9}$ van de totale agrarische produktie⁴¹. Deze berekening, aldus Cantillon, wijkt niet zo heel veel af van de schatting die Petty maakte 'dans un Manuscrit de 1685'⁴², die het geld in circulatie schatte 'au dixième du produit des terres, sans dire pourquoi'.

6.2. Verklaring van de ruimtelijke verschillen in geldschaarste

Hoofdstuk V van deel II draagt als titel 'De l'inégalité de la circulation de l'argent effectif, dans un Etat' en tracht een verklaring te geven van het feit dat in streken ver verwijderd dan wel moeilijk bereikbaar van de hoofdstad, het geld zeer schaars is en verrekening van prestaties in natura dan wel op jaarrekening met onderlinge compensatie veelvuldig plaats vindt, terwijl in de hoofdstad het geld vlot voorhanden is. Geldschaarste was voor Cantillon oorzaak van armoede en had een praktische betekenis in verband met de belastingheffing. Hoe kon immers de koning belasting heffen in een streek waar

vrijwel geen geld omging. Hiervan komt een tip boven water in de laatste alinea van dit hoofdstuk waar Cantillon de 'Dime Royale' van Vauban van de hand wijst en zich uitspreekt ten gunste van een evenredige belasting op de 'rentes des Propriétaires' zoals die in geld worden betaald. Ook Petty heeft zich met dit probleem bezig gehouden, al vermeldt Cantillon zulks niet.

Cantillon nu gaat er terecht van uit dat de handelsbalans op het platteland t.o.v. de hoofdstad een overschot moet vertonen aangezien het platteland pacht en belastingen moet afdragen aan de hoofdstad.

Een soortgelijke situatie doet zich voor tussen de provinciesteden en de hoofdstad; ook daar moet afdracht van belastinggeld plaats vinden; bovendien zijn er inwoners van provinciesteden die bij tijd en wijle in de hoofdstad logeren, daar hun processen voeren en hun kinderen laten studeren.

De problematiek van de betalingsbalans tussen de hoofdstad en de rest van het land is natuurlijk in beginsel dezelfde als die tussen landen. Cantillon beschrijft zelf in deel III hoe de transfer tussen Chalons en Parijs zich voltrekt met wisselbrieven⁴³. Als de betalingsbalans tussen beide steden in evenwicht is behoeft er geen klinkende munt te worden overgebracht.

Tussen de hoofdstad en het platteland moet echter een prijsverschil bestaan, althans met betrekking tot die produkten die naar de hoofdstad worden vervoerd. Immers het vervoer en alles wat er aan kosten moet worden gemaakt om de afstand en de tijd te overbruggen moeten worden betaald. Op correcte wijze beschrijft Cantillon hoe de gehele landbouw, voor zo ver hij in het economische verkeer met de hoofdstad wordt betrokken, zich oriënteert op de markt in die stad. Daar gelden de hoogste prijzen. Hij roept daarbij, evenals eerder Boisguillebert had gedaan, een beeld op dat een voorbode lijkt te zijn van wat Von Thünen meer dan 100 jaar later zou neerleggen in zijn 'Isolierter Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie': 'Le prix des Marchés de la Capitale servant de règle aux Fermiers pour l'emploi des terres à tel ou tel usage, ils emploient les plus proches, lorsqu'elles s'y trouvent propres, en potagers, en prairies etc.'⁴⁴.

Hoe verder van de hoofdstad, des te lager zijn de prijzen van landbouwprodukten waardoor ook de grondrente in geld gemeten geringer wordt. Het zou voor het land beter zijn als niet alle nijverheid in de hoofdstad was geconcentreerd, maar ten dele ook in de provinciesteden gevestigd. Dan zouden grote bedragen aan transportkosten bespaard kunnen blijven: 'Ainsi les terres éloignées en rapporteroient des rentes plus considérables aux propriétaires, et l'inégalité de la circulation des Provinces et de la Capitale seroit mieux proportionnée et moins considérable'⁴⁵.

Het eerste deel van de samengestelde zin die wij hier citeren spreekt voor zichzelf, het tweede deel daarentegen verlangt nadere uitleg. Cantillon's stelling is namelijk dat de geldhoeveelheid ten plattelande noodzakelijkerwijze geringer zal zijn dan in de stad omdat het algemene prijsniveau er zo veel lager moet zijn dat een exportsaldo naar de stad (ter betaling van pacht en belastingen) kan ontstaan. Zolang het verschil in prijsniveau niet toereikend is zal geld van het platteland naar de stad (resp. van de provinciesteden naar de

hoofdstad) stromen. Er is niet slechts sprake van een 'Nécessité d'une inégalité de la circulation d'argent dans les différentes Provinces d'un grand Etat ou Royaume' maar ook stelt Cantillon 'que cette inégalité est toujours relative à la balance ou dette qui appartient à la Capitale'⁴⁶.

Het gewicht van een bepaalde pacht of belasting is zeer verschillend voor de betaler en voor de ontvanger. De betaler ten plattelande moet veel opofferen, terwijl de ontvanger in de hoofdstad maar weinig ontvangt. 'Cela provient de l'inégalité de l'argent; et cette inégalité vient de la balance constante que la Province doit à la Capitale'⁴⁷.

Cantillon knoopt hieraan de terloopse opmerking vast dat het voorstel van Vauban om een Koninklijke Tiende te heffen (door de landbouw in natura te voldoen) niet alleen onpraktisch maar ook onvoordelig zou zijn. Rechtvaardiger ware het de belastingen in geld te innen 'à proportion des rentes des Propriétaires'⁴⁸.

Het is interessant te constateren dat Cantillon zich bewust is van een inter-regionaal transferprobleem dat naar zichzelf opmerkt zich mutatis mutandis ook internationaal kan voordoen. Het is van belang op te merken dat Cantillon alleen maar over het prijsniveau spreekt en dat inkomensaspecten in zijn analyse niet voorkomen.

6.3. Oorzaken en gevolgen van veranderingen van de geldcirculatie

In de hoofdstukken VI t/m VIII van deel II behandelt Cantillon de vraag welke factoren leiden tot een verhoging van de geldcirculatie en wat daarvan de gevolgen zijn.

Wederom neemt hij Locke als uitgangspunt als hij betoogt dat deze weliswaar duidelijk heeft gesteld dat een uitbreiding van de geldhoeveelheid alles duurder maakt, maar niet heeft laten zien hoe een en ander in zijn werk gaat.

In het algemeen, aldus Cantillon, is het juist dat een vergroting van de geldcirculatie gepaard gaat met prijsstijgingen, maar enige kanttekeningen hierbij acht hij niet misplaatst:

1. Een deel van de vergroting van de geldcirculatie kan worden geabsorbeerd doordat het publiek van periodieke clearing overgaat op contante betaling. In zo verre dat geschiedt oefent de uitbreiding van de geldcirculatie geen invloed uit op het prijsniveau.
2. Een prijsstijging, uitgelokt door geldinjecties treft niet alle goederen in gelijke mate. Goederen waarvan de invoer vrij is zoals graan in Engeland, in tegenstelling tot vee waarvoor een invoerverbod geldt, of waarvan de productie gemakkelijk kan worden uitgebreid, zullen slechts weinig in prijs stijgen. Andere daarentegen met een inelastisch aanbod zullen krasse prijsstijgingen vertonen⁴⁹.

Cantillon noemt 6 manieren waarop een uitbreiding van de geldcirculatie kan plaats vinden:

1. door uitbreiding van inheemse mijnbouw van goud en zilver
2. door een exportsaldo in de handelsbalans
3. door verteringen van buitenlandse ambassadeurs en gasten

4. door schenkingen door en oorlogsschattingen opgelegd aan buitenlandse mogendheden
5. door in het buitenland geplaatste leningen
6. door ontpotting van inactief geld.

De voornaamste oorzaken zijn de twee eerstgenoemde.

Een verhoogde geldcirculatie snijdt op een bepaalde plaats het economische verkeer aan en leidt daar direkt en indirekt tot verhoogde consumptie en derhalve ook tot verhoogde produktie. Zij die meer geld in handen hebben gekregen dan zij gewend waren, verhogen hun consumptie van vlees, wijn en bier en dragen voortaan meer en betere kleding, verfraaien hun huis en inventaris. 'Par consequent ils donneront de l'emploi à plusieurs Artisans qui n'avoient pas au paravant tant d'ouvrages, et qui par la même raison augmenteront aussi leur dépense'⁵⁰. Tegenover het feit dat er ongebruikt produktievermogen aanwezig is in de ambachtelijke sector staat evenwel dat, althans op korte termijn, het aanbod van agrarische grondstoffen een gegeven is. De prijzen van bepaalde produkten lopen op, hetgeen de landbouw aanleiding geeft om het areaal voor deze produkten voor het nieuwe jaar uit te breiden, uiteraard ten koste van andere bestemmingen. De verhoogde vleesconsumptie leidt bijv. tot uitbreiding van de veeteelt en van de weidebouw. Deze nu voltrekt zich ten laste van het akkerbouw-areaal.

Anderen worden van deze prijsstijging de dupe: de grondeigenaars zo lang zij de pacht niet kunnen verhogen en allen die in vaste bedragen worden beloond. De grondeigenaars zien zich genoodzaakt om een deel van hun personeel te ontslaan en bestellingen bij ambachtslieden achterwege te laten. Arbeidskrachten wijken uit naar het buitenland.

Uitbreiding van de mijnbouw is in dit opzicht het gevaarlijkst. Hij kan leiden tot de ondergang van vele bedrijfstakingen zoals het voorbeeld van Spanje leert. Het land raakt volledig afhankelijk van de import en komt gemakkelijk aan lager wal. Zijn de mijnen eenmaal uitgeput dan is er voor zo'n land geen toekomst meer.

Een exportsaldo in de handelsbalans heeft min of meer overeenkomstige effecten. Op een verhoogde uitvoer zal, langs de prijsstijging die een gevolg is van de vergrote geldcirculatie, een vergrote invoer volgen. De betalingsbalans verslechtert meer en meer, maar dat betekent nog niet dat daarom de bestedingen minder worden. Velen hebben zich aan weelde gewend en kunnen niet meer terug. Aldus verarmt het land. Een krachtige staatsman kan echter door soberheid op te leggen het land tot nieuwe bloei brengen. Men zou eigenlijk op het hoogtepunt van de ontwikkeling het exportsaldo moeten steriliseren door het binnenstromende geld op te potten voor noodgevallen; maar welke vorst of republiek is zo wijs? Veeleer werkt men er met kracht aan mee om de onvermijdelijke gang van de geschiedenis te versnellen⁵¹.

Het is ook geen eenvoudige zaak om uit te maken of men zich op het hoogtepunt bevindt. De beste indicatie van toe- of afnemende geldcirculatie acht Cantillon gelegen in de beweging van pachten en grondprijzen. Zekere – ongenoemde – auteur heeft in een overzicht van Frankrijk geschreven dat een mor-

gen wijngaard, in Mantes, dus dicht bij Parijs, in 1660 een veelvoud waard was van zijn prijs in 1700, en deze prijsdaling toegeschreven aan 'un défaut de consommation'. Deze auteur is natuurlijk Boisguillebert, en Cantillon is het in het geheel niet met hem eens; oorzaak en gevolg zijn verwisseld: 'La cause étoit une plus grande rareté d'argent en France, dont l'effet étoit naturellement une diminution de consommation'⁵².

Een grote geldruimte is riskant maar heeft toch wel iets aantrekkelijks:

- a. een land met een grote geldcirculatie heeft hoge prijzen; in het internationale verkeer ruilt het daardoor weinig grond + arbeid tegen veel grond en arbeid van het buitenland;
- b. belastingen kunnen beter worden geïnd en brengen meer op;
- c. in tijd van oorlog is een land met een welvoorzien schatkist slagvaardiger dan een dat aan zijn generaals alleen maar als beloning vruchtbare akkers in het vooruitzicht kan stellen⁵³.

6.4. Verklaring van de interest

De interest komt, zoals Cantillon in hoofdstuk IX en X van deel twee uiteenzet, voort uit de ontmoeting van vraag en aanbod naar geldmiddelen, die voor zekere tijd ter beschikking worden gesteld.

Bezien vanuit de aanbodszijde moet een interest worden betaald, om het voor de geldschieder aantrekkelijk te maken afstand te doen van liquiditeit. Hij aanvaardt immers ongemak en onzekerheid wanneer hij zijn geld uitleent.

Aan de vraagzijde ontmoet men twee categorieën van gegadigden; de ene categorie bestaat uit personen die er vaste en vlottende investeringen mee willen financieren, de andere uit rijke lieden die consumptieve uitgaven met geleend geld willen bestrijden, alsmede de overheid die begrotingstekorten moet dekken.

De noodzaak om de geldgever te bewegen afstand te doen van liquiditeit lijkt Cantillon te zijn 'la première source de l'interêt', maar dat de interest een algemeen en bestendig element van het economische proces uitmaakt acht hij 'fondé sur les profits que les Entrepreneurs en peuvent faire'.

Wie geen geld heeft om een boerderij, die hij kan pachten, te exploiteren, kan de geldschieder het 1/3 deel van de opbrengst in het vooruitzicht stellen, dat hem na de pacht en de exploitatiekosten te hebben betaald als bedrijfswinst resteert. In die exploitatiekosten zit het loon voor zijn arbeid. Door geleidelijk de schuld af te lossen wordt de ondernemer tot kapitalist. Hetzelfde geldt ook voor een ambachtsman, bijv. een hoedenmaker, die geld nodig heeft voor de financiering van zijn huis, van zijn voorraden en van de bedragen die hij in het loon van zijn arbeiders moet steken.

Met deze volzinnen geeft Cantillon te kennen zich de aanwezigheid van een derde productiefactor (le fond pour conduire sa manufacture) oftewel de dimensie tijd bewust te zijn. Onbevredigend blijft dat hij geen sluitende theorie van de inkomensverdeling geeft, het rendement van de investering staat immers eenvoudig vast.

De tweede categorie van geldleners is in sommige landen zelfs dominerend.

Weeldezucht of te hoge overheidsuitgaven zijn dan als de oorzaak van een hoge rentestand aan te merken⁵⁴.

De algemene opvatting, aldus Cantillon, is dat de interest wordt beïnvloed door de geldruimte in die zin 'que l'augmentation de l'argent effectif dans un État y diminue le prix de l'intérêt'⁵⁵. Cantillon noemt deze opvatting 'pas toujours vrai ni juste'. Zijn betoog komt daarop neer dat men ook de vraagkant in de gaten moet houden. Als degenen die geld importeren dat doen om er mede in ondernemingen deel te nemen zal er geen daling maar een stijging van de interest optreden. Ceteris paribus, Cantillon erkent dat volmondig, verlaagt een vergroting van de geldcirculatie de interest. Dat effect is ook verbonden aan een aflossing van staatsschuld; degenen immers die de aflossing ontvangen moeten een andere belegging zoeken en dat drukt de rentevoet⁵⁶. Ook als de overvloed aan geld voortkomt uit een exportsaldo zal ceteris paribus een verlaging van de rentevoet optreden. In handelsstaten is zulks, aldus Cantillon, ook de praktijk maar in landbouwlanden zal ook in zo'n geval de rentevoet hoog blijven. Dat komt naar zijn mening doordat de geldtoevloed de pachten doet stijgen waardoor de grondeigenaars nog meer schulden kunnen maken dan zij voorheen reeds deden⁵⁷.

Er is overigens niet één enkele rentevoet maar er is een hele scala naar gelang van de risico's en de kosten aan de credietverlening verbonden. Kleine bedragen worden veelal tegen een hogere rentevoet uitgeleend dan grote. Dat vloeit uit vraag en aanbod voort en wordt door alle partijen als normaal ervaren. Wettelijke belemmeringen zijn zinloos. Ook de prijs van landerijen is afhankelijk van de gangbare rentevoet waarbij bedacht moet worden dat statusoverwegingen als ook het vertrouwen in de onvergankelijkheid van het goed er vaak toe leiden, dat op grondbezit een lager rendement wordt behaald dan de gangbare rentevoet.

7. SCHETS VAN DE INHOUD VAN DEEL III VAN HET 'ESSAI'

7.1. *Het nut van internationale handel*

Een theorie betreffende grondslagen van de internationale arbeidsverdeling treft men in Cantillon's 'Essai' niet aan. Als overtuigde Mercantilist stelt Cantillon slechts de vraag onder welke voorwaarden buitenlandse handel voordelig is voor de staat.

Zijn conclusie luidt dat de buitenlandse handel het voornaamste middel is voor een staat om zijn macht te vergroten, maar ook dat in de buitenlandse handel het gevaar schuilt van verlies aan macht. Men moet, zo zegt hij, aangepaste regelingen treffen zodanig dat het eigen land voordeel geniet en het buitenland degene is die schade leidt. Dat de ruil voor beide partijen voordelig moet zijn om voortgang te kunnen hebben, schijnt Cantillon zich niet te realiseren.

Uitvoer van landbouwprodukten is een verdachte zaak die alleen maar in tijden van overvloedige oogsten kan worden toegelaten en dan nog bij voor-

keur tegen betaling in goud en zilver. Dan ruilt men immers een vergankelijke waar die men niet nodig heeft, tegen een blijvend bezit dat altijd van pas komt.

De uitvoer van landbouwprodukten is met name een onvoordelige zaak als hij dient ter betaling van een industriële import. Het graanexporterende land staat dan namelijk veel grond af in ruil voor weinig.

Hier komt een dubbelzinnigheid aan het licht: in deel I werd betoogd dat de intrinsieke waarde van een goed wordt bepaald door de aangewende hoeveelheid arbeid en grond en dat de arbeid is te herleiden tot grond zodat de intrinsieke waarde uitsluitend in grond kan worden uitgedrukt. Wanneer nu de handelsbalans in evenwicht verkeert worden gelijke intrinsieke waarden, zeg aantallen hectaren, uitgewisseld. Dat het ene land voedsel exporteert, het andere importeert, doet niet ter zake.

Cantillon komt in deel III echter met een tweede voorwaarde voor de dag: sprekend over de handel tussen Frankrijk en Brabant, waarbij Champagne tegen Brusselse kant wordt verhandeld, stelt hij dat de regel van de intrinsieke waarden inhoudt dat 'la terre qu'on emploie en Champagne pour la production de vin, celle pour l'entretien des Vignerons, des Tonneliers, des Charons, des Maréchaux, des Voituriers, des chevaux pour le transport etc. doivent être égale à la terre qu'on emploie en Brabant à la production du lin, et à celle qu'il faut pour l'entretien des fileuses, des faiseuses de dentelle et de tous ceux qui ont quelque part à la fabrication de cette manufacture de dentelle'⁵⁸.

Deze regel moet hier kennelijk zo worden verstaan dat het levensonderhoud van de arbeiders in beide gebieden *uit eigen voortbrenging* moet worden bestreden. De weeldezucht van de Franse dames, die zich zo graag tooien met Brusselse kant, betekent voor Frankrijk een grote schadepost. Want terwijl Frankrijk 16000 'arpents' inzet voor de te exporteren hoeveelheid wijn, zet Brabant slechts één 'arpent' in voor de teelt van de benodigde vlas⁵⁹. De hoeveelheid grond die Brabant voor zijn arbeid inzet wordt niet in de berekening betrokken, maar dat is in zekere zin bijkomstig. Merkwaardig is dat het gebruik van grond voor exportdoeleinden *als zodanig* als een offer wordt aangemerkt. Het gaat niet meer om de waardemaatstaf maar om de hoeveelheid hectaren die daadwerkelijk aan de buitenlandse consumptie wordt ter beschikking gesteld.

Cantillon levert aldus een merkwaardige verdediging voor de algemeen aanvaarde beleidsregel dat export zo veel mogelijk uit arbeidsintensieve produkten moest bestaan, d.w.z. uit produkten en diensten van nijverheid, handel en scheepvaart, en dat de export van landbouwprodukten alleen in tijden van overvloed kon worden toegestaan.

Het streven naar een overschot in de handelsbalans vindt bij Cantillon eveneens verdediging. Weliswaar erkent hij dat zo'n toestand niet eeuwig kan duren, maar zolang hij duurt veroorzaakt hij een verschil in relatieve schaarste aan geld. Het land in kwestie zal ruimer van geld voorzien zijn dan het buitenland. Daardoor zal het land in kwestie hogere prijzen hebben en aldus in het handelsverkeer een extra voordeel genieten: 'l'Etat échange toujours par là une petite quantité de produit et de travail, contre une plus grande'⁶⁰.

De buitenlandse handel is, aldus Cantillon, van grotere betekenis voor de macht van de staat dan de binnenlandse. Het is echter een factor die deze macht kan vergroten of verkleinen en het komt aan op de juiste maatregelen om de handel tot voordeel te doen strekken van het eigen land. Het is van belang dat men de nijverheid, de actieve handel en de scheepvaart, grondslag van een krachtige marine, bevordert, maar 'surtout qu'il faut toujours s'attacher à maintenir la balance contre les Étrangers'⁶¹.

7.2. *Analyse van het internationale betalingsverkeer*

Wat betreft de vraag hoe zich het internationale betalingsverkeer voltrekt, betoogt Cantillon dat er geen principieel verschil bestaat tussen interregionaal en internationaal betalingsverkeer. Het overbrengen van munten van bijvoorbeeld Chalons naar Parijs, ter betaling bijv. van belastingen, is kostbaar en moet zo veel mogelijk vermeden worden. Welnu, dat is mogelijk met behulp van wisselbrieven en het zijn de bankiers die van de handel in wisselbrieven hun beroep maken. De verhouding tussen vraag en aanbod van wissels beslist over de wisselkoers, waarbij moet worden bedacht dat het aanbod van wissels kan worden aangevuld door het aanbod van cheques. Wanneer in een bepaalde periode meer naar Chalons moet worden betaald dan Chalons aan Parijs heeft te voldoen, is er de mogelijkheid om bij de agent van de schatkist in Parijs cheques te kopen. Deze worden door die van Chalons, onder aftrek van rente, in betaling aanvaard in de wetenschap dat zij daar te gelegener tijd hun belasting mee kunnen betalen.

Bovendien kunnen tijdelijke afwijkingen in de betalingsbalans worden overbrugd door termijnwissels die bankiers uit speculatieve overwegingen verkopen. Bij blijvende onevenwichtigheid van de betalingsbalans moet uiteraard tenslotte toch in baar worden aangezuiverd. De wisselkoers beweegt zich binnen de in- en uitvoerpunten van goud, resp. zilver. Dit betekent dat een afwijking naar boven of naar beneden van de pariteit mogelijk is, welke samenhangt met de kosten van transfer van munten. Die pariteit tussen Parijs en Chalons is gelijk aan één aangezien in beide steden dezelfde munten circuleren.

Internationale betalingen verschillen hiervan slechts in het jargon van de bankiers. Wisselkoersen worden in hun bewegingen begrensd door de afwijkingen ten opzichte van de pariteit, welke door de kosten en risico's van de verzending van munten en muntmateriaal worden bepaald. De pariteit is afhankelijk van de verhouding van de intrinsieke waarden der respectieve standaardmunten.

Het is denkbaar dat een land een betalingsbalansoverschot heeft ten opzichte van het ene en een idem tekort ten opzichte van het andere land. Als de overall-betalingsbalans in evenwicht is, kunnen alle betalingen door de handel in wisselbrieven worden volbracht. Is de totale betalingsbalans *per saldo* onevenwichtig, dan moet worden aangezuiverd met edel metaal.

Hoe meer kosten in rekening worden gebracht bij aan- en ontmunting, hoe meer belemmeringen in de weg worden gelegd aan het vrije verkeer van edel metaal, des te verder komen in- en uitvoerpunten uit elkaar te liggen: 'les

changes haussent plus ou moins au dessus du pair à proportion des grands ou petits frais, et risques du transport d'argent, et cela supposé, les changes haussent bien plus naturellement au dessus du pair dans les Villes ou Etats où il y a des défenses de transporter de l'argent hors de l'Etat, que dans celles où le transport en est libre⁶².

Een dergelijk uitvoerverbod van goud en zilver kan alleen maar er toe leiden dat de smokkel van edel metaal in de hand wordt gewerkt. Heeft zich eenmaal zo'n smokkelhandel ontwikkeld, dan wordt de maatregel vruchteloos, het enige resultaat is dat het betalingsverkeer nodeloos duur is geworden. In hedendaagse termen zou men zeggen: de wisselhandel wordt niet lamgelegd door in/uitvoerverboden van edel metaal. De wisselkoers is echter ook niet volledig zwevend geworden, de bandbreedte is aanzienlijk toegenomen.

Gegeven de inelasticiteit van de vraag naar buitenlandse goederen betekent een en ander dat een sterk vergrote export moet worden ingezet ter betaling van een naar hoeveelheid gelijk blijvende invoer.

7.3. *De problemen van de dubbele standaard*

In dit onderdeel ontwikkelt Cantillon de volgende gedachtengang: 'L'or et l'argent ont, comme le cuivre, une valeur proportionnée à la terre et au travail nécessaires à leur production'⁶³, een gedachte die reeds in deel I werd uitgesproken. De marktwaarde verandert onder invloed van vraag en aanbod, op de lange duur evolueert hij naar de intrinsieke waarde. Deze kan overigens veranderen doordat betere mijnen de slechtere verdringen. Door dit alles zijn ook de waardeverhoudingen tussen goud en zilver aan veranderingen onderhevig.

De toevloed van zilver uit Mexico en Peru in de 16e en 17e eeuw maakte zilver overvloedig en deed de waarde daarvan t.o.v. goud dalen. De toevloed van goud uit Brazilië via Portugal daarentegen lokte in de 18e eeuw een omgekeerde beweging uit.

Cantillon bespreekt nu de door vraag en aanbod bepaalde waardeverhouding. Deze verhouding correspondeert niet met de aanwezige hoeveelhedsverhoudingen, maar met de waardering van degenen die het ene metaal begeren en het andere bezitten. Deze vraag- en aanbodsverhoudingen zijn niet alleen door de monetaire maar ook door de industriële behoeften bepaald: 'cette proportion dépendroit toujours de la demande et du prix du Marché: il se pourroit faire, que des personnes riches aimeroient mieux porter dans leurs poches de la monnoie d'or que celle d'argent, et qu'il se mettroient dans le goût des dorures et d'ouvrages d'or préféablement à ceux d'argent, pour hausser le prix d'or au Marché'⁶⁴.

Wanneer men nu een geldstelsel heeft zoals in Engeland destijds bestond, waarbij een officiële waardeverhouding bestaat tussen goud en zilver, moet men er op bedacht zijn dat de marktwaardeverhouding van de officiële kan afwijken. Als dat in beduidende mate het geval is, zoals in de eerste decennia van de 18e eeuw, dan zal het ondergewaardeerde metaal verdwijnen. Wij kennen dat verschijnsel als de Wet van Gresham. In Engeland leidde de dalende

goudwaarde er toe dat alle volwaardige zilveren munten uit het verkeer verdwenen.

De hervorming die op basis van het advies van Newton in 1717 plaats vond, trachtte de officiële verhouding weer in overeenstemming te brengen met de werkelijkheid. Het resultaat was niet bevredigend. Een van de punten van kritiek van Cantillon was dan ook waarom men niet, zoals bijv. in Holland, op een enkelvoudige standaard in casu de zilveren was overgegaan. Newton had de goudprijs verlaagd door de guinea te devalueren tot 21 shilling naar Cantillon's mening opdat de lichte en versleten zilveren munten in circulatie zouden blijven, maar hij had er beter aan gedaan – aldus Cantillon – de zilverprijs te verhogen. Dat zou Engeland veel geld op de aflossing van zijn buitenlandse schuld hebben bespaard.

7.4. Re- en devaluaties van de munt

In hoofdstuk V gaat Cantillon in op de problematiek van veranderingen van de wettelijke waarde van het geld.

Het heeft weinig zin om de beschrijving en beoordeling van de maatregelen die in 1714 en 1726 in Frankrijk werden genomen, hier weer te geven. Cantillon wijst op allerlei reacties die stimulerend of vertragend op het economische leven inwerkten en die voortkwamen uit een vertraagde aanpassing van de marktwaarde van het geld aan de intrinsieke.

Tijdelijk effect kan met dergelijke maatregelen dus wel worden bereikt, op den duur passen zich evenwel het prijsniveau en de wisselkoers aan aan de intrinsieke waarde van het geld.

7.5. De functies van het bankwezen

De beschouwingen die Cantillon in de resterende hoofdstukken VI, VII en VIII van deel III met betrekking tot het bankwezen te berde brengt, lijken eerder op hun plaats in deel II dat aan het geldwezen is gewijd, dan in deel III, waarin beschouwingen m.b.t. de internationale handel aan de orde komen. Wie mocht verwachten dat de functie van het bankwezen in het kader van de internationale handel wordt behandeld, komt bedrogen uit.

Vooreerst dan worden de functies van normale depositobanken vermeld. Deze bankiers, resp. goudsmiden nemen toevertrouwde gelden op met de toezegging op aanvraag onmiddellijk tot terugbetaling over te gaan, resp. met het beding dat de depositohouders een bepaalde opzegtermijn in acht moet nemen.

De positie, het gedrag en de bedingen der clientèle bepalen welk deel van de toevertrouwde gelden beschikbaar is voor belegging. Het maatschappelijke nut van de bankiers is dat zij, waar zij een groot deel der stilgelegde gelden reactiveren, de omloopsnelheid van geld verhogen. Bovendien maken zij deze gelden, die zij voor eigen risico beleggen, productief, zodat zij interest dragen.

Een nationale bank geniet meer vertrouwen dan een particuliere en zal derhalve van heinde en verre gelden toevertrouwd krijgen. In minder absolutistisch geregeerde landen zal zo'n bank ook met het beheer van de gelden van de staat worden belast en dit feit, in plaats van haar krediet aan te tasten, verhoogt

haar aanzien in de ogen van het publiek.

De wisselbanken van Venetië en van Amsterdam wikkelen al haar transacties giraal af. De Bank van Engeland doet allerlei zaken, giraal, in bankbiljetten en in 'courant'.

De eerdergenoemde wisselbanken voeren hun gehele boekhouding in een imaginaire rekeneenheid, de bankgulden. Degenen die in Venetië belasting moeten betalen, moeten eerst deze bankguldens verwerven. Voor grotere betalingen is in Venetië alleen de bankgulden wettig betaalmiddel. De ervaring leert dat terugbetalingen en stortingen elkaar in evenwicht houden indien de gehele som van toevertrouwde middelen $\pm$ 800.000 onzen zilver bedraagt.

Cantillon ziet niet in waarom genoemde wisselbanken met een bankgulden werken die normaliter agio doet boven 'courant'. De Bank of England volgt deze weg niet en boekt al haar transacties in 'courant'.

Overigens is Cantillon, wellicht onder invloed van de ervaringen met John Law opgedaan, van oordeel dat een nationale bank in een groot land van weinig nut is. De relatie met de verder verwijderde provincies is te zwak. Cantillon is bereid een uitzondering te aanvaarden voor die landen waar een omvangrijke staatsschuld onder dak moet worden gebracht. De financiering van de posities, die speculanten en beleggers in staatsobligaties innemen, wordt zeer vergemakkelijkt als er een nationale circulatiebank bestaat. Dat geldt overigens voor alle handel en speculaties in effecten. 'Cela veut dire que lorsqu'un Etat n'est point endetté, et n'a pas besoin des achats et ventes de capitaux, le secours d'une Banque y sera moins nécessaire et moins considérable'⁶⁵.

Dit soort speculatie-financiering kan zeer lang doorgaan totdat een beroep op de kasvoorraad van de banken wordt gedaan. Zo ging het ook in 1720. Alles ging goed totdat degenen die rijk geworden waren of zich rijk waanden, luxueus gingen leven, rijtuigen kochten enz. Toen moest baar geld op tafel komen en het gehele stelsel klapte in elkaar.

Tenslotte beschrijft Cantillon in het laatste hoofdstuk met welke middelen de Bank of England in 1720 kans zag een vertrouwenscrisis te bezweren en een run op de loketten te beëindigen. Te weinig evenwel komt in deze hoofdstukken tot uitdrukking dat weliswaar een liquiditeitscrisis die uit een ongemotiveerd wantrouwen voortkomt op deze wijze kan worden bestreden, doch dat een daadwerkelijke insolventie om geheel andere oplossingen vraagt.

8. SLOTWOORD

Het lag in de geest van de tijd dat men Cantillon's 'Essai' las als een politieke boodschap en het moet gezegd worden dat Cantillon daartoe aanleiding gaf. Wees hij niet de koning en de grootgrondbezitters aan als degenen die door hun levenswijze verantwoordelijk waren voor de – vermeende – ontvolking van Frankrijk en het onzekere lot van alle deelnemers aan het economisch verkeer?

Daarmede echter werd onvoldoende recht gedaan aan de analytische eigen-

schappen van het werk: de ontleding van het marktmechanisme, het onderscheid tussen bruto en netto (nationaal) inkomen, de nauwgezette analyse van de krachten die de omloopsnelheid van het geld bepalen en een nauwkeurige beschrijving van het interregionale en internationale betalingsverkeer. Deze eigenschappen rechtvaardigen het dat men het 'Essai' beschouwt als de eerste algemene economische theorie en als het oudste handboek der economische wetenschap, ook al ontbreken de gedragsvergelijkingen van sparen en investeren, die in iedere economische theorie de centrale plaats behoren in te nemen.

Het 'Essai' mag ook daarom als het oudste handboek worden beschouwd omdat het zo zeer het karakter draagt van prototype van vele latere theorieën:

1. De analyse is in hoge mate deductief. De conclusies worden verkregen door afleiding uit bepaalde premissen. Het historisch materiaal dat in het 'Essai' is opgenomen dient meer ter illustratie van het betoog dan dat het als bouwsteen fungeert.
2. De analyse is generaal, dat wil zeggen dat zij een algemeen aanwezig gebeuren karakteriseert en niet verbijzondert naar plaats en tijd.
3. De analyse betreft in wezen een stationnaire toestand.
4. De analyse gaat stilzwijgend uit van de marktform van volledige mededinging, die spontaan als het natuurlijke substraat wordt aangemerkt.

Latere generaties – maar de 18e eeuw is dan reeds lang en breed voorbij – werden zich bewust van de invloed van de ontwikkeling van de techniek op het economisch gebeuren. Zij leerden theorieën te formuleren betreffende het gedrag van economische grootheden, – zoals inkomen, werkgelegenheid, aandeel van bedrijfstakken in het totaal van inkomen en werkgelegenheid en zo voorts –, onder invloed van een als onafhankelijk, d.w.z. extern bepaald, geachte ontwikkeling van de techniek. Aldus leken zich ontwikkelingswetten te laten formuleren en leek de toekomst voorspelbaar.

Anderen wierpen de profetenmantel af en wezen op de wisselwerking tussen het gedrag van economische grootheden en de ontwikkeling van de techniek. Schaarste leidt tot duurte, maar duurte is ook een prikkel tot speur- en ontwikkelingswerk. De verbreking van de eenzijdigheid in de keten van oorzaak en gevolg tastte de veronderstelling dat de toekomst voorspelbaar was in de kern aan.

Ook de 'natuurlijkheid' van de marktform der volledige mededinging werd aangetast. Monopolies en oligopolies bleken immers niet alleen maar voor te komen – zoals in de 18e eeuwse literatuur nog werd voorgesteld – als de bittere vrucht van politiek machtsmisbruik, doch ook geboren te worden uit het economisch proces zelf, onder invloed van de ontwikkeling van de techniek.

De economische sociologie die uit de bestudering van deze verschijnselen geboren werd, moge zich aanvankelijk er in verheugd hebben voorspelbare ontwikkelingen op het spoor te zijn gekomen, ook deze discipline kon per saldo aan de waarneming niet voorbij dat een eenzijdige keten van oorzaak en gevolg niet bestaat. Grote ondernemingen bleken immers in staat en bereid tot omvangrijk speur- en ontwikkelingswerk dat de technische ontwikkeling tot een afhankelijk variabele van de maatschappelijke ontwikkeling maakt.

Bij dergelijke ontwikkelingen verschuift het zwaartepunt van wetenschappelijke analyses van deductie naar inductie, van redeneren naar waarnemen. In Cantillon's tijd hadden deze verschijnselen zich nog niet geopenbaard. Zijn werkwijze verloopt veel meer in de trant van Descartes' rationaliseren dan dat zij de invloed verradt van de neiging tot empirie die zich in de Engelse filosofie bij Locke (1632–1704) en Berkeley (1685–1753) had geopenbaard en die zich eerlang in de figuur van David Hume ook ten aanzien van de economische wetenschap zou gaan manifesteren. Cantillon zou overigens nog vele navolgers krijgen.

Jevons mag dan misschien wat al te geestdriftig zijn geweest, – Schumpeter verwijt hem dat –, toen hij in de verrukking van zijn herontdekking van het 'Essai' de schrijver huldigde als de ware vader van de economische wetenschap, dat wil niet zeggen dat er geen redenen waren om zich prijzend over Cantillon uit te laten. Het 'Essai' is onvermijdelijk nog zeer onvolkomen en bevat ernstige fouten, maar het is evenzeer onmiskenbaar de oudste algemene theorie van het economisch gebeuren.

3. DAVID HUME

1. DE 'VERLICHTING'

Het land waar de economische wetenschap haar maatschappelijke bevestiging bereikte was Frankrijk, de stad waar dit gebeuren zich voltrok was Parijs en de tijd waarin dit voor haar ontwikkeling zo vitale gebeuren plaats vond, was het derde kwartaal van de 18e eeuw.

Reeds eerder moesten wij er op wijzen dat het 17e eeuwse Frankrijk op economisch gebied behoudens Vauban en Boisguillebert geen schrijvers van enige allure heeft gehad, waartegenover Engeland met een vrij groot aantal indrukwekkende namen kan worden gesteld. Dat is overigens niet slechts het geval op economisch gebied, ook op dat van de wijsbegeerte werd het in Frankrijk stil na de dood van Descartes (1650) en van Blaise Pascal (1662). Op letterkundig gebied daarentegen, zoals trouwens ook in de bouw en aankleding van paleizen (zie Versailles) en de parkaanleg (Le Nôtre) werd Frankrijk onder invloed van het beleid van Lodewijk XIV toonaangevend. De namen van Corneille, Racine, Molière en La Fontaine werden beroemd in geheel Europa.

Intussen bloeide Engeland, dat in de 16e eeuw uit zijn economische lethargie was ontwaakt onder invloed van immigratie van ondernemers en ambachtslieden uit de Nederlanden en dat een verdere impuls onderging toen de Hugenoten uit Frankrijk moesten vluchten, steeds meer op en begon het Frankrijk economisch en politiek naar de kroon te steken. In Engeland ook bloeiden de wetenschappen; Newton op het terrein van de natuurkunde, Locke op dat van de wijsbegeerte werden wereldberoemd.

Na het overlijden van Lodewijk XIV (1715) openbaarde zich in Frankrijk een nieuwe geest en trad een levendige belangstelling aan de dag voor ontwikkelingen elders en met name in Engeland. Men begon te begrijpen dat Engeland sinds 1688 reeds veel had verwezenlijkt waaraan men in Frankrijk ternauwernood durfde denken. Het jaar 1688 had immers in Engeland een lange periode van godsdienstoorlogen besloten. Voorts was er een parlementaire democratie ontstaan die de 'middle class', vooral de 'landed gentry', maar ook de kooplieden en industriëlen politieke invloed verschaft. De absolute macht van de koning had er plaats gemaakt voor de oppermacht van het gekozen parlement.

Auteurs die later in Frankrijk vanwege hun liberale ideeën op de voorgrond traden, zoals Montesquieu (1682-1755) en Voltaire (1694-1778) verbleven gedurende een aantal jaren in Engeland en ondergingen er de invloed van de daar in vrijheid verkondigde liberale ideeën¹. Montesquieu genoot reeds, alvorens hij naar Engeland ging, zekere bekendheid vanwege zijn 'Lettres Persanes' (1721), een verhaal waarin zogenaamd twee jeugdige Perzen door Frankrijk reizen en hun grote verbazing uiten over de armoede, de achterlijkheid, het bijgeloof, de ambtelijke willekeur en de ontvolking die zij er aantreffen. In feite

vormde dit verhaal een pleidooi tegen het absolute koningschap en tegen de suprematie van de Kerk. Zou het niet, zo leest men ergens, een weldaad voor Frankrijk zijn indien er meerdere kerkgenootschappen op voet van gelijkheid naast elkaar bestonden?

In Engeland kwamen Montesquieu's gedachten tot volle wasdom. De weerslag daarvan vindt men in 'Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur décadence' (1732) en nog meer in 'l'Esprit des Lois' (1748). John Locke was Montesquieu's grote voorbeeld. Locke had verkondigd dat het gezag van de koning niet berust op de gratie Gods maar op de wil van het volk. Dienovereenkomstig onderscheidde hij tussen de wetgevende en de uitvoerende macht. De wetgevende macht is de hoogste en berust bij een door het volk gekozen parlement. Dat parlement is tevens toezichthouder op de uitvoerende macht want de koning die met genoemde macht is bekleed, is verantwoordig schuldig aan het parlement.

Montesquieu die Locke's liberale maatschappijleer tot de zijne maakte breidde bovenbeschreven tweedeling der machten uit tot een Trias Politica, t.w. de verdeling van het staatkundige geheel in een wetgevende, een uitvoerende en een rechterlijke macht. De rechter past de wetten toe, hij beoordeelt hen niet. Hij is geen verantwoording schuldig aan wie dan ook. Om zijn onafhankelijkheid te waarborgen wordt hij benoemd voor het leven.

Wat Montesquieu bepleitte was in Engeland reeds grotendeels verwezenlijkt; in Frankrijk strekten Montesquieu's denkbeelden tot richtsnoer van hen die in 1791, in de liberale fase van de Franse Revolutie, de eerste Franse grondwet ontwierpen.

De 'ontdekking' van Engeland door Frankrijk vormt een beslissende gebeurtenis in de Europese geestelijke geschiedenis. De Verlichting, d.w.z. de onttroning van de Geopenbaarde Waarheid door de Natuurlijke Rede, die in Engeland was begonnen, sloeg aldus over naar Frankrijk en vond in Parijs een vruchtbare bodem. Parijs was voor deze gedachtenwereld als een vliegwiel van ongekende kracht, waardoor de Verlichting tot een Europese beweging werd. Een grote figuur in deze geestesstroming was David Hume die in de ontwikkeling van de economische wetenschap een geheel eigen plaats inneemt. Indien hij als een Voorloper moet worden beschouwd dan is het met betrekking tot de Historische School die in de 19e eeuw zich vormde, in genen dele met betrekking tot de Physiocraten, noch tot Turgot, noch tot de Klassieke School.

2. LEVENSLÖOP VAN DAVID HUME (1711-1776)

David Hume werd op 26 april 1711 in Edinburgh geboren uit een niet geheel onbemiddelde familie die tot de lagere adel behoorde. Hij verloor zijn vader op jeugdige leeftijd. Zijn moeder voedde hem, zijn oudere broer en zijn zuster op. Naar de toenmalige rechtsregels erfde de oudste zoon het leeuwendeel van de nalatenschap. David wordt beschreven als een goethartig, bedeesd niet al te snugger kind.

Zijn voogden bestemden hem voor een loopbaan als rechtsgeleerde, maar aldra bleek dat hij voor de rechtswetenschap geen aanleg bezat. De poging om hem zich te doen ontwikkelen tot koopman moest eveneens na korte tijd worden opgegeven. David Hume had inmiddels zijn voorliefde ontdekt voor wijsgerige studies, in het bijzonder die welke zich met de mens en de menselijke samenleving bezig hielden. Om deze voorliefde te kunnen volgen eiste hij zijn sobere erfdeel op en vertrok naar Frankrijk, eerst naar Reims, korte tijd later naar La Flèche, een stadje op ongeveer 40 kilometers van Le Mans gelegen. Het past bij zijn teruggetrokken, contactarme karakter dat hij niet het volle leven van Parijs opzocht maar de stilte van een provincienest, dat zelfs thans nog niet meer dan 15.000 inwoners telt. Het is niet duidelijk waarom hij La Flèche uitkoos; hij leefde er in vrijwel volledige afzondering van 1734 tot in 1737; misschien was het omdat er een Jezuïetencollege bestond, gevestigd in het kasteel aldaar. Men mag immers aannemen dat dit college, dat reeds in 1604 was gesticht, over een welvoorziene bibliotheek beschikte. Hume bracht er het grootste deel van zijn dagen door en legde er de grondslag voor een werk getiteld 'Treatise of Human Nature', waarvan de eerste twee delen uitkwamen in 1739 en het derde in 1740. Dit werk trok weinig aandacht, al werd het door Engelse en Schotse geestelijken verdoemd. Vrijwel geen exemplaren werden verkocht. Een verkorte editie van deze 'Treatise' bracht Hume in 1748 uit onder de titel 'Enquiry concerning Human Understanding', die zeer de aandacht trok. Kant getuigde ervan dat hij door de 'Enquiry' uit zijn dogmatische slui- mer werd gewekt.

In 1737 keerde David Hume uit Engeland terug en zocht zijn toevlucht op 'Ninewells', het landgoed van zijn broer. Aldaar verbleef hij vijf jaar; hij leerde er het leven en de economische functie van de landedelman kennen. Hij onderhield in deze jaren een levendige briefwisseling met Hutcheson, hoogleraar in moraalfilosofie in Glasgow en met diens leerling Adam Smith, die toen student was in Oxford. In deze jaren, met name in 1741-42 schreef hij een groot aantal opstellen over vraagstukken van moraal-filosofische psychologische en staatkundige aard. Deze werden in 1742 gepubliceerd in de bundel 'Essays, Moral and Political'.

Om in zijn levensonderhoud te voorzien trad Hume in dienst van een jonge edelman, als mentor maar in feite ook als ziekenoppasser. Vrienden bevrijdden hem uit deze situatie en bezorgden hem een betrekking als ambassadesecretaris. In die kwaliteit vertoefde hij in 1748 onder andere in Wenen en Turijn. Reizen was aan hem niet besteed, voor natuurschoon had hij geen oog en werken van beeldende kunst lieten hem onverschillig. Daarentegen had hij een intense belangstelling voor maatschappelijke en economische feiten. Hij was verstoken van alle elegantie maar verbaasde menigeen door de wijsheid van zijn oordeel.

In 1749, zijn 'Enquiry concerning Human Understanding' was in het jaar tevoren verschenen, keerde David Hume terug op Ninewells. Zijn financiële positie was inmiddels beter geworden zodat hij eindelijk een eigen huishouding

kon opzetten, bestaande uit hemzelf, een dienstbode en een kat.

In deze periode schreef Hume een twaalfstal opstellen, die in 1752 gebundeld werden uitgegeven onder de titel 'Political Discourses'. Hiervan zijn een zevental als economisch van aard te beschouwen. In tegenstelling tot eerdere publicaties vormden de 'Political Discourses' een commercieel succes.

Gedwarsboomd door de Presbyteriaanse geestelijkheid, die in hem een atheïst zag, solliciteerde Hume in 1751 tevergeefs naar het ambt van hoogleraar, eerst in Glasgow, daarna in Edinburgh.

In 1752 verwierf Hume het ambt van bibliothecaris van de Orde van Advocaten in Edinburgh, een functie die wel heel bijzonder paste bij het karakter van deze teruggetrokken levende vrijgezel. Zij stelde hem immers in staat om zich volledig te wijden aan het bestuderen van historische documenten, welke gelegenheid hij ten volle te baat nam. In 1754 publiceerde hij de geschiedenis van de Stuarts, in 1759 die van de Tudors en in 1761 de geschiedenis van Engeland vanaf de invasie van Julius Caesar tot de troonsbestijging van Hendrik VIII. In afwijking van de tot dan gebruikelijke wijze van geschiedschrijving schonk Hume grote aandacht aan de opvattingen en het leven van gewone mensen. Met hem deed de sociale geschiedenis als facet van een ruimere staatkundige geschiedenis haar intrede. Deze historische werken brachten hem grote bekendheid en financiële welstand.

Hume's vermaardheid was dank zij zijn filosofische en historische publicaties in geheel Europa gevestigd. Vooraanstaande geleerden uit vele landen onderhielden een briefwisseling met hem en in Schotland vormde hij het middelpunt van een vriendenkring waartoe ook Adam Smith behoorde. Het was vanwege deze bekendheid dat Lord Hertford hem in 1763 aanzocht om hem als secretaris te vergezellen naar Parijs. Lord Hertford was daar als ambassadeur van Engeland benoemd nadat met de Vrede van Parijs de diplomatieke betrekkingen tussen Frankrijk en Engeland waren hersteld. Hoewel aanvankelijk beducht voor het prijsgeven van zijn onafhankelijkheid liet Hume zich overhalen om dit aanbod te aanvaarden. Aldus arriveerde hij op 14 oktober 1763 in Parijs.

In Parijs waren destijds de filosofie en de maatschappij-wetenschap de grote mode en Hume had op beide terreinen een grote naam verworven. Tot zijn populariteit droeg, zoals Albert Schatz in 1902 schreef, in niet geringe mate bij dat een zelfs oppervlakkige lezing van de 'Political Discourses' voldoende was om er mooi weer mee te spelen en een schijn van geleerdheid op te hangen².

Hume had verlerd Frans te spreken en was ook overigens allerm minst het type van een salon-held. Schatz beschrijft hem als een zware man met een groot en dik gezicht, een grote mond, ogen zonder uitdrukking en een logge onbeholpen gang. Maar voor Parijs dat op dat moment geen andere rage kende, vormde hij een vondst. 'Toutes les jolies femmes s'en sont emparées'³.

Hume kreeg de smaak van de vele eerbewijzen, het aanzitten aan diners, het voorgesteld worden aan de koning en het middelpunt vormen van vele gezelschappen, aldra te pakken. In de salons van Madame de Bouffers, Madame

d'Epinay, Mademoiselle de Lespinasse, Madame Geoffrin, Madame Riccoboni, ontmoette Hume vooraanstaande figuren zoals Diderot en d'Alembert, de redacteurs van de 'Encyclopédie', Helvetius, Holbach, Morellet en Turgot.

Zijn reputatie en invloed waren zodanig dat hij Adam Smith de door hem gevraagde introducties kon verschaffen toen deze in december 1765 als begeleider van de jonge hertog van Buccleugh in Parijs arriveerde om daar enige maanden te blijven.

In het voorjaar van 1765 werd Lord Hertford tot vice-koning van Ierland benoemd en verliet hij derhalve Parijs, Hume als chargé d'affaires achter latend. Bij de komst van Hertford's opvolger verloor Hume zijn betrekking en ontving een pensioen van £ 900. per jaar waardoor hij financieel onafhankelijk werd. In een brief d.d. 5 september 1765 aan Smith vroeg hij zich af of hij zich in Londen zou vestigen, waar Schotten gehaat waren, dan wel naar Edinburgh zou terugkeren, ofwel zich blijvend in Parijs zou vestigen. Het laatste trok hem nog al aan, 'Paris is the most agreeable town in Europe' en grote personen hadden hem reeds aanlokkelijke voorstellen gedaan. Smith raadde het hem echter af, een Schot in Parijs zou immers altijd een vreemdeling blijven, en wat die voorstellen betreft: 'Do not imagine that the great Princes and Ladies, who want you to live with them, make this proposal from real and sincere affection to you. They mean nothing but to gratify their own vanity by having an illustrious man in their house'⁴. Hume's probleem loste zich op toen hij door Generaal Conway, broer van Lord Hertford en minister van financiën tot onder-staatssecretaris werd benoemd. Op 3 januari 1766, ongeveer 2 weken na de aankomst van Adam Smith in Parijs, vertrok Hume naar Londen. Hij bleef in Conway's dienst tot in 1768, waarna hij als een welgesteld man naar zijn geboortestad Edinburgh terugkeerde. Hij vormde er het middelpunt van het culturele en wetenschappelijke leven tot zijn dood in 1776.

Zoals wij later zullen zien huldigde Hume op het stuk van de belastingheffing ideeën die het volstreekte tegendeel vormden van het dogma der Physiocraten, t.w. de stelling dat de enige aanvaardbare vorm van belastingheffing de 'impôt unique et proportionnel sur le revenu des propriétaires' zou zijn, een stelling die ook door Turgot werd onderschreven. In 1766-67 had een briefwisseling plaats tussen Turgot en Hume naar aanleiding van een door eerstgenoemde uitgeschreven prijsvraag over het probleem van de juiste belastingheffing. Hume heeft er zich kennelijk nogal door geïrriteerd gevoeld maar in het bijzonder keerde zich zijn irritatie tegen de Physiocraten.

In een brief aan Morellet uit 1769 gaf Hume uiting aan zijn afkeer van deze lieden. Morellet was bezig aan een 'Dictionnaire du Commerce' en had in een prospectus een voorstelling gegeven van wat deze publicatie zou gaan bevatten. Hume nu schreef: 'I hope that in your work you will thunder them, and crush them, and pound them, and reduce them to dust and ashes. They are indeed the set of men the most arrogant that now exist since the annihilation of the Sorbonne'.

Voor iemand die als diplomaat werkzaam was geweest, gebruikte Hume op-

merkelijke woorden. Met de 'annihilation of the Sorbonne' doelde Hume, naar wij veronderstellen, op het feit dat in 1767 de theologische faculteit van de Sorbonne, die in feite de Index van verboden boeken beheerde, een gevoelig gezichtsverlies had geleden. Het ging om Marmontel's boek 'Bélisaire', waaruit de Sorbonne 37 stellingen had geëxcerpeerd en in druk gegeven, die zij in een uitvoerige studie zei te gaan bestrijden. De kwestie veroorzaakte grote opschudding; de Sorbonne werd domheid, pedanterie, maar vooral felle onverdraagzaamheid verweten. Ook het Hof en het Parlement van Parijs distancierden zich van de Sorbonne. Uiteindelijk veroordeelde de aartsbisschop van Parijs weliswaar 'Bélisaire', maar de Sorbonne mocht haar kritiek niet publiceren. De verwijzing nu naar de Sorbonne was nogal tactloos zoals blijkt uit het vervolg van de brief: 'I ask you pardon for saying so, as I know you belong to that venerable body. I wonder what could engage our friend, M. Turgot, to herd among them, I mean among the economists; tho I believe he was also a Sorbonnist ...'. Turgot was weliswaar in zijn jeugd enige tijd student geweest aan de theologische faculteit van de Sorbonne, maar hij was in tegenstelling tot Morellet nooit tot priester gewijd. Beide echter stonden op het punt van de verdraagzaamheid allerminst aan de zijde der Sorbonne. Zou Turgot deze hatelijke woorden ooit hebben vernomen?⁵

Hume stelt een mens wel eens meer voor raadsels, zoals men kan zien aan het incident dat in 1766 door Jean-Jacques Rousseau werd veroorzaakt. Rousseau had zijn 'Émile' zonder voorafgaande toestemming van de censuur gepubliceerd en daarbij de onvoorzichtigheid begaan het werk onder eigen naam uit te geven. Zodoende kwam hij met de politie in aanraking. Hume nu nam Rousseau mee naar Engeland toen hij begin januari 1766 Frankrijk voorgoed verliet. Rousseau verwachtte in Engeland niet slechts politieke vrijheid te vinden maar ook van de Engelse koning een jaargeld te ontvangen. Rousseau leed aan vervolgingswaan en toen hij in een Londens hotel, waarin Hume hem onder dak had gebracht, de zoon aantrof van zijn aartsvijand in zijn vaderstad Geneve, weigerde hij te geloven dat toeval in het spel was. Hij verdacht Hume er van dat hij tegen hem samenspande.

Rousseau's verblijf in Engeland werd één aaneenschakeling van incidenten. Onverschillig waar Hume onderdak voor hem verkreeg, altijd maakte Rousseau moeilijkheden. Hume wist inderdaad een pensioen, groot £ 100.- voor hem los te krijgen, maar Rousseau wist ook daarvan één verwarde zaak te maken. Generaal Conway en anderen, die er bij betrokken waren, wisten eenvoudig niet meer hoe zij het hadden. Wilde Rousseau nu wel of niet het pensioen aanvaarden en stelde hij nu wel of niet de voorwaarde dat de toekenning openbaar zou worden of moest zij juist geheim gehouden worden? Al met al scheen Rousseau van niemand afhankelijk te willen worden en verdacht hij Hume ervan hem eerloos te willen maken. Door een indiscretie van baron Holbach raakte een brief in de publiciteit waarin Rousseau door Hume als een schurk werd bestempeld. Het incident escaleerde tot een compleet schandaal; er vormden zich in Frankrijk twee kampen, vóór Hume of vóór Rousseau. Het leek een

voorafschaduwning van de twee stromingen die zich zo scherp aftekenden tijdens de Franse Revolutie.

Adam Smith raadde Hume aan in een brief d.d. 6 juli 1766 de zaak maar te laten overwaaien⁶. Ook Turgot koos de zijde van Hume; hij verklaarde Rousseau voor gek⁷.

Dat Rousseau aan vervolgingswaan zin leed wordt vrij algemeen aanvaard, zodat zijn gedrag geen verwondering behoeft te wekken. Waar men zich meer over moet verbazen is het feit dat Hume zich over hem had ontfermd. Grotere tegenstelling in opvatting dan tussen Rousseau en Hume is namelijk ternauwernood denkbaar, niettemin koesterde Hume aanvankelijk grote waardering voor Rousseau.

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), geboren in Geneve, verstoten door zijn vader, verloor reeds op jeugdige leeftijd zijn moeder. Hij werd opgevangen door Madame de Warens, gouvernante van de familie Mably waaruit Condillac stamt. Na reeds enige tijd als auteur van toneelstukken actief te zijn geweest werd hij op slag beroemd toen de Academie van Dijon in 1750 zijn inzending 'Discours sur les sciences et les arts' bekroonde. In dit geschrift verdedigde Rousseau een theorie die hij vervolgens zijn leven lang is blijven verkondigen en die inhield dat in de primitieve toestand de mens goed was, maar dat de maatschappij hem slecht had gemaakt, in het bijzonder door het instituut van de particuliere eigendom van grond. Terug naar de natuur, terug naar de toestand waarin alle mensen gelijk waren en de eigendom collectief, was zijn boodschap. Zo mogelijk vreedzaam, zo nodig met geweld zou die revolutie moeten worden bewerkstelligd. Rousseau steunde ten dele op Locke en droeg diens idee van een 'original contract' waarop het gezag van de overheid zou berusten uit onder andere in zijn boek 'Du Contrat Social'.

Hume daarentegen verwierp ten ene male de gedachte van een 'original contract'. Ook verwierp hij de gedachte dat het mensdom na een ideale oertoestand de weg van het verderf zou hebben betreden. Zijn opvatting over de gang van de geschiedenis staat lijnrecht tegenover die van Rousseau. In de oer-toestand heerst er een 'lethargic indolence'. De enige vorm van rijkdom is er het grondbezit en in de kortst mogelijke tijd heerst er een toestand waarbij grootgrondbezitters heersen over afhankelijke boeren. De rijkaards hebben niets om handen, zinvolle arbeid is hen ontzegd. In die toestand van ongeluk gaan zij zich te buiten aan uitpattingen van allerlei aard. Alle cultuur is hen vreemd; het zijn barbaren. De boeren zijn ondervoed, dom en lusteloos. Noch de rijkaards noch de armen leiden een menswaardig bestaan. Gelukkig de samenleving die tot hogere ontwikkeling komt. De techniek, de natuur- en geesteswetenschappen geraken er in bloei. Een verfijnde levenswijze gaat overheersen in een samenleving waarin de ondernemers hun dadendrang in hun onderneming kwijt kunnen. Het tot bloei brengen van wat zij als hun levenswerk beschouwen maakt hen spaarzaam. Voor uitpattingen is er geen plaats maar wel voor wetenschap en kunst. Niet alleen handel en nijverheid bloeien er maar ook de landbouw, want de stad vormt niet slechts een markt voor landbouwprodukten (hetgeen op zichzelf reeds een prikkel vormt tot opvoering van de agrarische productivi-

teit, de stad straalt ook uit over het platteland, waardoor de landbouwers en de grondeigenaars de landbouw gaan bezien en bedrijven als een wetenschap.

Droeg Rousseau de leuze uit: terug naar de natuur, terug naar het leven van de Edele Wilde, Hume daarentegen bezong de Vooruitgang. Beplette eerstgenoemde een volledige sociale gelijkheid, de andere hoewel hij de gevaren van een te grote sociale ongelijkheid signaleerde, wees op de dwang waarmee verregaande nivellering gepaard gaat en op de verlamdende invloed die dergelijke gelijkheid op het economische leven uitoefent.

Rousseau, de Romanticus, was de apostel van volkssouvereiniteit in de gewelddadige vorm zoals die later door de Jacobijnen in praktijk werd gebracht, Hume was de realist die reeds in zijn 'Essays, Moral and Political' (1748) waarschuwde tegen de overtrekking van het beginsel van de volkssouvereiniteit en wees op de rampzalige gevolgen die een plotselinge verbreking van de bestaande maatschappelijke orde pleegt te weeg te brengen.

3. DE EENHEID VAN FILOSOFIE, PSYCHOLOGIE EN ECONOMIE BIJ HUME

In zijn boek 'l'Oeuvre Économique de David Hume' betoogde Albert Schatz bij herhaling dat er geen scheiding bestaat tussen Hume's filosofie, psychologie en economie. Hume's wetenschap richt zich immers op de mens als individu en als sociaal wezen en dus ook op de samenleving en de maatschappij. Het economisch proces nu is slechts één aspect van een samenhangend geheel. Publiceerde Schatz in 1902, Rotwein nam eenzelfde standpunt in in 'David Hume, Writings on Economics', waarvan de eerste druk in 1955 verscheen. Kort tevoren, namelijk in 1954, zag de eerste druk het daglicht van Schumpeter's posthuum gepubliceerde 'History of Economic Analysis', waarin men leest: 'his (= Hume's) economics has nothing whatever to do with either his psychology or his philosophy'⁸. Rotwein herhaalde zijn opvatting in 1966 in het artikel 'Hume' in de 'International Encyclopedia of Social Sciences'. Daarin betoogde hij dat de later ingetreden indeling naar wetenschapsgebieden meebrengt dat men de onderscheiden facetten van Hume's werk geïsoleerd beschouwt maar dat men daarmee Hume's bedoeling verijdelt, want 'Hume ... made it clear that he intended his philosophy to serve as "the capital of center" of all the moral (i.e. psychological and social) sciences, or as the center of a general science of human experience'⁹. Rotwein noemde de naam van Schumpeter niet, maar men mag aannemen dat hij in deze passages de harde woorden van Schumpeter van de hand wees. Ook onze overtuiging is dat Schumpeter zich in dit geval onjuist opstelde.

De beschouwingswijze⁸ van Hume is 'integraal' in die zin dat hij geen onderscheid aanbrengt tussen filosofische, psychologische en economische verhandelingen. Al zijn geschriften hebben betrekking op de mens 'moral and political'. De uitdrukking 'moral' slaat naar 18e eeuwse spraakgebruik op alle aspecten der individuele psychologie, inclusief de ethica terwijl de term 'political' betrekking heeft op de uitbreiding van de problematiek aangeduid met het

woord 'moral' tot het geheel van de samenleving. Bij dit alles komt zijn filosofie over het wezen van de mens en de samenleving tot gelding. Het is een misvatting te denken dat belichting van economische facetten uitsluitend in de 'Political Discourses' zou zijn te vinden.

Het materiële object der economie dat reeds door de Mercantilisten was onderkend als 'wealth' of 'revenue' en dat alle overige 18e eeuwse schrijvers in het centrum van hun beschouwingen plaatsten, is bij Hume meer omvattend en imponderabel van aard. Het wordt namelijk gevormd door het duo menselijk geluk en de kracht van de natie. Menselijk geluk, 'human happiness' wordt bepaald door een optimale combinatie van 'action', 'pleasure' en 'indolence'. De eerste term geeft de bevrediging weer die de activiteit zelf schenkt, de tweede de geneugten welke men aan zijn inkomen ontleent en de derde de rust en vrije tijd die een mens evenmin kan ontberen als 'action' en 'pleasure'. Wat de concrete inhoud vormt van de combinatie van deze drie, welke als optimaal wordt aangemerkt, hangt af van tijd en plaats. Een ding is echter zeker, een mens die geen werk omhanden heeft, is een ongelukkig wezen. Beschikt hij over een arbeidsloos inkomen dat hem toestaat zijn dagen in ledigheid te slijten, dan vervalt hij tot bandeloosheid. Zijn 'indolence' wordt een kwaal. Gelukkig de samenleving die een graad van verfijning heeft bereikt, waarin handel en nijverheid bloeien. Vrijheid en private eigendom vinden hun rechtvaardiging daarin dat zij onmisbaar zijn voor 'human happiness'.

De mens heeft geen 'innate ideas', zijn gedachten komen voort uit indrukken die hij ontleent aan de natuur en aan de samenleving. Uit de associatie van ideeën, die volgens bepaalde regels zich voltrekt en die berust op het geheugen, ontstaat de menselijke geest.

De mens is een sociaal wezen. De samenleving is geen loutere optelsom van individuen maar een organisch geheel. Mensen beïnvloeden elkaar en zijn in alle opzichten van elkaar afhankelijk. Het oordeel van anderen over iemands doen en laten, over de situatie waarin hij verkeert, over de welstand die hij geniet, beïnvloedt zijn welzijn.

Het handelen van de mens, waarin de economische wetenschap haar formele object vindt, wordt niet beheerst door de rede maar door zijn 'passions'. De inhoud daarvan is wederom afhankelijk van tijd en plaats en is aan veranderingen onderhevig. In een primitief stadium zijn de behoeften maar weinig ontwikkeld, de 'landed interest', d.w.z. degenen die de grond in eigendom hebben kunnen zich veel permitteren maar zij hebben niets om handen en geven zich over aan uitpattingen. Zij maken schulden waar zij kunnen. Komt de samenleving tot ontwikkeling dan bevinden zich niet alleen de techniek en de wetenschappen op hoog niveau maar de gehele levenswijze is beschaafder; het vormen van vermogen vervult de ijverige ondernemer met vreugde. Zijn hoofd staat niet naar verkwisting.

Het object der economische wetenschap bij Hume is psychologisch, 'human happiness' als materieel en 'passion' als formeel object. Hume's maatschappijopvatting is niet individualistisch maar organisch. Hij zet alle gebeuren in historisch kader: vooruitgang is mogelijk en waarschijnlijk, verval is niet

uitgesloten. 'Stufen', zoals die in de 19e eeuw door de Historische School werden ontwikkeld komt men eveneens reeds bij Hume tegen, bij wie men een 'Naturalwirtschaft' door een 'Geldwirtschaft' ziet afgelost worden.

Hume's filosofie, neergelegd in de 'Treatise' en de 'Enquiry', leidt tot de conclusie dat aangezien de menselijke intelligentie passief is en alleen indrukken de basis vormen van menselijk oordelen, de mens ook niet bij machte is om uit zijn verstand – zoals Descartes veronderstelde – de keten van oorzaak en gevolg vast te stellen. Het enige waartoe een mens in staat is, is vast te stellen of twee gebeurtenissen in de tijd samenvallen dan wel op elkaar volgen. Als deze samenhang bij regelmaat wordt vastgesteld concludeert de mens tot 'wetmatigheid'. Die wetmatigheid draagt echter geen dwingend karakter; zij is een waarschijnlijkheidsoordeel. Zij is een regel die uitzonderingen gedooft. De enige wetenschap die volgens Hume absolute zekerheid bezit is de wiskunde, die men moet zien als de analytische leer van de kwantitatieve verhoudingen.

Hume's redenering richt zich niet tegen het gezonde verstand (hij was geen verstokt theoreticus) maar wel tegen de metafysici, de dogmatische filosofen, die voorgaven te weten op een terrein waar niets met zekerheid te weten valt. Het was daarom dat Kant van zichzelf zei dat hij door Hume was gewekt uit zijn dogmatische sluimer.

4. DE 'ESSAYS MORAL AND POLITICAL'

Deze bundel, die in 1748 verscheen, bevat 22 opstellen over onderwerpen van zeer uiteenlopende aard. Een tweetal achten wij in zekere samenhang te staan tot ons onderwerp en willen wij hier kort weergeven, t.w. het opstel over 'The Rise of Arts and Sciences' en dat over 'The Original Contract'.

In het eerstgenoemde opstel vindt men als eerste 'observation' de mededeling dat kunst en wetenschap slechts tot bloei kunnen komen in een land waar 'the people enjoy the Blessing of a free Government', en voorts de constatering dat niets zo bevordelijk is voor de opkomst van beschaving en wetenschap 'than a number of neighbouring independent states connected together by Commerce and Policy' en als derde waarneming dat weliswaar kunsten en wetenschappen slechts in een vrij land kunnen ontstaan en tot bloei kunnen komen maar vervolgens naar een land met een minder vrij regime kunnen worden overgeplant, en tenslotte dat tussen republieken en koninkrijken als verschil kan worden waargenomen 'that a Republic is most favourable to the growth of the sciences, and a civiliz'd monarchy to that of the polite Arts'¹⁰.

Het verschil tussen republiek en koninkrijk hield in de 18e eeuw menigeen bezig. Quesnay was van mening dat kleine handelsstaten zoals Holland, Genève, Genua en Hamburg het meeste gediend waren met de republikeinse staatsvorm, grote landbouwstaten zoals Frankrijk daarentegen met die van een monarchie. Hume zocht in tegengestelde richting naar de invloed van de staatsvorm op wetenschap en cultuur. Het is duidelijk dat hij zijn oordeel ontleende

aan de verschillen tussen Frankrijk en Engeland, waarbij men Engeland, waar de koning sinds 1688 ondergeschikt was aan het parlement, in deze zin als een republiek mag beschouwen.

Het andere opstel dat wij willen weergeven, handelt over 'the Original Contract'. Hume mag dan in vele opzichten als de voortzetter van Locke's filosofie zijn te beschouwen, er zijn bepaalde thema's waarin Hume zich diametraal tegenover Locke opstelt. Dat is het geval, zoals wij nog zullen zien, met een fiscale afwentelingstheorie waarmee Locke tot de wenselijkheid van een enkele belasting te heffen van de grondrente concludeerde. Hume verwierp deze afwentelingstheorie ten volle, en daarmee ook de daarop gebaseerde belastingvoorstellen. Evenzo verwierp Hume de door Locke verkondigde theorie van een 'Original Contract'.

In navolging van Hobbes stelde Locke dat in het primitieve stadium van het mensdom de samenleving was gekenmerkt door geweld. Om orde in de chaos te bewerkstelligen hadden de mensen, in aanleg en naar fysieke toestand allen ongeveer aan elkaar gelijk, met elkander een verbond gesloten waarbij zij uit vrije wil een hunner erkenden als bekleed met de uitvoerende macht.

Hume erkent dat deze redenering van een primaire wilsovereenstemming nuttig is in zo verre zij een grondslag levert voor de verantwoording welke de vorst aan het parlement schuldig is. Weliswaar brengt de menselijke natuur mede dat geen samenleving kan bestaan zonder gezag – zodat het koningschap tot de natuurlijke orde mag worden gerekend – maar de gedragingen van de overheid zijn slechts legitiem zo lang zij overeenstemmen met de wil van het volk.

Volstrekt ongefundeerd echter, aldus Hume, is de leer van het 'original contract' als men deze zou willen beschouwen als de weergave van een feitelijk gebeuren. Hoe zijn regeringen in feite ontstaan? 'Is there any Thing discoverable, in all these events but Force and Violence. Where is the Mutual Agreement or Voluntary Association so much talk't of?'¹¹.

Hume waarschuwt er voor dat men zich geen grote illusies moet maken van een staatkundig stelsel dat gebaseerd heet te zijn op het beginsel der volkssouvereiniteit. Een gekozen regering wordt ofwel gevormd door een paar grote figuren die voor de gehele samenleving beslissen en geen verzet of tegenspraak dulden, 'or, 't is the Rabble, that follow a seditious Ringleader', een demagoog die zijn succes dankt aan zijn onbeschaamdheid of aan de gril van zijn volgelingen. Niets is zo verschrikkelijk als 'a total Dissolution of Government, which gives Liberty to the Multitude, and makes the Determination or Choice of the new Establishment depend upon a number that approaches the Body of the People'¹².

Wanneer een nieuwe regering aan de macht is gekomen, op welke wijze dan ook, zal het volk gewoonlijk er ontevreden mee zijn en er meer uit vrees dan uit hoogachting aan gehoorzamen. Van een 'Original Contract' is geen sprake, want om dat idee waar te maken zou iedere burger de mogelijkheid moeten bezitten om telkens opnieuw te beslissen of hij al dan niet de macht van een overheid zou willen aanvaarden.

5. DE 'POLITICAL DISCOURSES'

De bundel 'Political Discourses' die in 1752 verscheen, bevatte de volgende 12 hoofdstukken:

1. Of Commerce
2. Of Luxury
3. Of Money
4. Of Interest
5. Of the Balance of Trade
6. Of the Balance of Power
7. Of Taxes
8. Of Public Credit
9. Of some Remarkable Customs
10. Of the Populousness of Antient Nations
11. Of the Protestant Succession
12. Idea of a perfect Common Wealth

Deze opstellen behandelen wat destijds brandende staatkundige vraagstukken waren. Het ligt dan ook voor de hand dat ook andere auteurs dezelfde vraagstukken aangrepen en in sommige gevallen ook op overeenkomstige wijze behandelden. Zo vindt men t.a.v. 'Public Credit' overeenkomstige gedachten uitgedrukt in Montesquieu's 'Esprit des Lois', hetgeen nog niet beduidt dat Hume aan Montesquieu zou hebben ontleend.

In 1754 werden de 'Political Discourses' door Abbé le Blanc vertaald. Zij trokken in Frankrijk zeer de aandacht. Mirabeau erkende er bij de voorbereiding van 'l'Ami des Hommes' met vrucht van kennis te hebben genomen. Met name distancieerde Mirabeau zich van Hume's opvattingen over de luxe.

De 'Political Discourses' waren van meet af aan een succes, en beleefden derhalve ook diverse herdrukken waartussen kleine verschillen in tekst voorkomen. In 1758 werden de 'Essays Moral and Political', de 'Political Discourses' en nog een aantal andere opstellen gebundeld tot 'Essays, Moral Political and Literary'. De laatste herdruk, welke nog door Hume zelf is verzorgd, verscheen, posthuum, in 1777. Deze editie lag ten grondslag aan de desbetreffende delen van 'The Philosophical Works of David Hume', in 1875 gepubliceerd door T. H. Greene en T. H. Rose. Rotweijn ging, bij de samenstelling van zijn boek 'David Hume, Writings on Economics' uit van deze publicatie, maar toetste haar aan de editie van 1777. Hij beperkte zich tot die opstellen uit de 'Political Discourses' die hij als in engere zin economisch van aard aanmerkte.

Het tweede hoofdstuk draagt bij Rotweijn niet de titel 'Of luxury' maar 'Of the refinements on the Arts', doch is naar inhoud materieel gelijk aan de tekst van 1752. Het zesde hoofdstuk van de tekst van 1752, maakte in 1758 plaats voor een opstel geheten 'Of the Jealousy of Trade' dat een logische voortzetting vormt van het vijfde hoofdstuk waarin Hume het streven naar een actieve handelsbalans aan de kaak stelde.

Rotwein nam in zijn boek niet op:

- a. Of the Balance of Power
- b. Of Some Remarquable Customs
- c. Of the Protestant Succession
- d. Idea of a perfect Commonwealth

Daarentegen nam hij wel het opstel 'of the populousness of Antient Nations' op in zijn afdeling gewijd aan 'Hume's Essays on Economics'. Wij willen hem daarin niet volgen.

Wat het opstel 'Of the Balance of Power' betreft, zij gereleveerd dat Hume hierin de gedachte van een rechtlijnige vooruitgang betwist. Alles wat bestaat is onderhevig aan verandering en beleeft opbloei en verval. In 1709 bijv. toen Frankrijk tijdens de Spaanse Successie-oorlog door een hongersnood werd geteisterd, had Engeland bij de vredesonderhandelingen die bij Geertruidenberg plaats vonden¹³ een klinkende overwinning kunnen binnenhalen, had het niet te zeer overvraagd nl. door van Lodewijk XIV te eisen dat hij zijn eigen kleinzoon uit Spanje zou verdrijven. In 1713 moest het vervolgens bij de Vrede van Utrecht met beduidend minder genoeg nemen.

Alle macht ondergraaft zichzelf. Als een oorlog succesvol is verlopen, stroomt de zwaardadel samen rond 's Konings Hof, want hij verdraagt met gemak de hitte van de strijd maar schuwt de verveling van verafgelegen garnizoensplaatsen. Hij vreest vergeten te worden dan wel te worden 'sacrific'd to the intrigues of every minion or mistress that approaches the Prince'. Aan het Hof daarentegen kan hij schitteren, hij verliest er echter zijn strijdvaardigheid en gaat daarvoor zijn ondergang tegemoet. Zo is het Rome vergaan, zo ook zal het de Bourbons vergaan: 'Ambition blindly labours for the destruction of the Conqueror, of his family and of every Thing near and dear to him'¹⁴.

In het opstel 'Of some Remarquable Customs' betoogt Hume dat niet de ratio maar de gewoonte het richtsnoer van het leven vormt. Daarom is het goed dat men zich nergens over verbaast. Engeland gaat er prat op dat het de mensenrechten eerbiedigt maar wat het bij het ronselen van matrozen ongestraft laat passeren, verdraagt het daglicht niet. Bovendien past het bij het handhaven van de tucht aan boord van zijn schepen willekeur en barbaarse methodes toe.

In 'Of the populousness of Antient Nations' toetst Hume kritisch de opvatting die door toedoen van Montesquieu algemene bekendheid had verworven, als zou de bevolking van Europa ten tijde der Klassieken talrijker zijn geweest dan in de 18e eeuw. Er van uitgaande dat de bevolkingsomvang wordt beïnvloed door welvaart en welzijn, relateert Hume de bevolkingsaanwas aan de inkomensverdeling, de mate van spreiding van de politieke macht, de duurzaamheid van de vrede, zowel binnenslands als ten aanzien van buitenlandse mogelijkheden en de aan- of afwezigheid van slavernij.

Men wil Hume nog al eens als een voorloper van Malthus aanmerken omdat hij de mening verkondigde dat de voortplantingsdrift van de mens zo groot is dat een bevolking iedere generatie zou verdubbelen ware het niet dat armoede en nooddrift beperkingen aanleggen.

Het hoofdstuk 'Of the Protestant Succession' stelt de vraag of Engeland er goed aan deed in 1714, toen Anne, de dochter van Willem III kinderloos overleed, te bepalen dat de kroon voortaan uitsluitend in Protestantse lijn zou vererven. De Britse kroon kwam daardoor terecht bij het huis van Hannover, dat sindsdien in Engeland regeert. George I, de eerste koning uit dit huis liet zich zelden in Engeland zien, zulks tot genoegen der parlementariërs.

Na afweging van pro's en contra's komt Hume tot de conclusie dat het genomen besluit verstandig mag heten.

'Idea of a perfect Commonwealth' bevat een voorstel tot een radicale, met alle tradities brekende reorganisatie van het parlementaire stelsel en van de binnenlandse bestuursorganisatie van Engeland en Ierland.

De zeven nog niet besproken hoofdstukken behelzen onderwerpen die men als van economische aard kan aanmerken. Wij zullen hen in de navolgende paragraaf in ogenschouw nemen. Voor het ogenblik willen wij volstaan met op te merken dat de samenstelling van de bundel 'Political Discourses' aantoont hoe weinig Hume zijn economische verhandelingen los heeft gezien van zijn andere interesses.

6. DE ECONOMISCHE OPSTELLEN VAN DAVID HUME

6.1. *Aard van dit deel der 'Political Discourses'*

Ten overvloede moge worden opgemerkt dat Hume geen economisch handboek heeft geschreven. De 'Political Discourses' zijn min of meer losse opstellen die gangbare opvattingen op hun houdbaarheid onderzoeken. Voor zo ver zij economisch van aard zijn worden zij gekenmerkt door een gemeenschappelijk thema:

- a. het object van onderzoek is tweeledig, t.w. het geluk van de mens en de macht van de staat
- b. economische ontwikkeling bevordert de beschaving, dient daarmede het geluk van de mens en versterkt de macht van de staat
- c. inzichten ontleent de wetenschap aan indrukken en ervaringen; de geschiedenis is de grote leerschool
- d. alles is in ontwikkeling, men kan stadia van ontwikkeling onderscheiden; de vooruitgang is het best verzekerd waar individuele vrijheid op cultureel, staatkundig en economisch terrein is veilig gesteld
- e. in vele gevallen is overheidsingrijpen in het marktgebeuren zoal niet schadelijk, dan toch op zijn minst overbodig, want de markt zorgt zelf voor evenwicht
- f. de staat moet in zijn belastingheffing en ten aanzien van begrotingstekorten een wijs beleid voeren om te voorkomen dat de vooruitgang plaats maakt voor verval en ondergang.

6.2. 'Of Commerce'

Hume begint met op te merken dat zowel de wetenschap als de staatkunde behoefte hebben aan algemeen geldende uitspraken. Men moet immers uit de bijzonderheden het algemene kunnen zien om tot een beleidslijn te geraken. Om echter dergelijke algemene uitspraken te formuleren moet men zich hoeden voor oppervlakkigheid en ruim baan geven aan degenen die men omdat zij ook wel eens te diep graven, laatlunkend als wijsgeren bestempelt. Het menselijk doen en laten is immers ingewikkeld, soms ook tegenstrijdig en simpele uitspraken laten zich uit de realiteit zelden aflezen.

In het opstel 'On Commerce' nu onderzoekt Hume de houdbaarheid van de opvatting dat militaire macht, welvaart en handel als regel hand in hand gaan: 'The greatness of a state and the happiness of its subjects, how independent they may be suppos'd in some respects, are commonly allow'd to be inseparable with regard to commerce; and as private men receive greater security, in the possession of their trade and riches, from the power of the public, so the public becomes powerful in proportion to the opulence and extensive commerce of private men'¹⁵.

Deze stelling die kenmerkend was voor het Mercantilisme met zijn agressieve handelspolitiek, wordt door Hume aan een nauwgezette analyse onderworpen.

Vooreerst brengt Hume naar voren dat zij een generalisatie is, niet een regel zonder uitzonderingen. Sparta en Rome in zijn beginjaren vormen immers voorbeelden van staten waar militaire kracht ten koste van de welvaart der burgers werd verkregen. Ook mag men de mogelijkheid niet uitsluiten dat toenemende welvaart ten koste van het militaire vermogen wordt verworven, maar als algemene regel mag de stelling worden onderschreven dat rijkdom en macht hand in hand gaan en dat beide stoelen op de handel.

Militaire macht, 'the greatness of a state', aldus Hume, berust immers op het feit dat men in staat is mankracht te mobiliseren zonder de basis van het bestaan, de voedselvoorziening, aan te tasten. Dergelijke macht kan dus alleen bestaan indien en voor zo ver de landbouw niet alle arbeidskrachten nodig heeft. Een ervaringsfeit nu is dat het aandeel van de landbouw in de totale beroepsbevolking daalt naarmate een samenleving een hoger peil van ontwikkeling bereikt.

Het begrip welvaart, 'the happiness of its subjects', heeft geen inhoud die altijd en overal dezelfde is. In ieder geval is het niet zonder meer identiek met de massa der ter beschikking staande goederen doch slaat veeleer op het gevoel van welbehagen dat de mens ondergaat. In het oude Rome werd de dienstplicht nog niet als een last ervaren, door de voortdurende oorlogen was iedereen ook in zijn geest tot soldaat geworden, maar dat is geen normale situatie en is zeker niet typerend voor de achttiende eeuw. Koningen moeten een volk nemen zoals het is en trachten het tevreden te stellen. Dat betekent dat de mens vrijheid van handelen, denken en spreken behoeft en zekere overvloed en verfijning van goederen begeert.

De koning moet niet met geweld regeren, dat is in strijd met de natuur en

werkt averechts. Hij doet beter te speculeren op de 'passions' die het doen en laten van het mensdom beheersen.

Dat blijkt wanneer men onderzoekt waardoor als regel er geen strijdigheid bestaat tussen de begeerte naar macht van de staat en het verlangen naar welvaart van de individuen.

De macht van de staat berust op de produktiviteit van de landbouw die arbeid vrijmaakt voor andere doeleinden dan de voedselvoorziening. Als er echter geen handel of nijverheid is die de landeigenaren en de pachters goederen voorschotelt, waaraan deze genoeg beleven of waardoor hun ijdelheid wordt gestreeld, welke verleiding zou er dan zijn voor de agrariërs om zich meer in te spannen? Niet alle land zou in produktie genomen worden en die landerijen die bewerkt worden zouden minder opleveren dan waartoe zij van nature in staat zijn, ten gevolge van gebrek aan bekwaamheid en toewijding der boeren.

De landbouw is, zo zouden wij zeggen, geen groeipool maar hij reageert positief op de aanwezigheid van de stad, die hem goederen aanbiedt waarnaar zijn begeerte uitgaat, en die hem in staat stelt deze te verwerven door middel van een vergroot aanbod van landbouwprodukten.

Als de koning daaraan behoefte heeft kan hij, als eenmaal zich een omvangrijke niet-agrarische beroepsbevolking heeft gevormd, belasting heffen waardoor de vraag naar produkten van de ambachten vermindert en ambachtslieden vrij komen (en vanwege het soldij zich ook beschikbaar stellen) voor de krijgsmacht.

Ook de buitenlandse handel heeft tot effect dat hij de weerbaarheid van het land tegelijk met de welvaart verhoogt. Hij brengt goederen aan die tot dusverre niet of niet in die volmaaktheid te koop waren. Het aanbod wekt vraag op en de grondbezitters en landbouwers 'study agriculture as a science and redouble their industry and attention'¹⁶. Daarbij blijft het niet. De consumptie ook van andere groepen van de bevolking neemt toe dank zij de grote winsten die in de handel worden gemaakt en zodoende ontstaat een brede markt voor luxe goederen die aanvankelijk uitsluitend werden ingevoerd, maar aldaar ook door de binnenlandse nijverheid worden nageemaakt: 'Thus men become acquainted with the pleasures of luxury and delicacy, and industry once awaken'd, carry them to farther improvements in every branch of domestic as well as foreign trade'¹⁷.

De stoot tot dit proces van zichzelf versterkende veranderingen komt van de internationale handel want 'it rouses men from their lethargic indolence'¹⁸. Men mag aannemen dat Hume hierbij in het bijzonder aan de zogenaamde actieve handel heeft gedacht. Is eenmaal een land tot hoge ontwikkeling gekomen dan kan het dit niveau lange tijd handhaven hoewel het vrijwel geen contacten meer met het buitenland onderhoudt, zoals het voorbeeld van China leert, aldus Hume.

Nu is het zeker waar dat degenen die het zeegat uitvoeren met andere, in feite vaak hoger ontwikkelde cultures in aanraking kwamen en daardoor belangrijke impulsen ontketenden tot de ontwikkeling van hun eigen thuislanden, maar een verklaring die zich altijd op het voorbeeld van een ander beroept is

per saldo toch onbevredigend. Iemand moet toch eens de eerste zijn geweest. Hume heeft dat kennelijk gevoeld want hij vult zijn betoog aan met te zeggen dat nood vindingrijk maakt, en dus dat omstandigheden die weinig aantrekkelijk zijn zo'n grote prikkel tot inspanning en vindingrijkheid vormen dat men er per saldo dankbaar voor mag zijn. Een vruchtbare bodem en een mild klimaat zoals Frankrijk, Italië en Spanje bezitten, prikkelen het vernuft en de spaarzaamheid niet, aldus Hume, die daarmee zich aan grove generalisaties overgeeft en de geschiedenis geweld aandoet.

De Italiaanse stedenrepublieken en de jaarmarktsteden van de Champagne schijnen hem niets te vertellen te hebben, evenmin het Spaanse expansionisme dat tot de ontdekkingsreizen aanleiding gaf. Hume hangt een bijzonder simpel beeld op wanneer hij zegt dat het ontbreken van de uitdaging verklaart waardoor in genoemde landen de pachters ongeletterd en arm zijn, en aldus in volstrekte afhankelijkheid van de landheren leven, terwijl in het door de natuur tamelijk misdeelde Engeland de pachters ontwikkeld, kapitaalkrachtig en onafhankelijk zijn. Algemener kan men dit verschijnsel constateren, aldus Hume, in de achterlijkheid van tropische gebieden, de natuur is er te mild: 'Necessity in the great spur to industry and invention'. Vrijheid van handelen heeft tot gevolg dat velen zullen delen in de voordelen van de vooruitgang van alle economische activiteit. Dat is een goed ding, aldus Hume, want te schrille ongelijkheid in rijkdom is slecht voor de staat. Een gelijkmatiger verdeling 'diminishes much less from the happiness of the rich than its adds to that of the poor'¹⁹. Bij een gelijkmatiger verdeling is er minder kans op machtsmisbruik, o.a. in het afwentelen van de belastingdruk op de zwakkeren.

6.3. 'Of Luxury'

Om de inhoud van dit opstel dat in het boek van Rotwein de titel draagt 'Of the Refinements in the Arts' op zijn waarde te schatten is het goed te bedenken dat omstreeks het midden van de 18e eeuw het vraagstuk van de weelde een actueel gespreksthem was. Wij zagen dat Cantillon, wiens 'Essai' Hume niet heeft gekend toen hij zijn 'Political Discourses' schreef, de – te geringe – bevolkingsdichtheid van Frankrijk in verband bracht met de weeldezuucht der Parijse dames.

Ook is bekend dat de Puriteinen met name in Schotland iedere vorm van genotzucht met wortel en tand trachtten uit te roeien. Geld verdienen door nauwgezette arbeid en harde plichtsvervulling was Gode welgevallig, maar vreugde beleven aan Gods goede gaven werd als zware zonde afgeschilderd.

Een geheel ander geluid liet in Engeland, waar het leven wat vrijer was dan in het kerkse Schotland, Bernard Mandeville (1670?–1733) horen. Mandeville is een Nederlander van geboorte. Zijn wieg stond in of bij Rotterdam, zijn vader was een arts gespecialiseerd in zenuwziekten en ingewandstoornissen. Bernard doorliep de Latijnse School in Rotterdam en werd op 15-jarige leeftijd aan de universiteit van Leiden ingeschreven. Hij werd in 1691 geneesheer en verplaatste zijn praktijk, in dezelfde specialisatie als zijn vader, in 1699 naar Engeland, huwde daar en verwierf de Engelse nationaliteit. Hij ontwikkelde

zich tot een politiek satiricus en pamflettist. Van zijn vele geschriften vermelden wij slechts 'The Fable of the Bees, or, Private Vices Publick Benefits' (1714), waaraan hij in 1729 een tweede deel toevoegde, en waarvan hij de inhoud met zekere verbeteringen herhaalde in 'An Enquiry into the Origin of Honour, and the Usefulness of Christianity in War' (1732).

Mandeville schokte de goegemeente met zijn betoog dat allerlei ondeugden zoals genotzucht, trots, hebzucht, haat en nijd, schraapzucht enzovoorts bijdragen tot de welvaart.

Mandeville wees op de werkgelegenheid die de consumptie van weeldegoederen te weeg brengt en op het feit dat het weren van buitenlandse luxegoederen aan dat buitenland koopkracht ontzegt, waardoor het niet langer in staat is zijn import op peil te houden. Zijn betoog kan worden verstaan als een benadering van een economisch systeem dat zich spontaan zelf reguleert.

Hume nu distancieert zich zowel van de puriteinen die alle consumptie welke niet strikt nodig is als verderfelijk aanmerkten, als ook van opvattingen zoals Mandeville die had vertolkt²⁰. Hume wil het juiste midden aangeven door te bewijzen, vooreerst dat de periodes van verfijning tevens de gelukkigste en de deugdzzaamste zijn, verder dat wanneer 'luxe' ophoudt onschuldig te zijn zij ook niet langer meer weldadig werkt, en voorts dat weelde wanneer zij te ver wordt opgevoerd schadelijk wordt, zij het niet zo schadelijk wellicht als andere invloeden die in het politieke leven werkzaam zijn.

Om dat betoog te kunnen leveren ziet Hume zich genoodzaakt te omschrijven waarin menselijke geluk bestaat, want daarop komt het aan. Naar algemeen aanvaarde opvatting schijnt, aldus Hume, menselijk geluk te bestaan uit de gelijktijdige aanwezigheid van drie elementen 'action, pleasure and indolence'.

'Indolence' moet worden verstaan als rust en vrijetijd, en vormt een noodzakelijke en te dele ook aangename onderbreking in een werkzaam bestaan. Zonder 'action' verliest echter 'indolence' zin en aantrekkelijkheid en wordt tot ledigheid, die – wij zeggen het met onze eigen woorden – des duivels oor-kussen is. Opvoeding, gewoonte en voorbeeld oefenen een machtige invloed uit op het gedrag van de individuele mens en daarmee op de verhouding waarin bovengenoemde drie elementen in zijn leefpatroon een plaats innemen. Wanneer het economische en culturele leven in bloei staat, zijn de mensen voortdurend zinvol bezig en genieten als beloning het werk, de bezigheid zelf als mede die genoegens, die zij zich met het loon van hun arbeid kunnen verschaffen.

Deze bezigheid houdt de geest lenig en vergroot zijn mogelijkheden; de genoegens die de mens zich veroorlooft zijn redelijk. De arbeid verijdt de opkomst van onnatuurlijke begeerten, die gewoonlijk hun kop opsteken wanneer lediggang en arbeidsloos inkomen aanwezig zijn.

De weelde nu maakt het mogelijk dat de techniek zich ontwikkelt, en waar de 'mechanical arts' bloeien, dan bloeien ook de 'liberal arts'. De erudiete mens kan niet in afzondering leven, hij zoekt het gezelschapsleven van de stad en daar ontplooiën zich de kunst van de conversatie, de verfijnde levensstijl en hoge vlucht van wetenschap en techniek. Echtbreuk en overspel, als onderdelen van een elegant spel, zijn niet zo erg als de dronkenschap waaraan de

onontwikkelde mens zich overgeeft. Niet alleen het individu is gebaat bij de aanwezigheid van de drie onafscheidelijken: 'industry, knowledge and humanity', ook de staat, want alleen daardoor zijn er bedrijfstukken die dienen als 'a kind of storehouse for labour'²¹ waaruit de staat zo nodig kan putten.

Luxe tast de strijdvaardigheid en militaire moed niet aan, zoals Frankrijk en Engeland laten zien. Dat het met Italië anders is gesteld, is aan andere oorzaken toe te schrijven. Ook is het, aldus Hume, niet juist de val van het Romeinse rijk te verklaren uit toenemende genotzucht; in het opstel 'of Taxes' vermeldt hij instemmend de theorie dat het de zware belastingen op grondbezit waren die velen in het Romeinse Rijk de barbaren als bevrijders deden binnen halen.

Een land, waarin geen luxe bestaat, is primitief, bevolkt door horige boeren en getiranniseerd door ruwe baronnen; het Lager Huis dat in Engeland zo'n goed tegenwicht tegen de macht van de koning vormt, dankt zijn macht aan de rijkdom van de kooplieden.

Kwaadaardige luxe bestaat daarin dat zij alle aandacht opeist en geen plaats laat voor plichtsbetrachting en weldadigheid zoals passend bij welstand en sociale status.

Het argument dat deze luxe werkgelegenheid verschaft is misleidend. In plaats van een man op een kostbare wijze te laten dineren, kan men met een zelfde werkgelegenheid vele anderen op eenvoudige wijze voeden, indien men het bedrag in kwestie voor liefdadigheid had bestemd. Als men beweert dat zonder luxe de arbeid in het geheel niet zou zijn gebruikt, brengt men in feite slechts naar voren dat er in de menselijke natuur tekorten schuilen 'such as indolence, selfishness, inattention to others', waardoor luxe als een soort tegengif fungeert²². Zo iets doet zich in werkelijkheid ook voor. Engeland is een vrij goed land, maar ideaal is het niet. Er zijn daar immers nog te veel ziekten en ondeugden, waarbij sommige ziekten uit ondeugden voortkomen. Wil men het ideaal bereiken dan moet men niet alleen alle ziekten bestrijden, maar ook alle ondeugden met wortel en tand uitroeien. Gedeeltelijke bestrijding maakt de zaken alleen maar erger. Als men de luxe uitbant maar niets weet te doen tegen sleur en onverschilligheid, ondermijnt men de economische activiteit en vergroot men op geen enkele wijze 's mensen liefdadigheid of edelmoedigheid.

Twee tegengestelde kwalen, die elkaar neutraliseren zijn minder erg dan een, die geen tegenwicht heeft.

Hume oefent dan vervolgens zonder de naam te noemen kritiek uit op Mandeville die hij inconsequentie en gebrek aan logica verwijt. Samenvattend betoogt hij dat overmatige luxe een bron van veel kwaad is, 'but it is in general preferable to sloth and idleness, which wou'd commonly succeed in its place, and are more pernicious both to private persons and to the public'²³.

6.4. 'Of Money'

Dit opstel keert zich tegen de mercantilistische opvatting dat het economisch verkeer een *bepaalde* behoefte aan geld zou kennen, zodat er zowel een overvloed als tekort aan geld kan heersen die beide als schadelijk zijn aan te mer-

ken. Het laat zich in drie onderdelen onderscheiden t.w. commentaar rond de stelling dat de hoeveelheid geld die in een land aanwezig is op zich zelf een onbelangrijke zaak is, verder een betoog waaruit volgt dat een verandering van de geldhoeveelheid als gevolg van traagheden met aanpassingsverschijnselen gepaard gaat: opleving van bedrijvigheid bij toeneming van de geldhoeveelheid en neergang bij afnemende, en tenslotte een poging tot weerlegging van de gangbare opvatting dat de inning van belasting in geld in vele streken onmogelijk of bezwaarlijk is tengevolge van de aldaar heersende geldschaarste.

In het eerste deel betoogt Hume dat geld geen object is van handel, en dus ook geen 'wiel', doch slechts de olie is die de wielen soepel doet draaien. Geld is een ruilmiddel en rekeneenheid doordat het mensdom overeengekomen is het als zodanig te aanvaarden. De waarde van geld is afhankelijk van de relatieve geldhoeveelheid, nl. met betrekking tot het volume van het economisch verkeer. Neemt de geldhoeveelheid toe, dan stijgen de prijzen; de geldhoeveelheid zelf doet weinig ter zake.

Hume is vervolgens weinig nauwkeurig als hij stelt dat een grote geldvoorraad van pas komt in oorlogstijd en bij onderhandelingen met vreemde naties. De actieve geldvoorraad kan immers de regering voor deze doeleinden niet aanspreken zonder het economisch verkeer in overgangsmoeilijkheden te storten. Wel zou hij opgepot geld, de schatkist in engere zin, daarvoor kunnen gebruiken. Hume maakt echter dit onderscheid niet.

Kenmerkend voor het nog geringe inzicht in de factoren die de internationale arbeidsverdeling beheersen is Hume's stelling, dat de verschuivingen in de internationale arbeidsverdeling die zich bij voortduring voordoen aan vergroting van de geldvoorraad zijn toe te schrijven. Hume memoreert als een algemeen bekend verschijnsel dat een land dat op een of ander punt een voorsprong heeft bereikt vanaf zeker moment doeltreffend wordt beconcurrereerd door andere landen, die nog in een lager ontwikkelingsstadium verkeren. Bepaalde bedrijfstakken 'verhuizen' dan van eerst bedoeld land naar de laatstbedoelden. Maar ook deze moeten deze bedrijfstakken weer afstaan als zij op hun beurt tot bloei zijn gekomen. Hume meent de oorzaak te moeten zoeken bij verschillen in loonniveau's die voortkomen uit verschillen in geldhoeveelheid. Het relatief voorlijke land exporteert namelijk meer dan het invoert en zuivert het verschil aan met invoer van goud en zilver.

Hume veronderstelt eenvoudig dat het land dat in technisch opzicht voorligt, een exportsaldo heeft; een verklaring hiervoor heeft hij niet. Hij aanvaardt dit gebeuren als onvermijdelijk en acht zich beloond door het militaire en diplomatieke voordeel dat een ruime geldvoorraad kan bieden, maar hij vindt wel dat men de dingen niet erger moet maken door papiergeld en andere vormen van fictief geld in het verkeer te brengen. Immers namaakgeld wordt door geen enkele buitenlander aanvaard en bij een ernstige verstoring van de orde verliest het onmiddellijk zijn waarde. Hume wijst hiermede de gedachte dat banken die papiergeld uitgeven, ten voordele van de natie werken, een gedachte door Law en Melon verkondigd, met klem van de hand.

In het tweede deel wijst Hume op een spanning tussen wat het verstand zegt

en wat de ervaring leert. Het verstand zegt, dat de geldhoeveelheid op zichzelf oninteressant is aangezien het prijsniveau zich aanpast. De ervaring, opgedaan toen de zilvermijnen van Zuid Amerika in exploitatie kwamen, is dat overal waar de geldstroom binnen kwam het economisch leven opbloeide. Nooit waren de ondernemingslust zo groot en de werkgelegenheid zo ruim. Zelfs de landbouwers brachten meer producten ter markt dan ooit. Hoe deze tegenspraak te verklaren? Hume nu ontwikkelt een betoog dat hierop neerkomt dat weliswaar op de lange duur zich nieuwe evenwichten zullen vormen waarbij de prijzen zich zullen hebben aangepast zodat in die zin de grootte van de geldhoeveelheid oninteressant is, maar dat in de overgangperiode door het achterblijven van bepaalde prijzen een stimulans aan het economische leven wordt gegeven.

De geldhoeveelheid wordt immers niet opeens bij iedereen evenredig vergroot, neen de vergroting bevindt zich bij bepaalde personen, die bepaalde bestedingen doen. Daarbij vinden zij een aanbod tegenover zich dat aanvankelijk een grote elasticiteit bezit. Prijsstijgingen blijven vooralsnog uit of zijn te verwaarlozen, daarentegen nemen produktie en werkgelegenheid toe.

Om dezelfde reden heeft een inkrimping van de geldhoeveelheid een verlamende invloed op de bedrijvigheid. Dan blijkt namelijk dat ook de daling der prijzen zich slechts met vertraging voltrekt. De arbeiders die minder verdienen moeten – vooralsnog – gelijkgebleven prijzen voor hun voedsel betalen. De ondernemers die hun omzetten zien dalen, raken beklemd tussen verminderde inkomsten en vooralsnog gelijkblijvende lasten (bijv. de geldpacht).

Terwijl dus het niveau van de geldvoorraad zelf oninteressant is, heeft de verandering van dit niveau ver reikende gevolgen, ten goede of ten kwade.

In het derde deel verwerpt Hume de (onder andere door Petty gehuldigde) opvatting dat in bepaalde streken de belastinginning niet recht mogelijk is vanwege de aldaar heersende schaarste aan geld. Het ligt niet aan het geld, aldus Hume, maar aan de 'manners and customs of the people'. Het draagvermogen van een land wordt bepaald, aldus Hume, door zijn produktievermogen, niet door de grootte van zijn geldvoorraad. Het ontbreken van een levendige geldcirculatie in bepaalde streken komt niet voort uit schaarste aan geld, doch uit de primitiviteit van het economisch verkeer. De produktie geschiedt ten plattelande nog voor een belangrijk deel voor zelfvoorziening en voor zover er reeds arbeidsverdeling en ruilverkeer bestaan wordt de verrekening afgewikkeld zonder tussenkomst van geld. De pacht wordt er betaald in natura.

Als de koning in de steden, die wel in het geldverkeer zijn opgenomen, belasting int, kan hij daarmee maar weinig voedsel kopen want het aanbod van landbouwprodukten op de markt is zeer beperkt.

Wordt echter door het bevorderen van nijverheid en handel ook de landbouwproduktie gestimuleerd, dan ontwikkelt zich ook op het platteland een levendig geldverkeer. Hume spreekt zich hier, evenals in de voorafgaande opstellen uit tegen de eenvoud van de primitieve toestand en geeft duidelijk de voorkeur aan een toestand van verfijning. De grootte van de geldvoorraad is dan weinig interessant, prijsniveau en omloopsnelheid zorgen er voor dat een

grote goederenomzet kan worden afgewikkeld ongeacht de grootte van de geldvoorraad.

Hume laat overigens even merken te beseffen dat de inherente waarde van munten niet geheel zonder betekenis is: munten zouden immers wel eens onhanteerbaar klein moeten worden. Hume wuift echter dit bezwaar weg; men kan zilver toch met minderwaardige metalen vermengen en dan is de moeilijkheid overwonnen. Door deze luchthartigheid kwam Hume er niet aan toe te concluderen dat in een metalliek geldstelsel de geldhoeveelheid zelf 'in the long run' een afhankelijk variabele vormt en dat het prijsniveau derhalve door de produktiekosten van winning en aanmunting van het geld is bepaald.

6.5. *'Of Interest'*

Dit opstel analyseert de geldigheid van de gangbare opvatting, dat niets zozeer als een zeker teken van de bloei van een land is te beschouwen als een lage rentevoet. Terzijde moge worden aangetekend dat mercantilistische auteurs een lage rentevoet voor geldleningen als een voorwaarde aanmerkten voor economische bloei. Hume daarentegen concludeerde dat een lage rente een symptoom of zo men wil een gevolg er van is. Een tweede kanttekening die gemaakt moet worden, en die door Hume zelf wordt aangevoerd, is dat velen van mening waren dat een lage rentevoet het gevolg is van een grote geldruimte. Aangezien die dan weer werd toegeschreven aan de bloei van het economische leven (onder meer zich uitende in een exportsaldo), werd ook in deze opvatting de lage rentevoet beschouwd als een symptoom van economische bloei.

Hume nu betoogt, dat niet de geldhoeveelheid bepalend is voor de hoogte van de rentevoet maar de 'habits and manners that prevail'. De geldhoeveelheid is bepalend voor het prijsniveau, de interest wordt bepaald door de bereidheid tot sparen, de drang tot verspilling en de lust tot investeren. Stel voor, dat plotseling alle kasvoorraden blijken te zijn verdubbeld, dan zouden ook alle lonen en prijzen blijken te zijn verdubbeld maar de werkelijke economische verhoudingen zouden geen verandering vertonen, en evenzo zou de interest onveranderd blijken te zijn. Hume erkent dat deze veronderstelling niet reëel is. In werkelijkheid zal een vergroting van de geldhoeveelheid inzetten bij bepaalde personen, die weliswaar meer dan voorheen gaan consumeren maar ook een tijdlang meer dan normaal sparen. Zolang de vergroting van de geldhoeveelheid blijft voortduren zal de rentevoet beneden zijn eigenlijke niveau liggen. Als overgangsverschijsel kan derhalve een verandering van de geldhoeveelheid invloed uitoefenen op de interest, maar is de evenwichtstoestand eenmaal hersteld, dan is wederom de rentevoet uitsluitend bepaald door reële economische verhoudingen.

Ook in dit opstel openbaart Hume zich als de advocaat van de Vooruitgang. Hij betoogt namelijk als volgt:

Zodra de mensheid ook maar één stap zet op de weg der beschaving vormt zich een maatschappij waarin ongelijkheid van eigendomsverhoudingen onvermijdelijk is. Onmiddellijk vormt zich een 'landed interest' en is er de tegenstelling tussen landheren en pachters. De landeigenaars zijn in de gelegenheid

tot sparen maar zij doen het niet. Ontslagen van de noodzaak om met hun handen hun brood te verdienen, geven zij zich over aan allerlei uitpattingen, en zijn zij geneigd om waar zij kunnen schulden te maken. Daartegenover is er echter maar heel weinig aanbod van besparing zodat deze primitieve wereld wordt gekenmerkt door zeer hoge rentevoeten.

Hoe anders wordt het beeld als nijverheid en handel tot bloei zijn gekomen en ook de landbouw als een moderne onderneming wordt bedreven. De arbeid zelf schenkt de ondernemer bevrediging en weerhoudt hem er van zich aan uitpattingen over te geven. Het succes van zijn zaken ontwikkelt bij hem de zin tot sparen en investeren om aldus zijn onderneming tot nog grotere bloei te brengen en zijn fortuin te bevestigen. Breiden zich aldus de ondernemingen uit dan zal hun onderlinge concurrentie het rendement der investeringen doen dalen. Voor een deel zal een ondernemer daarom ook zijn vermogen in geldleningen willen beleggen maar aangezien de vraag gering is en de spaarzaamheid groot, zal de rentevoet laag zijn. Terecht wordt dus, zo concludeert Hume, een lage rentevoet als het zekere teken van economische bloei aangemerkt, maar niet als gevolg van de grote geldvoorraad, doch van de grote spaarzaamheid der ondernemers en de geringe talrijkheid van verkwistende landeigenaars.

6.6. *'Of the Balance of Trade'*

In dit opstel betoogt Hume dat de verbodsbepalingen die in een aantal landen bestaan tegen de uitvoer van geld zinloos zijn.

Zijn betoog luidt aldus:

1. Er is geen principieel verschil tussen interregionaal en internationaal betalingsverkeer. Waarom maakt men zich bezorgd over de nationale betalingsbalans en spreekt men de vrees uit dat het land verstoken zal raken van geld, terwijl men over de betalingsbalans bijv. van een provincie ten opzichte van de hoofdstad niet rept!
2. De ervaring leert dat bij vrij marktverkeer het geld zich in een land niet kan ophopen doch terugvloeit naar vanwaar het gekomen is. In België zijn in drie oorlogen sinds 1688 enorme bedragen aan soldijen uitbetaald maar niettemin is de geldcirculatie er evenmin gezwollen als elders.
3. Gesteld dat plotseling 80% van alle geld uit Engeland zou zijn verdwenen, dan zouden ook alle lonen en prijzen naar evenredigheid zijn gedaald. De export zou enorm aanzwellen, de import vrijwel tot niets terugvallen tot het evenwicht zou zijn hersteld. Hetzelfde zou gebeuren in omgekeerde richting indien de geldmassa plotseling bij iedereen in een bepaald veelvoud zou zijn toegenomen.

Dit betalingsbalans-mechanisme is voortdurend werkzaam en voorkomt het ontstaan van grote saldi.

Hume redeneert hier duidelijk 'in the long run'; anders dan in het opstel 'Of Money' gaat hij in het onderhavige voorbij aan overgangverschijnselen, die van deflatoire of inflatoire aard kunnen zijn.

De effectiviteit van het betalingsbalans-mechanisme wordt beïnvloed door de gebrekkigheid of volmaaktheid van de communicatie-mogelijkheden tussen

twee landen. Lag China dichterbij, dan zou het dank zij de perfectie van zijn produkten meer zilver uit Europa aanzuigen dan nu het geval is. De relatieve overvloed aan zilver die in Europa voortbestaat is aan de grote afstand tot China te wijten. (De handel met Oost Azië vertoonde een structureel importoverschot dat door export van zilver werd aangezuiverd.)

Een land kan zijn geldvoorraad beneden het evenwichtsniveau laten dalen door papiergeld in circulatie te brengen. De totale geldhoeveelheid, papier en muntgeld, is door het betalingsbalans-mechanisme bepaald, dus volgt op introductie van papiergeld een verdwijnen van metalliekgeld. Dat de handel van zulke zaken als rekening courantcrediet en bankbiljetten, die men reeds in coupures vanaf 10 pound in circulatie brengt, graag gebruik maakt is begrijpelijk. Het blijft niettemin een gevaarlijke zaak. Zo'n systeem kan de geldhoeveelheid doen aangroeien waaruit verlies van concurrentievermogen voortvloeit, zonder dat daarmee het voordeel van een in oorlogstijd nuttige grote voorraad edel metaal wordt gewonnen. Het buitenland kan men niet met papiergeld betalen; als de uitbreiding van de circulatie tot een importsaldo leidt vloeien goud en zilver weg.

Er is ook een manier om de geldvoorraad te vergroten namelijk door geld op te potten in de schatkist. In theorie kan een land daarmee onbeperkt voortgaan, in de praktijk daarentegen komt het nooit zover. Een klein land met een rijkge vulde schatkist valt gemakkelijk ten prooi aan de hebzucht van grotere landen, die door zijn rijkdom worden aangelokt. Een groot land laat zich wanneer het over zo veel geld beschikt, gemakkelijk verleiden tot allerlei onberaden stappen, waardoor niet alleen zijn rijkdom verloren gaat, maar waardoor ook, wat erger is, de nijverheid, de zeden en een aantal van zijn onderdanen ter gronde worden gericht.

Het is vreemd, aldus Hume, dat regeringen zich niet verzetten tegen het enige middel dat de geldvoorraad vermindert namelijk de introductie van bankcrediet en van bankbiljetten, en dat zij geen gebruik maken van het enige middel om de nationale geldvoorraad te vergroten, nl. oppotting van geld in de schatkist, maar zich wel uitsloven om honderden manieren te bedenken om de import uit vreemde landen te belemmeren, waardoor het economische leven wordt verlamd en het land zelf zowel als de buurstaten benadeeld worden.

6.7. *'Of the Jealousy of Trade'*

Anders dan de vorige economische opstellen werd *'Of the Jealousy of Trade'* pas in 1758 opgenomen. Dit opstel werkt een thema uit dat ook reeds in *'Of the Balance of Trade'* zijdelings aan de orde was gesteld namelijk het nut van de internationale handel. In genoemd opstel stelde Hume de handelsbelemmeringen aan de kaak die Engeland tegen Frankrijk in het leven had geroepen. Onze afgunst en onze haat tegen Frankrijk, zo schreef Hume, zijn grenzenloos, en althans onze afgunst is niet zonder grond. Deze hartstochten hebben tot talloze handelsbelemmeringen geleid, waarbij wij, Britten, veelal als de agressors werden gebrandmerkt. Maar wat hebben wij er mee verdiend? Alleen maar verlies van afzetmarkten en duurdere bevoorrading.

Hume hanteert in feite het in- en uitvoerargument wanneer hij stelt, dat het weren van franse wijnen van de Britse markt geen reëel voordeel vormt, want wie Frankrijk belet te exporteren belet het tevens te importeren. 'Each new acre of vineyard planted in France, in order to supply England with wine, would make it requisite for the French to take the produce of an English acre, sown in wheat or barley, in order to subsist themselves; and it is evident that we should thereby get command of the better commodity'²⁴.

Hume's verklaring van de internationale handel is nog verre van volmaakt. Waarom toch planten de franse boeren wijnstokken inplaats van granen in te zaaien? De erkenning van het wederkerige voordeel moge bij Hume niet geheel ontbreken, de weg tot de ontdekking van de wet der comparatieve kostenverschillen is nog lang.

In 'Of the Balance of Trade' beleeft Hume zijn vrijhandelsgezindheid, hetgeen hem overigens niet belette een voorstander te zijn van een invoerrecht op Duits linnen, aangezien dat de inheemse produktie stimuleerde. Ook was hij te vinden voor een accijns op 'brandy' aangezien daardoor het verbruik van rum werd gestimuleerd en aldus steun werd verleend aan 'our southern Colonies'²⁵.

In het opstel 'Of the Jealousy of Trade' nu brengt Hume naar voren dat regeringen met afgunst naar de economische bloei van buurstaten plegen te kijken, en dat zij van oordeel zijn dat de welvaart van het eigen land alleen ten koste van die van andere landen kan worden verkregen. Hume brandmerkt deze opvatting als even vals als de gedachte dat de rijkdom van een land in zijn geldvoorraad zou zijn gelegen.

Voor Hume vindt de welvaart van een volk zijn grondslag in zijn produktievermogen. Weet het dat te vergroten dan kan het ook een grotere koopkracht uitoefenen naar de produkten van andere landen. Die andere hebben derhalve reden om zich te verheugen over de vooruitgang van de buurman. Laatstbedoelde heeft er echter ook belang bij dat de vooruitgang zich bij zijn burens manifesteert. Het land dat zijn produktie uitbreidt zal voor een deel er van aangewezen zijn op export, maar wat valt er te exporteren als de koopkracht van andere landen niet toeneemt; daarom moeten zij beschikken over een toenevende massa van goederen, die zij in betaling kunnen aanbieden. Men treure er niet over als in de loop van dit proces, dat men vandaag de dag als een proces van evenwichtige internationale economische groei zou kenschetsen, een bevoorrechte positie ten aanzien van bepaalde grondstoffen (zoals de Engelse wolstapel) verloren gaat. De verbreding van activiteiten der onderscheiden volkshuishoudingen vormt een groot goed omdat zij een grotere stabiliteit verschaft.

In het opstel 'Of Money' had Hume betoogd dat een voorlijk land als gevolg van een actieve handelsbalans waarvan hij het ontstaan als vanzelfsprekend voorstelt een relatieve overvloed aan geld krijgt, waardoor de lonen en prijzen er stijgen en het land in kwestie met succes kan worden beconcurrereerd door landen die achterliggen in ontwikkeling. Op die terreinen waar deze met succes concurreren, begint ook daar de economische ontwikkeling, welke tot gevolg

heeft dat ook zij een actieve handelsbalans krijgen, duur worden en bedrijfstakken verliezen aan nog weer andere – vooralsnog minder ontwikkelde – landen.

Tegen dit betoog nu was Josiah Tucker (1712–1799) in verweer gekomen. Tucker behoort tot de mercantilistisch of kameralistisch ingestelde beoefenaars der economische wetenschap, zoals James Stewart in Schotland, Justi en Sonnenfels in Duitsland, Beccaria en Genovesi in Italië en Forbonnais in Frankrijk. Zij aanvaardden, zoals zeer velen destijds, het ingrijpen van de overheid als een normale zaak en waren dus ook niet principieel gekant tegen handelsbescherming. Wel oordeelden zij nogal gereserveerd over het nut van een actieve handelsbalans en stonden zij een gedifferentieerd tarief van in- en uitvoerrechten voor als middel van economische politiek inplaats van direct ingrijpen met behulp van een vergunningstelsel.

Josiah Tucker nu had betoogd dat de theorie van Hume over de internationale verbreiding van de vooruitgang alleen op een overgangperiode van toepassing kan zijn. Het voordeel van lagere lonen en prijzen gaat op den duur teloor en wat is dan nog over van het concurrentievermogen van achtergebleven landen. Het land dat een voorsprong heeft concurreert de andere landen weg en behoudt zijn voorsprong: 'the poor country, according to my apprehension, can never overtake the rich, unless it be through the fault and mismanagement of the latter'²⁶.

Deze woorden zijn ontleend aan een brief d.d. 6 juli 1758 van Tucker aan Lord Kames (Henry Home, een verre verwant van David Hume) die om de een of andere reden als tussenpersoon fungeerde tussen Hume en Tucker. In deze brief reageerde Tucker op een schrijven van Hume aan Lord Kames d.d. 4 Maart 1758, waar Hume op eerdere brieven inging die Lord Kames hem ter inzage had gegeven. Hume kondigde in deze brief bedektelijk de eerlang te verwachten publicatie van 'Of the Jealousy of Trade' aan.

Voor Hume is de centrale vraag of de voordelen van de internationale handel, zoals kapitaalaccumulatie en technische en algemene ontwikkeling, – die stellig aanwezig zijn – zich 'in infinitum' voortzetten. Het zou toch wel heel vreemd zijn als zich niet gaandeweg nadelen zouden gaan vertonen, die op zeker moment de overhand zouden krijgen.

Tucker reageerde hierop in zijn brief van 6 Juli 1758 met te zeggen: wie praat er nu over ontwikkelingen 'in infinitum'? Voor praktische doeleinden handhaafde Tucker echter zijn stelling van de blijvende voorsprong en de eenzijdigheid van het concurrentievermogen. Welke man toch zou zo sterk en moedig zijn, dat hij de vooruitgang een halt zou kunnen toeroepen?

Hume had gesteld dat in Tucker's theorie het land met de voorsprong ten lange leste alle internationale handel zou opslokken. Ja, dat is zo, aldus Tucker: 'True is, that caeteris paribus, the rich industrious country would always undersell the poor one; and by that means attract the trade of all poorer countries to it self'²⁷. Er is echter geen reden voor het arme land om dit gebeuren willoos over zich te laten komen. Als het over een vitale grondstof beschikt kan het de uitvoer daarvan verbieden en alleen die van eindproducten daaruit toestaan.

Dat zal de ontwikkeling van de inheemse nijverheid bevorderen. Het kan ook de invoer van produkten uit het rijke land zo zeer belasten dat de vraag wordt afgeleid naar de inheemse voortbrenging, resp. naar die van landen waarvan het arme land minder kwaad te duchten heeft.

De voorspelde fatale ontwikkeling zal zich alleen voordoen bij een niet ingrijpen van de overheid, d.w.z. bij vrijhandel.

Hume, die zoals wij gezien hebben, wel naar vrijhandel neigde, preciseerde in 'Of the Jealousy of Trade' zijn standpunt. Ook bij vrijhandel heeft men niets te vrezen van het overwicht van andere staten in die zin 'that their neighbours will improve to such a degree in every art and manufacture, as to have no demand from them'. Hume beroept zich op permanente natuurlijke verschillen die aanleiding zullen blijven geven tot internationale handel: 'Nature, by giving a diversity of geniuses, climates, and soils, to different nations, has secured their mutual intercourse and commerce, as long as they all remain industrious and civilized. Nay, the more the arts encrease in any state, the more will be its demands from its industrious neighbours'²⁸. De onderliggende gedachte is uiteraard wederom dat importen met exporten worden betaald. In het licht van latere ontwikkelingen van de theorie van de internationale handel zou men mogen zeggen, dat Hume reeds absolute kostenverschillen als grondslag om internationale arbeidsverdeling voor ogen stonden, maar dat hij nog geen notie vertoonde van het bestaan van comparatieve kostenverschillen.

6.8. 'Of Taxes'

In dit opstel zet Hume zijn ideeën uiteen betreffende de belastingheffing. Hij begint met op te merken dat een veel gehoorde opvatting luidt, dat het publiek op een verzwaring van de belastingdruk reageert met een verhoogde inspanning, zodat in feite iedere belastingdruk mogelijk is.

Deze redenering is niet zonder grond, maar daarom juist is zij zo gevaarlijk. Ervaring leert inderdaad dat sommige staten, Holland is er een voorbeeld van, rijk en welvarend zijn geworden ondanks grote natuurlijke nadelen. Het is de uitdaging die de mens vindingrijk maakt, waar de natuur mild is wordt de mens lui.

Dat neemt niet weg dat een belastingdruk zo zwaar kan worden dat hij de burger ontmoedigt. Dan tast hij de welvaart aan.

Wanneer men een verbruiksbelasting oplegt kunnen zich drie gevallen voordoen:

1. de belastingplichtige gaat soberder leven
2. hij probeert de last door te berekenen in zijn loon en aldus af te wentelen op de rijken
3. hij tracht in een grotere inspanning een compensatie te vinden voor de daling van zijn reële inkomen.

Verbruiksbelastingen, met name op weelde-goederen verdienen de voorkeur. Wie niet wil betalen kan zich van het gebruik van belaste goederen onthouden. Deze belastingen vergroten de soberheid. Verder is van belang dat zij, aangezien zij een deel van de verkoopprijs vormen zonder morren worden betaald.

Het enige bezwaar vormt de kostbare invordering.

Belastingen op bezit kunnen zonder kosten worden geïnd maar vertonen overigens alle denkbare bezwaren. Het ergste zijn die belastingen die willekeurig worden opgelegd. Door met geringe bedragen de belastingdruk te verhogen kan de koning, zonder verzet uit te lokken, zeer ver gaan. Hij kan de belastingdruk zo ver opvoeren dat de economie er onder bezwijkt.

Een van de voornaamste oorzaken van de val van het Romeinse Rijk was, aldus Hume, de vervanging van alle verbruiksbelastingen door een algemene grondbelasting. De veel geplaagde belastingbetalers verwelkomden de barbaren als hun bevrijders.

De vaak gehoorde theorie dat alle belastingen tenslotte op de grondrente worden afgewenteld zou geen aandacht genieten als niet een beroemde geleerde (Locke) haar had verkondigd. Zij is namelijk zonder grond.

Niet alle belastingen worden afgewenteld; vaak zijn zij verwerkt door een verhoging van de inspanning of opgevangen door versobering. Ook kan niet iedere belasting worden afgewenteld; de exporteur bijv. betaalt geen hoger loon dan te voren. Bovendien wil iedereen afwentelen, maar daardoor komt er niets van terecht.

Hiermede nam Hume stelling in een controverse voor of tegen de vervanging van alle belastingen door een algemene (enkelvoudige) belasting op de grondrente die Vauban had bepleit en die een zwaar programmapunt van de Physiocraten zou worden.

6.9. *'Of Public Credit'*

De Klassieken plachten hun schatkist te vullen, hetgeen weliswaar de rooflust van andere staten opwekte maar in tijden van nood de mogelijkheid bood om uitgaven te bestrijden zonder de burgers extra te belasten.

De moderne minister van financiën geeft vaak ook de voorkeur aan een middel dat hem laat ontsnappen aan de noodzaak om belastingen te verhogen. Dat middel bestaat dan niet meer in het ledigen van de schatkist maar in het aangaan van leningen.

Er zijn mensen die beweren dat dit een verstandige manier van optreden is, die men ook buiten tijden van oorlogsgevaar zou moeten toepassen als het ideale middel om handel en rijkdom te vergroten. Men moet toegeven, aldus Hume, dat de mogelijkheid om tijdelijk liquide middelen te beleggen het voor de zakenlieden mogelijk maakt om hun handel tegen geringe winstmarges te voltrekken. Dat vergroot de consumptie en werkgelegenheid en draagt bij tot een algemene economische levendigheid.

Ook het bestaan van een vorm van vermogensbelegging, anders dan in grond, heeft zijn voordelen. Wie een landgoed koopt, laadt vele besognes op zijn nek en is daardoor niet meer beschikbaar voor handel en nijverheid.

Tegenover deze geringe voordelen staan echter ernstige nadelen. Voor wat het binnenlandse aspect aangaat noemt Hume: de overmatige concentratie van mensen en kapitaal in de hoofdstad, het prijsopdrijvende effect van een toename van liquiditeiten, de prijsverhogende invloed van de belastingen die

moeten worden verzwaaard ten einde de rentelast te betalen en de last die aldus op de armen wordt gelegd, afhankelijkheid van het buitenland, en het aankweken van een steeds groter percentage renteniers. Komt het aan op onderhandelingen met het buitenland dan blijkt het bestaan van een staatsschuld een blok aan het been te zijn.

Men zegt wel eens dat de grootte van de staatsschuld eigenlijk niet ter zake doet, aangezien de rentebetaling, nationaal gezien een kwestie van vestzakbroekzak is. Een dergelijke redenering gaat voorbij aan de relatie die er bestaat tussen renteverplichtingen en belastingdruk. Als eenmaal alle bestaande belastingen zijn verpand, moet men naar nieuwe bronnen omzien! Het is zeer wel denkbaar dat men dan, aangezien men van de verbruiksbelastingen geen nieuwe opbrengst meer kan verwachten, zijn toevlucht neemt tot de gehate directe belastingen.

De schade die het bestaan van een staatsschuld in morele zin het volk aan doet, is, aldus Hume, ontstellend groot. Het land wordt een land van renteniers dat zijn commercieel initiatief en zijn militair weerstandsvermogen verliest te meer omdat aan de landedelman door de zware belastingdruk het leven onmogelijk wordt gemaakt. Als het land zijn staatsschuld niet vernietigt zal het er door ten gronde worden gericht.

7. TERUGBLIK

Teruschouwend op de voorafgegane paragrafen merken wij op, dat David Hume een eigen plaats inneemt in de ontwikkeling van het economisch denken van de 18e eeuw.

Eerder behandelde auteurs vonden in het begrip 'wealth' of 'revenue' het middelpunt van hun beschouwing. Dit begrip, dat wij als het centrum van het empirisch object der economie aanmerken, leent zich, dank zij de maatstaf van het geld voor quantitative uitdrukking. Het laat zich becijferen en kan met de nodige correcties en onder de nodige voorbehouden voor tijd en landenvergelijking worden gebruikt. Ook de later te bespreken auteurs herkenden in genoemd begrip het centrum van hun beschouwingswijze. Hume daarentegen neemt als criterium een onmeetbare grootheid, t.w. de combinatie van individueel welzijn, 'human happiness', en de militaire en politieke macht van de staat.

Hume's beschouwingswijze is ook veel duidelijker historisch van aard dan die van vele andere auteurs. Niet alleen is hij in het algemeen van mening dat men voor het vormen van algemene oordelen bij de geschiedenis te rade moet gaan, dat men aldus niet méér dan waarschijnlijkheidsoordelen kan formuleren en zeker niet zal geraken tot regels die geen uitzonderingen kennen (de – uiteindelijke – mathematische dwingendheid van de quantiteitstheorie en van het daaruit afgeleide betalingsbalansmechanisme ter zijde gelaten), ook ziet hij de mens en de samenleving in een proces van voortdurende verandering, van waarschijnlijke vooruitgang en mogelijk verval. De primitieve toestand,

door Rousseau verheerlijkt, heeft voor Hume niets aantrekkelijks. Zijn leuze had kunnen zijn: 'de mens is van nature grof, onmatig en slecht, de maatschappij heeft hem verfijnd en beschaafd'. In Hume's uiteenzettingen komt men dan ook reeds voorboden tegen van de Stufentheorie, zoals die later door de Duitse Historische School werd uitgedragen. Zijn visie is, evenals die van laatstgenoemden als historisch-evolutionair aan te merken.

Voor Hume was de samenleving geen optelsom van individuen, van wezens die volstrekt onafhankelijk van elkaar behoeften en kennis bezitten en economisch handelen. Bij Hume beïnvloeden mensen elkaar op duizend manieren; in de stad waar de concentratie het grootst is heerst ook het meest intensieve leven in cultureel, wetenschappelijk, technisch en economisch opzicht. Kennismaking met andere cultures fungeert als een gangmaker op velerlei gebied en leidt cumulatieve processen in. Vanuit de stad stralen cultuur en wetenschappen uit over het platteland en veranderen de landbouw van een traditionele feodale bedoening tot een moderne, rationalistische en kapitalistische bedrijfstak. Deze organische maatschappijbeschouwing trof men in de 19e eeuw bij vele Duitse auteurs aan, zoals bij Adam H. Müller, Friedrich List en andere leden van de Historische School.

In zijn afweer tegen gangbare misvattingen, zoals het streven naar een actieve handelsbalans en het afbreuk doen aan de welvaart van buurlanden ontwikkelde Hume evenwichtstheorema's die hem in economisch-politiek opzicht tot een liberaal standpunt voerden. Daardoor naderden zijn ideeën op het stuk van de handelspolitiek dicht tot die van de Physiocraten. Waar echter deze laatste zwoeren bij de theorie dat alle belastingen volledig worden afgewenteld op de grondrente en dat daarom de enige verdedigbare belasting een 'impôt unique et proportionel sur le revenu des propriétaires' is, was Hume van mening dat dergelijke afwenteling zich in feite niet voordeed en dat er geen schadelijker vorm van belasting was dan een grondbelasting. Dit verschil van opvatting was voldoende voor hem om de Physiocraten met afgrijzen te bezien.

4. FRANKRIJK OMSTREEKS HET MIDDEN VAN DE 18e EEUW, DE SCHOOL VAN GOURNAY

1. HOE DE ECONOMISCHE WETENSCHAP BURGERRECHT VERWIERF

Het analytisch economisch denken had omstreeks het midden van de 18e eeuw reeds een opmerkelijke graad van rijpheid bereikt, maar als verzelfstandigde wetenschap was de economie nog niet aanvaard. Daarvoor was nodig dat de activiteit van enkelen, wat de beoefening van de economische wetenschap tot dan toe geweest was, uitgroeide tot een velen omvattende beweging. Dit proces nu voltrok zich in Parijs in het derde kwartaal van de 18e eeuw. Reeds in de jaren vijftig begon deze ontwikkeling doordat Gournay een schare van volgelingen rond zich vergaarde, het kwam in volle gang in de jaren zestig toen Quesnay met medewerking van Mirabeau, die zich door hem liet bekeren, zijn sekte der 'économistes' hedentendage beter bekend als de Physiocraten stichtte. Het was met name hun polariserend optreden dat aan de economische wetenschap een zo grote bekendheid gaf, dat zij niet meer scheen weg te denken uit het beeld van de Europese cultuur. Niettemin, hun theorie, en met name hun idool het 'Tableau Économique', bevatte fatale fouten, waardoor de winst die hun optreden bracht weer teloor had kunnen gaan. Het was Turgot, die zich steeds zeer onafhankelijk ten opzichte van hen had opgesteld, die de redding bracht. Zijn analyse van het proces van sparen en investeren en van de daaraan gekoppelde theorie van de inkomensverdeling gaf de economische wetenschap die graad van innerlijke samenhang en rijpheid, waarop het Adam Smith mogelijk werd om de wetenschap der economie op mondiale schaal te populariseren.

2. FRANKRIJK ROND 1750

Het beeld dat ons uit de door Braudel en Labrousse geredigeerde 'Histoire économique et sociale de la France' tegemoet komt, is dat van een land dat na 1725 in demografisch en economisch opzicht in een ietwat versnelde ontwikkeling geraakte, waarbij na 1770 de bevolkingsaanwas de economische expansie begon te overtreffen en een structurele werkloosheid van ernstige omvang zich ging aftekenen.

Demografische gegevens waren ook in de 18e eeuw nog zeer onvolledig en onvolkomen, maar onder dit voorbehoud moge vermeld worden dat Frankrijk gerekend naar de grenzen van 1789 omstreeks 1700 19 à 20 miljoen inwoners kan hebben geteld tegenover 25 à 27 miljoen in 1789. In beide jaren moet men rekening houden met een foutenmarge van + en -10%. De jaarlijkse bevolkingsaanwas zou dan maximaal gemiddeld 3‰ per jaar hebben bedragen, waarbij men vermoedt dat vóór 1750 deze aanwas ongeveer nihil is geweest.

Frankrijk heeft dus geen explosie beleefd zoals die zich bijv. in Duitsland voerde, als reactie op eerdere ontvolkingen.

Het algemeen patroon in de loop van de bevolking was dat het platteland, dat ongeveer 80% van de Franse bevolking huisvestte, een geboorteoverschot vertoonde, daarentegen de steden een tekort dat evenwel door toevloed van personen vanuit het platteland werd overgecompenseerd. Ook de groei van de steden was echter zeer beperkt.

Algemene hongersnood, die in het gehele land slachtoffers eiste, heeft Frankrijk voor het laatst beleefd in 1709–10, toen een felle en langdurige vorst de oogst vernietigde. Nadien kwamen nochtans bij tijd en wijle ernstige regionale tekorten voor, zoals in 1725 en 1741. Turgot, als intendant van Limoges kreeg in 1769–70 te kampen met een ernstige 'disette' in zijn gebied.

Voor de verklaring van het geleidelijk verzwakken van het verschijnsel der ernstige voedseltekorten wordt wel het vermoeden geuit dat het klimaat wat milder werd. Ook wordt gewezen op de mogelijkheid dat andere gewassen hun intrede deden die grotere oogstzekerheid kenden. In dat verband wordt melding gemaakt van de opmars van de mais vanuit Béarn in het uiterste zuiden van Frankrijk.

Men mag echter ook niet uit het oog verliezen dat na 1725, zoals Labrousse beschrijft, de rendabiliteit van de landbouw, die na 1660 steeds slechter was geworden, zich onder invloed van langzaam stijgende prijzen begon te herstellen. Na 1716 hield het prijsgeven van land aan verwildering op, en omstreeks 1728 kwamen de eerste ontginningen op gang, vaak in de vorm van het weer in cultuur brengen van eerder aan verwildering prijsgegeven gronden.

Op regionaal niveau vooreerst ziet men de overheid stappen ondernemen om het landbouwareaal te doen toenemen. In 1746 werd in Languedoc de eigendom van moerassen, poelen en meren toegewezen aan de Provinciale Staten en werd vrijstelling van fiskale lasten in het vooruitzicht gesteld voor drooggelegde gronden. In 1756 werd op nationaal niveau een tijdelijke vrijdom van de Taille toegezegd met betrekking tot ontginningen en landaanwinningen.

Het aanbod van landbouwprodukten op de stedelijke markten, in het bijzonder van graan, moet door al deze ontwikkelingen wel wat ruimer zijn geworden. Al te veel moet men zich echter van dit alles niet voorstellen, een drastische modernisering van de Franse landbouw deed zich niet voor. De landbouwtechniek bleef in hoofdzaak traditioneel bepaald en het gemeenschappelijk gebruik van woeste gronden dat de sociale verhoudingen stabiliseerde maar de ontwikkeling van de produktiviteit belemmerde bleef in het algemeen gesproken gehandhaafd. In tegenstelling tot Engeland waar zich vele grote landbouwbedrijven hadden gevormd, kenmerkte Frankrijk zich door het overheersen van het kleine landbouwbedrijf al dan niet als pachthoeve uitgeoefend. Grootgrondbezitters en de Kerk traden zelden of nooit als landbouwer op maar vergenoegden zich met de rol van verpachter. In grote delen van Frankrijk was de deelpacht nog zeer gebruikelijk.

De voedselvoorziening van de grote steden bleef al met al zeer kwetsbaar.

Een stad als Parijs, met zijn 500.000 inwoners, was op een uitgestrekt bevoorradingsgebied aangewezen. Weliswaar hadden zich hiertoe professionele handelskanalen gevormd, maar de wisselvalligheid van de natuur vormde een voortdurende bedreiging. Schommelingen in de oogstopbrengst tot 30% rond het gemiddelde waren heel normaal. De hoeveelheid zaaizaad, die uiteraard gereserveerd moet worden, hangt niet af van de toevallige oogstuitslag, maar van de grootte van een gemiddelde oogst. Als men bedenkt dat destijds 20% van de opbrengst van een gemiddelde oogst tot zaaizaad moest worden bestemd, ziet men hoe groot de schommelingen waren in het beschikbare deel van de oogst. Bedenkt men verder, dat het verbruik op de boerderij een vrij constante hoeveelheid uitmaakte, dan wordt het duidelijk dat de aanvoer naar de stad een zeer wisselvallig verloop had.¹ Scherpe wisselingen in de prijs van graan, en daarmee van brood, het volksvoedsel bij uitstek, waren er het gevolg van. Een hoge broodprijs bracht het gewone volk tot wanhoop en leidde licht tot oproer.

Deze omstandigheden maken het verklaarbaar, dat overal in Frankrijk regionale uitvoerverboden voor graan golden, à fortiori voor export naar het buitenland, welke verboden alleen in tijden van overvloed werden opgeheven. Dan openbaarden zich echter alle nadelen van een gelegenheidshandel. Eveneens verklaren bovenaangegeven omstandigheden, waarom de overheid er op uit was om speculatieve voorraadvorming in graan te onderdrukken, weshalve zij onder meer de boeren verplichtte om alle graan onmiddellijk na de oogst te verkopen op officiële markten. Over de machtspositie die particuliere handelaren in schaarste-perioden konden innemen maakte de regering zich geen illusies. Daarom maakte zij de graanopslag tot een overheidszaak. Ook wordt het begrijpelijk dat de regering zelf, om de bevoorrading van Parijs te verzekeren, grote voorraden graan trachtte aan te leggen. Als dan desondanks de broodprijzen stegen, vond achterklap als zou de koning zelf zich verrijken aan de honger van het volk menig willig oor.

'La police des grains', het graanbeleid was een voedselvoorzieningsbeleid dat de belangen van de landbouw ondergeschikt maakte aan die van de stedelijke bevolking. Velen ook zagen er een bewuste poging in, reeds door Colbert op gang gebracht, om de industrialisatie van Frankrijk te bevorderen. Een lage broodprijs immers maakte het mogelijk dat de lonen zich op een laag niveau handhaafden, waarmee de arbeidsintensieve export-industrieën ten eerste waren gebaat.

De keerzijde van deze medaille was uiteraard dat de landbouw een lage gemiddelde prijs ontving en aan nog grotere prijsschommelingen was bloot gesteld dan de natuur zelf reeds veroorzaakte. Men zal zich herinneren dat omstreeks de eeuwwisseling Boisguillebert dat graanbeleid aan de kaak had gesteld als de oorzaak niet alleen van de ellende van de Franse landbouw maar ook van de armoede van geheel Frankrijk en van de geringheid van de opbrengst der op zichzelf zeer zware belastingen. In de jaren vijftig werd zijn streven naar liberalisatie van de graanhandel nagevolgd door Gournay en de zijnen, en aldaar ook door Quesnay.

Na de vrede van Utrecht (1713) die de voor Frankrijk zo ongelukkig verlopen Spaanse Successieoorlog besloot, begon een kritische opstelling zich te openbaren tegen het absolute gezag van de koning, tegen de vervolging van andersdenkenden en tegen het buitenlandse beleid zoals dat door Lodewijk XIV was gevoerd, een beleid gericht op vergroting van het Franse grondgebied en op verovering van de hegemonie in Europa.

Abbé de Saint Pierre – onder anderen – vertolkte deze gevoelens en droeg de mening uit, dat het streven van Frankrijk niet meer op veroveringen maar op bevordering van de welvaart en op bevestiging van de wereldvrede diende te worden gericht. Daartoe zou een Volkenbond in het leven moeten worden geroepen, die borg zou staan voor vrede en veiligheid. In 1724 stichtte hij de 'Club de l'Entresol' die in 1731 door kardinaal Fleury, minister van Lodewijk XV, als staatsgevaarlijk werd verboden. Secretaris van deze club was René Louis Voyer, Marquis d'Argenson (1694–1757), de oudere broer van de minister van oorlog en zelf van 1744–47 minister van buitenlandse zaken.

Frankrijk was de grootste en de machtigste staat van West Europa. Het was zoals zoveel landen destijds een standenstaat; de eerste stand die van de geestelijkheid, de tweede die van de adel en de derde, die der ondernemers, ambachtslieden en landbouwers betwistten elkaar de macht, tezamen vormden zij een bovenlaag boven de massa der naamlozen.

Er heerste in het midden van de 18e eeuw grote onrust onder de intellectuelen in Parijs, maar niet omdat men rebelleerde tegen toenemende onvrijheid, doch omdat in een situatie van betrekkelijke vrijheid de nog resterende onvrijheid als steeds ondragelijker werd ondervonden. Ook mag men niet stellen dat stromingen die zich op economisch terrein begonnen te vormen hun voedingsbodem vonden in een zich steeds verslechterende economische situatie.

Frankrijk leefde immers rond 1750 in betrekkelijke voorspoed. De drievoudige gesel pest, hongersnood en oorlog had zijn scherpte verloren. De pest was allang uitgeroeid, al bleven andere epidemische ziekten hun tol eisen en grote algemene hongersnoden kwamen niet meer voor. Weliswaar voerde Frankrijk, het grootste en machtigste land van de toenmalige beschaafde wereld, nog vele oorlogen maar de krijgsverrichtingen voltrokken zich grotendeels buiten de Franse landsgrenzen. Zij die hun leven gaven waren voor het merendeel uitheemse huurlingen, en de Franse bevolking, vooral de landbouwende, werd minder dan in vroegere eeuwen lastig gevallen door de troepen die zich in het land bevonden, sinds er steeds meer kazernes werden gebouwd en de proviandering van het leger op wettelijke basis werd georganiseerd. Wat overbleef, waren een steeds toenemende belastingdruk, die op zich zelf maar ook door het systeem van verpachting steeds meer verzet opriep, en de machtsconcentratie bij de financiers die met de groei van de staatsschuld gelijke tred hield en steeds meer tot een steen des aanstoets werd.

Frankrijks centra van handel, scheepvaart en verkeersindustrieën bevonden zich aan de periferie van dit uitgestrekte land; om slechts de belangrijkste te noemen vermelden wij Rouen Nantes Bordeaux en Marseille. Overheersend

was echter het karakter van een landbouwland met als alles overstralend middelpunt de stad Parijs en haar satelliet Versailles. De grote heren die er verbleven verteerden er de inkomsten uit hun ambten en de opbrengsten van hun grote deels zoal niet uitsluitend in landerijen belegde vermogens. De ondernemers en arbeiders der weeldegoederen-industrieën waarvoor Parijs, Sèvres en Lyon befaamd waren, verdienden aan hen hun brood, evenals de vele lakeien en anderen die de grote heren omringden.

Het was dit beeld, dat Cantillon voor ogen stond toen hij in zijn 'Essai' de landbouw en de daarmee verbonden ambachten kenschetste als een organisme, waarbinnen zich een cyclisch proces afspeelt, maar dat daarnaast een netto inkomen afwerpt, waaraan de steden en allen die daar verblijven hun bestaan te danken hebben. Cantillon's gedachtengang werd later door Quesnay in zijn 'Tableau Économique' in beeld gebracht. In tegenstelling tot Cantillon, wiens beschouwingen over het marktverkeer uitmondde in een beschouwing over het bevolkingsvraagstuk, richtte Quesnay's belangstelling zich vooral op het fiscale vraagstuk en op dat van de overheidsfinanciën in het algemeen.

Het fiscale probleem, in Frankrijk omstreeks de eeuwwisseling door Vauban en Boisguillebert en enige tijd later door Abbé de Saint Pierre, Boulainvilliers en anderen aan de orde gesteld, stond in vrijwel alle landen in het middelpunt van de belangstelling. Vooral de keuze tussen directe en indirecte belastingen hield velen bezig. Montesquieu ging in zijn 'l'Esprit des Lois' (1748) op dat probleem in en sprak zijn voorkeur uit voor indirecte belastingen. Wij zagen reeds dat ook Hume zich in deze problematiek begaf, en dat hij de verderfelijke vorm van belastingheffing zag in directe belastingen, met name in de grondbelasting. Een diametraal tegengesteld standpunt nam ten deze Quesnay in die de 'impôt unique sur le revenu des propriétaires' tot een hoofdthema van zijn politieke streven maakte.

Ook Engeland kende natuurlijk het probleem hoe het zijn stijgende overheidsuitgaven moest financieren. In het parlement van Westminster konden echter de vertegenwoordigers der 'landed gentry', der kooplieden en industriëlen hun stem verheffen en ontladde zich de spanning. In Frankrijk ontbrak dat instrument en moest, onder het wakend oog van politie en censuur, de politieke strijd zich in een sfeer van semi-illegaliteit voltrekken.

De situatie op fiscaal terrein was omstreeks 1750 in Frankrijk niet minder verward dan zij in de 17e eeuw was geweest. De pleidooien van Vauban en Boisguillebert hadden niet geholpen. In 1695 was een 'capitation' ingesteld, naar een suggestie van Vauban, een 'hoofdgeld' dat van alle ingezetenen zonder uitzondering werd gevraagd. In plaats van echter de grootte van het inkomen als belastinggrondslag te kiezen, werd de sociale status daardoor aangegeven. In 1698 ingetrokken was deze belasting in 1701 opnieuw ingesteld en vervolgens in de praktijk tot een verlengstuk van de Taille geworden.

De Taille was, gelijk eerder gezegd, een directe belasting die alleen van de 'Roturiers', d.w.z. van degenen die niet tot de geestelijkheid noch tot de adel behoorden, werd geheven. Jaarlijks bepaalde de regering hoeveel geld deze

belasting in totaal moest opbrengen. Ieder gewest en vervolgens iedere parochie werd voor een bepaalde som aangeslagen en aangezien de totale opbrengst van te voren was vastgesteld, betekende iedere tegemoetkoming een verzwaring van lasten voor andere gewesten of andere parochies. Binnen de parochies moest de last worden verdeeld en de gelden worden geïnd door collectanten die deze nare arbeid als 'corvée' moesten verrichten. Dat deze personen onder druk werden gezet en ook wel eigener beweging bepaalde personen begunstigen was niet meer dan natuurlijk. De collectanten moesten een bepaald bedrag, desnoods uit eigen zak, op tafel brengen. Ook die omstandigheid droeg er toe bij om de willekeurige taille tot een gehate vorm van belasting te maken.

De indirecte belastingen waren berucht door de felheid en willekeur waarmee zij door de belastingpachters werden geïnd. Om het ontgaan van de 'Gabelle', de belasting op zout, te bestrijden werd niet alleen deze handel gemonopoliseerd maar ook aan het publiek, voor zo ver het geen vrijstelling genoot, de plicht tot het aankopen van een bepaalde hoeveelheid zout opgelegd. De indirecte belastingen werden door velen ook verfoeid vanwege het grote verschil tussen hetgeen de bevolking betaalde en wat de schatkist ontving.

Het systeem van aanslag en invordering van de directe belastingen was een gevolg van het ontbreken van een integer en deskundig ambtelijk apparaat, een toestand waarin slechts zeer langzaam verbetering viel te brengen. De verpachting van indirecte belastingen kwam echter vooral voort uit het feit dat de schatkist voortdurend tekorten vertoonde. De pachters waren aldus voor een belangrijk deel de financiers van de koning en zij hadden daarmee een grote macht verworven.

Er is van de Franse boer van vóór de Revolutie wel gezegd dat hij 'taillable et corvéable à merci' was, dat wil zeggen dat hij naar willekeur kon worden belast met de Taille en met hand- en spandiensten.

Behalve aan de belastingen ten gunste van de koninklijke schatkist, aan de kerkelijke tienden, aan lokale herendiensten en andere heerlijke rechten zoals het jachtrecht, het molenrecht enzovoort, was de plattelandster ook blootgesteld aan hand- en spandiensten waartoe hij door de nationale overheid naar behoefte kon worden opgeroepen. Colbert had die verplichting in het leven geroepen voor de aanleg en het onderhoud van het rijkswegennet, waarmee onder zijn bewind een aanvang werd gemaakt. Geen minister, geen ambtenaar van 'Waterstaat' oftewel van 'Ponts et Chaussées' die niet gretig van dit middel gebruik maakte.

Vermelding behoeft tenslotte ook de dienstplicht. Evenals bij de Taille de totale opbrengst van te voren werd vastgesteld, werd ook voor iedere lichte de totale sterkte van te voren bepaald. Uitgaande van dat getal werd op overeenkomstige wijze, met alle bijverschijnselen van begunstiging en achterstelling, het aandeel van ieder gewest en iedere parochie bepaald. Wie als recruit was aangewezen en zich aan zijn dienstplicht onttrok, bewerkstelligde dat een ander in zijn plaats moest opkomen. Op degenen die naar de stad probeerden

te ontkomen, waar men vrij van dienstplicht was, werd dan ook vaak door de dorpelingen jacht gemaakt.

Hoewel aanzienlijk minder dan in het laatste kwartaal van de 18e eeuw toen zich in de noordelijke en oostelijke grensstreken van Frankrijk de fabriekmatige nijverheid begon te ontwikkelen (een verschijnsel dat wel ooit als de industriële revolutie is aangeduid), was reeds vanaf 1725 in vele delen van Frankrijk een industriële expansie waarneembaar, niet in het laatst in de vorm van uitbreiding der plattelandshuisnijverheid. Deze ontwikkeling, die de positie der stedelijke in gilden verenigde ambachten niet geheel onberoerd liet en de toenemende druk van de Engelse concurrentie deden sommigen in Frankrijk zich afvragen of het niet tijd werd dat de regering zou afstappen van haar systeem van verregaande reglementering en beïnvloeding van het economische leven en grotere speelruimte zou gaan geven aan vrije ondernemersinitiatieven. Een van hen was de eerder genoemde d'Argenson, op staatkundig gebied een republikein, op economisch terrein een gematigd liberaal. 'Pas trop gouverner' was zijn lijfspreuk. De staat moet ruimte bieden aan het marktmechanisme en de voorwaarden vervullen voor een goed functioneren daarvan door handhaving van de rechtsorde, beveiliging van het geldwezen, bestrijding van monopolies, en door zorg te dragen voor een goed systeem van land- en waterwegen.

Reeds maakten wij melding van de reglementering waaraan de graanhandel onderworpen was. Daarbij bleef het evenwel niet. Ook rechtstreeks trachtte de regering het aanbod van graan te vergroten. In 1750 bijvoorbeeld hernieuwde Machault, de Controleur Général, een oud voorschrift dat het planten van wijnstokken aan een vergunning bond, teneinde te voorkomen dat land zou worden onttrokken aan zijn 'natuurlijke bestemming', de verbouw van graan. De landbouw stond algemeen in gering aanzien. Een groot deel van de landbouwende bevolking verkeerde in diepe armoede, en Machault was daarom van mening dat het platteland zou leeglopen als men vestiging en beroepsuitoefening in de steden aan eenieder zou toestaan.

Ook handel, scheepvaart en nijverheid waren aan vele regelingen en beperkingen onderworpen. Terwijl echter de landbouw door de overheid werd behandeld als de pakezel, die de last van een goedkope broodvoorziening moest dragen, waren de regelingen, die op handel, scheepvaart en nijverheid betrekking hadden, ontworpen ten gunste van deze bedrijfstakken zelf, die als de bron van rijkdom werden beschouwd. Dat bedoelde regelingen door sommigen als een belemmering werden ondervonden betekende nog allerminst dat er een algemeen verzet tegen bestond. De vrijheid die men voor zichzelf wenste te verkrijgen, wilde men veelal maar al te graag aan anderen onthouden.

De koloniale handel, met inbegrip van de slavenhandel, was het monopolie van de Compagnie des Indes; de lakenhandel op de Levant was voorbehouden aan het gilde van Marseillaanse kooplieden. Ter bescherming van de Franse laken- en linnennijverheid was de import van ongedrukte katoenen stoffen verboden, uitgezonderd die ten behoeve van de katoendrukkerijen van Marseille

voor hun handel op de Levant. Geen haven of zij had haar exclusiviteitsrechten ter zake van bepaalde vormen van handel. Geen stad die niet een ver uitgesponnen net van gilden bezat; geen gilde dat niet tal van voorschriften kende die de concurrentie der gildebroeders beperkten en hun aantal limiteerden. Lange leertijden en hoge entreegelden maakten het voor wie niet als kind van een meester was geboren welhaast onmogelijk zelf ooit gildemeester te worden.

In de enclaves, die Frankrijk rijk was, zoals bijv. de 'enclos du Temple' in Parijs, was vrije bedrijfsuitoefening mogelijk, maar de eigenaars van gebouwen in deze 'enclos' kapitaliseerden de waarde van deze 'vrije' toetreding.

De regionale 'traites', d.w.z. in- en uitvoerrechten, geheven aan de provinciegrenzen, belemmerden de interregionale handel, evenals de stedelijke 'octroi' die aan de stadspoorten werd geheven dat deed.

Tussen de overheid en het bedrijfsleven bestond, zoals men verwachten mag, een regelmatig contact. Aan de zijde van de Franse regering werd dit contact onderhouden in naam door de 'Conseil du Commerce', waarvan de koning voorzitter was, maar die nooit bijeenkwam, in werkelijkheid door een ambtelijke instelling 'le bureau du Commerce'. Het voorbereidende werk voor de beslissingen van dit bureau werd verricht door de 'intendants du Commerce', zoals de hierna te bespreken Gournay er een was. Zij stonden onder de 'intendant des finances'; in 1751 was dat Trudaine, de ondergeschikte van de Controleur Général, Machault. Van de kant van het bedrijfsleven werd het overleg gepleegd door de 'députés des villes pour le Commerce'; de beslissingen werden genomen in overleg, in feite na verkregen eenstemmigheid.

Deze organisatie bevorderde op zichzelf natuurlijk reeds de bestendigheid van een systeem van gecontroleerde en gedirigeerde economie. De omstandigheid dat de regering haar steeds aanwezige geldnood soms lenigde door voorrechten aan bepaalde bedrijfstakken van bepaalde steden te verkopen, leidde uiteraard tot nog grotere verstarring.

Men moet zich overigens niet voorstellen dat dat systeem algemeen als drukkend en als verouderd werd ervaren. In Frankrijk werd het in de jaren vijftig aangevallen door Gournay en zijn leerlingen, een vrij kleine groep van personen. Wat zij nastreefden was een beleid waarbij de regering met *globale* maatregelen, bijv. met opvoedende bescherming in de vorm van tijdelijk hoge invoerrechten, leiding gaf aan het proces van economische ontwikkeling, in plaats van het systeem van directe interventie, in de vorm van verboden vergunningen en voorwaarden.

In 1769 werd de 'Compagnie des Indes' opgeheven. De beslissende stoot kwam van Morellet een van de leerlingen van Gournay, die in dat jaar een uit 1755 stammend door Gournay geschreven 'Mémoire sur la Compagnie des Indes' publiceerde. De diepere oorzaak moet evenwel gezocht worden in het feit dat deze Compagnie als gevolg van de Vrede van Parijs (1763) haar werkterrein grotendeels had verloren. De vereniging van overheidstaak en handelsonderneming, zoals wij in ons land die ook hebben gekend in de Verenigde

Oost Indische Compagnie, – die toch al reeds vele bezwaren had doen zien – verloor haar zin toen Frankrijk zijn koloniaal bezit in India moest prijsgeven. Niettemin mag de erkenning, dat voortaan iedere Fransman zich in de koloniale handel mocht begeven worden gezien als een doorbraak van een liberale-gedachtenwereld.

Het gildewezen droeg zorg voor de scholing der toekomstige ambachtslieden en verschaft sociale zekerheden. Het is onjuist te menen dat dit systeem steeds meer de onwil van de stedelijke bevolking ondervond. De afschaffing der gilden, door Turgot in 1776 doorgedrukt, werd kort nadien ongedaan gemaakt, men mag aannemen tot grote vreugde van de gezinnen der gildemeesters. Het gemurmureer van degenen die zich de toegang tot ambacht en detailhandel ontzegd zagen had nog geen politiek gewicht. Het waren vooral klinkende namen die de boodschap van de economische vrijheid verkondigden. Het was ook niet zozeer de drang van de economische realiteit alswel het geloof dat de Vooruitgang afhing van de Vrijheid, die de machtige drijfveer vormde in de stromingen die op economisch terrein zich in de jaren vijftig aftekenden.

Overtuigingen hinken soms achter de feiten aan. Dat was duidelijk het geval met de vrees voor ontvolking van Frankrijk. Wij zagen reeds dat deze vrees aanwezig was in het denken van Cantillon wiens 'Essai' als manuscript, ongrijpbaar voor de censuur, vele jaren in Parijs circuleerde alvorens het in 1755 in druk verscheen. Mirabeau had het zestien jaar lang in zijn bezit gehad en er zich door laten inspireren bij het schrijven van zijn in 1756 verschenen 'l'Ami des Hommes ou Traité de la Population'. Later zou hij zich bekeren tot de inzichten van Quesnay, in de drie delen die in 1756 verschenen echter openbaarde Mirabeau zich als een mercantilist, voor wie een talrijke bevolking een voorwaarde tot welvaart is, en wees hij evenals Cantillon de weelde-zucht van de hoge adel aan als de bron van Frankrijks armoede en zwakheid. Zijn boek had een overweldigende ontvangst, en bracht tot uiting de sfeer van onbehagen en van kritische zin die zich onder het Franse, vooral het Parijse geletterde publiek had ontwikkeld.

3. PARIJS IN DE 'EEUW VAN DE REDE'

Parijs was in die dagen onbetwist de culturele hoofdstad van Europa. De Franse taal, gecodificeerd door de Académie Française in 1635 door Richelieu in het leven geroepen, werd aan alle Europese Hoven gesproken en vormde de taal van de diplomatie. Kennis van het Frans vormde een onmisbaar bestanddeel van een goede opvoeding, maar daardoor konden de ideeën, welke in Parijs werden verkondigd, gemakkelijk doordringen tot de ontwikkelde burgerij zelfs tot in de uithoeken van ons werelddeel.

In de Parijse salons stroomden scherpzinnige lieden samen, zowel Fransen als vreemdelingen om onder de bezielende leiding van een intelligente gast-

vrouw de kracht van het verstand en de macht van de taal te beproeven. Frankrijk, op het terrein van de wetenschappen lange tijd naar het tweede plan gedrongen, veroverde opnieuw een plaats op de eerste rij. Montesquieu's 'l'Esprit des Lois' (1748) maar ook Rousseau's 'Discours sur les sciences et les arts' (1750) droegen daartoe in niet geringe mate bij.

Een machtige impuls vormden de ideeën, die uit Engeland waren komen overwaaien, met name die van John Locke, maar in Frankrijk namen deze een veel radicaler karakter aan dan zij in Engeland hadden bezeten. Ook is het te eenvoudig de Franse gedachtenwereld als homogeen, slechts geïnspireerd door de Engelse Verlichting, voor te stellen. Vele invloeden waren werkzaam, ook het rationalisme van Descartes. Voorts moet men er zich van bewust blijven, dat lang niet allen, die zich voor de ene of de andere overtuiging uitspraken, zich konden beroepen op een deugdelijke kennis van zaken.

Verzet tegen de gevestigde orde vormde het gemeenschappelijke kenmerk van vele stromingen die zich in de periode die omstreeks 1750 een aanvang nam en wel ooit als de Eeuw van de Rede is aangeduid, in Parijs aftekenden. Leidden de gedachten van Montesquieu naar een constitutionele monarchie en een pluriforme parlementaire democratie, die van Rousseau, hoe zeer zij eveneens Locke's 'Original Contract' tot uitgangspunt hadden, mondden uit in een regelrechte republiek en in de dictatuur van de partij. Gemeenschappelijk was slechts beider afkeer van het traditionele zich op God's genade beroepende Absolute Koningsschap.

Het verzet tegen de geestelijke en wereldlijke macht van de Kerk waarin Voltaire vooropging, had nieuwe dimensies gekregen onder invloed der Engelse filosofen. De 'natuurlijke godsdienst' door hen verkondigd kreeg gestalte in het Deïsme, maar was slechts één stap verwijderd van onverbloemd Atheïsme, dat niet wachtte zich te vertonen.

'Philosophes' was de verzamelnaam van deze vaak overmoedige denkers en demagogen. Tot hun kring behoorden Diderot (1713–1784) en d'Alembert (1717–1783). Zij waren de stichters van de beroemde 'Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers', waarvan de eerste aflevering in 1751 verscheen onder de hoogmoedige aankondiging, dat het tijdperk van de godsdienst had plaatsgemaakt voor dat van de wetenschap! Deze 'Encyclopédie' gaf een krachtige stoot tot de verbreiding van de vaak zeer radicale, anticlericale zoal niet atheïstische ideeën der Philosophes. Een grote schare van schrijvers waaronder Montesquieu, Rousseau en Voltaire leverden bijdragen, ook Quesnay en Turgot deden aanvankelijk mee. Het was een reeks van vaak zeer polemische geschriften waarmee Diderot de algemene redacteur zijn kruistocht voor Rede en Vooruitgang hoopte te kunnen volbrengen. Bijgelooft en onverdraagzaamheid konden naar zijn mening niet voldoende worden bestreden. Anderzijds moest eerbied worden aangekweekt voor de resultaten van de wetenschap en voor de wonderen van de techniek. In de 'Encyclopédie' nam hij daarom ook gedetailleerde en door tekeningen begeleide beschrijvingen van

nieuwe machines op, als ook van hun toepassing.

De Kerk veroordeelde de geest van het Materialisme en Rationalisme dat haar uit de 'Encyclopédie' tegemoet kwam, de regering was beducht voor de revolutionaire ideeën die er in tot uitdrukking kwamen. De censuur bracht soms vreemde hiaten in de tekst teweeg, tenslotte werd de verdere uitgave verboden. De steun van minister Choiseul en die van Madame de Pompadour, de maitresse van Lodewijk XV bewerkstelligden echter dat de Encyclopédie toch bleef uitkomen. Toen in 1780 de publicatie werd gestaakt waren er in totaal 35 delen verschenen.

Kritiek op de bestaande instituties werd overigens niet alleen door de anti-clericale, intolerante republikeinse 'philosophes' geuit, ook figuren die zich niet tot anti-clericalisme en atheïsme aangetrokken voelden, waren ontevreden met de bestaande toestand en gaven daarvan blijk. Zeer uitgesproken was deze houding aanwezig bij Quesnay en Turgot, die van de onverdraagzaamheid der 'philosophes' even weinig gediend waren als van het religieuze fanatisme van een figuur als Pompignan².

Al deze stromingen effenden het pad voor de Franse revolutie die van een burgerlijk-liberale hervorming escaleerde tot de dictatuur van de Jacobijnen en de terreur van Robespierre. Het geloof in de Vooruitgang was nog levendig in Concorcet toen deze, als Girondijn gearresteerd, in de cel zijn doodvonnis afwachting een 'Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain' schreef³. Hij vroeg zich in dit geschrift af: als de natuurwetten, onafhankelijk van de vraag of de mens haar bestaan en haar werking reeds heeft onderkend, altijd werkzaam zijn, waarom zouden er dan geen soortgelijke wetten zijn voor de ontwikkeling van de geestelijk-zedelijke vermogens van de mens, en waarom zou het dan niet mogelijk zijn om aan de hand van de geschiedenis het toekomstig lot van de mensheid uit te stippelen?

4. DE SCHOOL VAN GOURNAY

In 1751, het jaar waarin de eerste aflevering van de 'Encyclopédie' verscheen, werd ook het eerste Franse economische tijdschrift gesticht onder de naam van 'Journal économique'. In vergelijking tot vele andere had dit tijdschrift een grote levenskracht want het bleef voortbestaan tot in 1772. Zijn redactie kenmerkte zich door een open oog voor noodzakelijke vernieuwingen zonder te vervallen in het starre dogmatisme waardoor de Physiocraten zich onderscheidden.

In 1756 bijvoorbeeld pleitte 'le Journal économique' voor de instelling van landbouwonderwijs, op precies dezelfde argumenten als later Quesnay en de zijnen. Toen deze eenmaal op het toneel waren verschenen bleek dat het 'Journal économique' een neutrale en vaak ook afwijzende houding ten opzichte van hen innam.

Pleitten de Physiocraten voor een absoluut vrije export van graan, 'le Journal économique' daarentegen huldigde de opvatting dat weliswaar de land-

bouw recht had op een goede prijs, maar dat anderzijds het land er recht op had om wanneer eenmaal die prijs was bereikt de export te belemmeren met een uitvoerrecht dat hoger werd naarmate de binnenlandse prijs verder steeg. Herbert en Forbonnais waren eveneens deze mening toegedaan. Galiani daarentegen zocht de oplossing in een vast uitvoerrecht. Waren de Physiocraten van mening dat de opslag van graan volledig vrij moest zijn, 'le Journal économique' daarentegen wees erop dat kapitaalkrachtige handelaren de staatsont-houding zouden kunnen benutten voor het vestigen van een monopoliepositie. Op die grond had het, reeds in 1754-1755, toen Quesnay nog niet als econo-mist van zich had doen horen, er voor gepleit 'qu'on refusait aux nobles, aux magistrats et aux financiers la liberté d'emmagasinier des blés'⁴.

Op het stuk van de 'corvées' deelde het 'Journal économique' in 1766 het standpunt van Quesnay en van Turgot dat deze een belediging vormden voor de vrijheid en een gesel voor de landbouw, maar ten aanzien van de belasting-heffing verdedigde het in 1758 'la dime en fruits' en zei deze belastingheffing te verkiezen boven de instelling van een kadaster en in 1768 beweerde het dat dergelijke, reeds door Vauban gepropageerde belasting in natura te prefereren was boven verbruiksbelastingen⁵.

'Le Journal économique' nam, zoals uit bovenstaande mededelingen moge blijken actief deel aan de economisch-politieke discussies van zijn tijd en droeg daarbij ideeën uit die stamden uit de school van Gournay. Aan de ontwikkeling van de economische wetenschap droeg het bovendien bij door plaats te bieden aan vertalingen van werken van Hume en van Tucker. Ook die vertalingen kwamen uit de School van Gournay.

Het was eveneens in 1751, dat Gournay het ambt van Intendant du Commer-ce verwierf en een kring van jonge ambtenaren rond zich begon te vergaren die door Oncken als de eerste Economische School werd aangemerkt⁶. Van Gournay schreef Schelle in 1897: 'L'homme dont nous allons parler n'a jamais occupé de grandes places, il n'a été mêlé à aucun événement historique, il n'a écrit aucun livre. Cependant il a exercé une influence très réelle sur son temps et aussi sur le notre'⁷.

Wie was deze Gournay? Degene die onder deze naam in de economische literatuur verschijnt, werd geboren in Saint Malo in 1712, zijn naam was Jean Claude Marie Vincent en hij stamde uit een koopmansgeslacht. Hij werd reeds als 17-jarige jongen uitgezonden naar Cadix om zich aldaar aan de koophan-del te wijden. Cadix was destijds Sevilla opgevolgd als de grote invalshaven en stapelmarkt voor alle handel van en naar de Spaanse kolonies in Amerika, en dit niet slechts voor Spanje zelf maar ook voor andere landen. Om op Zuid-Amerika handel te kunnen drijven moest een Franse handelaar zich bedienen van een Spaanse vertegenwoordiger of dochteronderneming. De Spaanse econ-omie was bepaald niet minder gereglementeerd dan de Franse en Vincent kreeg derhalve in de vijftien jaar die hij in Cadix als koopman werkzaam was volop gelegenheid om de praktijk van een dergelijk systeem met zijn bureau-

cratische rompslomp en willekeur van nabij te leren kennen. In deze periode reeds bestudeerde hij Engelse economische geschriften die zijn ogen openden voor de heilzame werking van de concurrentie en de aantrekkelijkheid van globale maatregelen tot beïnvloeding van het economische proces.

In 1744 keerde Vincent terug naar Frankrijk dat destijds in de Oostenrijkse Successie-oorlog was verwickeld. In 1745 en 1746 begaf hij zich – ondanks de oorlogstoestand – naar Hamburg, Holland en Engeland om zijn zaken grotere armslag te geven, van welke gelegenheid hij tevens gebruik maakte om gegevens te verzamelen over de handel, de marine en de wetgeving van die staten, mede ten behoeve van zijn vriend Maurepas, de minister van marine.

Nog in Engeland bereikte hem het bericht van het overlijden van zijn compagnon en vriend Jametz de Villebarre, heer van Gournay, die hem tot zijn enige erfgenaam had benoemd. Vincent aanvaardde de erfenis die hem tot een vermogend man maakte en voerde voortaan de naam van Gournay.

Na gedurende enige jaren een aantal uiteenlopende diensten aan de Franse regering te hebben bewezen, kocht Gournay in 1751 het ambt van 'Intendant du Commerce', een ondergeschikte functie die hem noopte tal van dienstreizen te maken, maar die hem tevens de gelegenheid bood om in Parijs en in de provincie zijn ideeën uit te dragen.

Concrete feiten die aan zijn invloed mogen worden toegeschreven zijn de liberalisatie van de binnenlandse graanhandel, die in 1754 werd bewerkstelligd, zij het dat deze in 1758 weer werd ongedaan gemaakt, een vereenvoudiging in 1755 van de inkleding van zijde via de douane van Lyon die eveneens in 1758 werd teruggenomen en voorts de opheffing in 1760 van het verbod van de productie en invoer van gedrukte katoen. In dit laatste geval ging de opheffing van het verbod gepaard met de instelling van een beschermend invoerrecht, een oplossing die geheel paste in de denkwereld van Gournay.

Bevordering van de landbouw door middel van onderwijs en voorlichting, van ontginningen enzovoort lag eveneens geheel in de lijn van zijn denken, evenals uiteraard de stimulering van de nijverheid door aangepaste vormen van onderwijs. Dergelijke activiteiten werden ontwikkeld door de 'Société de l'Agriculture, des Arts et du Commerce' van Bretagne in welke oprichting in 1757 Gournay actief aandeel had⁸. Gournay's leerling Abeille werd de eerste secretaris van deze actieve vereniging, de eerste van haar soort in Frankrijk.

Gournay was ervan overtuigd, dat het systeem van directe bemoeiing van de overheid met het bedrijfsleven in de vorm van monopolieën, jaar- en stapelmarkten enzovoort, als ook het gildewezen een ernstige belemmering vormden voor de economische vooruitgang van Frankrijk. Hij was stellig geen principiële vrijhandelaar maar was wel van mening dat de regering aan het marktmechanisme een veel grotere plaats moest inruimen dan zij tot dan toe had toegestaan. De opvattingen van Josiah Child (1630–1699) en van Josiah Tucker (1712–1799) spraken hem sterk aan. Child, die als mercantilist te boek staat doorzag de betrekkelijkheid van het nut van een actieve handelsbalans, voor hem was geld een goed als elk ander. Hij, Davenant en Barbon plaveiden de weg naar de ontdekking van het automatische herstel van het

evenwicht in de betalingsbalans, – een ontdekking die tenslotte door David Hume werd gedaan, – en wel door, hoe schetsmatig ook, het allocatiemechanisme van vraag en aanbod onder woorden te brengen.

Van Tucker vernamen wij reeds in het voorafgaande hoofdstuk dat hij van mening was, dat het vrije spel van vraag en aanbod in de internationale handel de voorsprong van een in technisch opzicht meer ontwikkeld land slechts zou vergroten en dat het daarom zaak was voor minder ontwikkelde landen om met behulp van rechten en premies op in- en uitvoer dergelijke ontwikkelingen om te buigen. Daarbij moest aan het inheemse ondernemersdom een grote bewegingsvrijheid gelaten worden.

Overtuigd dat hij als eenling maar weinig zou kunnen bereiken, verenigde Gournay rond zich een groep van jonge ambtenaren, die met de bestaande toestand niet tevreden waren en stimuleerde hen tot economische studies, onder meer door het vertalen van Engelse literatuur. Een van hen was Turgot, die Gournay op een aantal van zijn dienstreizen heeft vergezeld. Op zijn aandrang vertaalde Turgot een werk van Tucker getiteld 'The expediency of a Law for the Naturalization of Foreign Protestants', welke vertaling als 'Questions importantes sur le Commerce' werd uitgebracht⁹.

Ook Gournay zelf verzorgde een vertaling en wel van een boek van Child 'Brief Observations concerning Trade and the Interest of Money' (1668) onder de titel van 'Traité sur le commerce et les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent', waaraan hij een kort referaat van Thomas Culpeper onder de titel 'Traité sur l'usure' toevoegde. Een commentaar op beide geschriften dat Gournay had geschreven, verkreeg geen vergunning tot publicatie en is verloren gegaan.

Gournay voorzag zijn vertaling van een inleidend woord, waarin hij er op wees dat Child en Culpeper een lage rente als een machtig middel tot economische bloei beschouwden; dat Holland en Engeland dank zij hun lage rente tot machtige handelsmogendheden waren geworden en dat Engeland daaraan ook zijn bewonderenswaardige vooruitgang in de landbouw had te danken, zodat het in staat was graan te exporteren. Hij wees er verder op dat onder invloed van Child's ideeën de Engelse wetgeving was aangepast zodat het girale geldverkeer er zich vlot had kunnen ontwikkelen; tenslotte dat de Engelse regering door een conversie van de staatsschuld een algemene verlaging van de rentestand had weten te bewerkstelligen¹⁰.

Gournay verzorgde deze vertaling om aldus indirect gevolg te geven aan het verzoek van Trudaine, zijn chef, om zijn inzichten eens op papier te brengen, zodat hij haar terdege zou kunnen overwegen.

De kwestie van de hoogte van de interest was, zoals in eerdere hoofdstukken naar voren kwam, een centraal thema in de gedachtenwisselingen over welvaartspolitiek. Daarbij stelden sommigen zich op het standpunt dat het verantwoord was om bij de wet een maximale rentevoet vast te stellen, een mening die Gournay niet deelde. Wel kende hij betekenis toe aan het optreden van de staat als grote geldnemer en aan het complex van wetten dat de concur-

rentie op de kapitaalmarkt belemmerde of vergemakkelijkte. Een voorbeeld hiervan is te vinden in een door Schelle gepubliceerde brief van Gournay aan Choiseul, destijds ambassadeur bij de H. Stoel, waarin hij om diens bemiddeling verzocht bij Paus Benedictus XIV om een einde te maken aan het op de Scholastieke filosofie berustende renteverbod. Deze brief is van april 1755.

De Scholastieken, aldus Gournay, kennen de realiteit van het economische leven niet en daardoor hebben zij ook geen begrip voor 'la liaison qu'il y a nécessairement entre la culture des terres, l'augmentation du peuple et le prix de l'intérêt de l'argent'¹¹. De protestante naties, Holland en Engeland, gaan niet gebukt onder belemmeringen zoals de Katholieke mogendheden die kennen. Zij zijn niet gedwongen 'comme chez nous d'aliéner le fonds', zij kunnen iedere vorm van financiering en belegging benutten die hun goed dunkt.

In Frankrijk echter houden gewetensvolle mensen zich aan het renteverbod, maar daardoor nemen degenen die het ten aanzien van het uitlenen van geld niet zo nauw nemen een veel machtiger positie in dan bij een vrije concurrentie het geval zou zijn: zij zijn 'maîtres des conditions et imposent les lois les plus dures à leurs débiteurs'¹².

Van een paus als Benedictus XIV, een man van verlichte ideeën, zou men toch wel begrip mogen verwachten voor de tekortkomingen van de Scholastiek en voor het belang van de Katholieke naties bij een afschaffing van het renteverbod.

Naast Child was het, aldus Schelle, 'Jean de Witt', de raadspensionaris die in 1672 door het Haagse gepeupel werd vermoord, waaraan Gournay veel inzichten ontleende. De publicatie waarop Schelle doelt, is evenwel die van Pieter de la Court, 'Interest van Holland'. Van dat werk werd in 1709 zogenaamd te Regensburg een Franse vertaling uitgegeven onder de naam van Jan de Witt. Het bevat twee hoofdstukken meer dan de oorspronkelijke editie en wijkt ook op onderdelen daarvan af. Aangenomen wordt dat deze aanvullingen en veranderingen door Jan de Witt werden aangebracht¹³. De lange tijd die ligt tussen de datum van verschijning van de Franse tekst (1709) en de uiterste datum waarop Jan de Witt deze arbeid kan hebben verricht (1672) biedt evenwel ruimte voor twijfel. Schelle beschouwt bedoeld werk als een liberaal, d.w.z. vrijhandelsgezind geschrift, maar daartegen moet worden opgemerkt dat noch Pieter de la Court, noch Jan de Witt, noch Gournay principiële vrijhandelaren waren. Het Hollandse belang lag in een vrije handel op andere landen, maar dat was een pragmatisch bepaald, geen principiële standpunt. Mirabeau, in diens 'Éloge de Quesnay', moge Gournay de slagzin 'laissez faire laissez passer' in de mond hebben gelegd, de historische werkelijkheid is een andere. Grote waardering voor een vrije werking van de concurrentie sloot bij Gournay waardering voor een globale bescherming zoals Engeland die kende in zijn 'Act of Navigation' (1651) en zijn 'Corn Law' (1689) allerminst uit¹⁴.

Vele van Gournay's leerlingen kwamen er onder zijn invloed toe, om eigen publikaties dan wel vertalingen van Engelse werken te doen verschijnen, die

een gemeenschappelijk thema bestreken: de vervanging van het systeem van monopolies, van verboden, vergunningen en voorwaarden door een globale beïnvloeding van het economisch gebeuren langs de weg van het marktmechanisme. Als zodanig vallen te noemen Dangeul, 'Avantages et désavantages de la France et de l'Angleterre' (1754), Forbonnais 'Éléments du Commerce' (1754), Butel-Dumont 'l'Essai sur l'état présent du commerce d'Angleterre' (1755), als ook Clicquot-Blervache 'Considérations sur le commerce et en particulier sur les compagnies, sociétés et maîtrises' (1758).

Reeds vóór het optreden van Gournay was belangstelling voor de landbouw ontstaan. Van de eerste aanzetten tot vergroting van het landbouwareaal maakten wij reeds melding. Ook in de wetenschappelijke literatuur is deze verandering merkbaar. In 1750 publiceerde Duhamel du Monceau zijn 'Traité de la culture des terres', waarmee hij de grondslag voor de wetenschappelijke beoefening van de landbouw in Frankrijk legde¹⁵.

Ook Gournay en zijn leerlingen legden belangstelling voor de landbouw aan de dag, al was het niet zo'n eenzijdige belangstelling als later die van de Physiocraten. In 1753 publiceerde Herbert zijn 'Essai sur la police des grains', in 1759 zijn 'Observations sur la liberté du commerce des grains'. In 1754 verscheen van de hand van Le Chalotais 'Discours sur l'entrée et la sortie des grains' en in 1757 van Montaudoin, 'Supplément à l'Essai sur la police des grains'.

De opvatting van Gournay en zijn leerlingen is als volgt weer te geven: de voedselvoorziening der Franse steden is belangrijker dan het belang van de landbouw bij vrije export van graan. Het middel dat de regering toepast, namelijk van een verbod van export met de mogelijkheid van vrijstelling bij gebreken overvloed, is echter verkeerd. Het verzamelen van de nodige statistische informatie over de grootte van het aanbod is moeizaam en de interpretatie van de verkregen gegevens vaak dubbelzinnig. De deur staat dus wagenwijd open voor schadelijke ambtelijke traagheid en willekeur. In plaats van deze directe bemoeienis moet de regering een indirecte kiezen en wel door van het marktmechanisme gebruik te maken. Zij moet een uitvoerrecht op graan instellen dat nihil bedraagt tot een bepaalde prijs, die een redelijke vergoeding van de inspanning van de landbouwer vormt, is bereikt. Bij verdere prijsverhogingen neemt het uitvoerrecht toe en wel zodanig dat uitvoer in het algemeen gesproken onaantrekkelijk wordt.

Wie precies tot de leerlingen van Gournay zijn te rekenen is niet met nauwkeurigheid te zeggen. Iedere historiograaf gebruikt weer andere criteria. Du Pont de Nemours bijv. vermeldt ten dele dezelfde, ten dele andere namen als Oncken. Een volstrekte homogene groep van leerlingen was het ook niet: Oncken rangschikte hen van rechts naar links met Gournay in het midden als volgt: Forbonnais, Montaudoin, d'Héguerty, Butel-Dumont, Clicquot de Ber-vache, Gournay, Morellet, Dangeul, Herbert, Abeille en Turgot¹⁶. Forbonnais werd bekend als een der ferventste tegenstanders der Physiocraten, zijn bijdra-

ge tot de ontwikkeling van de economische wetenschap is echter gering. Morrellet heeft een interessante maar weinig opgemerkte bijdrage tot de waardeleer op zijn credit. Hij wees er namelijk reeds op dat de waarde van een goed alleen maar kan worden gezien in relatie tot andere goederen. Waar hij daarnaast nog een onderscheid aanlegde tussen subjectieve nuttigheid en objectieve waarde, mag hij worden gezien als een voorbode van de hedendaagse analyse waarbij subjectieve en objectieve substitutieverhoudingen worden geconfronteerd¹⁷.

Turgot is de grootste van hen allen. In latere jaren neigde hij tot de groep der Physiocraten die na 1763 het toneel bezette maar behield zijn onafhankelijkheid. Zijn positiebepaling in het rente-vraagstuk was gebaseerd op de opvatting van Gournay en week principieel af van die van Quesnay. Zijn politieke activiteit vindt meestal ruime vermelding, zijn bijdrage tot de ontwikkeling van de economische theorie met name met betrekking tot kapitaal- en grondrente en daarmee de vernietiging van Quesnay's 'Tableau Économique', blijft daarbij nog al eens in de schaduw. In het hoofdstuk dat wij aan Turgot wijden, hopen wij een evenwichtige schets van zijn persoon, zijn daden en zijn theorie te geven.

Gournay stierf in 1759. Aan zijn nagedachtenis wijdde Turgot later, men weet niet precies wanneer, een uitgebreide 'Éloge'. De vertekening van de werkelijkheid, waaraan Turgot zich schuldig maakte, versterkte de legende dat Gournay een Physiocraat-avant la lettre zou zijn geweest.

5. DE PHYSIOCRATEN

1. DE BETEKENIS VAN DE LANDBOUW IN HET PROCES VAN ECONOMISCHE ONTWIKKELING

Eeuwenoud is de tegenstelling tussen degenen die de bevordering van de landbouw als het middel bij uitstek tot economische vooruitgang aanmerken en anderen die van oordeel zijn dat men niet de landbouw maar handel en nijverheid moet bevorderen, waarop de landbouw dan vanzelf zal volgen.

Dit probleem kan men aan de orde stellen in een concrete situatie, en het antwoord zal dan afhangen van de vraag of voor de gemeenschap in kwestie de landbouw dan wel handel en nijverheid de stuwende of primaire bedrijfstak vormen; men kan dat probleem echter ook een algemene strekking geven, waarmede het tot een probleem van de algemene theorie van de economische wetenschap wordt.

Reeds Serra vatte het probleem in deze geest aan. Duidend op het feit dat de nijverheid niet zoals de landbouw onmiddellijk wordt geconfronteerd met de wet van de afnemende meeropbrengsten, verwijzend ook naar het feit dat nijverheidsprodukten veel minder kans maken reeds bij hun introductie te stuiten op een verzadigde markt, sprak hij zich uit ten gunste van handel en nijverheid. Alle Mercantilisten na hem dachten, naar men mag aannemen, evenzo: het was de export van nijverheidsprodukten waarop zij, voor zo ver niet door de handel gebiologeerd, hun aandacht richtten.

David Hume deelde, zoals wij in een eerder hoofdstuk zagen, dit inzicht: een autonome verhoging van de produktiviteit van de landbouw loopt zeer snel vast op de verzadigheid van de markt. De landbouw heeft in zichzelf niet het vermogen de kluisters van sleur en van wantrouwen tegen het nieuwe te doorbreken. Gaan echter handel en nijverheid voorop dan opent zich een markt voor de landbouw, waarop deze stellig zal reflecteren. Ook zal de geest van openheid en van inventiviteit die in de steden tot ontwikkeling komt, uitstralen over het platteland, zodat een wetenschappelijke beoefening van de landbouw in zwang komt.

Wat Friedrich List in 'Das nationale System der politischen Oekonomie' (1841) op dit stuk vertelde, week niet wezenlijk af van het betoog van Hume: de landbouw past zich aan aan economische vooruitgang, hij is er niet de brandhaard van.

Tot in onze dagen blijft dit punt de geesten in ontwikkelingslanden boeien. Het is immers evident dat de landbouw meer voedsel moet voortbrengen dan de landbouwende bevolking zelf nodig heeft, wil er een niet-agrarische bevolking kunnen bestaan. Is het dan niet zo dat deze laatste spontaan ontstaat als de landbouw voorop gaat? Mag die opvatting niet aan Adam Smith worden toegerekend waar hij, in Book III Ch. I van zijn 'Wealth of Nations', getiteld 'of the natural progress of opulence', zegt: 'As subsistence is, in the na-

ture of things, prior to conveniency and luxury, so the industry which procures the former must necessarily be prior to that which ministers the latter'¹. Hij liet, dunkt ons, geen twijfel over de vraag wat de *natuurlijke* ontwikkelingsgang van de economie zou zijn geweest, had de mens niet met allerlei wettelijke maatregelen een ommekeer in de volgorde bewerkstelligd: 'According to the *natural course of things*, therefore, the greater part of every growing society is, first directed to agriculture, afterwards to manufactures, and last of all to foreign commerce. ... But though *this natural order of things* must have taken place in some degree in every such society, it has, in all the modern states of Europe, been, in many respects, entirely inverted. The manners and customs which the nature of their original government introduced, and which remained after that government was greatly altered, necessarily forced them into this *unnatural and retrograd order*'².

Dat een voedselsaldo er moet zijn wil een niet-agrarische bevolking kunnen bestaan valt niet te ontkennen. De eerste vraag is echter of deze noodzakelijke voorwaarde ook een effectieve is, of met andere woorden of een potentieel voedselsaldo ook geëffectueerd wordt. Geschiedt dit laatste dan is er ook een markt. Een volgende vraag blijft dan wat de stimulans vormt voor een platte-landsbevolking om meer te gaan produceren dan voorheen. De ervaring, ook van menig ontwikkelingsland van heden, leert dat de kennismaking met tot dus verre onbekende goederen, zoals Hume reeds aangaf, de begeerte ernaar opwekt en de bereidheid tewegg brengt tot een doelmatiger werkwijze en/of verhoogde inspanning.

Een andere en voor het 18e eeuwse Frankrijk wel zo belangrijke mogelijkheid om in het bezit van het nodige voedsel te komen, was gelegen in het innen van pacht of het heffen van belastingen. Om dat te kunnen verdragen moest de landbouw boven de kosten van in standhouding van het productieproces een 'produit net' voortbrengen.

In deze discussie kozen Quesnay en zijn volgelingen, de Physiocraten, partij ten gunste van de landbouw. Hun belangstelling richtte zich echter niet wezenlijk op het welzijn van de landbouwende bevolking maar op de rijkdom van Frankrijk. Immers, om te kunnen beschikken over een groot 'produit net' waaruit de koning belastingen kon putten en waarvan de stad leefde, moest de Franse landbouw naar hun overtuiging een drastische hervorming ondergaan. De talrijke keuterboeren, die ongeletterd en in diepe armoede hun leven sleten zonder in staat te zijn een behoorlijke pacht te betalen, dienden plaats te maken voor grote kapitalistisch georganiseerde landbouwbedrijven. Zulke bedrijven namelijk zouden wel een grote pacht afwerpen. Middelen tot de begeerde hervorming waren naar Physiocratische opvatting een volledige vrijheid voor de beoefening van de landbouw en van de graanhandel, de vervanging van alle belastingen door een 'impôt unique et proportionel sur le revenu des propriétaires', afschaffing van dienstplicht, herendiensten en heerlijke rechten en verdeling der in gemeenschappelijk gebruik zijnde woeste gronden.

Het lijkt soms of de Physiocraten de eersten waren die in het krijt traden

voor een hervorming van de Franse landbouw maar dat is onjuist. Was in Colbert's tijd en nog lang daarna de landbouw als stiefkind behandeld, na 1750 begon zich een kentering in de houding van de regering af te tekenen. De activiteiten van Gournay en zijn leerlingen, welke wij in het voorafgaande hoofdstuk memoreerden, waren daaraan voor een belangrijk stuk debet. Wellicht hield deze kentering ook verband met een langzame wending in de conjunctuur ten gunste van de landbouw. Immers terwijl na 1660 zich inderdaad, zoals door Boisguillebert werd gesteld, een langdurige daling in landbouwprijzen en in prijzen van landerijen had voorgedaan, begon omstreeks 1730 een opgaande beweging die tot 1789 aanhield³. Ook zal wel het voorbeeld van Engeland van invloed zijn geweest, alwaar rijenteelt, groenbemesting en andere vernieuwingen door grote landeigenaars werden geïntroduceerd.

In 1756 werd op nationaal niveau, t.w. door de Conseil, voor het eerst een maatregel genomen waarbij belastingfaciliteiten in het vooruitzicht werden gesteld voor ontgonnen of drooggelegde gronden. In 1757 werd, zoals eerder vermeld, met medewerking uiteraard van de regering, de 'Société de l'Agriculture, des Arts et du Commerce' van Bretagne opgericht, die zich weliswaar niet uitsluitend maar toch wel voor een belangrijk deel met landbouwvraagstukken bezig hield. Onder meer stimuleerde zij ontginningen en landaanwinningen.

De eerste eigenlijke Landbouwmaatschappij werd in 1761 in Parijs opgericht. Minister Bertin droeg de verantwoordelijkheid voor dit feit maar de initiatiefnemers waren Trudaine de Montigny en Turgot, beide afkomstig uit de school van Gournay. Spoedig volgden er meer. Het waren genootschappen, waarin grote landeigenaars en belangrijke pachters vertegenwoordigd waren. Voor de regering waren het advieslichamen ter ondersteuning van wat wij landbouwstructuurbeleid zouden noemen. De organisatie van het bureau van de 'Controleur-Général' werd verrijkt met een agrarische afdeling 'le Comité d'Agriculture' waarvan Trudaine de voorzitter werd. Een aantal maatregelen ter bevordering van ontginningen en droogleggingen werden in 1761 en 1763 genomen. Ter bevordering van lange-termijncontracten die het ondernemen van bodemverbetering voor de pachter aantrekkelijk moesten maken, werden in 1762 maatregelen genomen⁴. In 1763 werd de binnenlandse graanhandel geliberaliseerd zoals eerder tussen 1754 en 1758; in 1764 werd ook de export vrijgegeven.

De eer van deze maatregelen werd achteraf opgeëist door de Physiocraten, aldus Weulersse⁵ maar het was niet terecht dat zij zulks deden. Zoals wij in de volgende paragraaf zullen zien was de invloed van Quesnay tot 1763 zeer bescheiden. In feite bestond 'de school' tot dat jaar uit slechts twee personen: Quesnay en Mirabeau. Dat sluit de aanwezigheid van sympathisanten natuurlijk niet uit, maar groot kan Quesnay's invloed toen nog niet geweest zijn. Bovendien waren de initiatiefnemers zoals Trudaine en Turgot als leerlingen van Gournay reeds lang overtuigd van het belang van meer vrijheid ook al deelden zij de dogmatische inzichten van Quesnay niet of niet ten volle.

De Zevenjarige Oorlog, die met de Vrede van Parijs in 1763 eindigde, droeg

het karakter van een landoorlog in zo verre het conflict zich afspeelde tussen Pruisen en Engeland enerzijds en Frankrijk en Oostenrijk anderzijds; hij droeg het karakter van een koloniale oorlog voor wat de specifieke strijd tussen Frankrijk en Engeland betreft⁶. Doordat de Engelse vloot de Franse wist te vernietigen, gingen de Amerikaanse koloniën voor Frankrijk verloren en werd de Franse aanwezigheid in India tot machteloosheid gedoemd. Frankrijk hield voor lange tijd op een belangrijke koloniale mogendheid te zijn. Een overtuigender bankroet kon het Colbertisme niet beschoren zijn. Wellicht speelde ook deze ontwikkeling de Physiocraten in de kaart.

Gournay en de zijnen waren pragmatici die een doelmatiger verloop van het economisch proces verwachtten wanneer meer speelruimte werd gegeven aan het particuliere initiatief. Principiële vrijhandelaars waren zij echter niet. Dat bij de afschaffing van het verbod van invoer en produktie van gedrukte katoen tegelijkertijd een invoerrecht werd ingesteld ten behoeve van de Franse linnen- en lakennijverheid stuitte bij hen niet op principieel verzet.

De Physiocraten daarentegen waren echte kinderen van de Eeuw van de Rede. De belangstelling die zij koesterden voor de landbouw had een filosofische ondergrond en hun economisch-politieke programma evolueerde dan ook tot een filosofisch leerstelsel. Hun liberalisme was niet pragmatisch doch dogmatisch van aard. Daarmede werden zij tot een Beweging en de representanten van de eerste vorm van 'wetenschappelijk liberalisme'.

2. DE GESCHIEDENIS VAN DE PHYSIOCRATISCHE SCHOOL

2.1. *De persoon van François Quesnay*

François Quesnay werd op 4 juli 1694 geboren te Méré bij Montfort-l'Amaury, een dorp in de omgeving van Rambouillet, circa 40 kilometer van Parijs gelegen. Hij stierf in Versailles op 16 december 1774. Zijn gehele leven speelde zich af in de omgeving van Parijs, in het bijzonder in Versailles. Chirurg van beroep had hij een hoge positie verworven als lijfarts van Madame de Pompadour, de machtige en intelligente maitresse van Lodewijk XV.

Het feit dat hij in 1754 in de provincie Nivernais een uitgestrekt landgoed had gekocht zou hem volgens Mably er toe gebracht hebben zich voor agronomische en economische problemen te interesseren, maar Weulersse betwist dat en zegt dat zijn filosofische scholing en zijn bekendheid van huis uit met de landbouw hem in staat stelden om een economisch systeem te ontwerpen⁷. Hij had een aanmerkelijk aantal publicaties op het terrein van de medische wetenschap op zijn naam staan, toen hij, reeds 63 jaar oud, zich zette aan het schrijven van artikelen op economisch terrein.

2.2. *De invloed van Boisguillebert en Cantillon op Quesnay*

Quesnay kende, toen hij zich aan economische studies zette, ten minste de werken van Boisguillebert en van Cantillon. Aan Boisguillebert ontleende hij de gedachte van het primaat van de landbouw in het proces van welvaartsverbe-

tering, van de betekenis van de investeringsactiviteit – de accumulatie – in deze bedrijfstak voor het nationale geheel en van het belang van het gehele volk bij een vrije graanhandel. Aan hem ook dankte hij zijn inzicht in de economische kringloop, 'la circulation', en daarmee in de gevaren van verbreking van deze kringloop.

Aan Cantillon ontleende hij zijn inzicht in het economisch proces als een samenhangend geheel van keuzedaden, van grondeigenaars, van ondernemers en van consumenten.

Meer dan zijn medische studie van de menselijke bloedsomloop, zijn het ons inziens deze krachten geweest die hem hebben geleid. Met Cantillon kende hij, in zijn 'Tableau Économique', een centrale plaats toe aan de besteding van het 'revenu des propriétaires'. Tegenover Cantillon nam hij stelling waar het ging om de zelfstandige betekenis van de omvang van de bevolking als bron van rijkdom en macht, om de vrijheid van de graanhandel ten aanzien waarvan hij eenzelfde standpunt innam als Boisguillebert, en met betrekking tot het thema van het overschot in de handelsbalans en van saldering daarvan in edel metaal.

Centraal in zijn denken stond de overtuiging dat alleen de landbouw productief is, want alleen hij brengt nieuwe goederen voort waardoor het mensdom zich kan voeden, kleden, huisvesten en verwarmen. Alleen de landbouw kan een 'produit net' voortbrengen, een inkomen boven datgene wat nodig is om de kringloop in stand te houden.

2.3. Quesnay's bijdragen tot de 'Encyclopedie'

De oudste economische publicaties van Quesnay zijn een tweetal artikelen, in 1756 resp. 1757 in de 'Encyclopédie' verschenen, getiteld resp. 'Fermiers' en 'Grains'. In 'Fermiers' stelt Quesnay de welvarende Engelse landbouw tegenover de verkommerde Franse. Zijn betoog komt daarop neer dat het de *investeringen* (les avances) van de boer zijn die een bloeiende landbouw veroorzaken. Het accent komt aldus te liggen op het *economische motief*, het eigenbelang van de kapitaalbezitters. De Engelse landbouw is rijk, hij heeft niet bang te zijn dat hij door de fiscus wordt leeggeroofd, hij weet dat hij de bescherming van de koning geniet. De Engelse graanhandel is vrij, ook om te exporteren en dus krijgt de boer een veel gelijkmatigere en betere prijs. 'Plus les laboureurs sont riches, plus ils augmentent par leurs facultés le produit des terres et la puissance de la nation'⁸. Engeland vaart er wel bij.

In Frankrijk echter wordt de investeringslust t.a.v. de landbouw stelselmatig gedoofd,

1. de beperkingen waaronder de graanhandel gebukt gaat leveren voor de boer een grote onzekerheid en een in doorsnee lage prijs op;
2. de landbouw lijdt hevig onder 'des impositions arbitraires et indéterminées';
3. de kinderen van de landbouwers leven in voortdurende vrees voor de dienstplicht.

In het artikel 'Grains' werkte Quesnay de gedachten van zijn vorige artikel verder uit.

Onder minister Sully, dienaar van Hendrik IV in de eerste decennia van de

17e eeuw, voedde de Franse landbouw een bevolking die ruim 30% talrijker was dan in 1767, aldus Quesnay, en exporteerde bovendien nog zo veel graan dat de Britten zich over de Franse concurrentie beklaagden. Maar onder Colbert is het verval begonnen: 'On a fait baisser le prix de nos blés afin que la fabrication et la main d'oeuvre fussent moins chères'⁹. Het kapitaal heeft zich opgehoopt in de steden, de landbouw werd verwaarloosd en er kwam geen einde aan de oorlogen.

Het klaaglied van Quesnay is bijna woordelijk gelijk aan dat van Boisguillebert, maar hij zet een stap verder wanneer hij vervolgens berekeningen opzet betreffende kosten en opbrengsten van grote landbouwbedrijven (la grande culture) en van kleine (la petite culture). Het onderscheid tussen beide bespeurt men niet alleen in het verschil in de grootte van de respectieve arealen, maar ook en vooral daarin dat de 'grande culture' met paarden, de kleine met ossen wordt bedreven; dat de grote landbouwbedrijven worden geëxploiteerd door rijke ontwikkelde mensen die rationele landbouwmethodes toepassen, terwijl het kleine landbouwbedrijf een kapitaalarme bedoening is, in de sleur van de traditie voortgezet door een plattelander die niet lezen of schrijven kan.

Quesnay's berekeningen moeten aantonen dat uitsluitend van het goedgeleide grote landbouwbedrijf een 'produit net' te verwachten is waaruit kapitaalvorming en belastingafdracht kunnen worden bestreden. Waar de boeren arm zijn, hebben de burgers geen brood en de koning geen geld. Het betoog mondt dan uit in een pleidooi om de landbouw weer aantrekkelijk te maken als object van investering; dan zal Frankrijk weer een bloeiende landbouw, een verzekerde voedselvoorziening en een bestendige export krijgen. Als middelen daartoe wijst Quesnay aan: liberalisatie van de graanhandel, ook voor de export, de vervanging van de willekeurige belastingen door een enkelvoudige proportionele belasting op de grondrente, en afschaffing van hand- en spandiensten en van de dienstplicht.

In een 14-tal 'Maximes de gouvernement économique' vat Quesnay zijn betoog samen. De voornaamste uitspraken zijn als volgt weer te geven:

- de landbouw alleen is produktief
- de produktiviteit van de landbouw hangt af van de kapitaalrijkdom der boeren
- een omvangrijke export van graan, uit vrije concurrentie voortgekomen, is een zegen voor het land; het binnenlandse ruilverkeer van nijverheidsprodukten hangt af van de grootte van het 'revenu des propriétaires'
- het belang van de internationale handel is niet gelegen in een overschot in de handelsbalans dat met geldinvoer wordt aangezuiverd; dit streven is onvruchtbaar, de balans herstelt zichzelf; het is ook schadelijk want goederen moeten tegen goederen worden geruild.

Voor de 'Encyclopédie' schreef Quesnay ook nog de artikelen 'Impôt', 'l'Intérêt de l'Argent' en 'Hommes', maar omdat de 'Encyclopédie' werd verboden en als clandestiene uitgave verder ging, trok Quesnay zijn medewerking in en werden deze artikelen niet gedrukt. De inhoud van het artikel 'Hommes' werd

bijna woordelijk opgenomen door Patullo in diens boek 'Essai sur l'amélioration des Terres' dat in 1759 met een aanbeveling van Madame de Pompadour verscheen. Dit 'Essai' beschreef moderne Engelse landbouwmethodes en brak een lans voor een vrije graanhandel. De artikelen 'Fermiers' en 'Grains' werden erin verwerkt.

2.4. *Het verbond met Mirabeau*

De artikelen welke van Quesnay in de 'Encyclopédie' werden opgenomen, trokken ternauwernood enige aandacht, en daarom, aldus Weulersse, zon Quesnay op middelen om zich te verzekeren van de bijstand van een man die de publieke opinie reeds voor zich had gewonnen. Deze man was Mirabeau¹⁰. Hoewel Quesnay op een essentieel punt, namelijk de vraag of de bevolkingsomvang oorzaak dan wel gevolg van de rijkdom van een volk moet worden genoemd, een opvatting huldigde die diametraal stond tegenover die welke Mirabeau in 'l'Ami des Hommes' had verdedigd, meende hij voldoende punten van overeenstemming te zien, waardoor een bondgenootschap kans van slagen zou bieden.

Mirabeau bezat weliswaar een 'hôtel' in Parijs, aan de Rue Vaugirard, en vertoefde ook vaak in Parijs, maar hij beschouwde zichzelf graag als land-edelman. In 1740 had hij in de buurt van Nemours het landgoed Bignon gekocht, hij was getrouwd met Mlle de Vassau, die erfgename was van uitgestrekte bezittingen in Limousin, Périgord en Poitou. Hijzelf was bovendien erfgenaam van landerijen in de Provence, en had in 1752 het hertogdom Roquelaire in Gascogne gekocht.

In het bijzonder de sympathie voor de landbouw die uit Mirabeau's boek sprak gaf Quesnay moed. Hij nodigde Mirabeau uit hem te komen bezoeken in zijn woning boven het appartement van Madame de Pompadour, aangezien hij zijn post niet kon verlaten 'ni jour ni nuit'¹¹. Mirabeau, onstuimig en hoogmoedig, tuk op de voorrechten van zijn stand, nam niettemin deze uitnodiging aan. In juli 1757 had, naar Mirabeau zelf vertelt, de eerste ontmoeting plaats; er ontspon zich een verhitte discussie waarbij Quesnay Cantillon aan wie Mirabeau vele inzichten had ontleend als een dwaas bestempelde. Mirabeau liet dat niet op zich zitten en gaf Quesnay te verstaan dat hij zijn eigen hoofd maar eens moest laten onderzoeken, waarna hij boos wegliep. Na enige uren bekoelde Mirabeau en zocht Quesnay opnieuw op. In een lang gesprek bekeerde Mirabeau zich tot de inzichten van Quesnay 'Dès cette seconde conversation le docteur avait conquis le premier et le plus fanatique de ses disciples. Ce patricier si orgueilleux et si ironique ne jurait plus que par le maître; il lui vouait une sorte de culte qui dura sans altération jusqu'à sa mort, et il allait dès ce moment consacrer toute son activité à développer, à propager les doctrines et à fonder l'école de Quesnay'¹². Mirabeau die zelf dit getuigenis aflegde, heeft vanaf die bewuste dag in juli 1757 zich inderdaad ten volle gegeven aan de Physiocratische zaak. Tussen Quesnay en hem ontwikkelde zich een hechte samenwerking waaruit onder meer de delen 4, 5 en 6 van 'l'Ami des Hommes' voortkwamen alsook de 'Théorie de l'Impôt' (1760) en 'Philosophie Rurale, ou Économie

générale et politique de l'agriculture' (1763), alle onder Mirabeau's naam gepubliceerd. Een verkorte versie van 'Philosophie Rurale' bracht Mirabeau in 1767 uit onder de titel van 'Élements de la Philosophie rurale'.

Mirabeau was ook getuige van het totstandkomen van Quesnay's 'Tableau Économique'. Op dit thema zullen wij in een latere paragraaf nader ingaan. Thans moge worden volstaan met te zeggen dat het een poging is om de gang van het 'revenu' door de samenleving te volgen. Deze is verdeeld in drie klassen 'la classe productive', d.i. de landbouw, 'la classe stérile' die alle overige economische activiteiten omvat, en 'la classe des propriétaires'. De produktie in de landbouw geschiedt met inzet van 'avances', 'avances annuelles' en 'avances primitives', d.w.z. lopende investeringen en investering in opstallen, werktuigen en veestapels. De landbouw levert behoudens de restitutie van de 'avances annuelles' en 'l'intérêt des avances primitives' een 'produit net' op dat aan de grondeigenaars toevalt en waaruit de belasting moet worden voldaan. Ook de 'classe stérile' zet 'avances' in in haar produktieproces, maar dat proces is slechts een transformatie-, geen echt produktieproces, en het brengt ook geen 'produit net' voort. Het 'produit net' moet gelijk zijn aan de grootte van de 'avances annuelles' in de landbouw en er is een bepaalde verdeling van de besteding van het 'revenu' door de grondeigenaars nodig en vervolgens ook van de beide andere klassen onderling om de 'reproduction' der 'avances' en van het 'revenu' te verzekeren.

Van het 'Tableau Économique' heeft Quesnay achtereenvolgens drie versies gemaakt. De eerste en tweede versie werden tegen 1890 in de Archives Nationales in de nalatenschap van Mirabeau resp. in de Bibliothèque Nationale te Parijs ontdekt¹³.

De eerste versie is alleen in handschrift bekend, zij bevond zich in een bundel papieren in de Archives Nationales en werd in 1902 in facsimile afgedrukt in Oncken's 'Geschichte der Nationaloekonomie'¹⁴. Zij is gebaseerd op een bedrag aan 'avances annuelles' van £ 400 en gaat vergezeld van 22 Maximes onder de titel 'Remarques sur les Variations de la Distribution des Revenus Annuelles d'une Nation'.

De tweede versie, die men door een brief van Quesnay aan Mirabeau op het spoor kwam en die aanwezig bleek te zijn in de Nationale Bibliotheek, is in druk verschenen. Zij werd door de Oostenrijker Stephan Bauer aangemerkt als de originele editie van het 'Tableau Économique' en werd in die geest ook in 1894, ter gelegenheid van de 200e geboortedag van Quesnay, in facsimile uitgegeven door de 'British Economic Association', de voorloper van de 'Royal Economic Society'¹⁵. Deze tweede versie gaat uit van 'avances annuelles' ten bedrage van £ 600, en gaat vergezeld van 23 Maximes, onder de titel van 'Extrait des Oeconomies Royales de M. de Sully'¹⁶.

De derde versie is lange tijd de enige geweest waarvan het bestaan bekend was, maar waarvan geen exemplaren meer te vinden waren. Du Pont, die in 1769 een 'Notice Abrégée' publiceerde 'des differents écrits modernes qui ont concouru en France à former la science de l'économie politique' wist kennelijk alleen van het bestaan van deze derde versie. Hij beschrijft die als een 'très belle

édition en -4° qui fut faite au Chateau de Versailles et dont on ne trouve plus d'exemplaires que chez les particuliers aux quels il furent donnés¹⁷.

Een van deze weinigen was Du Pont zelf, en diens exemplaar werd in de jaren zestig van onze eeuw ter inzage gegeven aan Marguërite Kuczynski door de 'Eleutherian Mills Historical Library', gesticht in 1952 door de Amerikaanse familie Du Pont de Nemours, de nazaten in rechte lijn van de Physiocraat Pierre Du Pont¹⁸.

De derde versie gaat eveneens uit van een bedrag aan 'avances annuelles' van £ 600, het bevat echter voorts een 'Explication du Tableau Économique¹⁹' en wederom een 'Extrait des Économies Royales de M. de Sully', dat nu evenwel 24 Maximes telt.

In de tweede versie is een artikel 21 tussengevoegd, waarna de laatste twee werden vernummerd. Dit nieuwe artikel eist volledige vrijheid op in en voor de beoefening van de landbouw. In de derde versie is wederom nummer 21 aan een nieuw artikel gegeven waarin gezegd wordt dat de landbouw zo veel mogelijk in grote bedrijven met aaneengesloten oppervlakten en door rijke boeren moet worden beoefend. Dit levert minder kosten op aan onderhoud van gebouwen, brengt een groter 'produit net' voort en levert aldus de hoogste bijdrage tot een talrijke – grotendeels niet-agrarische – bevolking: 'car la population la plus assurée, la plus disponible pour les différentes occupations, et pour les différents travaux qui partagent les hommes en différentes classes, est celle qui est entretenue par le produit net'²¹.

De Maximes (inclusief de uitgebreide voetnoten) bevatten aanwijzingen en voorschriften om te komen tot een rendabele, kapitalistisch georganiseerde landbouw zoals die van Engeland en daarmee tot een rijke bron van pachten en belastingen, want het is niet de hoeveelheid geld die een staat machtig maakt, maar de grootte van het 'produit net' van de landbouw. Geld is slechts een ruilmiddel; een geldvoorraad krijgt men door er andere goederen voor op te offeren. Een zekere hoeveelheid geld is nodig voor het functioneren van het ruilverkeer, maar wat daar boven uitgaat, is niets anders als een steriele investering.

Volledige vrijheid van de export van graan is niet alleen nodig om de landbouw van een ruime afzet te voorzien, 'car tel est le débit, telle est la reproduction'²², maar ook om een goede en gelijkmatige prijs te waarborgen. Een goede oogst helpt de landbouw niet indien hij een slechte prijs veroorzaakt, 'Abondance et non-valeur n'est pas richesse. Disette et cherté est misère. Abondance et cherté est opulence'²³. Voor de arbeider maakt de hoogte van de broodprijs niets uit want lonen passen zich aan aan de kosten van levensonderhoud.

Men moet er voor zorg dragen dat het de massa goed gaat, hetgeen het geval zal zijn bij een overvloedig 'produit net', ook daarom omdat er anders geen afzet is voor die landbouwproducten welke niet geëigend zijn om te worden geëxporteerd. Een grote koopkracht bij het publiek betekent ook een grote vraag naar wol en naar vlees, zodat de schapenteelt wordt uitgebreid. Aldus komt men in het bezit van meer stalmest, de noodzakelijke voorwaarde voor verhoging der bodemvruchtbaarheid.

Ook moet men voorkomen dat 'le luxe de décoration' de overhand krijgt over 'le luxe de subsistance' want dat zou gaan ten koste van de afzetmogelijkheden van landbouwprodukten en zou de 'reproduction du revenu' in gevaar brengen.

De overheid moet de bestedingen bij de landbouw en de agrarische export begunstigen, want daar ligt de bron van inkomen; wat de overige bedrijfstakken aangaat adviseert Quesnay 'qu'il laisse aller d'elles mêmes les dépenses stériles'²⁴.

Men heeft wel gesteld dat men de boeren arm moet houden opdat zij niet lui worden, maar dat is een drogreden; wie geen kapitaal kan vormen voor zichzelf werkt niet harder dan hij strikt nodig heeft. De waarheid is net andersom; rijke boeren zorgen voor een rijke natie en een rijke koning. Daarom moet de koning geen verkeerde zuinigheid betrachten. Grote overheidsuitgaven kunnen licht vallen als zij tot een vermeerdering van de produktie leiden. Hij moet er voor zorgen dat het aantrekkelijk wordt om grote bedragen te investeren in de landbouw.

Om de landvlucht tot stilstand te brengen en de jeugd te doen terugkeren naar het platteland moet 'la milice' worden afgeschaft.

Belasting moet uitsluitend van de grondeigenaars geheven worden want op het 'revenu des propriétaires' worden toch alle belastingen afgewenteld. Node-loze perceptiekosten worden aldus vermeden. De belasting moet niet in natura als een bepaald deel van de oogst bijv. een Tiende, worden geïnd, zoals wel werd gesuggereerd, 'ce genre d'imposition seroit à la vérité proportionnel au produit total de la récolte, les frais compris; mais il n'auroit aucun rapport avec le produit net; plus la terre est médiocre, et plus la récolte est foible, plus il est onéreux et injuste'²⁵ maar van het 'produit net'. Door de eigenaars te belasten naar de economische pachtwaarde zal men hen prikkelen om hun landerijen uitsluitend aan grote boeren te verpachten. De belasting moet natuurlijk slechts een bescheiden deel van het 'produit net' in beslag nemen om te voorkomen dat het onaantrekkelijk zou worden om geld te investeren in bodemverbeteringen. Dergelijke investeringen verhogen immers de economische pachtwaarde.

De overheid mag natuurlijk ook geen begrotingstekorten laten ontstaan en moet geen leningen aangaan. Vermogens in geld zijn clandestien en onttrekken zich aan de controle van de koning. Ook bij het innen van belastingen en bij het doen van uitgaven moet vermeden worden dat 'fortunes pécuniaires' zich vormen want deze 'dérobent une partie des revenus à la circulation, à la distribution et à la reproduction'.

De vrees voor verbreking van de kringloop staat zelfs voorop in de Maximes. De eerste Maxime bevat als eerste aanwijzing dat het gehele 'revenu entre dans la circulation annuelle et la parcourt dans toute son étendue' en dat er geen 'fortunes pécuniaires' mogen worden gevormd, tenzij zij opwegen tegen andere die verteerd worden want anders wordt de kringloop verstoord 'au préjudice de la rentrée des avances, de la rétribution du salaire des artisans, de la reproduction du revenu et de l'impôt'.

Wil de koning kunnen rekenen op een grote belastingopbrengst dan moet hij het zoeken niet in een groter deel van een gelijkblijvend produkt maar in een verhoogde produktie. Verbetering van land- en waterwegen, zorg voor onderwijs, wetgeving die een doelmatige inrichting van het agrarisch grondgebruik bevordert, matige belastingdruk, vrijheid van export en gezonde overheidsfinanciën zijn daartoe de middelen.

Staten schijnen niet te kunnen ophouden met oorlogvoeren en zij beklagen zich altijd over gebrek aan inwoners, maar het inwonertal is geen middel tot rijkdom en macht, het is de uitkomst van het niveau van de produktie. Wie de landbouw bevordert vergroot het 'revenu' en veroorzaakt een grotere bevolking.

Van het bestaan van de eerste en tweede versie van het 'Tableau Économique' waren ten tijde van haar samenstelling en ook daarna maar zeer weinig mensen op de hoogte geweest. Ook de derde versie kon ternauwernood invloed uitoefenen, aangezien er maar een gering aantal exemplaren van is vervaardigd en maar weinigen een exemplaar hebben ontvangen. Het 'Tableau Économique' werd echter onder de aandacht van een groter publiek gebracht doordat het werd opgenomen in het 6e deel van 'l'Ami des Hommes' en in 'Philosophie Rurale', boeken die op naam van Mirabeau verschenen. De Maximes van de derde versie werden, met een aantal wijzigingen overgenomen in het 6e deel van 'l'Ami des Hommes'. Deze werden in 'Philosophie Rurale' herhaald onder de titel 'Maximes Générales du Gouvernement économique'.

2.5. Een periode van retraite 1760-1763

Tot 1760 had Quesnay zich in de gunst van de koning verheugd, hetgeen ongetwijfeld wel wat sympathisanten voor zijn ideeën zal hebben opgeleverd. Niettemin bestond de school nog uit niet meer dan twee personen, Quesnay en Mirabeau. In 1760 werd deze prille 'school' getroffen door een ernstige tegenslag. De aanleiding vormde het verschijnen van de 'Théorie de l'Impôt' waarin op bewogen toon de koning geconfronteerd werd met zijn onvermogen om belastinggeld te verkrijgen van zijn onderdanen, hoe zeer ook deze onder belastingen gebukt gingen. Deze woorden konden gemakkelijk als opruiende taal en als een belediging worden uitgelegd; de grote belastingpachters die zich bedreigd achtten, namen hun kans waar en bewerkstelligden dat Mirabeau werd gearresteerd en werd opgesloten in het kasteel van Vincennes, dat als staatsgevangenis voor politieke verdachten dienst deed. Weliswaar werd Mirabeau door bemiddeling van Madame de Pompadour reeds na acht dagen uit de gevangenis ontslagen, maar hij werd voor onbepaalde tijd naar zijn landgoed Bignon bij Nemours verbannen. Na drie maanden bleek de storm geluwd en kon Mirabeau zich weer vrij bewegen, maar zowel Mirabeau als Quesnay achtten het geraden zich vooralsnog rustig te houden.

In 1763 evenwel schepten zij nieuwe moed. Het was het jaar van de Vrede van Parijs die een einde maakte aan de rampzalige Zevenjarige Oorlog. De regering was tot de overtuiging gekomen dat zij een nieuwe koers moest in-

slaan, hetgeen onder meer bleek uit haar besluit, nog in 1763 genomen, om de graanhandel in het binnenlandse verkeer vrijheid te geven. Ook op het punt van de overheidsfinanciën leek er kentering in de lucht te zitten. Roussel de la Tour, een ondergeschikte ambtenaar deed in een geschrift 'La Richesse de l'État' het voorstel om alle belastingen te vervangen door een progressieve inkomstenbelasting. Ondanks protesten van de belastingpachters liet de regering hem ongemoeid²⁶.

Du Pont, toen 23 jaar oud en nog niet in relatie getreden tot Quesnay, oefende kritiek uit op Roussel in een geschrift 'Réflexions sur la Richesse de l'État' waarin hij gedachten verdedigde die eerder door Quesnay en Mirabeau waren uitgesproken. Ook dit geschrift werd door de regering ongemoeid gelaten en Quesnay en Mirabeau vatten dat op als een teken dat het verantwoord zou zijn om hun publieke activiteiten te hervatten. Du Pont, in wie zij de man van de toekomst zagen, werd uitgenodigd voor een van de gebruikelijke samenkomsten in Quesnay's woning en werd vervolgens, in 1763, definitief een volgelinge van Quesnay.

Een derde feit dat Quesnay moed inblies was het feit dat de 'Académie Française' een prijsvraag uitschreef met als thema 'Éloge de Sully'. Thomas, die deze prijsvraag won, werd fel aangevallen door de belastingpachters maar hem werd door de regering geen stro breed in de weg gelegd.

2.6. *Het begin van de bloeitijd van de beweging, 1763*

Het boek 'Philosophie Rurale' dat door Quesnay en Mirabeau samen was tot stand gebracht, werd onder Mirabeau's naam in 1763 gepubliceerd. Het was in een rustige verzoenende toon geschreven en verwekte geen opschudding, verkreeg echter daardoor ook weinig publiciteit en oogstte maar geringe belangstelling.

Niettemin begon met 1763 de glorie tijd voor de Physiocratische beweging. Naast Du Pont kwamen Le Trône, Le Mercier de la Rivière en andere schrijvers de beweging versterken. Het getal van halve en hele sympathisanten nam toe toen bleek dat het regeringsbeleid zich duidelijk in Physiocratische richting bewoog. De dood van Madame de Pompadour in 1764 verminderde weliswaar Quesnay's invloed aan het Hof, maar verschaftte hem anderzijds veel meer vrije tijd, die hij benutte ten behoeve van zijn beweging, onder meer door het schrijven van artikelen, die onder pseudoniem of codeletter werden gepubliceerd.

Om hun ideeën te spuien hadden Quesnay en de zijnen, die alda de naam van 'Économistes' verwierven, behoefte aan een tijdschrift, en zij meenden dat te hebben gevonden in de 'Gazette du Commerce' die in 1763 in het leven was geroepen²⁷. Dit 2 x per week verschijnende blad werd geredigeerd onder toezicht van het Ministerie van Financiën en was bekleed met het monopolie van de nieuwsgaring op commercieel terrein. Door de regering bedoeld om de betrekkingen tussen haar en het bedrijfsleven te verbeteren – er was daaraan aan het einde van de Zevenjarige Oorlog dringend behoefte – werd het blad alda overspoeld door allerlei polemische geschriften, zowel van de Physiocraten als

van hun niet minder fervente tegenstanders²⁸. De regering besloot daarom een scheiding aan te brengen tussen een mededelingen- en een opinieblad. De 'Gazette' bleef als nieuwsblad bestaan maar als opinieblad werd in juli 1765 een maandschrift in het leven geroepen, getiteld 'Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances'.

Het was een overwinning voor de Physiocratie dat Du Pont met de redactie van dit maandschrift werd belast, maar zijn verregaande partijdigheid deed hem aldaar de sympathie verspelen van de eigenaars van het blad en van de regering. Na een aantal vruchteloze waarschuwingen werd hem in oktober 1766 het redacteurschap ontnomen. Het werd vervolgens toevertrouwd aan Forbonnais, die de Physiocraten als een gevaarlijke tegenstander beschouwden.

Voor een beweging zoals die der Physiocraten was de beschikking over een eigen tijdschrift van onschatbare betekenis. Toen het 'Journal de l'Agriculture' niet langer te gebruiken was moest naar een ander worden omgezien. Dat werd gevonden in 1767 in het maandblad de 'Ephémérides du Citoyen, ou Bibliothèque raisonnée des sciences morales et politiques', geredigeerd door Abbé Baudeau die kort tevoren zich tot het Physiocratisme had bekeerd²⁹. Het jaar daarop verwierf Baudeau een financieel zeer aantrekkelijk geestelijk ambt in Polen en droeg hij de leiding over aan Du Pont. Deze gaf zijn betrekking bij Turgot, destijds Intendant van Limoges, op en bekleedde de post van redacteur tot 1772, toen het tijdschrift werd opgeheven. De opheffing scheen toe te schrijven aan een bevel van de regering maar in werkelijkheid waren de eigenaars Du Pont graag kwijt die met zijn wispelturigheid de abonnees had doen verdwijnen en had veroorzaakt dat het tijdschrift onder verliezen werd bedolven.

In 1767 publiceerde Mirabeau, teneinde de leerstellingen van de beweging onder de aandacht van het grote publiek te brengen, een verkorte editie van zijn grote werk van 1763 onder de titel 'Eléments de philosophie rurale'. In 1767 ook begon hij met elke dinsdag een bijeenkomst in zijn Parijse woning in de Rue Vaugirard te beleggen, voorafgegaan door een maaltijd. Deze bijeenkomsten verstevigden niet slechts de onderlinge band maar werden ook gebruikt als een middel om nieuwelingen te indoctrineren in de leer van de Physiocratie. Ook na 1770, toen de beweging over haar hoogtepunt heen was, bleef Mirabeau er mee doorgaan totdat hij in 1777, na de val van Turgot, van de regering een duidelijke wenk kreeg dat hij ermee moest ophouden. In 1767 startte ook, op instigatie van Mirabeau die tevergeefs had getracht een universitaire leerstoel in het leven te roepen, de eerste school tot bestudering van de Physiocratische leer, geleid door Abbé Choquart.

2.7. *De overgang van economie naar filosofie*

In de ontwikkeling van Quesnay's denken zijn twee fasen te onderkennen, in de eerste is de economische problematiek overheersend, in de tweede krijgen filosofische, staatkundige en juridische aspecten de overhand. Reeds in 'Philosophie Rurale', het boek dat onder Mirabeau's naam in 1763 verscheen, wordt een vrij grote plaats ingeruimd voor de grondslagen van de – natuurlijke –

maatschappelijke organisatie en van de staatsinrichting. Het 'droit naturel' wordt er ten tonele gevoerd als het complex van natuurlijke – voor ieder die wil nadenken *evidente* – leefregels, waardoor de mens de produktie en daarmee zijn levensonderhoud in maatschappelijk verband kan verzekeren. Het volstrekte recht op private eigendom en op volledige vrijheid worden er reeds afgeleid uit het beginsel van optimale economische doelmatigheid.

De primaire behoeften van de mens zijn bestrijding van honger, dorst en koude, en zorg voor zelfbehoud en behoud van de soort. De omstandigheden waaronder hij leeft geven inhoud aan de organisatievorm van zijn samenleving. In een land van akkerbouwers is de onmisbare grondslag die van de private eigendom van de grond en de onbeperkte beschikkingsmacht van de landbouwer over de vruchten der aarde die hij oogstte. In zo'n land is de enig natuurlijke staatsinrichting die waarbij de macht in handen ligt van een monarch. In een handelsnatie daarentegen heersen andere toestanden. Het leven is er onzeker; de rijkdom gaat schuil in vorderingen en geld en is onzichtbaar voor de koning; gecompliceerde en telkens veranderende regels van handels- en zeerecht moeten er worden ontworpen. In een handelsstaat past slechts de vorm van een republiek.

Quesnay zelf kwam met zijn opvattingen over het natuurrecht, gebaseerd op 'la nécessité physique' en op 'la force irrésistible de l'évidence', voor de dag in een artikel getiteld 'Observations sur le Droit Naturel des Hommes Réunis en Société', geplaatst in het 'Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances' van september 1765. Nog in hetzelfde jaar werd er een afzonderlijke editie van uitgegeven onder de titel 'Le Droit Naturel'. Zijn theorie 'du despotisme légal' legde hij neer in een werkje dat in 1767 verscheen onder de titel 'Le despotisme légal'.

Le Mercier de la Rivière werkte de gedachten van 'de Meester' uit in een breed uitgesponnen betoog, getiteld 'l'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques', welk boekwerk in een maandenlange arbeid, verricht in de woning van Quesnay en onder diens toezicht, tot stand kwam. Dit boekwerk, bejubeld door Diderot, trok in Parijs zeer de aandacht en raakte ook bekend in Rusland, alwaar keizerin Catherina belangstelling toonde en de auteur, Mercier de la Rivière, naar Petersburg deed komen. De Physiocraten buiten de publiciteit die deze reis hen opleverde volledig uit, maar Mercier's bezoek liep uit op een volledige mislukking. Het onderhoud met de keizerin verliep zeer onbevredigend en was in weinige minuten beëindigd.

Het Natuurrecht vindt in bovenbedoelde beschouwingen zijn basis in de als vanzelfsprekend geponeerde eis van economische doelmatigheid. Wie toch zou de grond willen verbeteren of zich van roofbouw onthouden, wie zou tot kapitaalvorming bereid zijn indien er geen private eigendom bestond? Om de verantwoordelijkheid van zijn behoeftenvoorziening te kunnen dragen moet de mens onbeperkt over zijn eigendom kunnen beschikken, hij moet verder volstrekt vrij zijn in zijn doen en laten. Geen enkele vorm van protectie is op

zijn plaats, evenmin zijn dat privileges en monopolies. Tot het natuurrecht behoort voorts dat het individu aanspraak heeft op geestelijke vrijheid. Het economisch belang verlangt dat.

Het behoort tot de aard der natuur dat mensen ongelijk begiftigd zijn met talenten en ongelijk worden bedacht door het lot. Derhalve behoort ook sociale ongelijkheid tot het wezen van de natuur. De samenleving moet leven naar de natuurlijke wetten. De voornaamste zorg van de overheid moet zijn de verbreiding van onderwijs en wetenschap, in het bijzonder de verbreiding van de kennis der natuurlijke wetten. Aan positieve wetten is maar weinig behoefte.

Aangezien landsgrenzen geen economische betekenis moeten hebben, zijn ook veroverings- en handelsoorlogen zinloos. De legers kunnen derhalve zeer klein zijn. Het recht op persoonlijke vrijheid is niet verenigbaar met militaire dienstplicht. Huurlegers zijn de enige aanvaardbare vorm van krijgsmacht.

De natuurlijke staatsvorm voor een landbouwwild is die van de monarchie. De koning is in zekere zin 'co-propriétaire' van alle landerijen en ontleent daaraan het recht tot belastingheffing.

In 1767 ook verscheen van de hand van Du Pont een bundel getiteld 'Physiocratie ou Constitution Naturelle du Gouvernement le plus avantageux au genre humain', die als men de titelpagina zou mogen geloven 'A Leyde' gedrukt zou zijn. Daarmede werd de aanduiding 'Physiocratie' populair, – de term schijnt van Quesnay afkomstig te zijn – en de beweging ontving ermee voor haar filosofie een veelbegeerde pakkende naam. In deze bundel nu nam Du Pont die artikelen van Quesnay op die hij als karakteristiek voor de Physiocratische doctrine beschouwde³⁰. Zelf zorgde hij voor een lang 'Discours de l'Éditeur' en voor enkele 'Avis'. De hoekstenen nu van deze bundel worden gevormd door Quesnay's artikelen 'Le Droit Naturel' en 'Analyse du Tableau Économique'. Een derde component die als essentieel moet worden aangemerkt zijn de 'Maximes Générales du Gouvernement d'un Royaume Agricole', dertig in getal, waarvan er 24 overeenstemmen met de 24 die in de 'Philosophie Rurale' werden opgenomen doch waarvan er zes geheel nieuw zijn, geredigeerd door Du Pont zelf.

Het zijn Maxime I, dat zich uitspreekt voor een verlichte despotie; Maxime II die de plicht formuleert 'que la Nation soit instruite des lois générales de l'ordre naturel qui constituent le Gouvernement évidemment le plus parfait'; Maxime III die aan vorst en natie de plicht oplegt nimmer uit het oog te verliezen 'que la terre est l'unique source des richesses et que c'est l'agriculture qui les multiplie'; Maxime IV die eist dat de private eigendom zowel van onroerend als van roerend goed onaantastbaar zal zijn want de onaantastbaarheid van de eigendom 'est le fondement essentiel de l'ordre économique de la société'; vervolgens Maxime XVII die aandringt op verbetering van land- en waterwegen ter besparing op transportkosten; en Maxime XXV die volledige vrijheid van concurrentie in binnen- en buitenland eist als de veiligste, nauwkeurigste en voordeligste vorm van handelspolitiek. Deze vrijheid was tot dusverre door Quesnay en zijn leerlingen als een secundair beginsel beschouwd, maar werd in deze

publicatie als van primaire betekenis erkend. Was het een poging tot toenadering tot Turgot?

De Maximes in 'Physiocratie' zijn niet meer gekoppeld aan het 'Tableau Économique', zoals bij eerdere publicaties, zij leiden een zelfstandig bestaan. Zij zijn in Du Pont's ogen de formulering van de natuurlijke wetten 'les lois naturelles' waarvan de naleving de natuurlijke orde van de samenleving 'l'ordre naturel de la société' zal bewerkstelligen, een orde die door de driedeling van 'classe productive', 'classe stérile' en 'classe des propriétaires' is gekenmerkt en die een maximale landbouwproductie en een maximaal revenu kent. De grondslag van dit alles is het natuurrecht waaruit zowel het ondeelbare gezag van de vorst als de fundamentele rechten van de mens, het recht op persoonlijke vrijheid en dat op private eigendom, voortvloeien.

In 1756 reeds had Quesnay in een anoniem artikel, getiteld 'l'Évidence', zijn ideeën van metaphysische aard neergelegd³¹. De 'Évidence' vloeit niet voort uit een innerlijke openbaring, maar op een onmiddellijk ervaren. De waarheid bestaat, men behoeft er slechts naar te kijken om haar te zien en te begrijpen. Weulersse zegt van dit begrip dat het hemelsbreed verschilt van 'la perception claire et distincte' van Descartes. Hij wenst de Physiocraten te zien als leerlingen van John Locke en van Condillac, wiens filosofie op het sensualisme is gebaseerd³².

De ontwikkeling van het Physiocratisme tot een ideologie, die de aandacht van velen boeide, hing ten nauwste samen met de overgang van een economische tot een filosofisch-staatkundige doctrine. Dat de economische wetenschap een vaste plaats verwierf in het culturele patroon van West-Europa, was van deze ontwikkeling niet direkt afhankelijk, maar werd er wel zeer door bevorderd.

2.8. *Tanende roem en verval*

De jaren 1763-1770 waren gekenmerkt door felle discussies en vaak ook hevige strijd op kerkelijk zowel als op wereldlijk terrein. In deze sfeer speelde zich ook de opgang en het verval van de Physiocratische beweging af.

In filosofisch-politieke zin waren de strijdpunten tussen de Physiocraten en hun tegenstanders gelegen in het aanvaarden of verwerpen van de dwingendheid van de evidentie en van het overwicht van de rede over de hartstochten, van het 'despotisme légal', van de absolute eigendom en van de sociale ongelijkheid. Jean-Jacques Rousseau, die na zijn conflict met Hume in 1767 uit Engeland was teruggekeerd en enige tijd Mirabeau's gastvrijheid genoot op diens landgoed Fleury bij Meudon, liet zich door de geschriften van zijn gastheer niet overtuigen. Terug naar de natuur had voor hem een gans andere betekenis dan voor Mirabeau en hij wees de filosofie van de Physiocratie volledig van de hand.

In economische zin waren de kernpunten van de strijd tussen aanhangers en tegenstanders de vermeende steriliteit van handel en nijverheid en de vrijheid van de graanhandel. Terwijl de eerste discussie naar de schijn een woordenkwestie was, was de werkelijke inzet de vraag of men handel en nijverheid moest

beschermen of niet. Tegenover de Physiocratische opvatting dat stimulering van de landbouw de enige voorwaarde voor welvaart was, en dat handel en nijverheid daarvan zouden meegenieten als hen maar de vrijheid werd geboden, stond de opvatting van anderen dat men handel en nijverheid moest beschermen, dat zij daardoor in bloei zouden komen en dat daarvan de landbouw zou profiteren. Deze discussie, die zich vooral voltrok tussen Quesnay enerzijds en Montaudoin en Forbonnais anderzijds, vulde in de jaren 1765 en '66 menige pagina van het 'Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances'.

De discussie over de vrijheid van de graanhandel kende een nog veel grotere felheid. De Physiocraten hadden de eer opgeëist voor de edicten van 1763 en 1764 waarbij resp. de binnenlandse vrijheid en de vrije export van graan waren tot stand gebracht. Zij kregen dan ook de verwijten te horen toen de graanprijzen stegen, de broodprijs opliep en de nood onder de stedelijke arbeiders en kleine ambachtslieden toenam. In Parijs en Rouen deden zich bijv. in 1768 ongeregeldeheden voor waarbij men aannam dat de belastingpachters, doodsvijanden der Physiocraten, de hand in het spel hadden. Galiani, ambassadeur van Napels aan het hof van Lodewijk XV, was de felste bestrijder van de vrije graanhandel. In de Parijse Salons hield hij niet op te stoken tegen de Physiocraten die hij als ware Jansenisten brandmerkte. In 1770 verscheen, na een wisseling in de samenstelling van de Franse regering, een boek van zijn hand waarvoor hij reeds lang maar tevergeefs vergunning tot publicatie had gevraagd. Het heette 'Dialogues sur Le Commerce des Blés' en betekende een doodsteek voor de Physiocratische doctrine. Reeds eerder had hij Diderot en andere Encyclopedisten overtuigd van zijn gelijk.

Linguet verweet de Physiocraten dat hun leer van de vrijheid van de graanhandel er toe had geleid 'à augmenter l'inégalité sociale et à aggraver la misère des pauvres'³³. Ook signaleerde hij het feit dat Baudeau zich naar Polen had begeven om een rijk betaald geestelijk ambt te bekleden terwijl hij beloofde in Frankrijk het brood goedkoop te maken doch het in werkelijkheid duurder deed worden.

Er waren velen die kritiek uitoefenden en de parlementen van Parijs, Rouen en Dijon trachtten de reglementering van de graanhandel te herstellen. Na aanvankelijk verzet ging de koning accoord. Dat gebeurde in 1770, het jaar dat door Weulersse wordt aangemerkt als het einde van de bloeiperiode van de beweging.

Het derde programmapunt 'l'impôt unique et proportionnel sur le revenu des propriétaires' bezorgde de Physiocraten bij velen sympathie; vrij algemeen immers was de afkeer van de macht en de gedragingen der belastingpachters. Tot concrete resultaten leidde echter de activiteit op dat punt niet.

Na 1770 had de beweging wel een deel van haar élan verloren, vooral doordat het publiek oververzadigd was van alle gedoe, maar daarmee was zij nog niet van het toneel verdwenen. Quesnay stierf in 1774 maar Mirabeau bleef zijn werkkraft geven aan de beweging die hem dierbaar was. Baudeau, teruggekeerd uit Polen, stichtte in 1774 met de steun van Turgot die toen net minister

van financiën was geworden, een nieuw Physiocratisch tijdschrift, de 'Nouvelles Ephémérides Économiques ou Bibliothèque raisonnée de l'Histoire et de la Politique', dat zich tot in 1776 staande hield. Na de val van Turgot werd het verboden.

Turgot die een onafhankelijke stelling innam, maar door de Physiocraten graag als een van hen werd aangemerkt, werd, zoals reeds gezegd, in 1774 minister van financiën en nam een reeks van maatregelen die als Physiocratisch werden beschouwd. De ster van de beweging scheen opnieuw te rijzen maar de val van Turgot in 1776 leidde het roemloze einde in.

In 1776 verscheen Adam Smith's 'Wealth of Nations', die de herinnering aan de geschriften der Physiocraten en zelfs die aan de publicaties van Turgot snel deed verbleken. Daarmede was niet alle leven gedood. In 1775 was Baudeau begonnen met het 'Journal de l'Agriculture' als een Physiocratisch tijdschrift nieuw leven in te blazen. Het tijdschrift hield het acht jaar uit; daarentegen moest een poging, in 1788 ondernomen om de 'Nouvelles Ephémérides' opnieuw van de grond te krijgen, na enige nummers worden gestaakt.

Quesnay stierf zoals reeds gezegd in 1774. Mirabeau op 13 juli 1789, de dag voor de bestorming van de Bastille. Zijn levensavond was verduisterd door de schandalen waarin hij werd verwickeld door zijn vrouw, alsook door zijn zoon, degene die een grote rol speelde in de eerste fase van de Franse Revolutie. Du Pont nam deel aan de Eed op de Kaatsbaan en werd lid van de Constituante. Ter onderscheiding van een naamgenoot werd hij er, met een verwijzing naar zijn vaderstad, Du Pont de Nemours genoemd. Scheen aanvankelijk de Franse Revolutie de idealen der Physiocraten te verwezenlijken, aldra echter openbaarde zich een toenemende polarisatie die uitmondde in de terreur van Girondijnen en Jacobijnen. In 1793 achtte Du Pont het geraten om de wijk te nemen naar de Verenigde Staten, in Frankrijk was hem de grond te heet onder de voeten geworden.

3. NADERE BESCHOUWING VAN DE ECONOMISCHE THEORIE DER PHYSIOCRATEN

3.1. *Het begrip produktie*

De cijfermatige benadering van het economisch proces heeft ons geleerd onderscheid te maken tussen produktieplaatsen en consumptiehuishoudingen. Het heeft ons tevens geleerd een onderscheid te maken tussen omzet, produktie en toegevoegde waarde. Omzet is gelijk aan de produktie indien begin- en eindvoorraad van de periode in kwestie aan elkaar gelijk zijn. Produktie en toegevoegde waarde zouden aan elkaar gelijk zijn indien er geen leveringen tussen bedrijven onderling, resp. tussen bedrijven en overheid plaats vonden. Tenslotte hebben wij geleerd om onderscheid te maken tussen bruto en netto toegevoegde waarde, waarbij de afschrijving op duurzame kapitaalgoederen het verschil tussen beide uitmaakt.

De definitie van Boisguillebert, 'la richesse... n'est autre chose que le pouvoir de se procurer l'entretien commode de la vie' is zo ruim dat men daar ook alle dienstbetoon onder zou kunnen vangen. Het ligt echter voor de hand te veronderstellen dat zijn definitie enger bedoeld is: iedereen heeft goederen nodig, sommigen produceren die zelf (en zijn in staat te ruilen met andere producenten), anderen moeten door de producenten onderhouden worden.

Hetzelfde, dunkt ons, moet gezegd worden van Cantillon's definitie: 'la Richesse... n'est autre chose que la nourriture, les commodités et les agréments de la vie'.

De definitie van Boisguillebert en ook die van Cantillon omvatten alle goederen die ruilwaarde hebben, de Physiocraten daarentegen hechtten het predicaat produktie uitsluitend aan de voortbrenging van de landbouw.

Zij volstonden niet met een verbale aanduiding, maar gaven er ook in kwantitatieve zin uitdrukking aan in het 'Tableau Économique'. Bestudeert men de tekst bij dat Tableau, dan ziet men:

- a. dat alleen de produktie van de landbouw wordt berekend;
- b. dat de levering van de 'classe stérile' aan de landbouw niet in mindering wordt gebracht bij de bepaling van de waarde van de produktie; levering tussen ambachtsbedrijven onderling komt niet voor
- c. dat evenmin de kosten van vervanging van de duurzame kapitaalgoederen in mindering worden gebracht
- d. dat geen onderscheid wordt gemaakt tussen het arbeidsinkomen in de landbouw en zulke jaarlijks terugkerende uitgaven als veevoeder, zaaizaad en pootgoed
- e. dat ook geen onderscheid wordt gemaakt tussen enerzijds 'bedrijven' en anderzijds 'verbruikers'
- f. dat in- en uitvoer aan elkaar gelijk zijn, evenals begin- en eindvoorraad.

Onder deze voorwaarden is de landbouwproduktie gelijk aan het bruto nationaal produkt in moderne zin.

Zoals een koe veevoeder omzet in melk, vlees, botten en een huid, zo voltrekt zich ook in de arbeidende mens, of hij nu in de landbouw werkt of in de

'classe stérile' een mechanisch omzettingsproces: voedsel wordt tot arbeidsprestatie, arbeidsprestatie wordt tot voedsel, directelijk of indirectelijk.

De enige personen waarvoor dat niet geldt, de enigen derhalve die vrije keuzedaden kunnen stellen, zijn de grondeigenaars. Zij zijn de enigen die over een vrij inkomen beschikken. Het inkomen van de grondeigenaars valt onder vrije mededinging samen met het 'produit net' dat hun landerijen afwerpen.

Dit produktiebegrip impliceert:

- a. de beloning van arbeid zal zodanig moeten zijn dat hij de vervanging van de arbeidskracht in kwestie veilig stelt, maar ook niet meer dan dat;
- b. er is geen plaats voor een netto-kapitaalinkomen, immers dat is per definitie niet nodig voor de vervanging der opgeofferde kapitaalgoederen, hoe zeer het misschien nodig is om de spaarder bereid te vinden om de investering niet te liquideren.

De afbakening van het begrip landbouw is minder gemakkelijk dan misschien wel lijkt. Horen bosbouw, visserij en mijnbouw daar ook toe? Ja, zegt Quesnay in de eerste alinea van de 'Explication du Tableau Économique', ook daarin het voorbeeld van Cantillon volgend. Moeten de kosten van opslag, dorsen en schonen, en de kosten van verwerking op de boerderij bijv. van melk tot boter en kaas, tot de landbouw gerekend worden of bevindt men zich reeds bij de 'classe stérile'? Quesnay die dit probleem onderkende besliste: alles wat geschiedt tot het moment waarop de zogenaamde eerste hand het landbouwprodukt koopt, behoort tot de landbouw.

3.2. *De produktiefactoren*

Uitdrukkelijker dan Boisguillebert en Cantillon onderscheiden de Physiocraten tussen drie produktiefactoren.

1. *De grond*, die als de enige bron van produktie wordt aangemerkt, hoe zeer ook arbeid en 'avances' nodig zijn om een bepaald produktieniveau te bereiken. De grond is een gegeven in die zin dat het aardoppervlak een gegeven is. Door landaanwinning, drooglegging, ontginning en ontsluiting kan echter het beschikbare landbouwwareaal worden vergroot of verbeterd. De investeringen waarover het hier gaat worden als 'avances foncières' aangeduid. Weliswaar worden zij omwille van het te verwachten gewin ondernomen, maar eenmaal verricht zijn zij onafscheidelijk met de grond zelf verbonden, zij maken geen deel uit van de kapitaalsomloop en het inkomen dat zij afwerpen is een restpost³⁴.

2. *De arbeid*. De hoeveelheid arbeid die aangeboden wordt richt zich naar de vraag die door ondernemers wordt uitgeoefend en die afhankelijk is van de grootte van het fonds der 'avances', m.a.w. van het kapitaal. Het aanbod van arbeid is, op wat langer zicht, volledig elastisch tegen de vervangingswaarde van arbeid, op de wijze zoals door Cantillon reeds werd beschreven.

3. *Het kapitaal*. Naast de 'avances foncières' onderkennen de Physiocraten twee componenten in de totale investering

a. 'les avances annuelles'

b. 'les avances primitives'

Deze twee zijn, in tegenstelling tot de 'avances foncières', onderhevig aan het kapitaal-omloopproces.

Onder de 'avances annuelles' vallen de investeringen die in een jaarcyclus volledig worden omgezet, zoals die in veevoeder, zaaizaad en pootgoed, in lonen en in de kosten van levensonderhoud van de zelfstandige en diens mede-werkende gezinsleden.

Onder de 'avances primitives' vallen vooreerst die investeringen die voor een groot aantal achtereenvolgende productieprocessen dienen, zoals opstallen en werktuigen, en verder die met een kwasi permanent karakter, t.w. de vee-stapel.

Niet alleen de landbouw, ook 'la classe stérile' maakt gebruik van 'avances'. Uiteraard vallen daar de 'avances foncières' buiten beschouwing. In het 'Tableau' wordt gemakshalve aangenomen dat de 'classe stérile' alleen met 'avances annuelles' te maken zou hebben, maar wanneer Quesnay in de 'Explication du Tableau Économique' naast een berekening van de (optimale) Franse produktie ook een schatting maakt van de grootte van het nationale vermogen, en hij daarbij ook het vermogen van de 'classe stérile' inventariseert, dan komt een veel gecompliceerder beeld naar voren. De opsomming behelst namelijk:

1. het fonds aan 'avances annuelles':	£ 0,525 mld
2. idem aan 'avances primitives':	£ 2,— mld
3. de nationale geldvoorraad:	£ 1,— mld
4. woonhuizen:	£ 6,— mld
5. meubilair en inventaris:	£ 3,— mld
6. sieraden, kunstvoorwerpen:	£ 3,— mld
7. schepen en militaire uitrusting:	£ 2,— mld

totaal + £18,— mld

Hiertegenover wordt het totale agrarische vermogen aan landerijen, 'avances primitives' en 'avances annuelles' berekend op $\pm$ £ 40,— miljard, waarvan ruim £ 33,— miljard de waarde der landerijen vertegenwoordigt.

3.3. *Het begrip 'produit net'*

Het 'produit net' is het bedrag dat resteert nadat op de waarde van de jaarlijkse produktie van een landbouwbedrijf, resp. van een akker, de jaarlijkse 'reprises' zijn in mindering gebracht.

De jaarlijkse 'reprises' omvatten

a. de 'avances annuelles'

b. de 'intérêt des avances primitives'.

Deze reprises omvatten al datgene wat noodzakelijkerwijze in het productieproces moet worden teruggevoerd om dat proces rustig voortgang te doen vinden. Onder de 'avances annuelles' moet men naast het reeds genoemde ook opnemen een premie tegen misoogst, hagelschade enz. Onder de 'intérêt des avances primitives' treft men aan de afschrijving op opstallen, werktuigen en inventaris, alsmede een premie voor het geval dat de veestapel door ziekte wordt aangetast. Er hoort geen interest over het geïnvesteerde vermogen toe, evenmin als zulk een rente bestanddeel van het bedrag aan 'avances annuelles' zou uitmaken. Uiteraard behoort de kapitaalrente niet tot de 'reprises', maar in Quesnay's systeem heeft hij ook geen zelfstandig bestaan naast de grondrente als samenstellend deel van het 'produit net'.

Het 'produit net' is derhalve functioneloos in die zin dat het niet nodig is om het aanbod van de produktiefactor waaraan het verbonden is, i.c. de grond, in stand te houden. Niettemin hangt de grootte van het 'produit net' af van de grootte der 'avances' per bedrijf. Het kleine traditionele landbouwbedrijf werpt heel weinig of geen 'produit net' af, bij rationeel geleide grote landbouwbedrijven neemt het 'produit net' toe naarmate er meer kapitaal wordt geïnvesteerd.

Het is duidelijk dat men hier zich bevindt op de drempel van de formulering van een grondrente-theorie: dat bij toename van de kapitaalintensiteit er niets met de grensproduktiviteit van kapitaal gebeurt, is zeker ten aanzien van de landbouw niet vol te houden. Wie erkent dat investeringen die geen rendement beloven niet worden ondernomen, komt ook al spoedig tot het inzicht dat verdere uitbreiding van de factor kapitaal zinloos wordt als de grensproduktiviteit van kapitaal is gedaald tot de interestvoet. Dan is ook de grootte van het residu-inkomen, i.c. de grondrente, bepaald.

Quesnay heeft deze stap nooit gezet; het was aan Turgot om dit element toe te voegen aan de leer der Physiocraten en aldus de eerste grondrentetheorie te formuleren.

De ontkenning van een kapitaalrente is begrijpelijk gezien het Physiocratische productiebegrip; zij is echter verbazingwekkend als men voor ogen houdt dat de Physiocraten juist grote nadruk legden op het belang van ruime investeringen in de landbouw. Te meer moet deze handelwijze bevreemding wekken waar Quesnay zelf in zijn 'Analyse du Tableau Économique' betoogde dat de kapitalen in de landbouw geïnvesteerd aan de pachters ten minste een netto-interest moeten afwerpen die gelijk is aan die 'que l'on paye aux rentiers fainéans'³⁵.

Doordat arbeidsloon geacht wordt de reproductiekosten van arbeid te dekken en niet meer dan dat, en doordat het bestaan van een kapitaalrente wordt ontkend, daardoor blijft het 'produit net' over als het enige uiteindelijke verhaalsobject voor belastingen en als de enige mogelijke bron voor besparingen.

Duidelijk is dat de belastingen nimmer het 'produit net' mogen overtreffen want dat zou betekenen dat men de landbouw zou doen verschrompelen. Het is evenzeer duidelijk dat de grondeigenaars voldoende van hun inkomen moeten overhouden om te kunnen sparen, maar dat er geen zekerheid is dat zij de voorhanden mogelijkheid tot besparing ook benutten.

3.4. *De 'Ordre Naturel'*

De 'Ordre Naturel' is de toestand waarin de samenleving op den duur gaat verkeren wanneer men de 'lois naturelles' naleeft. Die natuurlijke wetten houden in dat de overheid vrij baan moet geven aan het particulier initiatief en niet in het spel van vraag en aanbod mag ingrijpen, tenzij om monopolies te vernietigen, resp. het ontstaan ervan te verijdelen. Alle kleine landbouwbedrijven maken dan plaats voor grote zodat in de 'Ordre Naturel' 'reproduction' en 'revenu des propriétaires' hun maximum bereiken. Uiteraard zijn dan ook het fonds aan 'avances' en de bevolkingsomvang maximaal groot geworden. In de visie van de Physiocraten is de 'Ordre Naturel' niet simpel de evenwichtstoestand die zich in een veronderstelde economische orde zal ontwikkelen, het is een optimale toestand die de samenleving behoort na te streven en te bestendigen. Weulersse wijst er op dat de Physiocraten geen vooruitgangsfilosofie huldigden maar op revolutionaire wijze 'terug' wilden naar een statische maatschappij: 'L'immobilisme social et moral de la Chine fondé sur la sagesse d'un Confucius dont 'depuis vingt-quatre siècles les maximes ont le même succès' était bien leur rêve'; maar, aldus Weulersse, dit gold de rechtsorde; in het economische leven zouden eerst de vele nog braak liggende mogelijkheden welke de aarde bood, moeten worden benut³⁶.

Opgemerkt zij dat de Physiocraten weinig of geen aandacht schonken aan het feit dat de uitstoting van grote aantallen keuterboeren, welke de door hen beoogde ontginning en verdeling van woeste gronden en de totstandkoming van grote landbouwbedrijven zouden teweegbrengen, met ernstige sociale problemen gepaard zou gaan. Zij hadden de geschiedenis van de Engelse 'enclosures' te rade kunnen nemen. In stede daarvan schijnen zij zich tevreden te hebben gesteld met de gedachte dat de door hen voorspelde toename van het 'revenu des propriétaires' tot een zodanige groei van de 'classe stérile' zou leiden dat daarin de uit de landbouw uitgestoten arbeidskrachten gemakkelijk zouden kunnen worden opgevangen.

3.5. *Het marktmechanisme*

De beschouwingen welke men bij Quesnay en de zijnen kan lezen over het functioneren van het marktmechanisme zijn in wezen gelijk aan die van Cantillon. De marktprijs wordt beheerst door de verhouding van vraag en aanbod, de natuurlijke prijs door de reproductiekosten. Wanneer de marktprijs boven de natuurlijke ligt, breidt het aanbod zich uit, in het omgekeerde geval krimpt het in, zodat de marktprijs tendeert naar de natuurlijke. Deze regel geldt zowel voor goederen als voor arbeid. Hij is ook van toepassing op het prijsniveau dat op korte termijn beheerst wordt door geldhoeveelheid en omloopsnelheid (waarbij op- en ontpotting van invloed kunnen zijn), maar dat op langere termijn wordt beheerst door de produktiekosten van geld.

Ten aanzien van de geldrente geldt een overeenkomstige redenering: er is aanleiding om een onderscheid te maken tussen de marktrente en de natuurlijke. De marktrente wordt daarbij niet uitsluitend beheerst door de vraag naar en het aanbod van besparing maar ook door oppotting en ontpotting van geld. De

natuurlijke rente wordt bepaald – evenals bij Petty – door de verhouding van het 'revenu' tot de koopprijs van grond. De grond is de enige factor die werkelijk iets kan voortbrengen. Geld is een 'richesse stérile, qui ne produit rien'. Derhalve kan het geld geen 'revenu' afwerpen anders dan 'par l'achat d'un bien qui la produit'³⁷.

4. NADERE BESCHOUWING VAN HET 'TABLEAU ÉCONOMIQUE'

4.1. *Het karakter van het 'Tableau'*

Het 'Tableau Économique' is een grafische uitbeelding van de geldcirculatie in de 'Ordre Naturel'. Deze circulatie vangt aan bij de betaling van de pacht door de landbouw aan de eigenaars. Hiermede wordt het gehele 'produit net' in één keer overgedragen.

De eigenaars besteden hun 'revenu' eveneens in één keer, en wel in gelijke delen bij de landbouw en bij de 'classe stérile'. Tussen beide bedrijfstakken voltrekt zich op de basis van de van de eigenaars ontvangen gelden een reeks van bestedingsronden, in aflopende omvang.

Het uitgebeelde proces voltrekt zich in één jaarcyclus en is stationnair van aard. In de loop van het jaar reproduceert de landbouw een waarde gelijk aan die van het voorafgaande jaar. Het 'revenu' is dus ook telkenjare gelijk en de restitutie der 'avances' is gewaarborgd.

Verondersteld worden economische vrijheid en volledig vrije mededinging, waardoor de arbeidsinkomens op reproductiekosten berusten en het revenu overeenstemt met het 'produit net'. Voor een netto kapitaalinkomen is geen plaats.

Verondersteld wordt verder dat de handelsbalans in evenwicht is; invoer en uitvoer zijn derhalve aan elkaar gelijk, zij vormen een deel van de activiteit van de 'classe stérile' en worden niet afzonderlijk uitgebeeld.

Het 'Tableau' verantwoordt uitsluitend 'avances annuelles' die in de gedrukte versies van 1758/59 in totaal £ 900 miljoen bedroegen, waarvan £ 600 miljoen in de landbouw, £ 300 miljoen in de 'classe stérile'. Van de aanwezigheid in de landbouw van een bedrag aan 'Intérêt des avances primitives' ad £ 300 miljoen wordt slechts in een voetnoot melding gemaakt.

'On voit dans le Tableau', zegt Quesnay in de aanhef van het 'Extrait des Économies Royales de M. de Sully', 'que dans l'ordre de la circulation régulière de 600 millions de revenu annuel, ces 600 millions s'obtiennent au moyen de 900 millions d'avances annuelles'.

Deze uitspraak levert geen moeilijkheden op maar wanneer men bedenkt dat de 'avances annuelles' door het productieproces gedekt moeten zijn wil er een 'produit net' zijn, dan komt men in moeilijkheden bij het lezen van de voetnoot onder het 'Tableau'. Daar leest men namelijk: 'Reproduit Total... £ 600 de revenu; de plus, les frais annuels de £ 600 et les intérêts des avances primitives du Laboureur, de £ 300 que la terre restitue. Ainsi la reproduction est de £ 1500, compris le revenu de £ 600 qui est la base du calcul'.

Terwijl er in totaal £ 900 miljoen aan 'avances annuelles' wordt geïnvesteerd, worden er slechts £ 600 miljoen aan 'avances annuelles' gereproduceerd, en men gaat zich dan natuurlijk afvragen waar de andere £ 300 miljoen zijn gebleven. De verklaring van dit raadsel schuilt in de woorden 'que la terre restitue'. De 'avances annuelles' van de 'classe stérile' bestaan, zoals wij nog zullen aantonen in de presentatie van het 'Tableau Économique' uit een voorraad eindgoederen. Daarmede begint deze 'classe' namelijk het boekjaar. De eindprodukten in kwestie zijn vervaardigd uit agrarische grondstoffen door arbeiders die door de landbouw werden gevoed. In de loop van het boekjaar wordt bedoelde voorraad verkocht, deels aan de grondeigenaars, deels aan de landbouw en met de opbrengst daarvan koopt de 'classe stérile' agrarische grondstoffen en voedsel, waarmee hij een nieuwe voorraad eindgoederen produceert. Daarmede wordt het lopende boekjaar afgesloten en het nieuwe geopend.

De 'avances annuelles' van de landbouw bestaan voor een deel uit voedsel voor mens en dier, uit zaaizaad en pootgoed, voor een ander deel uit diensten van de 'classe stérile' die daarvoor met landbouwprodukten wordt betaald.

De 'avances annuelles' van de landbouw, als totale som bezien, worden aldus vergolden door de voortbrenging van de aarde, daarentegen worden die van de 'classe stérile' gerestitueerd door de 'circulation', voor de ene helft namelijk in het wederkerige ruilverkeer met de landbouw, voor de andere helft door de besteding door de grondeigenaars van het 'revenu'.

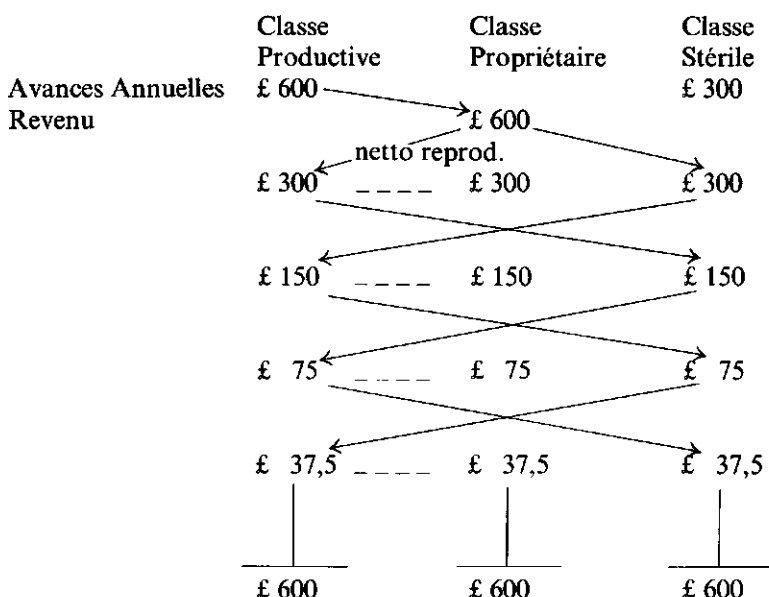
De bedragen welke in het 'Tableau Économique', zoals dat werd gepubliceerd in het 6e deel van 'l'Ami des Hommes' en van 'Philosophie Rurale', werden opgenomen zijn groter dan die van het 'Tableau Économique' van 1758/59, t.w. 'avances annuelles' in de landbouw van £ 2000 miljoen en £ 1000 miljoen daarbuiten, maar de verhoudingen zijn dezelfde. De totale reproductie bedraagt derhalve £ 5000 mln., waarvan £ 2000 mln 'avances annuelles', £ 1000 mln. 'intérêts des avances primitives' en £ 2000 mln 'revenu'.

Het 'Tableau' is niet uitsluitend als een model bedoeld. Quesnay en Mirabeau streefden er naar om met cijfers te werken die ook realiteitswaarde hadden. De verhouding 'revenu = avances annuelles' heet overeen te stemmen met hetgeen op rationele Engelse landbouwbedrijven werd bereikt³⁸. De 'avances primitives', aldus Quesnay, belopen op dergelijke bedrijven ongeveer het vijfvoud van de 'avances annuelles'. Rekent men hiervan 10% voor vervanging dan komen de 'intérêts des avances primitives' uit op een bedrag gelijk aan de helft van de 'avances annuelles'.

Tenslotte moet de aandacht gevestigd worden op het feit dat allen die aan de circulatie deelnemen, hun bestedingen voor de helft verrichten bij de landbouw, voor de andere helft bij de 'classe stérile'. Quesnay was van mening dat wanneer de 'dépenses productives' minder dan de helft van alle uitgaven bedroegen, het nieuwe 'revenu' noodzakelijkerwijze kleiner moest uitvallen dan het voorafgegane.

4.2. Weergave van het 'Tableau Économique'

Het 'Tableau Économique' dat de evenwichtstoestand weergeeft, ziet er aldus uit:

De pachters betalen aan het begin van het boekjaar £ 600 mln aan pacht en blijken vervolgens in staat om boven wat zij aan 'reprises' nodig hebben nog eens £ 600 mln aan landbouwprodukten te verkopen. Dat is alleen mogelijk als zij, als de oogst is binnengehaald en nog niet verkocht, reeds beschikken over £ 600 mln aan kasmiddelen. Deze vormen in de presentatie van het 'Tableau' de gehele maatschappelijke geldvoorraad. De bestedingen van de grondeigenaars beginnen pas na de pachtbetaling, in één bestedingsronde zijn deze lieden dan weer al hun geld kwijt en de 'classe stérile' verwerft haar kasmiddelen door een verkoop van goederen ad £ 300 mln. Zij beschikte dus aanvankelijk evenmin over kasmiddelen als de grondeigenaars.

De landbouw verkoopt in eerste ronde voor £ 300 mln aan de grondeigenaars, en investeert dat bedrag onmiddellijk in het nieuwe productieproces. Zou men een exploitatierekening van de landbouw opzetten, dan zou men die onmiddellijk belasten met deze £ 300 miljoen. In de 'Ordre naturel' weet men dat deze investering niet alleen gedekt zal zijn door de toekomstige oogst maar dat bovendien een nettobedrag, het 'revenu', door de toekomstige oogst zal worden opgeleverd, en wel een bedrag gelijk aan dat wat in het nu aangevangen productieproces wordt geïnvesteerd. De eerste kolom nu van het 'Tableau' geeft het bedrag weer waarmee de exploitatierekening wordt belast, de tweede het bedrag aan 'revenu' dat uit bedoelde investering aan het einde van het oogstjaar beschikbaar komt.

Van het bedrag ad £ 300 miljoen dat op de bovenomschreven wijze in de landbouw wordt geïnvesteerd bestaat de helft, £ 150 miljoen, uit aankopen bij de 'classe stérile'. Deze 'classe' besteedt van het binnenkomende bedrag de helft bij de landbouw. Dat heeft hij ook reeds gedaan met het bedrag dat hij van de eigenaars inde. Ook de landbouw besteedt in iedere ronde de helft bij de andere classe. Bij de landbouw komen aldus successievelijk £ 300, £ 150, £ 75, £ 37,5 ... enz. miljoen binnen die telkens in het productieproces worden geïnvesteerd. De debetzijde van de exploitatierekening stijgt derhalve met deze bedragen tot een totaal van £ 600 miljoen is bereikt. Aan het einde van het boekjaar debiteert men ook nog eens £ 300 miljoen aan 'intérêts des avances primitives', aan de creditzijde verschijnt de waarde van de oogst, zijnde £ 1500 miljoen, en het saldo, d.w.z. het 'revenu' bedraagt dan uiteraard £ 600 miljoen.

Terwijl de exploitatierekening van de landbouw successievelijk wordt belast met de bedragen die in de eerste kolom van het 'Tableau' opgenomen zijn, laat de tweede kolom de aanwas zien van het aan het einde van het oogstjaar beschikbaar komende 'revenu'.

De 'classe stérile' brengt per definitie geen 'revenu' voort.

Aan het einde van het oogstjaar heeft de landbouw zijn productiekringloop voltooid; ook zou de geldomloop voltooid moeten zijn, d.w.z. het jaar zou moeten afsluiten met een kasvoorraad gelijk aan die waarmee het voorafgaande oogstjaar afsluit, t.w. £ 600 miljoen.

Het 'Tableau' echter vertoont op dit punt een merkwaardig manco en komt daardoor zijn belofte, de uitbeelding te zijn van het circulatieproces in een stationnaire toestand, niet na.

De landbouw blijkt namelijk £ 600 miljoen aan kasmiddelen te ontvangen maar houdt daarvan slechts de helft in kas. Dus sluit het jaar, als men moet afgaan op het 'Tableau', met een kasvoorraad van £ 300 miljoen waartegenover een onverkochte goederenvoorraad staat van £ 300 miljoen.

Afgezien immers van de £ 300 miljoen aan 'intérêts des avances primitives' die niet in het 'Tableau' zijn verwerkt, bedraagt de 'reproduction' £ 1200 miljoen. Er wordt echter in totaal slechts aan landbouwprodukten afgenomen £ 300 miljoen door de grondeigenaars, £ 300 miljoen door de 'classe stérile' en £ 300 miljoen door de landbouw zelf, dus blijft de landbouw zitten met een onverkochte voorraad van £ 300 miljoen.

Bezien wij nu het gebeuren in de 'classe stérile'. Het boekjaar begint er met een voorraad goederen die onmiddellijk wordt verkocht, waardoor de maatschappelijke geldvoorraad voor de helft bij de 'classe stérile' belandt. Het jaar moet, uiteraard, afsluiten met een goederenvoorraad gelijk aan die waarmee het voorafgaande jaar werd afgesloten.

Wat gebeurt er nu tijdens het boekjaar? De ambachtslieden, een term die Quesnay in dit verband gebruikt, besteden van het bedrag van £ 300 mln, dat door de verkoop van de beginvoorraad werd ontvangen, de helft oftewel

£ 150 mln 'en achats de productions pour la subsistance, pour les matières premières des ouvrages et pour le commerce extérieur' zo lezen wij in de 'Explication'. De andere helft 'est partagée pour l'entretien et pour la restitution des avances, à la classe même des dépenses stériles'³⁹.

Hier is Quesnay het spoor bijster want onder deze 'avances annuelles' verschijnen opnieuw 'les achats de matière première d'ouvrages de main d'oeuvre' die ook reeds bij de besteding van de eerste helft is vermeld. Belangrijker is echter dat in de presentatie van het 'Tableau' de ontvangsten van de 'classe stérile' £ 600 mln bedragen en haar bestedingen bij de landbouw slechts £ 300 mln.

Dat zou betekenen dat de 'classe stérile' het jaar begon met een kasvoorraad = nul en een voorraad goederen van £ 300 miljoen, en het jaar afsloot met een kasvoorraad = £ 300 miljoen en een voorraad goederen = nul.

Dit is eenvoudig het spiegelbeeld van wat wij reeds bij de landbouw zagen, en betekent alleen maar dat het Tableau een manco bevat. Dat feit bleef natuurlijk niet onopgemerkt en in het zevende hoofdstuk van 'Philosophie Rurale', dat naar men aanneemt van Quesnay's hand stamt, werd het ook erkend. Aldaar werd gesteld dat de ontbrekende £ 300 miljoen een niet uitgebeelde aankoop van grondstoffen bij de landbouw uitmaakten en dat de wel uitgebeelde levering ad £ 300 mln de wederwaarde vormde van de besteding van het 'salaire' van de 'classe stérile'.

Deze erkenning had echter geen gevolgen voor de grafische uitbeelding van het proces: het 'Tableau Économique' in 'Philosophie Rurale' opgenomen vertoont dezelfde opzet en dezelfde tekortkomingen als dat van 1758/59.

Het 'Tableau Économique' beeldt, zoals men zal begrijpen, niet slechts de geldcirculatie uit maar tevens datgene wat Quesnay als de zin van het economische proces beschouwde: de bestendige regeneratie van het 'revenu', onder invloed van de ongestoorde afloop van de geldomloop. Evenals bij Cantillon, begint in Quesnay's 'Tableau Économique' de geldomloop bij de pachtbetaling zoals hij daarin ook zijn voltooiing vindt. Voor de wedergeboorte van een gelijkblijvend revenu is nodig dat de circulatie ongestoord voortgang heeft. Men bedenke, dat Quesnay in zijn *Maximes*, samengebundeld als 'Extrait des Economies Royales de M. de Sully', waarschuwt tegen 'des épargnes stériles' waaraan grondeigenaren en andere welgestelden zich uit vrees zouden kunnen overgeven, besparingen 'qui retrancheroient de la circulation et de la distribution une partie de leurs revenus ou de leurs gains'⁴⁰. Deze zorg werd later door Turgot als ongemotiveerd van de hand gewezen: niemand spaart geld om het op te potten.

Een ander en veel intrigerender element is de opvatting die bij Quesnay wordt aangetroffen dat het 'revenu' gelijk moet zijn aan de 'avances annuelles de la classe productive' wil de stationnaire toestand behouden blijven. Hoe kan, zo vraagt men zich af, de grootte van het 'revenu' daartoe een voorwaarde zijn als het gelijk is aan het 'produit net'. Het 'produit net' vormt immers dat

bedrag dat overblijft nadat de onveranderde voortgang van het productieproces is veilig gesteld.

Dit dilemma laat zich niet oplossen. Het is anderzijds onbevredigend om aan te nemen dat Quesnay aan een veronderstelde feitelijke verhouding, zoals die in moderne Engelse landbouwbedrijven geacht werd te bestaan, onbewust een normatief karakter heeft gegeven.

Laten wij niettemin een poging doen om toch een verklaring te geven, een verklaring die wel van toepassing is op de zig-zag-figuur van het 'Tableau Économique' maar niet op de 'Formule' die Quesnay opnam in zijn artikel 'Analyse du Tableau Économique'.

In het 'Tableau Économique' circuleert een maatschappelijke geldvoorraad die gelijk is aan de grootte van het 'revenu'⁴¹. De totale 'reproduction' is gelijk aan $2\frac{1}{2} \times$ het 'revenu', de totale omzet omvat naast de 'reproduction' bovendien de 'circulation' van de 'classe stérile', die eveneens gelijk is aan het 'revenu'. Dus is de maatschappelijke omzet gelijk aan $3\frac{1}{2} \times$ de waarde van het 'revenu' en is de omloopsnelheid van het geld gelijk aan $3\frac{1}{2}$.

Aangenomen dat een hogere omloopsnelheid niet mogelijk zou zijn, zou men de stelling kunnen verdedigen dat het 'revenu' gelijk moet zijn aan de 'avances annuelles' van de landbouw wil er evenwicht heersen. Het valt echter niet in te zien waarom de pacht niet halfjaarlijks dan wel kwartaalsgewijze zou kunnen worden voldaan. Onze verklaring is derhalve gekunsteld.

Nog een andere voorwaarde voor het stationnaire karakter van de kringloop wordt door Quesnay aangevoerd, namelijk dat de helft van alle bestedingen van produktieve aard moeten zijn, d.w.z. zich op de landbouw moeten richten⁴². De redenering is dat wanneer bij de landbouw minder dan de helft van het 'revenu' terugkeert, ook minder in het lopende productieproces wordt geïnvesteerd en er dus ook een geringer 'revenu' ontstaat.

Een verandering van ruilvoet onder invloed van vraagverschuivingen past niet in het Physiocratische model, derhalve zou bedoelde vraagverschuiving gepaard moeten gaan met aanpassingen in omvang en spreiding van de bevolking bij behoud van de bestaande prijsverhoudingen.

Quesnay's theorie nu introduceert slechts één verandering: het 'revenu' wordt voortaan voor meer dan de helft besteed bij de 'classe stérile', maar waarom zou het bij deze ene verandering blijven? Als de eigenaars nu eens minder paarden gaan houden maar meer opdrachten gaan geven aan ambachtslieden, kan dan niet de vraag naar landbouwprodukten gelijk blijven?

4.3. *Analyse du Tableau Économique*

Quesnay's in 1766 geschreven en gepubliceerde artikel dat onder de titel 'Analyse du Tableau Économique' in Du Pont's bundel 'Physiocratie' werd opgenomen, geeft ogenschijnlijk slechts een verbeterde editie van de eerdere Tableaux, maar blijkt bij nadere beschouwing er fundamenteel van te verschillen.

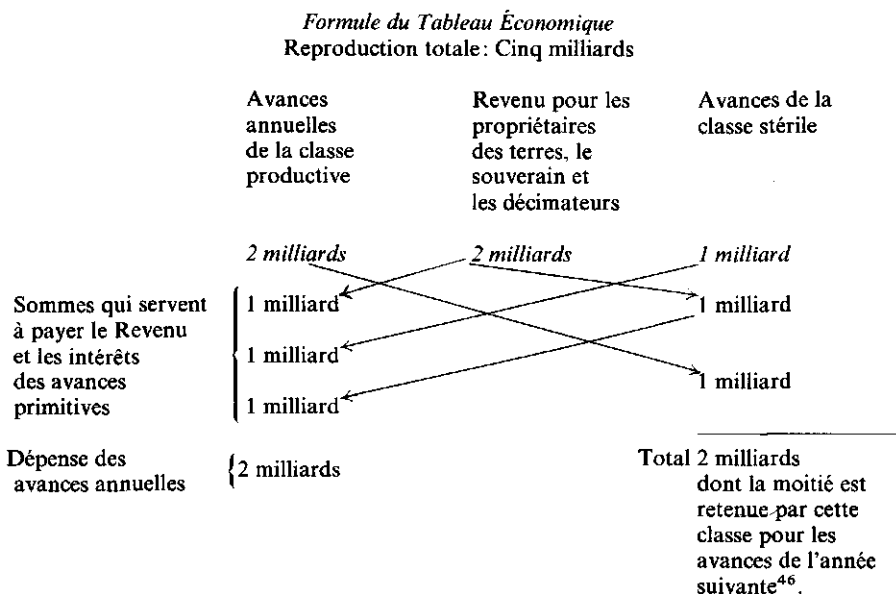
De verbetering die de 'Analyse' aanbrengt bestaat in de introductie van de 'intérêts des avances primitives', alsook in die van de vervangende aankopen door de 'classe stérile', waardoor de eerder gesignaleerde onevenwichtigheid wordt vermeden.

De fundamentele verandering die aangebracht wordt is het laten vervallen van de zig-zag, waarmee de gedachte van een (dalende) reeks van betalingsronden geheel van het toneel verdwijnt. Wat overblijft is de verantwoording van de jaarsom aan transacties tussen de beide bedrijfstakken, de 'classe productive' en de 'classe stérile', en tussen deze beide en de 'classe des propriétaires'.

In overeenstemming hiermede is de veranderde kijk op de functie van het geld. Niet langer is het reproductieproces en het geldverkeer in één beeld verweven. De benodigde geldvoorraad is niet langer vanzelfsprekend gelijk aan het 'revenu'. Quesnay roert dit aspect aan in een voetnoot waarin hij zegt 'cette somme d'argent peut être supposée plus ou moins grande dans sa totalité et la circulation plus ou moins rapide: car la rapidité de la circulation d'argent peut suppléer en grande partie à la quantité de la masse d'argent'⁴³.

Ook blijkt Quesnay zich er in dit artikel van bewust te zijn dat het kredietwezen een verminderde behoefte aan kasmiddelen te weeg brengt. Een rijk land, waar het kredietwezen wel ontwikkeld is, kan daardoor met een geringere geldvoorraad volstaan dan een waar het kredietwezen nog in zijn kinderschoenen staat⁴⁴.

De grafische voorstelling van het economisch proces heet in dat artikel 'Formule du Tableau Économique' en ziet er als volgt uit⁴⁵:

De dalende lijnen geven de bewegingen weer van de betalingen: de ontvangende partij bevindt zich aan het onderinde van de schuine lijn. Dat is ook zo in het oorspronkelijke 'Tableau Économique' maar daarmee houdt de gelijkenis op.

De eerste kolom verantwoordt de herkomst van de bedragen die bij de landbouw binnen komen, resp. de bestemming van die welke door de landbouw worden betaald. Neemt men daarbij in aanmerking dat het 'revenu' dat in de tweede kolom is vermeld ook door de landbouw wordt uitbetaald, dan is een en ander in de volgende grootboekrekening Kas uit te drukken:

Kas van de Landbouw

a. levering voedsel aan grondeigenaars	£ 1000	e. besteding bij classe stérile	£ 1000
b. levering grondstoffen aan classe stérile	£ 1000		
c. levering voedsel aan classe stérile	£ 1000		
d. ontvangen van landbouw	£ 2000	f. betaald aan landbouw	£ 2000
		g. pacht	£ 2000
	£ 5000		£ 5000

De bedragen d en f heffen elkaar op; de betreffende transacties kunnen ook in natura zijn voltrokken. Dat is wellicht de reden waarom Quesnay meende bepaalde sommen te moeten bestempelen als bestemd voor bepaalde doeleinden: om de 'classe stérile' te kunnen betalen alsmede de pacht moet de landbouw over geld beschikken; dat nu vloeit hem toe via het marktverkeer.

Opgemerkt zij dat de grootboekrekening Kas van de Landbouw zoals wij hem opmaakten wel in evenwicht is maar dat hij niet laat zien hoe eventuele liquiditeitsmoeilijkheden worden opgelost. Alle transacties van de 'Formule' zouden met een clearing aan het einde van het jaar kunnen worden verrekend, maar zo ver gaat Quesnay niet. Het is daarmee ook niet duidelijk wat het boekhoudkundige karakter van de post 'avances' is. Is het een Pro Memorie post om aan te geven hoe het revenu is verkregen, zo ja, hoe moet men dan verstaan dat de investering van verleden jaar in het lopende jaar aanleiding geeft tot aankopen en betalingen bij de 'classe stérile'?

De suggestieve uitbeelding die in het oorspronkelijke 'Tableau' besloten lag van de opbouw gedurende het jaar in een aflopende reeks van de totale investering in het agrarisch productieproces en van de daarmee gelijke tred houdende opbouw van het aan het einde van het jaar beschikbaar komende 'revenu', ontbreekt in de 'Formule' ten ene male.

De kasrekening van de 'classe stérile' blijkt in evenwicht te zijn, maar ook hier moet men zich afvragen wat men zich moet voorstellen bij het lijntje dat van de 'avances annuelles' van deze classe neerdaalt naar de landbouw. Evenzo vraagt men zich af wat Quesnay zich voorstelde toen hij aan het einde van de derde kolom de notitie maakte dat van het totaal van deze kolom ad £ 2 miljard

de helft wordt gereserveerd voor de 'avances annuelles' van het volgende jaar. Deze totaaltelling verantwoordt immers slechts de totaliteit van alle verkopen en zegt niets over de eindvoorraad van kas of van goederen.

De 'Formule' gaat mank aan een ontbreken van inzicht in het verschil tussen voorraad- en stroomgrootheden. Had de 'docteur' enige notie gehad van de kunst van het boekhouden, die in de 18e eeuw toch reeds een behoorlijk peil had bereikt, hij zou zich voor deze fout hebben kunnen behoeden. Dat is te meer te betreuren omdat de door Quesnay beproefde aanzet tot een kwantitatieve analyse van het economisch proces vroegtijdig is verzand en voor geruime tijd is opzij geschoven door een verbale presentatie.

Het 'Tableau Économique' werd door de uitbundige Mirabeau bejubeld als de derde grote uitvinding waarop de menselijke samenleving berust, namelijk als derde na die van de schrift en die van het geld. Deze loftuiting, dat is duidelijk, was ongegrond.

Weliswaar proeft men in het 'Tableau' een voorsmaak van het systeem van nationale rekeningen enerzijds en van een economisch model anderzijds, zoals wij die nu kennen, maar de theoretische conceptie waarop het stoelde was ondeugdelijk. Het gaf daardoor ook niet de stoot tot de ontwikkeling van nationale rekeningen en economische modellen die men vanuit de optiek van het heden er in voorvoelt. Het wekte verwachtingen die het niet kon vervullen, namelijk dienstig te zijn ter voorspelling van de resultaten van beleidsmaatregelen. Het stelde dan ook diegenen teleur die het tot dat doel wilden hanteren. Daardoor was het als een boom die wel bloeide maar geen vruchten droeg, als een ontvanging die tot een misgeboorte leidde.

6. TURGOT

1. TURGOT EN DE PHYSIOCRATEN

Turgot die wij in het onderhavige hoofdstuk zullen bespreken en die wij reeds ontmoetten als leerling van Gournay, werd door de Physiocraten bejubeld en tevens met reserve bekeken. Zij bejubelden hem waar hij maatschappelijke hervormingen trachtte te bewerkstelligen die de Physiocraten graag als ontsproten aan hun ideeën voorstelden; met reserve bekeken zij Turgot waar deze zich – bij voortduring – onafhankelijk en kritisch opstelde tegenover de ideeën en theorieën van Quesnay en tegenover de slaafse houding van zijn volgelingen.

Volgens Mirabeau zou Turgot zich op zekere dag uitdrukkelijk van de Physiocraten hebben gedistancieerd toen hij Du Pont toevoegde: 'Je ne suis point encyclopédiste car je crois en Dieu, je ne suis point économiste car je ne voudrais pas de roi'¹.

Dergelijke anekdotes zijn instructief, voor hun waarheidsgehalte kan men echter niet instaan. Bovendien ontbreekt een datering die voor het inzicht in een eventuele ontwikkeling van opvatting noodzakelijk is. Anders is het gesteld met geschriften van Turgot's hand die bewaard zijn gebleven en door de nauwgezette arbeid van G. Schelle in de jaren rond de eerste wereldoorlog in druk verschenen en aldus algemeen toegankelijk zijn geworden². Laten wij hieruit enige grepen doen:

Op 20 februari 1766 schreef Turgot aan zijn vriend Du Pont dat hij voornemens was een kritiek te schrijven op de 'Observations sur l'interêt de l'argent', een artikel dat Quesnay onder het pseudoniem Nisaque had gepubliceerd in het januarinumnummer van het 'Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances'. Quesnay had hierin betoogd dat de rentevoet voor geldleningen aan een wettelijk maximum gebonden moest zijn, een opvatting die Turgot ten ene male verwierp. Kritiek op 'de Meester' gold onder de Physiocraten als heiligschennis, maar Turgot merkte koeltjes op: 'Amicus Plato... magis amica veritas', vrij te vertalen als: Plato, d.w.z. Quesnay, is mij dierbaar maar de waarheid nog veel meer³.

Toen Du Pont in 1767 zijn 'Physiocratie' publiceerde en Turgot een exemplaar deed toekomen, schreef laatstgenoemde nogal bezwaren te hebben tegen deze bundel, als te weinig representatief voor het geheel van de Physiocratische gedachtenwereld, te weinig ook getuigend van eigen inzichten van Du Pont; de analyse achtte Turgot 'ni complète, ni exact'. En wat Du Pont's opstelling tegenover Quesnay betrof 'cela tient un peu à l'asservissement aux idées du Maître'⁴.

In 1771 – Weulersse vestigde er in een studie die in 1959 werd gepubliceerd reeds de aandacht op – wierp hij Du Pont en zijn partijgenoten, 'les économistes' een serviele houding ten opzichte van Quesnay voor de voeten: 'Vous voulez

tous que Quesnay ait tout dit, (et) vous vous défendez de traiter d'une foule de choses dont il n'a pas parlé'⁵.

Niettemin voelde Turgot zich verwant aan Quesnay en de zijnen. In een brief d.d. 25 september 1767 aan Du Pont verzocht hij hem zijn groeten over te brengen aan de 'docteur' en aan alle 'économistes' want 'quoi que je ne sois d'aucune secte, ce serait celle là que je voudrais choisir si je ne prenais une'⁶.

Turgot kon niet en meende ook niet te behoeven te kiezen, want hij beschouwde zich als de leerling zowel van Gournay als van Quesnay, die hoewel de ene vanuit de handel en de andere vanuit de landbouw begon te denken, beide toch in alle *praktische* aangelegenheden tot dezelfde conclusies waren gekomen⁷, aangezien zij beiden zich baseerden op het beginsel van de concurrentie en van de economische vrijheid.

In economisch-politieke zin stond Turgot ten volle aan de kant van de Physiocraten. Ondanks de ervaring opgedaan in Limousin in 1769/70 tijdens de aldaar heersende hongersnood, ondanks het feit dat hij toen wel had getracht met invoerprijs de nood te lenigen, nam hij in de jaren begin zeventig een extreem liberaal standpunt in. Hij getuigde daarvan in brieven aan abbé Terray die toen de verantwoordelijke minister was en aan Josiah Tucker. Uit een brief d.d. 10 december 1773 aan laatstgenoemde citeren wij: 'Mes principes sur cette matière sont, *liberté indéfinie* d'importer, sans distinction de bâtiments de telle ou telle nation et sans aucuns droits d'entrée; liberté pareillement indéfinie d'exporter sur toute sorte de bâtiments, sans aucuns droits de sortie et sans aucune limitation, *même dans les temps de disette*; liberté dans l'intérieur de vendre à qui l'on veut, quand et où l'on veut, sans être assujetti à porter au marché public, et sans que qui que ce soit se mêle de fixer les prix des grains ou du pain'⁸.

In de controverse door Galiani in zijn 'Dialogues sur le Commerce des Blés' (1770) omschreven als de tegenstelling tussen de landbouw als object van staats-raison dan wel als object van commercie, stond Turgot ondubbelzinnig aan de kant van de Physiocraten. Evenzo deelde hij hun inzichten ten aanzien van de 'impôt unique'; ook voor wat de vrijheid van bedrijfsuitoefening aangaat voor handel, ambacht en nijverheid was er geen principiële verschil van mening.

Wat Turgot in Du Pont, Baudeau en anderen hinderde was hun kritiekloze opstelling ten opzichte van Quesnay, hun sektegeest en hun grenzeloze naïviteit, zoals bij Du Pont tot uiting kwam in diens verheerlijking van Joseph II, keizer van Oostenrijk in wie Turgot een gevaar voor de vrede zag⁹. Onder deze irritatie ging echter een fundamenteel verschil van visie op het economisch gebeuren schuil. De kloof tussen Turgot en de Physiocraten ligt namelijk niet op het economisch-politieke terrein, ook niet in wezen op het vlak van intermenselijke betrekkingen, maar op dat van de pure wetenschap.

In een brief van 9 december 1766 schreef Turgot aan Du Pont dat hij 'Questions pour deux Chinois' had geschreven, dat hij deze had doen voorafgaan 'par une espèce d'esquisse de l'analyse des travaux de la société et de la distribution des richesses'. Turgot kondigde hier in feite zijn 'Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses' aan, die pas in 1769/70 werden ge-

publiceerd en die het hart vormen van de wetenschappelijke arbeid die hij in 1766/67 verrichtte. Deze arbeid bleek achteraf allerm minst een slaafse navolging van Quesnay te zijn maar juist een doorbreking te vormen van het systeem van het 'Tableau Économique'. Turgot baande daarmee de weg voor Adam Smith.

In bovenbedoelde brief evenwel bagatelliseerde Turgot zijn werk als slechts 'un canvas', een schets die nadere uitwerking behoeft en – wat meer is – als een studie die slechts ogenschijnlijk van Quesnay's theorie afweek:

'Je n'y ai point d'algèbre et il n'y a du Tableau Économique que la partie métaphysique; encore ai-je laissé bien des questions à l'écart qu'il faudrait traiter pour rendre l'ouvrage complet, mais j'ai traité assez à fond ce qui concerne la formation et la marche des capitaux, l'intérêt de l'argent etc: c'est un canvas'¹⁰.

In Quesnay's theorie stond de 'reproduction du revenu' centraal, Turgot daarentegen stelde de kapitaalsomloop in het midden van de theorie. Bij hem is er niet langer sprake van slechts één inkomen dat resteert nadat de reproductie is veiliggesteld, maar twee, namelijk de grondrente en de kapitaalrente. De besteding van beide is bij hem een vrije zaak; als zij maar besteed worden, hetgeen te verwachten is, zal het evenwicht tussen vraag naar en aanbod van productievermogen behouden blijven. In tegenstelling tot de kapitaalrente die een voorwaarde vormt voor de grootte van de factor kapitaal is de grondrente een louter restinkomen. Met deze theorie vernietigde Turgot het Physiocratisch model van het economisch proces. Of hij zich dat ooit ten volle bewust is geweest, valt te betwijfelen.

Turgot beschikte over een te grote bestuurservaring om zich altijd op zijn gemak te voelen in de dogmatische opstelling der Physiocraten. In de brieven die hij in 1766 aan Du Pont zond, komt dit feit, ondanks alle vriendschapsbetuigen aan Du Pont en de overige 'économistes', en ondanks alle eerbetoen aan Quesnay, die hij nu eens de 'docteur', dan weer 'le patriarch' noemt, overduidelijk naar voren. Du Pont bijv. had zich in zijn kanttekeningen bij hem onwelgevallige artikelen in het 'Journal de l'agriculture' op principiële gronden verzet tegen de gedachte dat de welvaart van Frankrijk gediend zou zijn met de introductie van Engelse 'know how'. De vrije handel zou immers een optimale arbeidsverdeling internationaal bewerkstelligen en niemand behoorde daarin tussen beide te treden. Turgot betoogde daarentegen dat wie stelt dat een industrie die in een staat niet voorkomt daar ook niet voordelig werkzaam zou kunnen zijn, geen oog heeft voor de mate waarin mensen geleid worden door onwetendheid en sleur. Lichte aandrang, 'de légèrs secours', mits tijdelijk van aard en goed gericht, zijn daarom echt wel te verdedigen. Het is derhalve een goede zaak, aldus Turgot, dat de Franse regering een techniek die Engeland had ontwikkeld en waaraan het veel welvaart dankte, bij voorbeeld het weven van kousen, in Frankrijk introduceerde en algemene bekendheid trachtte te geven: 'le gouvernement fait très bien d'accélérer les progrès de la lumière et de protéger ceux qui inventent et ceux qui répondent les inventions des autres nations'¹¹.

Er is aanleiding om enig onderscheid te maken tussen Turgot, de theoreticus die zich bij tijd en wijle tot boude uitspraken liet verleiden en Turgot, de bestuurder en raadgever die relativeerde en nuanceerde. Een typisch voorbeeld vindt men in de passage, in de laatste paragraaf van de 'Réflexions' (1766), waarin hij stelt dat besparingen weliswaar in geld tot stand komen maar 'sur le champ' worden geïnvesteerd, althans voor zo ver zij aan ondernemers toebehoren. Aldus werd de stelling geadstrueerd dat iedere besparing onmiddellijk in de kringloop terugkeert en derhalve nimmer een bron van verstoring van het algemene evenwicht kan vormen. In zijn bovenbedoelde brief aan Du Pont d.d. 20 februari 1766 schreef Turgot echter 'je sais bien que tous les achats et les ventes sont toujours au pair à la longue; mais prenez y garde, cette proposition évidente dans le principe est susceptible dans le fait de limitations. Tout tend au niveau, mais rien n'y est, pas même la mer'.

Turgot's bestuurservaring treedt ook naar voren in zijn briefwisseling met Hume over het probleem van de indirecte tegenover de directe belastingen. De bestaande belastingwetgeving, zo betoogde Turgot, is de vrucht van een aantal weinig doordachte beslissingen. Regeringen zijn slechts uit op twee zaken 'soumission et argent' en het is de weg van de minste weerstand die regeringen de indirecte belastingen deed verkiezen boven de directe. Ook als men een meer doordachte fiskale theorie ontwikkelt waarin het afwentelingsmechanisme een ruime plaats krijgt, moet men zich niet voorstellen dat de praktijk zich onmiddellijk aan het wetenschappelijk oordeel zal conformeren. Ook al ziet men in dat het bestaande systeem rampzalig is, dan nog zal het heel wat moeite en tijd kosten 'à déranger une machine toute montée et à en substituer une autre'¹².

In de vergaderzaal van de Senaat van de Franse Republiek zoals die sedert het midden van de vorige eeuw is ingericht, staan, achter de zetel van de voorzitter in een halve cirkel een zevental meer dan manshoge standbeelden opgesteld van personen die in de 17e en 18e eeuw hun stempel hebben gedrukt op het staatkundige leven van Frankrijk. Colbert staat in het midden, een van de andere zes is Turgot. Als geleerde moet Turgot ongetwijfeld hoog worden aangeslagen maar de meeste van zijn geschriften werden slechts in een kleine kring bekend, daarentegen trok zijn optreden als intendant van Limoges maar nog veel meer zijn activiteit als minister van Financiën in brede kring de aandacht. Het is dan ook vooral als staatsman met verlichte ideeën, als praktisch en gematigd hervormer dat hij in de geschiedenis van Frankrijk een grote plaats inneemt. Diegenen die de gang van de geschiedenis als een onafwendbaar gebeuren afschilderen willen hem nogal eens zien als een wegbereider van de Franse Revolutie.

Hoe men daarover ook wil oordelen, vast staat dat Turgot in het volle leven heeft gestaan en de geschiedenis van Frankrijk heeft beïnvloed, niet slechts zoals de 'stuurlieden aan de wal' de Physiocraten, maar doordat hij belangrijke bestuursfuncties vervulde en daaraan een eigen inhoud gaf. Dat een verlegen Schot, die zijn dagen bij voorkeur sleet in het kleinsteedse Kirkaldy, een man

die nimmer een actieve rol vervulde in het maatschappelijk leven, voor een belangrijk deel op de basis van Turgot's ideeën een vermaardheid kon verwerven waardoor hij in veler ogen tot de vader van de economische wetenschap werd terwijl Turgot's naam door velen werd vergeten, vormt een wrange ironie van de geschiedenis.

2. JEUGD EN JONGELINGSJAREN VAN TURGOT (1727-1751)

Anne Robert Jacques Turgot werd in 1727 te Parijs geboren uit een regenten-familie van Normandische oorsprong. Zijn vader Michel-Etienne Turgot bekleedde er het ambt van 'Prévot des Marchands' van 1719-1740, in welke hoedanigheid hij grote verdiensten verwierf door zorg te dragen voor verbreding van de Seinekaden, het slopen van een tweetal hinderlijke stadspoorten en het bouwen van een bewonderenswaardig rioleringsysteem. Schelle stelt dat hij, was de stad door het financiële avontuur van John Law niet zo berooid geweest, wellicht de Haussmann van de 18e eeuw was geworden¹³.

Anne R. J. Turgot, die wij voortaan als Turgot zullen aanduiden, was het derde van een gezin van 4 kinderen. Als derde en jongste zoon had hij slechts een geringe erfenis te verwachten en gaf deswege gevolg aan de wens van zijn ouders dat hij zou intreden in een seminarie en priester zou worden, zoals dat destijds in Franse adellijke families gebruikelijk was. Als priester zou hij immers in aanmerking komen voor lucratieve kerkelijke ambten.

In 1748 werd hij ingeschreven als leerling van het seminarie van St. Sulpice en een jaar later reeds werd hij toegelaten tot de theologische faculteit van de Sorbonne, alwaar hij een groot aantal personen leerde kennen die in latere jaren in Frankrijk als bestuurder of publicist op de voorgrond traden. Een van hen was Abbé Morellet, die wij in voorafgaande hoofdstukken reeds hebben ontmoet.

Tijdens zijn verblijf aan de Sorbonne werd Turgot geattendeerd op een prijsvraag in 1748 door de Académie van Soissons uitgeschreven: 'Sur les causes des progrès et de la décadence du goût dans les sciences et les arts'. Men zal zich herinneren dat ongeveer tegelijkertijd de Académie de Dijon voor het jaar 1750 een prijsvraag uitschreef over de vraag 'Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les mœurs', waaraan J. J. Rousseau met zo veel succes deelnam. Beide prijsvragen hadden ten doel om een rationalistisch gefundeerde algemene geschiedenis te doen schrijven die de plaats zou kunnen gaan innemen van de nogal veel gebruikte 'Histoire Universelle' van Bossuet, die in de geschiedenis de alom aanwezige zichtbare hand van God bespeurde.

Schelle, die in het biografische gedeelte van deel I van zijn 'Oeuvres de Turgot', blz. 30-33, hierover mededelingen doet, vertelt dat Turgot een opstel schreef onder de titel 'Recherches sur les causes des progrès et de la décadence des sciences et des arts', met als suggestieve ondertitel 'Réflexions sur l'histoire du progrès humain'. Dit opstel diende tot grondslag voor een 'Discours' dat Turgot op 11 december 1750 hield en dat in tegenstelling tot een eerder louter

traditioneel religieus 'discours' dat hij op 3 juli 1750 had gehouden, een rationalistische 'filosofische' geest ademde. In dit tweede discours schetste Turgot 'le tableau philosophique du progrès humain'. Het werd later door Du Pont in zijn 'Oeuvres de Turgot' gepubliceerd maar circuleerde in 1750–51 in gedrukte vorm, in het frans naast het latijn, onder Turgot's vrienden.

De gedachten hierin tot uitdrukking gebracht gaven Condorcet later aanleiding om Turgot, in één adem met Price en Priestly, te prijzen als de eerste en vermaardste apostel van de leer van de menselijke volmaaktheid. Ook gaven zij aanleiding tot de theorie dat Turgot er een Stufentheorie in zou hebben uitgedragen die een dwingende opeenvolging van stadia van steeds grotere volmaaktheid van de mens en zijn samenleving bevatte. Schelle zegt ervan (p. 33): 'On a conclu... que Turgot aurait indiqué ce que l'école positiviste appelle la loi des trois états d'Auguste Comte. En réalité, Turgot a montré, conformément à la vérité historique que ces états existent simultanément et non pas qu'il sont successifs, ainsi qu'a paru le croire l'auteur de la *Philosophie positive*'.

Schelle's verweer heeft niet mogen baten. In de later te bespreken 'Glasgow Lectures' zette Adam Smith zijn betoog over de grondslagen van het recht en van het economisch beleid op op de stelling dat het mensdom 4 fasen doorloopt, die van 'hunting', 'pasturage', 'agriculture' en 'commerce', waarbij de aard van de produktiewijze beslist over de mate en de vorm waarin eigendom en macht zich manifesteren. Toen dit aspect in de belangstelling der sociologen geraakte die er soms een economische interpretatie van de geschiedenis – historisch materialisme avant la lettre – in zagen, werd Turgot's naam aan die van Smith gekoppeld en zo ziet men bijvoorbeeld Ronald L. Meek publiceren over 'Smith, Turgot and the "Four Stages" Theory' (1967).

Uit de periode aan de Sorbonne is onder andere een brief aan Madame de Graffigny bewaard gebleven geïnspireerd door het door deze dame geschreven toneelstuk 'Lettres d'une Péruvienne'. Hierin schildert Turgot de ongelijkheid in begaafdheden en daarmee in sociale en economische positie als een natuurlijke en heilzame zaak af. Deze ongelijkheid, aldus Turgot, geeft aanleiding tot arbeidsverdeling en tot een maximale inspanning van ieder individu. 'Que serait la société sans cette inégalité des conditions? Chacun serait réduit au nécessaire, ou plutôt il y aurait beaucoup de gens qui n'en seraient point assurés'¹⁴.

Bordewijk, wiens aandacht door dit jeugdwerk werd getrokken prees Turgot als een voorloper van de theorie van de arbeidsverdeling van Adam Smith¹⁵. Aangezien echter deze brief eerst door Du Pont, in diens 'Oeuvres de Turgot' (1807–1811) werd geopenbaard, valt niet aan te nemen dat Smith hem heeft gekend. Smith is in vele opzichten inderdaad door Turgot beïnvloed, maar dat feit vindt zijn oorsprong in de 'Réflexions sur la formation et la distribution des richesses' die Turgot in 1766 schreef en in 1769/70 publiceerde.

De vele abbés en prelaten die men aan het maatschappelijk verkeer van het 18e eeuwse Frankrijk zag deelnemen, maakten in meerderheid allerminst een stichtelijke indruk. In overeenstemming hiermede was ook de geest die er onder

de theologiestudenten aan de Sorbonne heerste. Velen van hen, zo zegt Schelle, waren 'des partisans de la tolérance religieuse et de la liberté économique'¹⁶. Verscheidene van Turgot's vrienden voltooiden hun theologische studies en werden, ondanks hun wereldse gezindheid, tot priester gewijd en bekleedden later belangrijke, vooral lucratieve ambten. Turgot daarentegen kon het ten slotte niet met zijn geweten verzoenen dat hij zonder innerlijke roeping de priesterwijding zou ontvangen. In 1751, zijn vader was inmiddels overleden, verliet hij de Sorbonne, nog voordat hij enige wijding had ontvangen. Korte tijd daarna verwierf hij een ambt aan het Parlement van Parijs.

3. TURGOT, AMBTENAAR BIJ HET PARLEMENT VAN PARIJS (1751-1761)

De Parlementen van het Ancien Régime waren geen volksvertegenwoordigingen, doch gerechtshoven. Niettemin oefenden zij in zekere mate controleerende macht over de koning uit, aangezien zij het recht bezaten de koninklijke edicten te toetsen aan de privileges van de gewesten en steden waarover hun jurisdictie zich uitstreckte. Koninklijke edicten verkregen namelijk pas kracht van wet nadat het Parlement hen had ingeschreven en de koning kon verzet slechts breken door persoonlijk te verschijnen en in een zogenaamd 'lit de justice' de inschrijving te gelasten.

Aan een controle op het centrale gezag had Frankrijk dringend behoefte, maar dan aan een echte parlementaire controle naar het voorbeeld van Engeland, waar het parlement van Westminster wetgevende bevoegdheden bezat en het budgetrecht uitoefende. De Franse Parlementen waren ongeschikt om deze heilzame functie te vervullen, hoe zeer zij ook vaak werden bejubeld als een noodzakelijk tegenwicht tegenover de absolute monarchie. Van alle Parlementen was dat van Parijs het machtigste, het vormde een bolwerk van conservatisme. Toen Turgot eenmaal minister van Financiën was geworden, stond ook hij voor de taak om het verzet van het Parijse Parlement te breken.

Bij het Parlement van Parijs verwierf Turgot door koop een ambt, aanvankelijk dat van 'substitut du procureur général', na enige maanden omgezet in dat van 'conseiller à la Chambre des requêtes'. In 1753 verwisselde hij deze waardigheid voor die van 'maitre des requêtes', een waardigheid die hij ook nadat hij in 1761 Intendant van Limoges werd behield en die hem in staat stelde in 1765 als een der rechters van revisie in de fameuze kwestie Calas op te treden¹⁷.

Reeds tijdens zijn studie aan de Sorbonne, maar nog veel meer in de jaren 1751-1761, toen hij verbonden was aan het Parlement van Parijs, nam Turgot deel aan het gezelschapsleven van zijn stand en verscheen hij veelvuldig in sommige van de vele Salons die destijds de grote mode vormden. Wel mag men uit mededelingen van tijdgenoten afleiden dat hij nogal eenzellig was, niet gemakkelijk vriendschap sloot en bijzondere waarde hechtte aan zijn onafhankelijkheid.

Wellicht was het deze karaktertrek die hem er toe bewoog om in 1753, toen de koning met het Parlement in conflict kwam over de godsdienstvrijheid van de Jansenisten, welke de koning wilde beperken, de zijde van de koning te kiezen. Om zijn wil door te zetten tegenover het Parlement dat in feite in staking was gegaan stelde de koning een plaatsvervangend lichaam in, 'la Chambre Royale', en Turgot nam daarin zitting. Die medewerking werd Turgot, ook toen het geschil tenslotte was opgelost, door het Parlement als een ernstig gebrek aan solidariteit aangerekend en stond hem later toen hij pogingen ondernam om de weinig aantrekkelijke Intendance van Limoges te verwisselen tegen een ambt in Parijs op beslissende wijze in de weg¹⁸.

Zoals wij in hoofdstuk 4 reeds zagen, maakte Turgot kennis met Gournay die in 1751 'Intendant du Commerce' was geworden en die een kring van jonge ambtenaren, die hervormingen in het Franse staatsbestel en in de bestuursorganisatie noodzakelijk achtten, rond zich had verenigd. Turgot ontpopte zich alras als een der meest progressieven van deze leerlingen. De gedachten die in deze periode bij hem post vatten, leidden hem ook later toen hij als Intendant van Limoges en vervolgens als Minister van Financiën hervormingen trachtte te bewerkstelligen.

De bezigheden welke Turgot aan het Parlement te vervullen had, lieten hem voldoende vrijheid om Gournay een aantal malen in 1755 en 1756 op diens dienstreizen door de provincies te vergezellen. Turgot, die tot dusverre zijn leven in Parijs had doorgebracht, kreeg aldus de gelegenheid om zich uit eigen waarneming een oordeel te vormen over de vaak troosteloze toestand waarin een groot deel van Frankrijk verkeerde en hij kwam er door tot de overtuiging dat ingrijpende hervormingen geboden waren. In 1760 bezocht hij – Gournay was in 1759 overleden – het oosten van Frankrijk en maakte zijn opwachting bij Voltaire op diens landgoed Ferney in het land van Gex¹⁹. Zijn persoonlijkheid en zijn eruditie maakten diepe indruk op Voltaire die sindsdien tot Turgot's warme bewonderaars behoorde.

Turgot is zijn gehele leven een zeer vruchtbare schrijver geweest, die in hoog tempo brieven, nota's, memoranda en referaten produceerde. Zijn belangstelling strekte zich uit over een breed terrein en zijn geschriften bewogen zich dan ook op velerlei gebied, zoals dat van de godsdienst, de filosofie, de literatuur en de economische aspecten van het maatschappelijk leven. Wij beperken ons tot de voornaamste van zijn economische verhandelingen.

In hoofdstuk 4 vermeldde wij reeds dat Turgot op aandrang van Gournay de vertaling verzorgde van Josiah Tucker, dat in 1755 werd uitgebracht onder de titel van 'Questions Importantes sur le Commerce'²⁰.

In manuscript bleven bewaard kanttekeningen van Turgot bij 'Notes' die Gournay had geschreven bij zijn vertaling van Child's 'Brief Observations concerning Trade and the Interest of Money' maar die hij van Machault niet mocht publiceren.

Eveneens bleef in handschrift een ontwerp bewaard voor een economisch handboek 'Plan d'un Ouvrage sur le commerce, la circulation et l'intérêt de

l'argent'. Turgot verwerpt hierin de gedachte dat de rijkdom van een land zou afhangen van zijn geldvoorraad. Wanneer de aanwezige geldvoorraad de behoefte overtreft, zal een verslechtering van de handelsbalans intreden en zal geld afvloeien naar het buitenland tot het evenwicht is hersteld. De rijkdom van een land berust op zijn bevolkingsomvang, die zelf weer afhangt van werkgelegenheid en voedselproductie.

Maatregelen ter bescherming van de koper zijn overbodig en bevoogdend als zij de kwaliteit van het goed betreffen en vormen een onrecht als zij het karakter van een maximumprijs aannemen. Een natuurlijke of intrinsieke prijs, onafhankelijk van vraag en aanbod, bestaat immers niet. Een maximumprijs belast de producent ten gunste van de consument, beperkt de vrijheid van de ene terwijl zij die van de andere onverlet laat en is daarom onrechtvaardig, maar bovendien ondoelmatig. Wil men de consument zo goedkoop mogelijk doen bevoorraden, dan moet men de concurrentie zo veel mogelijk haar werk laten doen!²¹.

Zijn de twee bovengenoemde geschriften hooguit in kleine kring bekend geweest, anders is het gesteld met de twee artikelen 'Foire' en 'Fondation' die Turgot voor de 'Encyclopédie' schreef en die daarin in 1757 verschenen.

In 'Foire' stelt Turgot het instituut van de officiële jaarmarkt of stapelmarkt aan de orde, markten waarop zich bij exclusiviteit alle marktverkeer in de aangewezen goederen moest voltrekken. Markten, zo betoogt Turgot, zijn op zichzelf nuttige instellingen, aangezien zij een grotere gelijkmatigheid van vraag en aanbod mogelijk maken. Er is echter altijd een optimum aanwezig tussen de voordelen van verdergaande concentratie van vraag en aanbod op één plek en het nadeel van de verlenging van de transportwegen dat er tegenover staat. In een vrij economisch verkeer limiteert dat optimum de omvang van de markt, maar als de overheid bepaalde steden het monopolie verschaft van het marktgebeuren, door deze aan te wijzen als officiële jaarmarkt of stapelmarkt dan roept zij een schadelijke toestand op. Geheel overbodig worden dan partijen goederen over lange afstanden verplaatst met alle kosten van dien. De schatkist van de jaarmarkt- of stapelmarktstad moge dan wel varen bij de ontvangst van tolgelden en andere rechten en de stedelijke middenstand moge er zijn voordeel in zien dat zo veel handel binnen de stadsmuren wordt geconcentreerd, voor het land als geheel kan echter alleen maar gesproken worden van schade en verlies. Waarom niet het voorbeeld gevolgd van het welvarende Holland: 'En Hollande il n'y a point de foires; mais tout l'étendue de l'État et toute l'année ne forment pour ainsi dire qu'une foire continue, parce que le commerce y est toujours et partout également florissant'²². Holland plukt de vruchten van zijn liberale opstelling maar Frankrijk gaat gebukt onder 'la manie de tout conduire, de tout régler et de ne jamais s'en rapporter aux hommes sur leur propre intérêt'²³.

In het artikel 'Fondation' wordt het instituut van de (liefdadige) stichtingen onder de loupe genomen. Het oordeel dat Turgot velt is vernietigend: Stichtingen die armenzorg bedrijven zijn schadelijk want zij kweken luiards en klaplopers. Stichtingen die lijfrenten moeten mogelijk maken verliezen maar al

te gauw hun betekenis als gevolg van de geldontwaarding. Vele Stichtingen overleven zichzelf doordat het doel waarvoor zij in het leven zijn geroepen, zijn actualiteit heeft verloren²⁴.

Er is uit de periode waarin Turgot aan het Parlement van Parijs verbonden was nog een publicatie van zijn hand te vermelden, een 'In memoriam' betreffende de in 1759 overleden Gournay, getiteld 'Éloge de Gournay'. In de *Mercure*, geredigeerd door Marmontel, van augustus 1759 verscheen een Éloge, die hoofdzakelijk een korte levensbeschrijving bevatte en die door Turgot was samengesteld. Toen Du Pont zijn 'Oeuvres de Turgot' publiceerde verscheen daarin een tweede versie van een 'Éloge de Gournay', waarin weliswaar de Éloge die in de *Mercure* was opgenomen was verwerkt maar die een veel verderstrekkende inhoud en betekenis had gekregen. Met name gaf zij voet aan de legende dat Gournay een Physiocraat avant la lettre zou zijn geweest.

Oncken²⁵ brandmerkt deze – tweede – versie als een ernstige en naar zijn overtuiging zelf moedwillige misleiding: Gournay was niet de extreme vrijhandelaar die Turgot schetste; Gournay was geen pleitbezorger van de 'impôt unique et proportionnel sur le revenu', integendeel verdedigde hij een combinatie van directe en indirecte belastingen om *alle* vormen van inkomen zo veel mogelijk naar evenredigheid te belasten; ook noemt Oncken, onder aanvoering van overtuigende citaten, het een grove misleiding dat Turgot aan Gournay de opvatting toeschrijft dat alleen de landbouw productief zou zijn. Turgot deed dat door zeer listig twee tegengestelde theorieën in één zin te verenigen: 'l'agriculture et le commerce sont, ou plutot l'agriculture animée par le commerce est la source de ces revenus'²⁶.

Oncken veronderstelt dat Turgot deze tweede versie in een veel later deel van zijn leven, na zijn aftreden als minister, heeft geschreven, daarbij de veel eenvoudiger versie van 1759 als uitgangspunt nemend. Nu valt moeilijk aan te nemen dat het handschrift van Turgot omstreeks 1760 en dat van na 1774 nog volledig met elkaar zouden overeenstemmen. Zou een dergelijk verschil dan niet zijn opgevallen aan Schelle, die in het archief van het kasteel van Lantheuil, bewoond door een nazaat van een erfgenaam van Turgot, het originele manuscript onder ogen heeft gehad en dit heeft gebruikt om de tekst die zich in Du Pont's 'Oeuvres de Turgot' bevindt van door Du Pont begane bijmengingen te zuiveren?²⁷. Toch dateert Schelle deze tweede versie in het jaar 1759!

Oncken's beschuldiging dat Turgot een principiële tegenstelling tussen Gournay en Quesnay *opzettelijk* heeft geprobeerd te verdoezelen wordt indirect weersproken door hetgeen Turgot in een brief aan Du Pont d.d. 20 februari 1766 schreef. Daarin zegt Turgot dat Gournay en Quesnay ten aanzien van concurrentie en economische vrijheid dezelfde opvatting huldigden en daardoor in alle belangrijke aangelegenheden tot dezelfde conclusies kwamen. Hij zag geen controverse tussen beiden en beschouwde zich als een leerling van beiden: 'je me ferai honneur de toute ma vie d'avoir été le disciple de l'un et de l'autre'²⁸.

Voor Turgot bestonden er, zo moet men aannemen, geen belangrijke verschillen tussen Gournay en Quesnay!

4. TURGOT ALS INTENDANT VAN DE 'GÉNÉRALITÉ DE LIMOGES' (1761-1774)

Turgot begeerde niets heviger dan zijn gehele leven in Parijs te kunnen doorbrengen maar hij begreep dat hij een aantal jaren een ambt in de provincie zou moeten bekleden, wilde hij ooit een vooraanstaande plaats in Parijs gaan innemen.

Hij volbracht daartoe een stage in Lyon en solliciteerde naar de plaats van Intendant van Grenoble, van 'Prévôt des Marchands' van Lyon en van Intendant van Bretagne. Choiseul echter vond hem te jong en stuurde hem naar Limoges, een plaats voor een beginnening, een plaats namelijk die weinig in trek was vanwege zijn verre afstand tot Parijs en zijn slechte verbindingen. Turgot vertrok zonder enig enthousiasme naar Limoges, tot welke generaliteit de provincies Limousin, Angoumois en Basse Marche behoorden, gebieden die tot de armste delen van Frankrijk gerekend werden. Pogingen om in Parijs een aantrekkelijke functie te verwerven mislukten; een sollicitatie – in 1766 – naar de Intendance van Amiens liep op niets uit; de Intendance van Bordeaux die hem werd aangeboden wees hij van de hand.

Tegen zijn verwachting in moest Turgot dertien jaar in Limoges blijven. Hij had er wel vrienden en toegewijde medewerkers, maar ook heel wat vijanden, vooral onder de lokale kleine adel, de 'hobereaux', die vaak misbruik maakte van zijn positie en die door Turgot tot de orde werd geroepen.

Turgot verveelde zich in Limoges, maar door ieder jaar enige maanden in Parijs te vertoeven en zich in de rest van het jaar onder het werk te begraven hield hij het er vol.

Als bestuurder verwierf Turgot een grote naam. Hij zorgde voor de verbetering en uitbreiding van het wegennet, spande zich in voor de bevaarbaarmaking van rivieren en liet in de stad Limoges allerlei werken uitvoeren. Ook bevorderde hij het onderwijs: op zijn initiatief ontstonden een school voor veeartsenij en een vroedvrouwschool. De landbouw stimuleerde hij door de introductie van nieuwe gewassen zoals de aardappel en die van nieuwe methodes zoals die van de kunstweiden. Ook de nijverheid genoot zijn actieve belangstelling.

De hand- en spandiensten die voor onderhoud en aanleg van wegen moesten worden geleverd vormden een bron van klachten en leidden tot grote verspilling van produktiekracht. Turgot gaf de corvéabele parochies de keuze tussen het leveren van hand- en spandiensten en een betaling in geld. Met deze middelen was hij in staat aannemers bij onderhoud en aanleg van wegen in te schakelen. Op deze wijze ook verving hij de hand- en spandiensten die bij doortocht van troepen moesten worden geleverd door een betaling in geld. De leveranciers van hout bestemd voor de Marine die volstrekt onwettig de inwoners van parochies die aan de Charente gelegen waren wilden dwingen bij wijze van spandiensten de houtvloten over deze rivier te slepen, stuitten op de hardnekkige weerstand van Turgot.

Met betrekking tot de Taille ondernam Turgot een poging om de willekeur te verminderen door tarieven vast te stellen. Hij volgde hierbij gedachten, die reeds in 1717 en vervolgens in 1739 waren geuit door Abbé de Saint Pierre in

zijn geschrift 'Projet de taille tarifée'. Aangetekend zij, dat Turgot's voorganger, de Tourny, eveneens door Abbé de Saint Pierre geïnspireerd, reeds stappen in deze richting had ondernomen en een begin had gemaakt met de inrichting van een kadaster. Turgot zette deze arbeid voort.

In 1763 en 1764 werd, zoals reeds eerder vermeld, de binnenlandse handel resp. de uitvoer van graan geliberaliseerd, welke maatregelen door Turgot van harte werden toegejuicht. De door de Physiocraten en ook door hem verwachte gelijkmatigheid in voorziening en in prijsniveau kwam evenwel niet tot stand; daarvoor immers waren de communicatiemiddelen nog te gebrekkig, de graanhandel nog te weinig ontwikkeld en de oogstonzekerheid te groot. Als bestuurder nu werd Turgot gesteld voor problemen waaraan in de Physiocratische theorie nooit aandacht was geschonken. Hij greep daarbij naar middelen die Galiani – wiens opvattingen door Turgot werden genegeerd²⁹ –, Forbonnais en Herbert voor geheel Frankrijk bepleitten: een systeem van invoer- en uitvoerheffingen om de binnenlandse graanvoorziening veilig te stellen. Toen namelijk in 1769–70 de generaliteit van Limoges werd geteisterd door een volledige misoogst en zich hongersnood ontwikkelde trachtte Turgot de regering te Parijs te bewegen gelden ter beschikking te stellen voor maatregelen om de nood te lenigen. Die maatregelen bestonden daarin dat hij de activiteit van de handelaars van wie hij hoopte dat zij vanuit Holland en Engeland graan zouden importeren stimuleerde met kredieten en garanties, dat hij een invoerpremie op graan dat in zijn generaliteit zou worden geïmporteerd wilde leggen en tenslotte dat hij directe subsidies wilde verstrekken teneinde de prijs van tarwe bereikbaar te maken voor de velen die dat dure graan tot dusverre nooit hadden kunnen bekostigen en zich altijd hadden gevoed met gewassen die zich niet leenden voor de verre handel.

Ook mobiliseerde hij, geruggesteund door de bisschop van Limoges, de welgestelden van zijn generaliteit en financierde met hun geldelijke steun werkverschaffingsobjecten en goedkope voedselverstrekkingen.

De pragmatische benadering van het fiskale probleem, geheel in de geest van Boisguillebert, belette Turgot niet om zich als theoreticus ten principale uit te spreken voor een 'impôt unique et proportionnel', zoals wij weten uit de brief die hij op 25 maart 1767 aan Hume richtte³⁰ en waarin hij betoogde dat, aangezien de kapitaalrente en het arbeidsloon door de concurrentie worden teruggedrongen tot het niveau waarop zij nog net het aanbod van kapitaal resp. van arbeid in stand houden, iedere belasting tenslotte op de grondrente zou worden afgewenteld. Daarom was het maar beter de belastingheffing te doen geschieden uitsluitend bij de grondeigenaar.

Eenzelfde dogmatische toon valt te beluisteren uit Turgot's commentaar bij de inzending van Graslin voor een prijs, uitgelooft door de 'Société de l'Agriculture de Limoges'. Turgot's 'Observations sur le Mémoire de Graslin' stammen eveneens uit 1767. In dit stuk betoogt Turgot dat het handeldrijvende Holland dat zijn kracht zoekt in indirecte belastingen de druk daarvan afwentelt op de producenten van het voedsel dat Holland importeert en voorts dat het

onmogelijk is om consumenten die geen grondeigenaar zijn de belasting over hun consumptie te laten betalen, omdat de hoogte van het reële loon wordt beheerst door de concurrentie en de vermindering van dat loon door belastingmaatregelen onmiddellijke gevolgen zou hebben voor de mogelijkheid om de arbeid in kwestie te blijven verrichten³¹.

Ook de ervaringen opgedaan tijdens de hongersnood in le Limousin 1769–70, waarin Turgot zich geheel naar de ideeën van Gournay gedroeg, beletten Turgot niet om zich in de jaren die daarop volgden te bekennen als een aanhanger van volledige vrijheid in de graanhandel. Een argument in zijn voordeel was stellig dat het herstel van de reglementering van de graanhandel de periodes van ernstige tekorten in de broodvoorziening niet had doen verdwijnen, in tegendeel. De directe bemoeienis van de regering met de graanvoorziening van de stad Parijs gaf voorts aanleiding tot allerlei achterklap, verdachtmakingen die na de val van de Bastille als 'le Pact de Famine' in de schandaalpers van die dagen werden aangedikt en den volke kond gedaan. Zelfs de koning zou veel geld verdiend hebben aan speculaties op de graanmarkt en daarmee aan de honger van het volk van Parijs!

In vele van zijn ambtelijke nota's baseerde Turgot zijn beleidsbeslissingen en zijn adviezen op beschouwingen van algemeen-wetenschappelijke aard. Terwijl Boisguillebert zijn beschouwingen nog beperkte tot Frankrijk, zagen wij Cantillon reeds spreken over 'le commerce en général'. Ook het 'Tableau Économique' is een alomvattend model, doch de 'Maximes' beperken zich tot een 'Royaume Agricole'. Bij Turgot vervalt deze laatste beperking en vinden wij het karakter van een algemene economische theorie zonder beperkingen terug. Zowel in wetenschappelijke analyse als in economische politiek moet men, aldus Turgot, abstraheren van het bestaan van onderscheiden staten elk met hun eigen staatsinrichting, wil men economische problemen op juiste wijze oplossen³².

In wetenschappelijke zin beleefde Turgot zijn hoogtepunt in een tweetal publicaties die hij in de jaren 1766 resp. 1767 schreef en die een definitieve breuk met het stelsel van het 'Tableau Économique' beduiden en een inleiding vormen tot Adam Smith. Bedoeld zijn 'Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses' en 'Observations sur le Mémoire de Saint-Péravy'. Vermeldenswaardig is voorts het in 1770 geschreven 'Mémoire sur les prêts d'argent', al levert dat geen nieuwe inzichten van economische aard op. Interessant is tenslotte een ontwerp van een artikel 'Valeurs et Monnaies', uit 1769 dat inzicht verschaft inzake Turgot's opvattingen over het waardeverschijnsel.

5. DE 'RÉFLEXIONS SUR LA FORMATION ET LA DISTRIBUTION DES RICHESSES'

5.1. *De lotgevallen van de tekst*

De 'Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses' werden in 1766, zoals reeds gezegd, door Turgot geschreven ten behoeve van twee Chinese studenten, Ko en Yang, die door de in Canton werkzame Jezuïeten voor voltooiing van hun opleiding naar Frankrijk waren gezonden. Bedoeld als een inleiding tot het beantwoorden van een lange en zeer heterogene reeks van vragen, vormde dat geschrift in werkelijkheid een zeer beknopte algemene theorie van het gehele economische proces.

De oorspronkelijke tekst bevatte 101 paragrafen, een aantal door Turgot gekozen in analogie aan het verhaal van de 1001 nachten. In 1769 stelde Turgot het manuscript ter beschikking van Du Pont, die gebrek had aan copy om zijn 'Ephémérides' te vullen. Dit tijdschrift had reeds menigmaal bijdragen van Turgot opgenomen. Turgot verzocht Du Pont om de 75e paragraaf, getiteld 'Réponse à une objection' te verwijderen, hetgeen geschiedde. De inhoud van deze paragraaf is terug te vinden in 'Mémoire sur les prêts d'argent'. Aldus verminderde het getal der paragrafen tot 100. Du Pont voorzag de paragrafen van uitvoerige titels om meer papier te vullen, zodat sommige paragrafen bijna evenveel regels titel als tekst behelzen. Wat erger was, is het feit dat Du Pont de tekst voorzag van inlassen, daar waar hij Turgot te weinig overeen vond stemmen met de leer van Quesnay. Turgot ontdekte deze onbeschaamdheid pas toen reeds twee nummers van de 'Ephémérides' verschenen waren. Hij eiste dat de derde aflevering het resterende deel van het manuscript onverlet zou weergeven en tevens dat de door hem bestelde overdrukken conform het oorspronkelijke manuscript zouden worden uitgevoerd. Turgot was duidelijk ontstemd maar bood niettemin aan de kosten welke door de correctie van het zetsel werden veroorzaakt te betalen. De overdruk 'le tirage à part' bevat dan ook weer de eerder geëlimineerde 75e paragraaf. De duitse vertaling van Jakob Mauvillon (1775), getiteld 'Untersuchung über die Natur und Ursprung der Reichthümer und ihren Vertheilung unter den verschiedenen Glieder der bürgerlichen Gesellschaft', is gebaseerd op de oorspronkelijke tekst, evenals de Engelse vertaling waarvoor vermoedelijk Smith, naar Lundberg aannemelijk wist te maken, zorgde³³.

Toen Du Pont zijn 'Oeuvres de Turgot' samenstelde nam hij daarin zonder meer de tekst op zoals die in de 'Ephémérides' was verschenen. Schelle kuiste deze en nam de inlassen van Du Pont als voetnoten bij de 'Réflexions' op. Hij handhaafde het getal van 100 paragrafen op de motivering dat aldus Turgot's bedoeling op de zuiverste wijze werd weergegeven. Een en ander leidde natuurlijk, evenals in de Ephémérides en bij Du Pont, er toe dat de paragrafen na nummer 74 werden vernummerd. In deze studie gebruikten wij de tekst zoals die door Schelle werd gepubliceerd en volgden wij zijn nummering³⁴.

5.2. Verklaring van de titel der '*Réflexions*'

Onder '*richesses*' moet men, voor de natie als geheel gezien, de som van alle vermogens verstaan. Het omvat derhalve de gekapitaliseerde waarde van alle grondrenten, vóór aftrek van grondbelasting en tienden, voorts de waarde van alle opstallen, veestapels, machines en werktuigen, voorraden en geld (alleen volwaardig metalliek geld is volgens Turgot in staat de monetaire functie te vervullen). Leningen vormen voor de een een bezit, voor de andere een schuld, en vallen dus bij de bepaling van het nationale vermogen tegen elkaar weg.

De maatschappelijke waarde van de grond is, zoals in paragraaf 90 tot uitdrukking komt, groter dan de som der individuele waarderingen. Het individu waardeert de grond immers op basis van het 'produit net' na aftrek van lasten die op de grond rusten zoals grondbelasting en tienden, de maatschappelijke waarde daarentegen moet worden berekend op basis van het 'produit net' vóór aftrek van deze lasten. Het verschil is uiteraard de gekapitaliseerde waarde van grondbelasting en tiende en geeft aan voor welk deel de koning en de kerk in zekere zin mede-eigenaars van de grond zijn.

Evenmin als Quesnay maakt Turgot een scheiding tussen produktie- en consumptiehuishoudingen. In paragraaf 90 merkt Turgot dan ook op dat bij de bepaling van het nationale vermogen weliswaar leningen buiten beschouwing moeten worden gelaten, doch dat wel alle duurzame consumptiegoederen zoals meubilair, juwelen, kunstschaten meegeteld moeten worden. Zij vormen '*un vrai capital qui s'accumule sans cesse*', zij bezitten waarde en kunnen door de eigenaar zo nodig tegen geld worden verkocht.

Ten aanzien van de vorming van vermogen moet onderscheiden worden tussen het proces waardoor grondrenten ontstaan en grond tot vermogensbestanddeel wordt en dat waardoor kapitaal wordt gevormd. Het ontstaan van de grondrente hangt samen met het schaars worden van de grond en het ontstaan van grondeigendom en daarmee van een klasse van grondeigenaars.

Kapitaal ontstaat voor een primair – maar gering – deel als schenking van de natuur, namelijk waar zij de verzamelende mens die op het punt staat om tot landbouwer te worden uit haar rijkdom de vruchten en het wild schenkt dat hij nodig heeft om het eerste oogstjaar door te komen. Deze primaire massa is vervolgens in hoge mate vergroot door besparingen, besparingen die in alle klassen van de samenleving voorkomen, het meeste echter bij de '*entrepreneurs*', het minste bij de landeigenaren die zich veelal aan de weelde hebben overgegeven.

Ook al zijn het voornamelijk de ondernemers die sparen, aangezien allen worden betaald uit het '*revenu des propriétaires*' dan wel uit de kosten die gemaakt moeten worden om het revenu tot stand te doen komen, is het evident, aldus Turgot – die hiermede de schijn van verbondenheid met de Physiocratische theorie hooghoudt – dat de kapitalen voortkomen uit de aarde evenals het '*revenu*'³⁵.

Ontdoet men echter Turgot's betoog van zijn Physiocratische franje, dan komt duidelijk de conclusie naar voren: kapitaal wordt gevormd door besparing en uitgeput door consumptie.

Wat de 'distribution' betreft is er een onderscheid te maken tussen de interpersonele vermogensverhoudingen en de samenstelling van het totale maatschappelijke vermogen. Wat de interpersonele vermogensverhoudingen aangaat volstaat Turgot met enkele verspreide opmerkingen met betrekking tot de onvermijdelijke ongelijkheid en tot de opgang en het verval van het fortuin van afzonderlijke families.

Voor wat betreft de samenstelling van het nationale vermogen naar grondbezit, investeringen in ondernemingen en geldvoorraden, evenals voor wat betreft de vorderingen van individuen op elkaar en op de staat, wijst Turgot op een rente-egalisatiemechanisme. Zo lang een bepaalde vorm van belegging onevenredig veel interest afwerpt zullen de beleggers daarnaartoe stromen; het eind van het lied is een evenwichtstoestand, die gekenmerkt wordt door een gradatie van rentevoeten. De geringste interest wordt verdiend aan grondbezit. Vanwege de zekerheid die grondbezit biedt, als ook vanwege het maatschappelijk aanzien dat er aan verbonden is, is grondbezit erg in trek en wordt de grondrente tegen een lage rentevoet gekapitaliseerd. Investerings in ondernemingen, hetzij agrarische, industriële of commerciële, zullen de hoogste interest afwerpen vanwege de grotere risico's en de moeilijke verhandelbaarheid van deze activa.

5.3. Korte inhoud van de 'Réflexions'

De eerste 28 paragrafen van de 'Réflexions' zijn gewijd aan het ontstaan van de grondrente als afzonderlijke inkomensvorm en daarmee van de grond als vermogensobject.

De 'Réflexions' beginnen met een analyse van het proces van arbeidsverdeling. Ter verklaring daarvan wijst Turgot op verschillen in eigenschappen van onderscheiden landerijen, op de verhoging van de produktiviteit zowel in agrarische als in niet-agrarische activiteiten welke door specialisatie wordt verkregen en op de betere aanpassing van de produktie aan de behoefte, zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve zin.

Op de arbeidsmarkt moge dan de tendens bestaan dat het pure arbeidsloon tendeert naar de kosten van levensonderhoud, voor de boer die zijn eigen land bewerkt, bestaat die wet niet. Boven hetgeen hij voor zijn levensonderhoud nodig heeft, schenkt de natuur hem een meer of minder groot overschot, wat hem in staat stelt om zich aangename zaken te veroorloven die de ambachtsman hem in ruil voor voedsel graag verstrekt. Beide partijen hebben voordeel bij deze ruil, maar niettemin is er sprake van zekere onderschikking van de ambachtsman aan de landbouwer. De ambachtsman is voor zijn voeding aangewezen op de klandizie van de boer, laatstgenoemde echter kan het desnoods ook nog wel zonder de ambachtsman stellen. De landbouw is derhalve de ware oorsprong van het ruilverkeer; uit het agrarisch surplus wordt het ambacht onderhouden. Om die reden onderscheidt Turgot tussen 'la classe productive' i.c. de landbouw en de 'classe stipendiée', die alle niet-agrarische bedrijfstakken omvat.

Aanvankelijk is de grond niet schaars, maar onder invloed van kapitaal-

accumulatie en bevolkingsaanwas wordt hij dat op zeker moment. Het eigendomsrecht van de grond, dat reeds eerder op basis van occupatie en ontginning had post gevat, krijgt dan een bijzonder karakter. Wie door een of andere oorzaak zijn bezit verliest, kan niet langer meer uitwijken naar maagdelijke grond, maar moet trachten hem van de eigenaars te pachten of te kopen dan wel in hun dienst te treden. Aan de eigenaars valt het 'produit net' toe, en aangezien groot-grondbezit in de loop van de tijd steeds meer betekenis krijgt, ontstaat er een klasse van personen die over een omvangrijke arbeidsloos inkomen beschikken, daardoor ontslagen zijn van de noodzaak arbeid te verrichten en derhalve beschikbaar zijn voor het vervullen van ere-ambten. Aldus vormt zich naast de twee reeds eerder genoemde klassen een derde, die der groot-grondbezitters, door Turgot aangeduid als de 'classe disponible'.

Er staan voor de grondeigenaar in beginsel vijf manieren ter beschikking om grondbezit rendabel te maken:

1. Exploitatie met behulp van betaalde arbeidskrachten. Dit vraagt veel toezicht van de eigenaar.
2. Exploitatie met behulp van slaven. Dat komt vooral voor waar arbeid schaars, grond overvloedig is. Slavernij is in strijd met de rechten van de mens, maar komt nog veelvuldig voor. Hij bestaat bij de gratie van een voortdurend aanbod van nieuwe slaven. Stammenoorlogen worden vaak gevoerd met het oogmerk vijanden tot slaven te maken. Wanneer grote staten als Frankrijk, Engeland en Spanje ontstaan, droogt deze bron op en verdwijnt het verschijnsel van de slavernij.
3. Exploitatie door horigen. Toenemende bevolkingsdichtheid, het ontstaan van een gevoel van saamhorigheid alsook gemakzucht van de kant van eigenaars doen de slavernij geleidelijk aan overgaan in de mildere vorm van horigheid, waarbij de eigenaar tot 'seigneur' wordt en de vroegere slaaf, behoudens bepaalde prestaties ten gunste van zijn heer, zelf zijn eigen economische activiteit bepaalt. Deze horigheid evolueert verder tot een of andere vorm van vrijheid gekoppeld aan een plicht tot betaling van zeker bedrag per jaar. De horige wordt tot leenman of vasal.
4. Exploitatie in de vorm van deelpacht. Het 'produit net' kan van die omvang zijn dat de vasal na voldoening van het recht dat hij ten opzichte van zijn heer verschuldigd is, nog een arbeidsloos inkomen eraan overhoudt, dat hem in staat stelt als verpachter op te treden. De meest voor de hand liggende vorm is dan die van de deelpacht, waarbij de verpachter alle benodigde kapitaal verstrekt, en een vast percentage van de oogst ontvangt. Deze vorm is onvermijdelijk waar de pachters arm en onontwikkeld zijn. Hij heeft het bezwaar dat hij de pachter niet licht tot hogere inspanning aanzet.
5. Exploitatie in de vorm van geldpacht. Ontwikkelde en kapitaalkrachtige pachters geven aan deze vorm de voorkeur omdat zij daarmee meer zekerheid ontvangen dat hen ook de vruchten van verhoogde inspanning zullen toevallen. De verpachter is ontslagen van de noodzaak het benodigde kapitaal te verschaffen en is verzekerd van een vast geldinkomen. Oogst- en marktrisico

zijn immers voor rekening van de pachter. Deze vorm past natuurlijk alleen waar de pachters moderne landbouwmethodes gebruiken en voldoende kapitaalkrachtig zijn om genoemde risico's te dragen.

Grondbezit is één vorm van vermogen, maar er is ook nog een andere, en wel die waarbij men leeft van het geld dat men heeft geïnvesteerd of uitgeleend. In § XXIX noemt Turgot deze tweede vorm en betoogt dat het nodig is om er de oorsprong van te onthullen en de band aan te geven die bestaat met de rest van het systeem van de verdeling van de rijkdommen in de samenleving, welke hij in de eerdere paragrafen schetst.

Turgot beschrijft dan vervolgens de ontwikkeling van het ruilverkeer en de opkomst van het geld. Waarde is een ruilverhouding, en ieder goed kan in beginsel als rekeneenheid dienst doen, maar munten uit edel metaal vervullen die functie beter dan welk ander goed ook. Door de tussenkomst van het geld wordt de ruil in twee afzonderlijke transacties ontbonden. De producent concentreert zich nu geheel en al op die ene ruilmogelijkheid van zijn produkt tegen het universele ruilmiddel geld. Door de tussenkomst van het geld wordt aldus het geheel aan specialisatiemogelijkheden aanzienlijk uitgebreid. Ook wordt het proces van kapitaalaccumulatie aanzienlijk vereenvoudigd. Tussen het proces van kapitaalaccumulatie en de vooruitgang van de samenleving bestaan nauwe samenhangen. Om de hogere produktiviteit te bereiken zijn steeds grotere investeringen nodig, anderzijds echter gaat met de uitbreiding van de kapitaalvoorraad een daling van de rentestand gepaard. Dat is slechts mogelijk door een gestage uitbreiding van het aanbod van besparingen.

De interest wordt niet bepaald door de grootte van de geldhoeveelheid (al is deze een zij het slechts gering deel van de kapitaalvoorraad), doch door de vraag naar en het aanbod van besparingen. Onder de vraag rekene men naast die naar leengeld ook de deelneming in agrarische, industriële en commerciële ondernemingen. Wie geld wil beleggen kan dat echter ook doen door bestaande vermogenstitels te kopen waardoor de verkoper de beschikking krijgt over middelen die hij voor consumptie dan wel voor investering kan aanwenden. Een van dergelijke bestaande vermogenstitels is de eigendom van grond. Wordt grond verkocht dan geschiedt dat op basis van kapitalisatie van het 'revenu' waarbij de heersende rentevoet richtinggevend is voor de bepaling van de kapitalisatiefactor. Het reeds in de voorafgegane sub-paragraaf gememoreerde egalisatie-mechanisme draagt er zorg voor dat er tussen de onderscheiden vormen van belegging een evenwichtsscala van rentevoeten ontstaat. De rentevoet is als een graadmeter voor de toelaatbaarheid van investeringen. Wanneer het te verwachten rendement lager is dan de lopende rentevoet, is de investering niet verantwoord.

Kapitaal kenmerkt zich door een voortdurend proces van mutaties waarbij het telkens of voor het geheel of voor een deel de tussenvorm van geld aanneemt. Ook op de overgang van inkomen naar kapitaal vertoeft het een ogenblik in de geldvorm aangezien vrijwel alle besparingen zich in de geldvorm voltrekken. Besparingen worden echter, aldus Turgot, praktisch altijd onmiddellijk en ten

volle geïnvesteerd, en dus gedraagt het geld zich neutraal. Een soortgelijke re-denering, zo mag men aannemen, is van toepassing op het aspect re-investering van liquide middelen.

Zoals het schaarsworden van grond het arbeidsinkomen in de landbouw scheidde van de grondrente, zo leidt het proces van kapitaalaccumulatie zowel in de landbouw als daarbuiten tot een afzonderlijke vorm van inkomen, de kapitaalrente. Met het verschijnen daarvan worden zowel de 'classe productive' als de 'classe stérile' nader onderscheiden in ondernemers en arbeiders. De werkgelegenheid is rechtstreeks gerelateerd aan de omvang van de kapitaalvoorraad, de beloning van arbeid tendeert naar de reproductiekosten van arbeid. Het arbeidsloon is dan in fysieke zin noodzakelijk tot instandhouding van het arbeidsaanbod. De kapitaalrente is eveneens noodzakelijk voor de instandhouding van de kapitaalvoorraad, niet in fysieke zin, – daarvoor immers dragen de afschrijvingen reeds zorg –, maar omdat anders de kapitaalbezitters niet bereid zijn om hun bezit in stand te houden. Alleen de grondrente is een waarlijk funktieloos inkomen en vormt dan ook het enige inkomen dat disponibel is voor belastingheffing.

5.4. *Het produktiebegrip bij Turgot*

Turgot is dubbelzinnig in zijn produktiebegrip. Aan de ene kant stelt hij zich duidelijk op het Physiocratische standpunt dat alleen de landbouw productief is. Aan de andere kant betoogt hij uitdrukkelijk dat een situatie waarin uitsluitend landbouw zou worden bedreven, een povere verzorgingstoestand zou beduiden. Landbouwprodukten behoeven immers vaak een lange bereidings-tijd alvorens zij geschikt zijn voor menselijke consumptie. Zie de huiden die gelooit moeten worden tot leer en vervolgens verwerkt tot gebruiksartikelen; zie het graan dat gemalen moet worden en vervolgens tot brood gebakken; zie de bomen die gevelde en verwerkt moeten worden om de boer van klompen te voorzien. 'Quelle perte de temps, de place, de matières' indien de boer al dit werk zelf zou moeten doen³⁶. Ook de handel levert een aanmerkelijke bijdrage tot het niveau van behoeftenvoorziening. Hij collecteert, distribueert, verzorgt opslag en financiering, ontslaat aldus landbouw en nijverheid van bezwaarlijk te vervullen functies, en stelt de consument in staat om goederen te kiezen uit een hem welgevallig assortiment in de hoeveelheden en op de tijdstippen en op de plek die de consument belooft³⁷.

Het Physiocratisch produktiebegrip brengt Turgot tot de uitspraak dat 'ce que son travail (sc. van de landbouwer) fait produire à la terre au delà de ses besoins personnels est l'unique fonds des salaires que reçoivent tous les autres membres de la société en échange de leur travail'³⁸. In deze uitspraak wordt 'le salaire' vereenzelvigd met de consumptie van – onbewerkte – landbouwprodukten. Turgot stelt dat de concurrentie op de arbeidsmarkt de lonen neerdrukt tot op de kosten van levensonderhoud³⁹, maar dit levensonderhoud omvat niet alleen grondstoffen maar ook de verwerking en verhandeling waardoor een bepaalde verzorgingstoestand wordt bereikt.

Ook voor Turgot vormt de landbouw de enige bedrijfstak die een 'produit net' voortbrengt, maar het voedselsaldo, waarvan in de voorafgaande alinea sprake is omvat niet slechts het 'produit net', het omvat mede zowel dat deel van het agrarische arbeidsinkomen dat aan iets anders als aan landbouwprodukten wordt besteed, alsook de kapitaalrente over investeringen in de landbouw. Zoals immers Turgot in latere paragrafen duidelijk maakt hebben alle bedrijven, agrarische zowel als niet agrarische, behoefte aan kapitaal en is hun voortbestaan afhankelijk van het feit dat naast de beloning van arbeid ook de vervanging van opgeofferd kapitaal én de noodzakelijke 'profit' over het geïnvesteerde kapitaal worden verdiend⁴⁰.

5.5. De produktiefactoren

In Turgot's analyse worden een drietal fasen van ontwikkeling onderscheiden. In een primitief stadium is er alleen arbeid, de primitieve mens leeft als verzamelaar en jager.

In een volgend stadium doen, door de vindingrijkheid van de mens en zijn zin tot sparen, de 'avances' hun intrede. In deze fase vormen nomadische veehouderij en extensieve akkerbouw de voornaamste middelen van bestaan.

In het derde stadium is, als gevolg van kapitaalaccumulatie en bevolkingsaanwas de grond schaars geworden, waardoor de grondrente zich gaat openbaren en de grond tot vermogensobject wordt. De landbouw is voortaan sedentair zoals trouwens vrijwel alle economische activiteiten. Het mensdom raakt gaandeweg gescheiden in twee groeperingen, zij die over vermogen beschikken en degenen die slechts hun arbeid hebben aan te bieden. In deze omstandigheden past het aanbod van arbeid zich aan aan de lonende werkgelegenheid die op haar beurt weer bepaald wordt door de grootte van de factor kapitaal.

Kapitaal is te onderscheiden in vast en omlopend kapitaal. Geld bestaat uit edel metaal dat voor monetair gebruik is geschikt gemaakt. Het maakt derhalve deel uit van de kapitaalvoorraad en aangezien het in het productieproces vele jaren meedraait alvorens versleten te zijn, is de geldvoorraad een deel van het vaste kapitaal. Hoewel alle kapitaal in geld wordt uitgedrukt, vormt de geldmassa zelf slechts een fractie van de gehele kapitaalvoorraad.

Kapitaal gaat uiteindelijk over in consumptiegoederen; de kapitaalvoorraad ledigt zich derhalve door consumptie maar wordt weer aangevuld waar produktiefactoren tot de voortbrenging van goederen worden ingezet. Telkens wanneer kapitaal een markt passeert en het ruilverkeer zich in geld voltrekt, doorloopt het kapitaal de vorm van geld. Het is ook in geld dat het geïnvesteerde kapitaal hetzij in zijn geheel, hetzij bij gedeelten terugkeert tot de investeerder. Turgot vereenzelvigt op die grond de kapitaalsomloop met de geldcirculatie: '*C'est cette avance et cette rentrée continuelle des capitaux qui constituent ce qu'on doit appeler la circulation de l'argent, cette circulation utile et féconde qui anime tous les travaux de la société, qui entretient le mouvement et la vie dans le corps politique et qu'on a grande raison de comparer à la circulation du sang dans le corps animal*'⁴¹.

De omvang van de maatschappelijke produktie wordt, gegeven de stand van de techniek en de eigenschappen van de grond, bepaald door de grootte van de kapitaalvoorraad en van de factor arbeid.

Het aanbod van arbeid past zich aan aan de lonende werkgelegenheid, hetgeen betekent dat de omvang van de kapitaalvoorraad op de lange duur beslist over de bevolkingsomvang. De grootte van de kapitaalvoorraad hangt op zijn beurt af van de bereidheid tot sparen en investeren. Daarmede wordt door Turgot de keuzedaad als essentieel moment in het totstandkomen van 'richesse' geïntroduceerd, hetgeen op zichzelf juist is maar zich niet verdraagt met zijn uitspraak: 'C'est toujours la terre qui est la première et l'unique source de toute richesse'⁴². De grond is niet de primaire vorm van vermogen; immers hij kreeg pas vermogenswaarde doordat hij als gevolg van accumulatie van kapitaal schaars geworden was. Hij is nog minder de enige vorm van vermogen, zoals de 'Réflexions' zelf maar al te duidelijk aangeven. De primaire produktiefactor, ook in Turgot's analyse, is de arbeid; de primitieve mens toch moet jagen en verzamelen om in zijn levensonderhoud te voorzien. Wil de cultuur een hoger niveau bereiken, dan worden 'avances' noodzakelijk, en wordt van de mens een tweede daad, die van het sparen gevraagd, naast die van de arbeidsinspanning. De grond is steeds de passieve derde die economisch pas ter zake gaat doen als hij schaars wordt.

5.6. De produktiefunkties

In de 'Réflexions' treft men geen expliciete formulering van produktiewetten aan, maar tussen de regels door wordt met betrekking tot de landbouw toch de wet van de afnemende meeropbrengsten aangeduid. In 'Observations sur le Mémoire de Saint Pêravy' formuleerde Turgot deze wetmatigheid, zoals wij nog zullen zien, zelfs zeer uitdrukkelijk; hij schreef deze 'Observations' in 1767, kort na het gereedkomen van de 'Réflexions'.

In de 'Réflexions' vindt men drie elementen die de wet van de afnemende meeropbrengsten van kapitaal t.o.v. de grond tot conclusie hadden kunnen hebben:

1. De grootte van de grondrente staat in zeker verband tot de wijze waarop de pachtverhouding is geregeld.

In grote delen van Frankrijk vigeerde nog de deelpacht waarbij de grondeigenaar alle investeringen voor zijn rekening neemt, zo nodig zelfs het levensonderhoud van de pachter gedurende het eerste jaar. Deze vorm van pacht is daar op zijn plaats waar de pachters onontwikkeld en arm zijn. De andere vorm is die van de geldpacht – die rond Parijs en in nog enkele andere delen van Frankrijk in zwang was – waarbij de pachter zorg draagt voor de investering in bedrijfskapitaal. Deze vorm veronderstelt rijke, wel ontwikkelde pachters; hij is een hoger ontwikkelde vorm van landbouw dan die van de deelpacht, wordt gekenmerkt door een hogere kapitaalintensiteit en werpt een grotere grondrente af⁴³. Geldpacht en 'grande culture' gaan samen, aldus Turgot, deelpacht daarentegen is kenmerkend voor de 'petite culture'.

2. Turgot verantwoordt uitdrukkelijk het verschil in eigenschappen tussen

landerijen; sommige zijn immers meer waard dan andere. Aangezien deze waarde gelijk is aan de gekapitaliseerde grondrente (na aftrek van grondbelasting en tienden), zijn er ook verschillen in grondrente: 'La concurrence des riches entrepreneurs de culture établit le prix courant des fermages à raison de la fertilité de la terre et du prix auquel se vendent ses productions'. Uiteraard moeten eerst alle produktiekosten gedekt zijn: 'ils (= de pachters) ne peuvent rendre au propriétaire que le surplus'⁴⁴.

3. Om tot een theorie van een differentiële grondrente te geraken à la Ricardo is het nodig het begrip 'grens van de bebouwing' te introduceren, t.w. die mate van kapitaalintensiteit waarbij de grensproductiviteit van het kapitaal gelijk wordt aan de interest en de grondrente in deze marginale positie nihil.

In de 88e paragraaf van de 'Réflexions' nu betoogt Turgot dat de hoogte van de interest bepaalt in hoeverre woeste grond wordt ontgonnen: 'Si l'intérêt est à 5 p. 100, toute terre à défricher, dont les produits ne rapporteront pas 5 p. 100, outre le remplacement des avances et la récompense des soins du cultivateur, restera en friche'.

Dat geldt overigens voor alle investeringen want de tekst vervolgt met de woorden: 'toute fabrique, tout commerce qui ne rapporteront pas 5 p. 100, outre le salaire et l'équivalent des peines et des risques de l'entrepreneur, n'existeront pas'⁴⁵.

In de daarna volgende paragraaf onderstreept Turgot dat marginaliteitsbeginsel met de woorden: 'On peut regarder le prix de l'intérêt comme une espèce de niveau au-dessous duquel tout travail, toute culture, toute industrie, tout commerce cessent'⁴⁶.

Het karakter van Turgot's analyse komt daarmee duidelijk naar voren: het is een evenwichtstheorie, immers onder invloed van enerzijds de begeerte naar winst, anderzijds de bereidheid tot sparen, neemt de kapitaalmassa een evenwichtswaarde aan. De arbeid past zich daarbij aan. Aldus is de totale produktie in haar maximum gekomen. De som van grondrenten is dan evenzeer gefixeerd als het totale kapitaalinkomen en het totale arbeidsinkomen, m.a.w. de inkomensverdeling heeft dan eveneens haar evenwicht gevonden.

De vraag komt dan naar voren of Turgot een strakke statische theorie heeft gegeven waarin bewust van een *constante techniek* wordt uitgegaan. Het antwoord op deze vraag moet luiden dat de vervreemding tussen abstracte theorie en karakteristiek van de levende werkelijkheid van veel latere datum is. Het geloof in de vooruitgang, waarin de verandering van de techniek een belangrijke plaats innam, was de 18e eeuw in het hart gegrift. Ook in de 'Réflexions' is tussen de regels deze vooruitgangsgedachte te lezen. Dat betekent natuurlijk dat de introductie van nieuwe technieken en vaardigheden een beweging op gang hield die anders tot stilstand zou zijn gekomen. Turgot's uiteenzettingen over het ontstaan van het systeem van arbeidsverdeling, van het ruilverkeer en van het geldwezen moge hiervoor als bewijzen worden aangevoerd. Daarmee is evenwel de technische vooruitgang nog niet tot een onafhankelijk variabele, tot een autonome macht verklaard. Veeleer moet men hem zien als de vrucht

van het scheppend vermogen van de mens, vooral van de in vrijheid levende mens.

5.7. *Het marktmechanisme*

Vraag en aanbod dragen zorg voor het totstandkomen van een algemeen economisch evenwicht, zowel derhalve voor wat de verhouding van het totaal van de vraag naar produktievermogen betreft ten opzichte van het totaal van het aanbod als wat de afzonderlijke deelmarkten aangaat.

De werkgelegenheid, d.w.z. de vraag naar arbeid, hangt samen, aldus Turgot, met de grootte van de kapitaalvoorraad, immers alle vormen van bedrijvigheid hebben behoefte aan 'avances'. Het aanbod van arbeid is volkomen elastisch tegen een loonvoet die de reproductiekosten van arbeid dekt. Aangezien, aldus Turgot, opleiding een vorm van investering is, moet in de produktieve jaren afschrijving en interest worden verdiend, hetgeen in een positief verschil in beloning ten opzichte van de beloning van ongeschoolde arbeid tot uitdrukking moet komen.

De vraag naar besparingen wordt uitgeoefend door ondernemers die wensen te investeren en door anderen die geld voor consumptieve doeleinden willen lenen. Ook degenen die landerijen of andere vermogensbestanddelen willen verkopen verschijnen op de kapitaalmarkt en oefenen invloed uit op de hoogte van de interest. Het aanbod van besparingen komt uit alle lagen van de bevolking, en zeker niet uitsluitend, zoals Quesnay stelde, van de eigenaars van landerijen. Deze, die vaak uit oude geslachten stammen, zijn juist in het algemeen weinig spaarzaam. Zij menen dat hun rijkdom onaantastbaar is en willen er liever van genieten dan hem te vergroten, 'le luxe est leur partage'⁴⁷.

De ondernemers daarentegen vormen de belangrijkste categorie van spaarders.

Deze uitspraak blijkt bijzondere betekenis te krijgen wanneer Turgot in de laatste paragraaf van de 'Réflexions' zich uitspreekt over de vraag of besparingen niet zouden kunnen leiden tot een verbreking van de economische kringloop. Turgot bagatelliseert dat gevaar door te betogen: 'tous les entrepreneurs n'en font d'autre usage que de le convertir *sur le champ* dans des différentes natures d'effets sur lesquels roule leur entreprise; ainsi cet argent rentre dans la circulation'⁴⁸.

Deze passage vormt de grondslag van de evenwichtstheorie die thans als de Wet van Say, of als 'la loi des débouchés' wordt aangeduid. In het licht van de eerder gememoreerde uitspraak uit de mond van Turgot, dat alles weliswaar tendeert naar een evenwicht, maar dat geen enkele grootheid blijvend in het evenwichtspunt verkeert, zelfs niet de zee, mag gesteld worden dat Turgot een 'long run' evenwichtsgedachte formuleerde en mag men zich afvragen hoe absoluut 'sur le champ' moet worden opgevat.

Opgemerkt zij dat Turgot het begrotingsbeleid van de koning niet in zijn beschouwingen betreft. De Engelsman Thomas Mun, die leefde in de 17e eeuw, vond nog aanleiding zich de vraag te stellen 'how much treasure a Prince may conveniently lay up yearly', d.w.z. hoeveel edel metaal de vorst jaarlijks in

zijn schatkist kan oppotten zonder het economisch proces te verstoren. Die vraag bezat voor Turgot geen actualiteitswaarde, immers, sinds meer dan een eeuw vertoonde de Franse begroting geen overschot maar een jaarlijks tekort dat met leningen moest worden gedekt. Deze tekorten vormden stellig een aderlating op de stroom van middelen die voor kapitaalvorming hadden kunnen dienen maar zij oefenden uiteraard geen deflatoire invloed uit. Aldus wordt begrijpelijk dat Turgot het begrotingsbeleid niet in ogenschouw neemt waar hij het probleem van het algemene evenwicht bespreekt.

Turgot stelt een verband vast tussen de hoogte van de interest en de omvang van de kapitaalvoorraad; de eerste zal lager zijn naarmate de tweede groter is 'le bas intérêt de l'argent est tout à la fois l'effet et l'indice de l'abondance des capitaux'⁴⁹. De verklaring hiervan ligt, aldus Turgot, in het feit dat de uitbreiding van de kapitaalvoorraad de interest doet dalen en dat daardoor minder rendabele investeringen kunnen worden aangevat.

De hoogte van de interest laat zich het eenvoudigst aflezen aan de rentevoet van geldleningen, maar aangezien de geldschietster de keuze heeft tussen deze en andere vormen van belegging, bestaat een heel scala van onderling samenhangende rentevoeten. De geldschietster kan zijn geld beleggen in grond waarna de verkoper de opbrengst kan gaan investeren of consumeren. De koper van grond bepaalt de prijs die hij maximaal wil betalen door de netto grondrente te kapitaliseren tegen een bepaalde rentevoet. Deze nu wordt beïnvloed door de zekerheid die de belegging in grond eigen is, alsook door het feit dat grondbezit de sociale status van de belegger verhoogt. De rentevoet waartegen de kapitalisatie plaats vindt zal daardoor lager zijn dan welke andere ook.

De interest op geldleningen is op zijn beurt weer lager dan de winstvoet die investeerders als maatstaf hanteren, zulks vanwege de risico's die deelneming in ondernemingen meebrengt.

Dank zij de mobiliteit van besparingen en van kapitaal brengt het streven naar optimaal rendement niet alleen te weeg dat de stroom van beleggingen zich op een bepaalde wijze verdeelt over de onderscheiden beleggingsvormen, het bewerkstelligt ook een bepaalde allocatie van de kapitaalvoorraad over de onderscheiden bedrijfstakken en produktievormen. Daarmede geeft het ook richting aan de aanwending van arbeid.

Richten wij ons oog dan nu op de – categorale – inkomensverdeling, dan komen wij tot deze conclusies:

1. het aandeel van kapitaal in het totale inkomen wordt bepaald door de interest die – hoe gestaffeld dan ook – bepaald wordt door de vraag naar en het aanbod van besparingen, en door de grootte van de kapitaalmassa. Deze laatste is bepaald door het samentreffen van grensproduktiviteit van kapitaal en interest;
2. het aandeel van arbeid is afhankelijk van de scala van loonvoeten, bepaald door de reproductiekosten van arbeid en de hoeveelheid van de respectieve

soorten van arbeid; deze laatste is afhankelijk van de grootte en van de wijze van allocatie van de kapitaalvoorraad;

3. de grondrente is 'un pur don de la nature', dat wil zeggen een restinkomen; per perceel kan deze grondrente verschillend zijn naar gelang van vruchtbaarheid en ligging; de grondrente treedt pas op als de grond schaars is.

De Physiocraten schetsten naar men zich zal herinneren, de verdeling van de samenleving in een produktieve, een steriele en een grondeigenaarsklasse. Turgot wijkt van deze indeling niet wezenlijk af. Nu kan men zich afvragen in hoeverre deze driedeling gevolgen meevoert voor de inkomensverdeling. Neemt de ene klasse ten opzichte van de andere soms een machtspositie in die in de inkomensverdeling tot uitdrukking komt?

Turgot stelt buiten twijfel, overigens zonder bovenbedoelde vraag uitdrukkelijk te stellen dat zulks niet het geval is. De mobiliteit van kapitaal houdt immers geen halt bij de grenzen der onderscheiden klassen en bewerkstelligt dat het kapitaalrendement overal eender is, voor zo ver niet verschillen in risico, liquiditeit en sociale status in het geding zijn. Het arbeidsaanbod past zich aan aan de vraag, deels door migratie en verandering van functie, deels door bevolkingsaanwas, zodat ook de beloning van arbeid overal gelijk is. De enige machtspositie wordt ingenomen door de grond die schaars is en niet voor vermeerdering vatbaar. Eigendom van de grond gevoegd bij de concurrentie tussen de kapitaalbezitters, de pachters, doet het 'produit net' toevallen aan de grondeigenaars. Maar ook de grondeigendom is object van ruilverkeer, de klasse van grondeigenaars is geen gesloten kaste, en per saldo is er geen verschil in rendement tussen grondbezit en andere vermogenstitels, anders als te verklaren uit verschillen in risico, liquiditeit en sociale status.

5.8. *De functie van het geld*

Voor ieder goed dat aan het marktverkeer deelneemt, ontwikkelt zich op den duur een normale ruilverhouding. Aangezien waarde niets anders is als een ruilverhouding tot andere goederen, zou in beginsel ieder goed kunnen dienen als noemer om daarin de waarde van andere goederen tot uitdrukking te brengen.

Het feit echter dat de edele metalen, goud en zilver, alom bekend en alom begeerd zijn, maakte hen tot de ideale waardevergelijkingseenheid. De omstandigheid dat munten, uit goud of zilver geslagen, een grote waarde in klein bestek vertegenwoordigen, voorts dat munten in allerlei gewichten en gehalten kunnen worden vervaardigd, alsook het feit dat goud en zilver onvergankelijk zijn, maakte genoemde edele metalen tot het ruilmiddel bij uitstek.

Het monetaire gebruik van goud en zilver verschafte deze metalen een hogere waarde dan zonder dat het geval zou zijn geweest. Anderzijds schonk het geld aan het ruilverkeer afmetingen en vormen die anders niet zouden zijn ontstaan. Niet in het laatst moet vermeld worden dat het gebruik van geld de kapitaalvorming zeer bespoedigde.

Voor wat de waarde van geld aangaat, betoogt Turgot dat het geld als het

ware een dubbele prijs kent. De ene is de koopkracht die hoger is naarmate het geld schaarser is, de andere is de interest die het waardeverschil tot uitdrukking brengt tussen koopkracht nu en eenzelfde bedrag op een toekomstig tijdstip.

De hoeveelheid geld is, aldus Turgot, in dit opzicht niet van belang. Indien plotseling alle kasvoorraden en alle vorderingen en schulden zouden verdubbelen, zou de koopkracht van het geld worden gehalveerd, de interest daarentegen zou onveranderd blijven zo lang de zin tot besparing en tot instandhouding van vermogens en de bereidheid tot investeren onveranderd zouden blijven⁵⁰.

Men zal zich herinneren dat Hume reeds in 1752 deze opvatting verkondigde.

5.9. *Turgot en de Scholastici*

In de Franse wetgeving gold nog steeds, zoals wij eerder reeds vermeldden, het Scholastieke interestverbod dat iedere vorm van geldlening verbod en uitsluitend vrijheid bood aan lijfrenten en kapitaaldeelnames, in het algemeen gesproken aan die vormen van kapitaalverkeer waarbij de hoofdsom onherroepelijk werd overgedragen.

Turgot is van oordeel dat het renteverbod ongemotiveerd en schadelijk is. Om dat standpunt te verdedigen tracht hij duidelijk te maken dat er geen principieel verschil is tussen belegging in de vorm van geldlening, van deelneming in investeringen dan wel in die van grondeigendom. In alle gevallen gaat het de geldgever om een interest en de wederpartij is – in volle vrijheid – bereid om die interest te betalen.

Verbiedt men het verstrekken van geldleningen dan kan de geldgever niet de voor hem meest gepaste beleggingsvorm, de geldnemer niet de meest gewenste financieringsvorm vinden. Dat betekent dat het economisch proces minder dan optimaal en dus met nodeloze kosten functioneert.

Turgot gaat in deze paragraaf niet in op het door de Scholastici gehanteerde onderscheid tussen 'res fungibiles' en 'res infungibiles', welk punt hij wel aanroert in zijn 'Mémoire sur les prêts d'argent'. Als argument waarop het interestverbod berust vermeldt Turgot de stelling dat geld uit zichzelf niets voortbrengt en dat derhalve het nemen van rente gelijk staat aan het plegen van afpersing. Hij verwijt de Scholastici dat zij het wezen van de interest niet hebben onderkend: 'l'argent que l'emprunteur reçoit aujourd'hui est... l'équivalent du capital et de l'intérêt qu'il promet de rendre dans un certain temps'. De geldgever aanvaardt het nadeel van verminderde liquiditeit. Dat nadeel wordt berekend: 'l'intérêt en est le prix'⁵¹.

5.10. *Turgot's breuk met de theorie van Quesnay*

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk citeerden wij Turgot, waarin hij aan De Pont berichtte dat hij een stuk had geschreven waarin hij alle cijfermateriaal – waar Quesnay zo verzot op was – en ook het 'Tableau Économique' vermeden had. Daarentegen, zo schreef hij, had hij nogal indringend zich beziggehouden met 'la formation et la marche des capitaux, l'intérêt de l'argent

etc.'. Het geschrift in kwestie was de 'Réflexions'.

Toen Turgot in de 68e paragraaf van zijn 'Réflexions' de kapitaalsomloop aanduidde met 'la circulation de l'argent' en deze vergeleek met de bloedsomloop in het dierlijk lichaam, heeft hij wellicht een buiging gemaakt in de richting van Quesnay, wiens 'Tableau Économique' namelijk (Quesnay was, gelijk bekend, een medicus) geïnspireerd heette te zijn door de recentelijk ontdekte bloedsomloop bij zoogdieren. Meer dan een beleefdheid kan die buiging echter niet geweest zijn; daarvoor toch waren de verschillen tussen 'Tableau' en 'Réflexions' te ingrijpend. Turgot bouwde immers niet voort op het 'Tableau', hij vernietigde het.

Quesnay toch beschreef, in navolging van Cantillon, de levenwekkende kracht van de circulatie van het 'revenu des propriétaires', voor Turgot is het de kapitaalstroom, 'qui anime tous les travaux de la société'.

Volgens Quesnay is er maar één netto-produkt, de grondrente. Alle overige verdiensten vormen een voorwaarde voor de instandhouding van het productieproces. Bij Turgot zijn er twee vormen van overschot-inkomens, de grondrente en de kapitaalrente of interest.

Quesnay stelt strikte eisen aan de wijze van besteding van het revenu, wil het produktieproces voortgang hebben; Turgot stelt dergelijke eisen niet. Worden alle inkomens consumptief besteed dan blijft de toestand stationnair. Beter is natuurlijk dat er wel gespaard wordt, dan treedt kapitaalaccumulatie op en daarmee de vooruitgang. Over ophoping van geld, en daarmee over verbreking van de kringloop, behoeft men zich praktisch geen zorgen te maken.

Kapitaalrente en grondrente zijn beide vrij besteedbare inkomens, maar tussen hen heerst dit onderscheid dat de grondrente een echt overschot is, terwijl de hoogte van de interest invloed uitoefent op de bereidheid tot sparen en tot instandhouding van kapitaal⁵². Deze redenering leidt tot de conclusie dat de fiscus niet zonder schade voor het algemeen belang belasting kan heffen van de kapitaalrente of interest. Immers een deel van de kapitaalvoorraad zal dan verdwijnen en alle bedrijfstakken zullen een inkrimping ondergaan, zowel de agrarische als de niet-agrarische. Alleen de grondrente zelf laat zich – gedeeltelijk – weg belasten zonder verdere repercussies dan vermogensverlies bij de grondeigenaars die de waarde van hun landerijen zien dalen.

Turgot die deze redenering zelf aandraagt, baseert zich echter, zich zijn Physiocratisch produktiebegrip herinnerend, teneinde zijn 'impôt unique' te motiveren, op een andere redenering: de winsten op kapitaal en de interest over geldleningen vormen per saldo 'une partie de la production des terres' en wel – waar men de omloop en het rendement van het kapitaal in de landbouw niet kan aantasten – van het vrije deel, het 'revenu' van de grondeigenaars, d.w.z. de grondrente⁵³. Dus worden alle belastingen per saldo door deze gedragen.

Quesnay onderscheidde, zoals wij weten, drie klassen, 'la classe productive' ofwel de landbouw, 'la classe stérile' die alle andere bedrijfstakken omvatte en als derde 'la classe des propriétaires', de grondeigenaars die beschikbaar waren

voor krijgsmdiensten, bestuursfuncties enzovoorts. Ook in de 'Réflexions' treffen wij een onderscheiding in klassen aan, en wel drie maal. In de 8e paragraaf stelt Turgot dat de samenleving van nature uit twee klassen bestaat: 'la classe productive' en 'la classe stipendiée'. Een afzonderlijke klasse van grondeigenaars is er nog niet; die ontstaat, zoals Turgot in paragraaf 9 zegt, 'en vertue des conventions humaines et des lois civiles', als door kapitaalaccumulatie en bevolkingsaanwas de grond tot een schaars goed is geworden. In de 15e paragraaf schetst Turgot een driedeling in 'classe productive', 'classe stipendiée' en 'classe disponible'. Deze laatste wordt in dit deel van de tekst nog vereenzelvigd met de grondeigenaars.

Na het proces van kapitaalvorming te hebben geanalyseerd en de samenhang, middels het proces van rente-egalitatie, van de waarde van alle vermogensobjecten en vermogenstitels te hebben belicht, stelt Turgot opnieuw de structuur der samenleving ter discussie. Reeds eerder in de paragrafen 61 en 65 had hij naar voren gebracht dat landbouw zowel als andere bedrijfstakken een nadere indeling kennen tussen ondernemers en werknemers, waarmee een verder gestructureerd beeld van de samenleving ontstaat.

In de 92e paragraaf spreekt hij van de 'classe productive ou des agriculteurs, la classe industrielle ou commerçante, et la classe disponible ou des propriétaires'.

Wat Turgot vervolgens bezighoudt is de vraag in welke klasse degene thuishoort die geldleningen verstrekt en daaruit interest trekt. Deze vraag wordt in het bijzonder gesteld in par. 93, waar Turgot naar voren brengt dat ieder die over voldoende arbeidsloos inkomen beschikt zodat hij niet genoodzaakt is met arbeid in het bedrijfsleven zijn brood te verdienen, beschikbaar is voor de vervulling van ambten. Hoewel het inkomen uit kapitaal niet beschikbaar is voor het opleggen van belastingen behoort derhalve de rijke geldschieter evenzeer tot de 'classe disponible' als de rijke grondeigenaar.

Daarmede is het Physiocratische maatschappijbeeld vernield, grond en grondbezit zijn onttroond. Voor het 18e eeuwse Frankrijk waar de adel, veelal te vereenzelvigen met de groot-grondbezitters, het monopolie bezat van vrijwel alle bestuursfuncties, waartegenover de derde stand het alleenvertoningsrecht bezat in de binnenlandse handel en nijverheid, moeten Turgot's woorden schokkender zijn geweest dan zij in onze oren klinken.

6. OBSERVATIONS SUR LE MÉMOIRE DE SAINT PÉRAY

Turgot was voorzitter van de 'Société de l'agriculture de Limoges', die de gewoonte had elk jaar een prijs toe te kennen voor de beste inzending betreffende een landhuishoudkundig onderwerp. Turgot stelde uit eigen middelen een tweede prijs beschikbaar voor een verhandeling betreffende een staathuishoudkundig onderwerp. In 1765 nu schreef de Société een prijsvraag uit waarvoor de inzendingen begin 1767 moesten zijn ingeleverd, over een uiteenzetting van de gevolgen van een indirecte belasting op het inkomen van de grondeigenaars.

Tal van inzendingen kwamen binnen. Die van de Saint Pérvy werd ondanks ernstige aarzelingen van de zijde van Turgot bekroond⁵⁴. Saint Pérvy, een onbeduidende maar aangename dichter, had in feite niet veel meer gepresteerd dan een paraphrase te leveren van 'Philosophie Rurale' van Mirabeau. Zijn werkstuk werd door Du Pont in de 'Ephémérides' buiten alle proporties geprezen. De inzending van Graslin, voormalig advocaat bij het Parlement van Nantes en ontvanger-generaal der belastingpacht te Nantes, wiens veel betere inzending slechts met een eervolle onderscheiding werd beloond, zweeg hij dood.

Turgot schreef 'observations' bij beide inzendingen. Over zijn kanttekeningen betreffende het stuk van Graslin maakten wij reeds eerder een opmerking. Die betreffende het werkstuk van de Saint Pérvy is voor het inzicht in zijn wetenschappelijk denken van dominerend belang. Immers Turgot's beschouwingen richten zich schijnbaar op het memorandum van de Saint Pérvy, in werkelijkheid tasten zij de kern van de leer van Quesnay aan.

In 'Observations sur le Mémoire de Saint Pérvy' stelt Turgot het probleem van belastingafwenteling in grote landbouwstaten aan de orde terwijl hij in die betreffende het stuk van Graslin vooral de positie van Holland in ogenschouw nam. Turgot's kritiek nu richt zich vooral op de stelling van de Saint Pérvy dat er een proportioneel verband zou bestaan tussen de vermindering van 'les avances' die door indirecte belasting zou worden teweeg gebracht en de vermindering van de produktie welke er op zou volgen. Volkomen in overeenstemming met het beeld van het 'Tableau Économique' had de Saint Pérvy gesteld dat een vermindering der 'avances annuelles' steeds zou leiden tot een daling van de produktie in de verhouding 2:5. Turgot nu betoogde dat deze stelling volstrekt in strijd is met de realiteit. Vooreerst immers zijn niet alle landerijen even vruchtbaar. Gelijke investeringen op landerijen van ongelijke vruchtbaarheid leveren ongelijke produkties op, en dit feit alleen reeds is voldoende om in te zien dat er geen evenredigheid kan bestaan tussen de investering en de produktie⁵⁵.

Van deze constatering leidt een rechte weg naar een differentiële grondrente-theorie, zoals die later door Malthus en Ricardo werd geformuleerd. Bij Turgot is zij impliciet aanwezig waar hij constateert dat uitbreiding van de investering zinvol is zolang het marginale 'produit net' positief is. Was de kapitaalmassa niet zo groot geworden als zij in feite is, dan zou dat ten koste zijn gegaan van 'la culture la plus faible'⁵⁶.

Uitvoeriger is Turgot waar hij formuleert wat wij de wet van de dispropor-tionele meeropbrengsten zouden noemen. Produkties zijn niet evenredig met de investeringen, aldus Turgot, zeker niet wanneer men de investering laat toe of afnemen op een en hetzelfde stuk grond. De produktie bereikt er, op zeker punt, haar maximum en de meeropbrengst bij uitbreiding van de investering is vanaf dat punt nihil. Ook is er een punt 'où le produit sera le plus grand qu'il soit possible comparé aux avances'⁵⁷, m.a.w. waar de gemiddelde kapitaalsproduktiviteit het hoogst is. Vermindert men, ten opzichte van dit punt, de investering, dan neemt de gemiddelde kapitaalsproduktiviteit progressief af.

Hetzelfde gebeurt als men, wederom gerekend vanaf het optimum, de investering verder laat toenemen.

Turgot is zich bewust van het feit dat het samentreffen van marginale kosten en marginale opbrengsten het punt oplevert waar de totaliteit van de grondrente haar maximum bereikt. Het optimum is namelijk, zo betoogt Turgot, bepaald niet 'le point le plus avantageux'. Zo lang men boven de avances en de interest daarover nog iets verdient neemt het 'produit net' nog toe.

Een ander punt van kritiek betreft de belasting op woonhuizen. De Saint Pérary verwierp deze op grond van de redenering dat huur slechts overgedragen inkomen is. Turgot is het daarmee wel eens maar stelt niettemin dat een belasting op woningen verantwoord is 'non à raison des bâtiments, mais à raison de la valeur du terrain qu'elles occupent et qu'on ne met en maison que parce qu'il rapporte davantage de cette manière que d'une autre'⁵⁸. Dit is een terloopse opmerking, maar zij verraadt dat grondrente in de redenering van Turgot niet noodzakelijkerwijze verbonden is aan het agrarische grondgebruik. Alle aanwendungen concurreren met elkaar en dus zal zich ook grondrente in alle aanwendungen voordoen, hoe weinig zij wellicht ook als zelfstandig inkomen aan de dag treedt. Daarmede blijft er in Turgot's redenering, wellicht tot zijn eigen verbazing, niets meer overeen van het bijzondere karakter van de landbouw.

Een derde punt van kritiek waarop wij de aandacht willen vestigen, vormde de redenering van de Saint Pérary dat het een euvel is 'qu'une partie des profits des fermiers (= belastingpachters) soit mise en réserve pour former des capitaux, et que l'argent qu'ils ont perçu ne soit point rendu à la circulation'⁵⁹.

De Saint Pérary en sommige andere schrijvers schijnen, aldus Turgot, van mening te zijn dat de totaliteit der inkomens onmiddellijk en volledig in de circulatie moet worden teruggevoerd en niet mag dienen tevens voor vermogensvorming. Het vormen van een 'capital pécuniair' verbreekt naar hun mening de kringloop en doet de 'reproduction' terugvallen naar een lager niveau.

Turgot wijst deze opvatting resoluut van de hand. Hoe zou toch, zo is zijn verweer, kapitaal zich kunnen vormen indien er niet gespaard werd. Wie als spaarder optreedt, doet niet ter zake, per saldo komt alle besparing toch ten laste van de agrarische voortbrenging: 'Il n'existe de richesses que les produits de la terre; les avances ne peuvent donc s'acquiescer que par la réserve d'une partie de ce qui n'est point affecté indispensablement à la reproduction. Il n'importe que cette portion soit mise en réserve par l'entrepreneur des classes laborieuses ou par les propriétaires'⁶⁰.

Turgot worstelt vervolgens met weinig succes met het onderscheid tussen sparen, dat op zichzelf uitsluitend een wegvallen van de vraag naar goederen betekent, en investeren dat een vraag naar produktievermogen inhoudt, welke vraag in een toestand van full employment alleen door sparen kan worden bevredigd.

Zijn verweer is dan ook niet overtuigend. Het toenemen van de staatsschuld noemt Turgot een betreurenswaardig feit omdat daardoor particuliere bespa-

ringen die voor kapitaalvorming hadden kunnen dienen, voor consumptieve doeleinden worden aangewend. Maar tegen geldleningen die voor financiering van investeringen dienen, kan geen bezwaar worden gemaakt. Dat besparing tot een verkleining van de geldcirculatie zou leiden, en daarmee tot een vermindering van de produktie, wijst Turgot van de hand:

- a. De omvang van de geldmassa is een onbelangrijke zaak, als geld uit de circulatie verdwijnt dalen de prijzen, maar de goederenomloop blijft gelijk.
- b. De exploitatie van goud en zilvermijnen is onderhevig aan dezelfde wetten van vraag en aanbod als alle andere vormen van produktie. Het feit dat het nog steeds loont om de produktie voort te zetten, waaruit een voortgezette toename van de geldmassa voortvloeit, bewijst dat het evenwicht nog niet is bereikt.

Uiteraard exporteren de goud- en zilverlanden edel metaal en importeren daartegenover levensmiddelen. Zonder dat zou de waarde van deze metalen aldra zo ver zinken dat de mijnen moesten worden gesloten. Waar geld relatief schaars is zijn de goederenprijzen laag en is de export van goederen groot. Een exportsaldo wordt met goud en zilver vereffend. Aldus verbreidt zich het geld zij het met vertragingen over de gehele wereld.

Turgot trekt dan deze conclusie: 'je dis que, si la quantité d'argent retiré par l'épargne de la circulation immédiate est inférieure ou même n'est pas supérieure à la quantité d'argent introduite chaque année dans la circulation par la voie du commerce, les denrées conserveront leur valeur vénale, les cultivateurs emploieront à la reproduction autant d'argent que l'année précédente, et il n'y aura aucun dépérissement de richesses; l'épargne ne nuira donc ni à la reproduction ni au revenu'⁶¹.

Aangezien, aldus Turgot, besparing per saldo toch de massa van kapitaal vergroot, leidt zij tot een verlaging van de interest, waardoor de hogere loonkosten die uit de geldovervloed voortvloeien kunnen worden gecompenseerd.

- c. Als derde argument voert Turgot een situatie aan die volkomen contradictoir is: hij veronderstelt 'pour un moment' namelijk dat de besparing tot onmiddellijk resultaat heeft dat geld aan de circulatie wordt onttrokken waardoor de inkoopwaarde van de oogst geringer wordt, en tevens dat deze besparing leidt tot een vermeerdering van de 'avances'. Turgot noemt het dan zeer waarschijnlijk dat de weldadige invloed van dit laatste ruimschoots opweegt tegen de lichte daling van de verkoopwaarde van de oogst.

- d. Tenslotte komt Turgot voor de dag met het argument dat voor hem doorslaggevend lijkt te zijn, namelijk de geringe betekenis die in de praktijk aan het verschijnsel van het oppotten moet worden toegekend: 'C'est gratuitement qu'on suppose que l'épargne diminue les valeurs venales, en retirant de la circulation les sommes mises en réserve. Elles y rentrent *presque toutes* sur le champ'⁶². Geld dat bespaard wordt, wordt als regel zo snel mogelijk belegd en keert dan hetzij ter bekostiging van consumptie hetzij van investering in de kringloop terug.

In deze 'Observations' legde Turgot, het valt moeilijk te ontkennen, zich per saldo vast op de stelling dat sparen altijd een deugd is en dat verbreking van de

monetaire kringloop in de praktijk van het leven geen ernstig gevaar vormt. Hij was ook nog niet geconfronteerd met de grootscheepse aflossingen op de staats-schuld zoals die in Engeland werden ondernomen na de vrede van Amiens (1802) en op nog grotere schaal na het einde van de Napoleontische Oorlogen (1815) toen Lauderdale, resp. Malthus, met klem wezen op het grote gevaar van de deflatoire krachten welke door dat beleid werden opgeroepen.

7. 'LE MÉMOIRE SUR LES PRÊTS D'ARGENT'

Na hetgeen in de 'Réflexions' en vervolgens in de 'Observations sur le Mémoire de Saint Péru' over het interestverschijnsel werd gezegd, levert het in 1770 uitgebrachte 'Mémoire sur les prêts d'argent'⁶³ weinig of geen nieuw meer. Van belang is voornamelijk dat het in bredere kring bekendheid verwierf dan de bovengenoemde 'Observations'.

De aanleiding tot dat 'Mémoire' was een aktie van een aantal fabrikanten in Angoulême die zich in 1769 aan wisselruiterij hadden schuldig gemaakt en die toen zij zich met bankroet bedreigd zagen chantage pleegden op bankiers die hun wissels in disconto hadden genomen. De Franse wetgeving, nog steeds gebaseerd op het canonieke interestverbod, stond geldleningen niet toe. Dit verbod werd voortdurend ontdoken en de overheid ging ook niet tot vervolging over.

Wat in Angoulême geschiedde, dreigde echter het gehele kredietverkeer te verlammen. De bankiers die zich hadden laten intimideren en grote sommen hadden terugbetaald, vreesden alsnog voor de rechter gedaagd te worden. Anderen onthielden zich uit voorzorg van het verlenen van kredieten. Dit alles gebeurde in een tijd toen de generaliteit van Limoges waartoe Angoulême behoorde, door een hongersnood werd getroffen en instandhouding van het handelsverkeer van het grootste belang was.

Turgot nu trachtte de regering ervan te overtuigen dat het de hoogste tijd was om de rechtsonzekerheid die door het oogluikend toelaten van geldleningen was ontstaan, te beëindigen. Verder poogde hij haar ervan te overtuigen dat ieder renteverbod zinloos was. Het onderscheid dat de Scholastieken maakten tussen 'res fungibiles' en 'res infungibiles' leidde naar hij aantoonde, in het geldwezen tot absurde conclusies. De interest op geldleningen, zo betoogde hij, was een prijs als iedere andere, in vrijheid overeengekomen tussen partijen, waarbij de ene gebaat was bij de beschikking gedurende de overeengekomen tijd over een zekere som gelds en die daardoor en bereid en in staat was daarvoor een vergoeding te betalen, terwijl de andere partij alleen vanwege die vergoeding bereid was voor de betreffende tijdspanne afstand te doen van haar liquiditeit.

'Valeurs et Monnaies' vormt het concept van een artikel dat Turgot in 1769 samenstelde. Het manuscript werd door Schelle aangetroffen in het archief van het kasteel van Lantheuil. Du Pont had het reeds, wederom met talrijke door hem aangebrachte veranderingen, opgenomen in zijn 'Oeuvres de Turgot'. Aan Schelle was de taak de oorspronkelijke tekst in ere te herstellen⁶⁴.

Dit artikel behandelt het waardeprobleem. Het begint met een uiteenzetting over het geldwezen, waarin het onderscheid wordt beschreven tussen reëel geld, d.w.z. ruilmiddel en fiktief geld, een rekeneenheid die niet tevens als ruilmiddel aanwezig is. De écu en de Louis waren Franse munten en dus reëel geld, de livre, die als rekeneenheid werd gehanteerd, was fiktief geld. Munten kunnen herleid worden tot hoeveelheden goud of zilver en een waardevergelijking is vrij eenvoudig als alle munten uit hetzelfde materiaal zijn samengesteld, d.w.z. bij een enkelvoudige standaard. Wanneer twee soorten metaal, goud en zilver, als munten circuleren wordt men geconfronteerd met de – wisselende – waardeverhouding tussen deze twee metalen. Turgot is van oordeel dat deze waardeverhouding gelijk is aan de reciproke van de hoeveelhedsverhouding tussen beide metalen⁶⁵. Het zal duidelijk zijn dat die stelling alleen opgaat als de subjectieve substitutieverhouding bij alle hoeveelhedsverhoudingen van beide metalen dezelfde is. Terzijde zij reeds opgemerkt dat Turgot's analyse zeer dicht komt bij het begrip subjectieve substitutieverhouding.

Intrigerend is niet alleen de waardeverhouding – al dan niet internationaal – van munten, ook de waardeverhouding van de rekeneenheid tot de munten is intrigerend. In de rekeneenheid immers waren de meeste vorderingen en schulden en in het bijzonder de staatsschuld uitgedrukt. De voorbeelden zijn talrijk, ook uit het 18e eeuwse Frankrijk, waarbij de overheid de waarde van de rekeneenheid ten opzichte van de standaard, en dus van de munten, veranderde. Cantillon wijdde er een hoofdstuk aan⁶⁶. Turgot glijdt echter over deze belangwekkende problematiek heen om zich te storten op de algemenere vraag naar het karakter van waarde en naar de krachten die de hoogte van waarde bepalen.

De uiteenzetting nu die Turgot geeft over het waardeverschijnsel resulteert in een bevestiging van de Physiocratische doctrine, dat in de ruil *gelijke* waarden worden uitgewisseld. Zij is echter tegelijkertijd een aantasting van de conclusie dat de *ruil* derhalve steriel zou zijn! Turgot sluit zich aan bij de stelling die Galiani in 1750 in 'Della Moneta' formuleerde, namelijk dat 'la commune mesure de toutes les valeurs est l'homme'⁶⁷.

Zie eerst de geïsoleerde mens: hij kent een rangorde van behoeften, waardoor hij het ene goed hoger waardeert dan het andere. Die subjectieve waardering 'la valeur estimative', wordt mede beïnvloed door de mate van zeldzaamheid, 'la rareté' en door de mate van inspanning die hij zich moet getroosten om het goed te verwerven.

Ieder goed heeft zijn prijs, bepaald door de inspanning benodigd voor de verwerving of produktie ervan. Ieder individu staat echter ook voortdurend voor de noodzaak te kiezen tussen alternatieve toepassingen van zijn produk-

tievermogen. Hij voor zichzelf maakt uit of hij een eenheid A meer waard vindt dan een eenheid B. Zijn 'valeur estimative' brengt tot uitdrukking hoeveel eenheden A hij bereid is op te offeren om een eenheid B te verwerven.

De confrontatie van deze subjectieve waardeverhouding met een objectieve substitutieverhouding bepaalt zijn feitelijke keuze.

Wanneer twee personen met elkaar willen ruilen moeten, aldus Turgot, hun 'valeurs estimatives' aan elkaar tegengesteld zijn, en tevens zich symmetrisch verhouden ten opzichte van de ruilwaarde. 'Mais, cette différence de valeur estimative est réciproque et précisément égale de chaque côté; car, si elle n'était pas égale, l'un des deux désirerait moins l'échange et forcerait l'autre à se rapprocher de son prix par un offre plus forte'⁶⁸. Turgot is vertrouwd met de gedachte dat 'la rareté' invloed uitoefent op de subjectieve waardering maar trekt helaas niet de conclusie dat de subjectieve substitutieverhouding verandert naarmate een goed een grotere of kleinere plaats inneemt in de voorhanden verzorgingstoestand.

Hij zet zijn betoog voort met op te merken dat de bovenbedoelde symmetrie tot gevolg heeft dat de gemiddelde 'valeur estimative' precies gelijk is aan de 'valeur échangeable'. Aan de gemiddelde subjectieve waarde hecht Turgot de naam van 'valeur appréciative' 'parce qu' elle détermine le prix ou la condition de l'échange'⁶⁹.

Turgot behandelt dan de prijsvorming, waarbij er vele personen en vele goederen in het geding komen. De prijsverhouding wordt door de verhouding der produktiekosten bepaald maar wederom is de conclusie dezelfde: de ruilwaarden zijn per definitie over en weer gelijk maar door de symmetrische opstelling van de 'valeurs estimatives' zijn ook de 'valeurs appreciatives' der marktpartijen gelijk en zo wordt de stelling 'bewezen' dat in het marktverkeer gelijke waarden worden verhandeld.

9. TURGOT, MINISTER VAN LODEWIJK XVI (1774–1776)

Lodewijk XVI, die in 1774 op 20-jarige leeftijd zijn grootvader Lodewijk XV opvolgde, wenste zijn loopbaan te beginnen met een kabinet van nieuwe figuren, die niet zoals de zittende ministers op allerlei manieren in opspraak waren geraakt. Hij droeg aan de bejaarde Maurepas op een nieuw kabinet te vormen; deze nu werd geattendeerd op de intendant van Limoges, die als bekwame en integere bestuurder zekere faam had verworven. De Engelse koloniën die later de Verenigde Staten van Noord Amerika gingen vormen, verkeerden in volle opstand en in geheel Europa deed zich een gisting gevoelen, een geest van komende vernieuwing en van bevrijding. In die geest paste wonderwel hetgeen van Turgot aan daden en geschriften bekend was.

Maurepas bood Turgot in januari 1774 het ministerie van Marine aan en Turgot aanvaardde dat, blij eindelijk Limoges voorgoed te kunnen ruilen tegen Parijs. Zijn activiteiten gericht op vergroting van de Marinebegroting en herstel van de vloot op het niveau van vóór de Zevenjarige Oorlog, als ook een grote

hoeveelheid plannen van andere aard, werden onderbroken toen Turgot na 34 dagen door Lodewijk XVI werd belast met het ministerie van Financiën, 'le Contrôle Général' als opvolger van de corrupte maar bekwame en listige abbé Terray. Zijn voornaamste taak zou zijn het enorme tekort van de schatkist te niet te doen en de kredietwaardigheid van de Franse staat te herstellen.

Zijn eerste werk werd evenwel het herstel van de vrije graanhandel, teneinde een halt toe te roepen aan de lasterpraat als zou ook de jonge koning reeds zijn handen bevuild hebben door te verdienen aan transacties ten behoeve van de graanvoorziening van de stad Parijs.

De eerste hervorming op economisch terrein namelijk die Turgot bewerkstelligde, bij arrest van september 1774, was het herstel van de vrije graanhandel in het binnenlandse verkeer. Hiermede maakte Turgot een einde aan allerlei graantransacties die Terray sinds 1770 voor rekening van de koning had verricht, ter voorziening zowel van Parijs als van de provincies en die tot allerlei geruchten – niet altijd ongefundeerd – over corruptie aanleiding hadden gegeven.

Het Parlement van Parijs verzette zich maar ging tenslotte, op 19 december 1774, tot inschrijving over.

Turgot had vele vijanden. Zijn pogingen om de rechtszekerheid te bewerkstelligen bij de heffing van indirecte belastingen, zodat ieder zijn plichten en zijn rechten tegenover de belastingpachters zou kunnen kennen, had hem de haat van deze laatsten op de hals gehaald. Het feit dat men van hem zou mogen verwachten dat hij een einde zou maken aan het bestaan van 'jurandes' en 'maîtrises' bezorgde hem eveneens vele tegenstanders, niet alleen onder de gildemeesters die zich in hun positie bedreigd voelden maar ook bij bepaalde machtige heren, zoals de prins de Conti, die eigenaar waren van zekere enclaves in Parijs, waarbinnen de uitoefening van een ambacht vrij was. Als prior van de Malthezer orde verhuurde laatstgenoemde bedrijfspanden in de 'enclos du Temple' tegen prijzen die zeer hoog waren vanwege het feit dat aldaar de bedrijfsuitoefening niet onder de bepalingen van gilden viel.

De omstandigheid dat in 1774-75 de tarwe-oogst mislukte vormde de gunstige voedingsbodem voor een naar men aanneemt door lieden als de Conti gestimuleerde en gefinancierde opstand die in de Franse geschiedenis bekend staat als de 'Guerre des Farines'. Deze opstand werd door Turgot die daarbij de grenzen van zijn bevoegdheden overschreed, vastberaden onderdrukt. Een tweetal raddraaiers stierf op het schavot, de aanstichters bleven, zoals gebruikelijk, buiten schot.

Turgot had zich ten doel gesteld de financiën te saneren zonder een staatsbankroet te forceren waarbij de staatsschuld met geweld zou worden verlaagd, verder zonder de belastingen te verhogen en zonder nieuwe leningen aan te gaan. Dus moest hij de moeilijke weg volgen van rationalisatie van het staatsapparaat, van het uitbannen van corruptie en van misbruiken door de belastingpachters, van bespoediging van de afdracht van gelden door deze pachters en van conversie van de staatsschuld. Bovenal echter moest hij de overheidsuitgaven beteugelen, waarbij ook het Koninklijk Hof niet kon worden ontzien.

Marie-Antoinette, die zich aanvankelijk niet onwelwillend had betoond, keerde zich allengs steeds meer tegen hem.

Turgot was de eerste die probeerde om een betrouwbare, alomvattende begroting op te stellen opdat hij zijn beleid op een deugdelijke grondslag zou kunnen baseren. Hij was te behoedzaam dan dat hij zijn begroting aan de openbaarheid prijs gaf. Die stap werd eerst door zijn opvolger Necker in 1781 gedaan; de schok die toen door Frankrijk ging, dat voor het eerst in harde cijfers de verkwisting van het Hof geëtaleerd zag, was groot, en versnelde de ontwikkeling naar de gebeurtenissen van 1789.

Turgot was voorstander van godsdienstvrijheid en poogde aan de protestanten hun burgerrechten terug te geven. Dit was een moeilijke zaak, niet alleen vanwege de tegenstand van fanatieke Katholieken, maar ook omdat een fiscaal aspect in het geding was: hoe toch zou men door kunnen gaan met het innen bij protestanten van tienden die voor de Kerk bestemd waren, als men eenmaal hun afzonderlijke status had erkend? Tevergeefs trachtte Turgot de koning te bewegen om de eed dat hij de ketters zou vervolgen ter gelegenheid van zijn kroning in Reims niet uit te spreken. De koning was het met Turgot eens maar durfde in het traditionele ceremonieel geen wijzigingen aan te brengen. Deze poging bleef niet onopgemerkt en strekte er toe dat het getal van Turgot's tegenstanders toenam. Aldus verenigden zich 'les financiers', d.w.z. degenen die in staatsleningen en het pachten van belastingen hun fortuin zochten, en de 'privilégiés', degenen die bevoordeeld werden door het systeem van gilden, meesterschappen en monopolies, met de 'intolérants' om Turgot ten val te brengen⁷⁰. Linguet, redacteur van het 'Journal de politique et de littérature', van ouds de opponent der Physiocraten, vormde hun spreekbuis.

In het boek 'La Législation et le commerce des grains' dat Necker in april 1775 deed verschijnen – toevalligerwijze midden in de Meeloorlog – vonden Turgot's tegenstanders de bevestiging van hun kritiek; in Necker zagen zij bovendien de man die Turgot zou moeten vervangen.

Ook de strijd om het renteverbod waarmede Turgot reeds in 1769 in Angoulême werd geconfronteerd, duurde voort en Turgot zag zich geplaatst tegenover de macht van de Sorbonne die de oude leer van de Kerk nieuw leven wilde inblazen.

De Physiocraten die Turgot's benoeming tot minister hadden bejubeld maar gaandeweg door Turgot's terughoudendheid wat koeler waren geworden, bemoeilijkten met hun vaak onhandig optreden Turgot's positie meer dan dat zij hem tot steun waren.

Inmiddels had Turgot een aanmerkelijke sanering in de staatsfinanciën weten te bereiken, een resultaat dat in 1776 en volgende jaren weer werd te niet gedaan toen Frankrijk zich aan de zijde van Amerika schaarde in diens onafhankelijkheidsoorlog. Turgot was zich zeer wel bewust van het groeiende verzet dat tegen hem samenspande. Des te meer beijverde hij zich om zijn hervormingsplannen door te voeren. Wellicht ook werd hij voortgedreven door de vrees nog maar korte tijd van leven te hebben. 'C'est dans cette pensée au

commencement de 1776, qu'il présenta au Roi pour être envoyés au Parlement, les six projets d'édits dont l'adoption en lit de justice fut à la fois pour lui un triomphe et le prélude de sa disgrâce'⁷¹.

Deze zes wetsontwerpen, van zeer uiteenlopend gewicht, waren:

1. De afschaffing van de 'corvée'. Die was een jaar eerder al door Lodewijk XVI aanvaard en ook reeds grotendeels verwezenlijkt. Om echter op regelmatige wijze aan geld te komen was de medewerking van het Parlement nodig. Turgot stelde voor lokale belastingen te doen heffen waaraan alle eigenaars van grond of van andere vermogenstitels onderworpen zouden zijn.
2. Afschaffing van de graanmarktreglementering te Parijs, in aansluiting op de besluiten van 2 november 1774, en de afschaffing van alle lokale rechten geheven van graan.
3. De vaststelling van een uitstel van betaling voor de pacht van de kade-, hallen- en poortrechten van Parijs.
4. De afschaffing van de 'Jurandes et Communautés de Métiers'. Volgens Turgot was de beëindiging van de gildedwang naast die van de reglementering van de graanmarkt een der belangrijkste stappen naar de wedergeboorte van Frankrijk.
5. De afschaffing van de 'Caisse de Poissy'. Alle handel in vee was geconcentreerd in de veemarkten van Sceaux en Poissy. De houders van de 'Caisse de Poissy' nu hadden het monopolie van de kredietverlening aan slagers en alle veetransacties moesten via het krediet van deze kas worden afgewikkeld. Ingesteld om de handel in vee en vlees te bevorderen was de 'Caisse' geworden tot een drukkende last.
6. Een verandering in de grondslag voor de heffing van het recht op talk en kaarsvet in verband met de opheffing van het gilde der kaarsenmakers.

Turgot was geen revolutionair. Hij begreep dat hij geen frontale aanval moest doen op de voorrechten van de adel en de geestelijkheid. De voorstellen die hij deed, richtten zich niet tegen deze standen en waren ook overigens geenszins bijzonder extreem uitgezonderd het edict over de afschaffing van de gildedwang.

Zijn tegenstanders echter begrepen dat Turgot de ene stap na de andere zou zetten, dat hij de 'gabelle' en andere verbruiksbelastingen zou gaan afschaffen en zou vervangen door een grondbelasting die ook adel en geestelijkheid zou treffen. Had Turgot niet zelf in een brief aan de koning te kennen gegeven dat het een goede zaak zou zijn de adel en geestelijkheid direkt te belasten voor de som die zij tot dus verre als verbruiksbelasting hadden betaald?

Behoudens het edict betreffende de afschaffing van de 'caisse de Poissy' dat door het Parlement zonder veel verzet werd aanvaard, was er een 'Lit de Justice' nodig om de weerstand te breken. Dat gebeurde op 12 maart 1776; die avond was Parijs geïllumineerd, het Parlement oogstte met zijn verzet slechts impopulariteit.

Men moet de willoosheid van Lodewijk XVI en de lichtzinnige wispelturigheid van Marie-Antoinette voor ogen houden om te begrijpen hoe het mogelijk is dat het moment waarop Turgot dank zij het ingrijpen van de koning zijn

hoogste glorie bereikte, tevens het ogenblik vormde waarop zijn ondergang begon. Turgot had, behoudens Du Pont, die hij eerder naar Limoges had doen komen en die hij eenmaal minister geworden als zijn assistent had aangesteld, geen vertrouwde vrienden. Het succes dat hij met zijn edicten boekte, maakte velen, waaronder de ministerpresident Maurepas, wantrouwig dat hij uit was op de hoogste macht. Een complex van intriges leidde Turgot's ondergang in. Op 12 mei 1776 verliet hij de Controle Général. Een felle reactie zette in die alle maatregelen van Turgot teniet deed: 'Ainsi, à quelques semaines de distance, Louis XVI, à l'instigation de Maurepas, devait signer le contraire de ce qu'il avait signé, et revenir des réformes pour lesquelles il avait déployé son autorité vis à vis du Parlement'⁷².

De periode van Turgot's ministerschap is in hoge mate interessant voor de sociale geschiedenis van Frankrijk, aan de ontwikkeling van Turgot's economisch denken heeft zij niets meer toegevoegd. De uitvoerige memoranda en de memories van toelichting weerspiegelen de inzichten die in eerdere jaren bij hem waren gerijpt, maar ook niet meer dan dat.

Na zijn val trok Turgot zich terug, in toenemende mate geplaagd door de jicht. Zijn tijd wijdde hij aan wetenschappelijke studies van uiteenlopende aard, bijdragen tot de economische wetenschap vloeiden echter niet meer uit zijn pen. Hij stierf op 18 maart 1781; hij overleed zoals hij geleefd had, in eenzaamheid. Vele jaren later begon men te bedenken dat Frankrijk door hem te verjagen wellicht de kans op een geleidelijke hervorming had gemist en op noodlottige wijze was afgegleden naar de revolutie.

7. FERDINANDO GALIANI

1. DE STRIJD OVER VRIJHEID OF REGLEMENTERING VAN DE FRANSE GRAANMARKT

In 1763 werd de binnenlandse handel in graan geliberaliseerd door Bertin, destijds 'Contrôleur Général' en eerder Luitenant van Politie en in die kwaliteit verantwoordelijk voor de geregelde broodvoorziening van de stad Parijs. Volstrekt afwijzend tegenover het verlangen van een aantal departementen, ingegeven door overvloedige oogsten, dat de export naar andere landen zou worden vrijgegeven, nam hij wel een tegemoetkomende houding aan tegenover de aandrang tot liberalisatie van het binnenlandse verkeer, zonder nochtans de overheidsinsinmenging geheel en al op te heffen. Weliswaar werden provinciale en stedelijke uitvoerverboden nietig verklaard, weliswaar ook werd het kopen van graan op het land en in de schuren der landbouwers toegestaan en werd aan eenieder het recht gegeven graanhandel en graanopslag te bedrijven, maar de bepaling dat alle graan dat binnen 10 mijlen van Parijs werd gewonnen uitsluitend in de hallen van Parijs mocht worden verkocht, bleef terwille van de zekerheid van de Parijse broodvoorziening gehandhaafd. Ook bleef Bertin, daarin bijgestaan door Trudaine de Montigny voortgaan met het doen van aankopen voor rekening van de koning van partijen graan, om daarmee momenten van schaarste op de Parijse markt op te vangen. De uitvoering van deze aankopen werd in handen gelegd van een koopman, de gewezen bakker Malisset. Op die transacties werden, zoals men verwachtte kon, grote verliezen geleden, waar immers vaak graan beneden kostprijs ter beschikking moest worden gesteld. De wisselingen in de graanmarkt, bijv. bij het naderen van de nieuwe oogst en de noodzakelijke doorstroming van de voorraad veroorzaakten dat niet slechts partijen van de groothandel werden gekocht, maar ook aan deze werden verkocht. Deze omstandigheid vormde een vruchtbare voedingsbodem voor geruchten dat de koning in graan speculeerde.

Essentieel in het Besluit van 1763 was dat voor graan de binnenlandse tolgrenzen verdwenen. Daarmede kwam, althans voor graan, een einde aan de driedeling die Frankrijk douane-technisch nog altijd kenmerkte. Ondanks alle pogingen om alle Franse provincies in één tolunie te verenigen, was Colbert immers niet verder gekomen dan tot een driedeling, welke omvatte:

- a. de oude stamlanden, veelal aangeduid als het gebied van de 'Cinq grosses Fermes', d.w.z. van de vijf grote belastingpachten, een gebied met een eigen buitentarief;
- b. de Staatsprovincies, ongeveer half Frankrijk, die werden aangeduid als 'provinces réputées étrangères', die samen een gemeenschappelijk buitentarief hadden, onderscheiden van dat van 'Cinq grosses Fermes';
- c. de 'provinces à l'instar de l'étranger', die buiten het Franse douanegebied

vielen. Dit waren Elzas en Lotharingen, voorts enclaves in vreemd gebied en de vrijhaven Marseille.

Het besluit van 1763 deed, althans voor graan, de grenzen tussen de gebieden wegvallen, hetgeen algemeen als een groot goed werd aangemerkt. Ook Abbé Terray, die in 1769 aan de macht kwam, was die mening toegedaan. Om fiskale redenen bleven in 1763 de marktgelden alsmede vele 'octrois', rechten die aan de stadspoorten geheven werden, voortbestaan.

Laverdy, de opvolger van Bertin, die als gewezen 'conseiller' bij het Parlement van Parijs geen ervaring als bestuursambtenaar had, liet zich bepraten en hief in 1764 het nationale uitvoerverbod op, maar ook hij bleef attent op het vraagstuk van de binnenlandse broodvoorziening. Teneinde een overzicht te behouden over de omvang van de uitvoer, stelde hij onmiddellijk een matig uitvoerrecht in en bepaalde hij dat uitvoer uitsluitend met Franse schepen en eveneens uitsluitend uit daartoe aangewezen havens mocht plaats vinden. Aan de landzijde, in Elzas en Lotharingen, bleken soms de douanekantoren nog te moeten worden ingericht. De vrijheid van export eindigde zodra in drie opeenvolgende markten de prijs van graan de drempel van 12 livres 10 sous per quintaal had overschreden. De invoer bleef, zoals hij tevoren was, slechts onderworpen aan een matig invoerrecht en mocht onder iedere vlag plaats vinden.

Over het Edikt van 1764 schreef Galiani in de loop van 1769 aan Antoine Sartine (1729–1801), destijds hoofd van de staatspolitie: 'C'était un enthousiasme, ... une Fronde, une croisade, enfin un de ces maladies épidémiques d'esprit dont la nation française est parfois attaquée et qui causent de cruels ravages jusqu'à ce que le calme de la raison revienne'¹. Die bezinning kwam wel, dra, zoals Laverdy wel had voorzien. Er was weinig méér voor nodig dan dat de oogsten tegenvielen waardoor de Parlementen van Parijs en Rouen alarm sloegen en maatregelen eisten teneinde de stedelijke broodvoorziening veilig te stellen. De Parlementen in het zuiden van Frankrijk en in sommige andere delen van Frankrijk, die grote belangen hadden bij de uitvoer, drongen daarentegen op behoud van de vrijheid aan. Het stijgen van de marktprijs tot de in 1764 bepaalde drempel had inmiddels tot gevolg dat in 1765 en volgende jaren steeds meer uitvoerhavens gesloten werden.

Ook Laverdy bleef voortgaan met het laten aankopen voor rekening van de koning van partijen graan. Maynon d'Invaly die hem eind 1768 opvolgde, zag in dat dergelijke transacties zelf een prijsstijgende invloed hadden en had ook oog voor andere bezwaren die er aan verbonden waren. Deswege beijverde hij zich om dit aankoopbeleid in te perken. Alvorens zijn plannen recht tot uitvoering konden komen, werd hij in december 1769 vervangen door Abbé Terray.

Bertin, Lavardy, Trudaine de Montigny en diens schoonvader Maynon d'Invaly werden beschouwd als sympathisanten der Physiocraten en dus geneigd tot een volledige vrije graanhandel; Abbé Terray daarentegen ontpopte zich als een duidelijke voorstander van reglementering. Op 14 juli 1770 verscheen door zijn toedoen een Koninklijke Boodschap, waarin de vrijheid van

export werd opgeheven. Voortaan was export van graan verboden, behoudens uitdrukkelijke toestemming van de 'Controleur général'. Dit betekende een principiële verandering in het beleid, ook al was op het moment van de afkondiging de feitelijke situatie deze, dat door het bereiken van de drempelprijs vrijwel alle export verboden was. De Parlementen van de Provence, Bordeaux en Toulouse weigerden om tot inschrijving over te gaan, zodat de Koninklijke Boodschap in hun provincies niet van kracht werd. Zij hielden dit verzet vol tot in 1773. Voor het Parlement van de Provence was het argument dat de opheffing van de vrije export een einde dreigde te maken aan de verkoop van Provençaalse tarwe in Marseille, dat als vrijhaven wederom tot 'buitenland' zou worden. De Provence verbouwde een hoogwaardige tarwe, die de landelijke bevolking niet zelf verbruikte maar verkocht aan de burgerij van Marseille. Zelf voedde zij zich met goedkopere invoergranen.

Op 23 december 1770 kondigde Terray voorschriften af die de binnenlandse handel aan een nieuw regime onderwierpen. Deze voorschriften behelsden een registratieplicht van alle natuurlijke en rechtspersonen die zich met de graanhandel bezig hielden alsmede van alle opslagplaatsen van graan. Voorts verboden zij het geven van voorschotten resp. het aankopen van nog niet geoogste granen. Het aankopen van graan, elders dan in erkende hallen, werd eveneens wederom strafbaar gesteld, evenals het bedrijven van handel in graan door overheidsdienaren. Op deze wijze hoopte Terray de greep van de overheid op de graanvoorziening te vergroten. Tegenover het provinciale particularisme stond hij geheel afwijzend en hij liet dan ook maatregelen van lagere overheden vernietigen, die stedelijke of provinciale graanuitvoer beoogden te beletten. Het feit echter dat de nationale uitvoer verboden was, leidde er nogal eens toe dat ook aan de provinciale grenzen moeilijkheden werden gemaakt; niet voor ieder was het onderscheid tussen uitvoer naar andere gewesten en die naar andere landen even duidelijk.

Terray beschouwde Frankrijk als een economische eenheid, hetgeen echter niet beduidde dat hij het aan de handel en aan het prijsmechanisme toevertrouwde om voor egalisatie van regionale overschotten en – tekorten zorg te dragen. Hij achtte zijn eigen informatie verre superieur boven die waarover de handel beschikte; bovendien vreesde hij dat de handel als geheel gezien te vaak foutieve beslissingen zou nemen, en derhalve trachtte hij als een generaal van boven af de graanstromen te dirigeren. Twee middelen stonden hem daarbij ten dienste. Het eerste bestond in het manipuleren met de vergunningen die nodig waren om graan over zee van de ene Franse haven naar de andere te mogen vervoeren, het andere was gelegen in het systeem van massale graanaankopen voor rekening van de koning.

Het vergunningenstelsel, en vooral de wijze waarop het werd gehanteerd gaf aanleiding tot vele klachten over ambtelijke traagheid, willekeur en bevoorrechtiging, het systeem van aankopen door een daartoe aangewezen graanfirma wekte weerstanden doordat de opkopers van deze firma zich vrijgesteld achtten van voor anderen geldende bepalingen. Ook deden de geruchten van monopolievorming, speculatie en verrijking ten koste van het volk wederom de ronde.

Om zijn beleid zo verfijnd te voeren als Terray wenste, had hij meer en betere statistische informatie nodig dan waarover hij in feite beschikte, en wel een betere statistiek over de loop van de bevolking, en snelle en betrouwbare informatie over de ontwikkeling van het aanbod van graan. Hiertoe stelde hij een enquête onder de Intendanten in, doch alvorens hij hiervan de eerste resultaten had verkregen, werd hij afgelost door Turgot. Overtuigd als deze was dat de graanhandel geheel en al vrij moest worden gelaten had hij aan de statistiek van de graanproductie geen behoefte en trok hij de enquête in.

Het probleem van de reglementering van de graanhandel vormde niet slechts een dagelijks gespreksthema tussen de nationale regering, de provinciale autoriteiten en de vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, het vormde ook, zoals bekend, naast het vraagstuk van de belastinghervorming het hoofdthema van de strijd tussen de Physiocraten en hun tegenstanders. De discussie in de periodieken zoals het 'Journal économique', het 'Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances' en de 'Ephémérides' spitste zich toe op de vraag of de export naar andere landen vrij gelaten moest worden of niet. Over de afschaffing van stedelijke en provinciale uitvoerverboden was men het, in 'wetenschappelijke' kringen wel met elkaar eens. Wat toch had het voor zin om door verbetering van het wegennet en door aanleg van kanalen en het bevaarbaar maken van rivieren de communicatiemiddelen binnen Frankrijk te vergroten als men tegelijkertijd met regionale uitvoerverboden het interregionale verkeer belemmerde? Tegenover het provinciale particularisme stelde men de nationale solidariteit.

Wat echter de uitvoer naar andere landen aanging, stonden enerzijds de Physiocraten en Turgot, anderzijds schrijvers als Herbert, Forbonnais en Galiani fel tegenover elkander. Terwijl eerstgenoemden in de visie van Galiani de landbouw benaderden als object van commercie, beschouwden de anderen de landbouw primair als object van staatsraison. Schaarste aan graan en derhalve hoge broodprijzen beduiden immers gevaar voor oproer en daarmee een bedreiging van de veiligheid van de staat. Dat de voedselvoorziening zo veel mogelijk werd veiliggesteld was voor laatstbedoelden een eis van de eerste orde. Anderzijds echter erkenden zij dat de landbouw niet slechts een recht kon doen gelden op een redelijke prijs, maar ook dat hij zonder een voldoende rendement zich niet zou kunnen handhaven om nog maar te zwijgen over uitbreiding en modernisering.

De absolute vrijheid, bepleit door de Physiocraten en door Turgot ging hen te ver, anderzijds echter was het vergunningenstelsel te traag en te willekeurig om aanvaardbaar te zijn. De oplossing neergelegd in de regeling van 1764, waarin de export vrij was tot het bereiken van een bepaalde drempelprijs vormde een aanmerkelijke verbetering maar was toch nog verre van ideaal. Immers, de hoogte van de drempelprijs was ook willekeurig gekozen; en het systeem had tot gevolg dat in vele gevallen de export met een schok tot stilstand kwam tot schade van diegenen die dit gebeuren niet hadden zien aankomen. Herbert en Forbonnais bepleitten daarom een glijdend uitvoerrecht, dat hoger zou worden naarmate de binnenlandse prijs toenam. Forbonnais had daarbij

voor ogen dat dit uitvoerrecht vanaf zekere hoogte prohibitief zou kunnen werken. Galiani ging aanmerkelijk minder ver waar hij een vast uitvoerrecht bepleitte van zodanige hoogte dat het de natuurlijke orientatie der Franse graanvelden op de export naar overzee zou opheffen en de afzet in de binnen-provincies even aantrekkelijk zou maken als die in het buitenland.

Hoewel Galiani veel minder ver dan de anderen afstond van de ideeën van de Physiocraten en van Turgot, was uitgerekend hij het die met zijn geestig geschreven 'Dialogues sur le Commerce des Blés' aan de Physiocratische Beweging een zware slag toebreacht. Doordat de publieke opinie zich aan Galiani's zijde schaarde, speelde het boek in de kaart van Terray en van al diegenen die de vrijheid van export bestreden en die terug wilden naar een of andere vorm van graanmarkt-ordering. Du Pont tekende aan: 'Depuis que l'abbé (sc. Galiani) a prouvé qu'on peut être homme d'esprit et soutenir le régime prohibitif, plusieurs ont changé d'avis'². Ook Turgot was bitter gestemd, gelijk wij weten onder andere uit zijn correspondentie met Mlle. De Lespinasse³. Zijn vriendschap met Galiani was er danig door bekoeld. Hij schilderde Galiani af als een aarts-conservatief die alles bij het oude wilde laten, ten voordele van degenen die zich aan het systeem van reglementering verrijkten.

Galiani betreurde dit alles zeer. Toen Turgot in 1775 het hoofd moest bieden aan de troebelen die als de Meeloorlog bekend staan, schreef Galiani die bij herhaling op het gevaar van oproer als gevolg van hoge broodprijzen had gewezen, dat hij hoopte dat Turgot in zijn pijnlijke ervaring met de realiteit van het leven aanleiding zou kunnen vinden om iets meer recht te doen aan 'mes Dialogues, ou du moins à mes intentions'⁴.

Wie was toch Galiani die zo zeer tot speerpunt werd in de controverse met de Physiocraten en met Turgot?

2. LEVENSLÖOP VAN FERDINANDO GALIANI (1728-1787)

Ferdinando Galiani werd in 1728 in Chieti (Napels) geboren. Hij werd opgeleid voor het priesterschap en werd ook tot priester gewijd. Hij trad daarna evenwel in overheidsdienst en werd in 1759 ambassadesecretaris en vervolgens ambassadeur van het Koninkrijk Napels bij het hof van de koning van Frankrijk. Hij vervulde dat ambt tot in 1769, toen hij bij Choiseul in ongenade viel, waarna hij zijn verdere levensdagen zeer tot zijn ongenoegen in Napels moest slijten.

In Parijs was hij om zijn geestigheid zeer gezien. Hij verkeerde in de kring van verlichte geesten en kwam aldus in veelvuldig contact met Voltaire, Diderot, Genovesi, Turgot, Vico, Friedrich M. van Grimm en vele anderen. Hoewel ambassadeur van een vreemde mogendheid nam hij actief deel aan de franse politiek. In de strijd voor of tegen de vrije export van graan stelde hij zich gelijk reeds in de voorafgaande paragraaf gezegd op tegenover de Physiocraten. Diderot en andere 'philosophes' vond hij in dat opzicht aan zijn zijde.

Voor de economische wetenschap is hij van betekenis vanwege een tweetal

geschriften die hij met een tussenpoos van twintig jaar het licht liet zien. Het eerste, getiteld 'della Moneta', verscheen anoniem in 1750. Het is een in hoofdzaak deductief betoog dat met grote helderheid wordt ontvouwd, steunend op een subjectief nutsbegrip dat de latere grensnutscholen tot voorbode strekt. Het werd door Turgot aangehaald in zijn artikel 'Valeurs et Monnaies'. Het tweede verscheen in 1770 en verraadt de ervaring van de diplomaat die de problemen en de dilemma's van een landsregering van nabij heeft leren kennen. Het is een betoog ingekleed in de vorm van een elegante discussie tussen twee resp. drie personen en heeft tot inhoud de vraag welke de juiste vorm van landbouwmarktbeleid is. De titel van deze verhandeling luidt: 'Dialogues sur le Commerce des Blés'. Zij verscheen in 1770.

Galiani ontving een klassieke opleiding en kwam aldus reeds in zijn jeugd in aanraking met de theorieën van Aristoteles. Hij onderging verder de invloed van auteurs als Bernardo Davanzati (1529-1606) en John Locke (1631-1704). Op 16-jarige leeftijd vertaalde hij Locke's 'Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money'. Oresmus en Serra waren voor Galiani, toen hij 'della Moneta' schreef, eveneens bekende auteurs.

Mag men van de auteur van 'della Moneta' zeggen dat hij met zijn subjectieve waardeleer zijn tijd ver vooruit was, preluderende als hij was op de latere grensnutscholen, van de auteur van 'Dialogues sur le Commerce des Blés', wordt wel gezegd dat hij in zekere zin als voorbode mag gelden van de Historische School.

3. DELLA MONETA

Della Moneta, 'over het geld' is niet uitsluitend een monetaire verhandeling maar begeeft zich ook in uiteenzettingen over het wezen van rijkdom: de rijkdom van een land bestaat uit de aarde, de huizen en de geldvoorraad⁵; over de oorsprong van alle rijkdom: alleen de mens doet een land welvarend worden, een talrijke bevolking is de grondslag voor welvaart⁶; over de aard en invloed van de belastingen⁷.

In aansluiting op zijn uitspraak dat een talrijke bevolking een voorwaarde voor rijkdom is, somt hij een zestal middelen op om de bevolking te doen toenemen. Als laatste noemt hij de bevordering van de landbouw die belangrijker is dan de handel. De mens is een wezen dat zich voedt met de vruchten van de aarde: 'L'umo e animale che se nutra di terra'. De handel brengt geen vruchten van de aarde voort, hij verzamelt slechts of vervoert of slaat op. Als de landbouw niet meer voortbrengt dooft alle handel uit⁸.

Uit een en ander moge naar voren komen dat zijn begrip rijkdom genuanceerder is dan dat wat als typerend voor de Mercantilisten wordt aangemerkt: de rijkdom van een land bestaat uit zijn geldvoorraad, en tevens dat zijn productiebegrip zeer dicht staat bij wat na hem Quesnay en de zijnen ter zake hebben verkondigd.

Opgehangen aan uiteenzettingen over de aard van het geld, gerelateerd aan de vraag of de overheid de mogelijkheid bezit om bij de wet de waarde van het geld te veranderen, ontvouwt Galiani een theorie waarin niet alleen een subjectieve waardeleer, maar ook een analyse van het algemene marktevenwicht, van de stationaire kringloop en van ideeën omtrent een maatschappelijk optimum zijn te bespeuren.

Galiani verwerpt de gedachte, reeds door Aristoteles vertolkt, dat de wetgever de waarde van het geld bepaalt. Hij stelt daar tegenover dat niet alleen alle muntmateriaal, maar alles in deze wereld zonder uitzondering zijn *natuurlijke waarde* heeft⁹, afgeleid van definitieve, algemene en blijvende beginselen; beginselen die noch door een gril, noch bij de wet, noch door de vorst kunnen worden geschonden.

Deze waarde is een verhouding, gebaseerd op twee grootheden: 'utilita e rarita', nut en schaarste¹⁰. Nuttig nu is alles wat waar genot oproept¹¹. Galiani brengt hier een normatief element in het geding. Niet alle bevrediging kan de grondslag voor de natuurlijke waarde van een goed zijn, doch slechts die geneugte die het geluk van de mens in het hiernamaals niet in de weg staat.

Nut ontstaat door de bevrediging van menselijke behoeften. Deze omvatten de drang tot instandhouding van de eigen persoon en van het menselijk geslacht alsook de behoefte aan maatschappelijke erkenning, aanzien en macht. Deze tweede behoefte is onder omstandigheden zelfs sterker dan de eerstbedoelde en al die zaken welke de mens helpen deze te bevredigen, zoals edelstenen, goud en zilver, bezitten daardoor grote waarde.

De waarde van een goed wordt echter niet alleen bepaald door zijn – categorale – nuttigheid maar ook door zijn schaarste. Het feit dat de schoonheid van glas en kristal meer het produkt van kunstvaardigheid is dan van de natuur verandert niet de prijs van het goed in kwestie, tenzij doordat de schaarste erdoor verandert¹².

Een behoefte wordt als minder dringend ondervonden naarmate hij meer bevredigd wordt. Wie verzadigd raakt van brood verlangt naar goud en zilver. Met deze uitspraken, die een voorbode zijn van de eerste en tweede wet van Gossen, omringt Galiani de reeds door Davanzati aan de orde gestelde zogenaamde waarde-paradox. Alle nuttige, d.w.z. noodzakelijke, goederen zijn het minst waardevol juist door het feit dat de produktie zich in de eerste plaats op de dringendste behoeften richt. De waardeparadox is geen bewijs van geringheid van de menselijke bekwaamheid tot oordelen maar een bewijs van de weldadige hand van God. Immers diegenen die geschikt zijn voor de voortbrenging van dagelijkse benodigdheden zijn groot in getale¹³.

Welke factoren bepalen de schaarste? Galiani onderscheidt tussen goederen waarvan de hoeveelheid van nature gegeven is en andere waarvan de hoeveelheid afhangt van de duur en de inspanning van de arbeid welke er aan wordt besteed. Onder de eerste categorie rangschikt Galiani de akkerbouw: de oogstonzekeerheid is zo groot dat een direkt verband tussen de inzet aan arbeid en de uitkomst, in casu de omvang en hoedanigheid van de oogst ontbreekt. De

tweede categorie omvat de voortbrenging van mijnbouw (mineralen, steen, marmer enz.), bosbouw en nijverheid. De jaarlijkse voortbrenging daarvan is afhankelijk van de wil van de mens.

De prijs van de eerste categorie goederen wordt bepaald door nut en schaarste, die van de tweede komt te rusten op het niveau van de produktiekosten.

Op dit punt aangeland zet Galiani een stap die zijn subjectieve nuttigheids-theorie verbindt met een produktiekostentheorie: de waarden van de tweede categorie goederen verhouden zich immers als de hoeveelheden ingezette arbeid¹⁴. Hierbij moet op drie zaken gelet worden: op het aantal arbeiders, de tijdsduur en intensiteit van de arbeid en op het loon.

Galiani is van oordeel dat de prijs van iedere soort van arbeid door dezelfde beginselen van schaarste en nut wordt beheerst als die van stoffelijke goederen. De Voorzienigheid bedeeft de mens met aanleg en karakter. De grote massa van de mensheid is slechts weinig begaafd en daardoor slechts geschikt voor nederige functies zoals beoefening van de landbouw. De geringe schaarste van deze arbeid leidt tot de geringe hoogte van het loon. Maar geleerden en wijsgeren, die sieraden van talent mogen heten, zijn zeldzaam en hun arbeid doet dan ook terecht een zeer hoge prijs, aldus Galiani¹⁵. Hij was nog jong – even twintig – toen hij 'della Moneta' schreef en de praktijk van het leven was hem nog vreemd.

Ook de inkomensverhoudingen die uit vermogensbezit voortkomen zijn als terecht aan te merken, aldus Galiani, want de vermogens in kwestie komen voort uit de inspanning van de eigenaar of diens voorgangers in rechte.

Galiani is zich bewust dat hij zich bloot stelde aan kritiek: sommigen, zo zegt hij, zullen vermoedelijk zeggen dat verdienste of deugd zo vaak onbeloond blijven dat het dwaas is om de veelvuldige en wrede daden van menselijke onrechtvaardigheid te ontkennen. Galiani schuift echter deze kritiek ter zijde: wansucces is naar zijn mening vrijwel steeds eigen schuld.

Het marktmechanisme functioneert onder invloed van de begeerte naar winst. Wisselingen in het aanbod veroorzaken tegengestelde bewegingen van de marktprijs, maar de marktprijs beïnvloedt ook het gedrag van de aanbieders¹. Tenslotte bewerkstelligt de prijs evenwicht tussen vraag en aanbod. Galiani beroept zich hierbij niet slechts op de kracht van het eigenbelang als een ordenende factor in de maatschappij, zoals na hem Adam Smith, ook is er bij hem een onzichtbare hand in het spel. De Voorzienigheid, in haar eindeloze liefde voor de mens, heeft de natuur zo geordend dat zelfs onze lage hartstochten als het ware onszelf ten spijt vaak worden gebruikt voor het welzijn van het algemeen¹⁷. 'Sono vari i valori, ma no capricciosi'¹⁸, d.w.z. de waarden van de onderscheiden goederen zijn zeer verschillend maar zij zijn niet willekeurig. De wispelturige mode moge dan voor sommige goederen een snelle wisseling in waardering ten gevolge hebben, aan de conclusie, aldus Galiani, doet het verschijnsel van de mode geen afbreuk: prijzen zijn niet willekeurig. Zij komen voort uit het spel van vraag en aanbod. Natuurlijk moet men de fundamentele krachten de tijd gunnen om hun invloed tot gelding te brengen. Als een Mohammedaans land, aldus Galiani, zou overgaan tot het

Christelijk geloof, dan zouden er aanvankelijk maar weinig wijnstokken aangetroffen worden. De Islam staat immers het drinken van wijn niet toe. Het verdwijnen van het verbod en de geringheid van het aanbod maken de wijn tot een schaars goed dat een zeer hoge prijs doet. Hierdoor wordt een uitbreiding van het aanbod uitgelokt. Soms schiet men het doel voorbij en daalt de prijs zodanig dat aanbieders zich terugtrekken uit de markt. De prijs zal dan weer stijgen en het aanbod vervolgens toenemen totdat de prijs op zijn natuurlijk niveau is terecht gekomen, d.w.z. waar de ondernemers slechts een normale winst maken¹⁹.

De conclusie uit Galiani's betoog is tweeledig:

1. Men moet de natuur op haar beloop laten want alleen zo kunnen de fundamentele krachten hun ordenende functie vervullen.
2. In de natuur bestaan geen ontwikkelingen tot in het extreme; zekere traagheid voert afwijkingen steeds weer terug van de rechte lijn in het oneindige tot de eeuwige cirkelgang.

Wat de zwaartekracht is voor de natuurkunde is voor de mens de begeerte naar winst of die naar een gelukkig leven²⁰.

Deze opvatting omtrent de wetmatigheid van het economisch gebeuren beheerst ook Galiani's monetaire theorie. Goud en zilver hebben een waarde ook buiten hun monetaire functie. De goederenprijzen worden in geld, dat wil zeggen per saldo in eenheden goud en zilver uitgedrukt. De schaarste van deze metalen bepaalt op short run het prijsniveau maar de evenwichtswaarde van het geld en daarmee van het prijsniveau is door kostenoverwegingen bepaald.

Een wettelijke waarde van het geld die van de economische realiteit afwijkt is ineffectief. Dat geldt ook voor de onderlinge waardeverhouding tussen goud en zilver. Een officiële pariteit die van de marktverhouding afwijkt, leidt tot uitstoting van het ondergewaardeerde metaal. Evenzo bepaalt uiteindelijk de markt wat de internationale wisselkoers zal zijn.

In Galiani's analyse valt de afwezigheid op van de produktiefactor kapitaal. De interest die de inhoud vormt van het eerste hoofdstuk van het vijfde boek 'del frutto della moneta', wordt verklaard uit de eis van de geldschietster dat hij een compensatie ontvangt voor de risico's die hij aanvaardt alsmede uit de voorkeur die geldschietster zowel als geldnemer hebben voor geld dat nu beschikbaar is boven dat wat in de toekomst beschikbaar komt. Ook hierin preludeert Galiani en wel op de latere tijdvoorkeurtheorie waaraan de naam van Von Boehm Bawerk verbonden is. Hij hanteert zijn theorie overigens om het Scholastieke leerstuk betreffende de rente te weerleggen.

4. DIALOGUES SUR LE COMMERCE DES BLÉS

Het geschrift dat Ferdinando Galiani in 1770 het licht deed zien is een beschouwing, in dialoog-vorm, gewijd aan het probleem van de landbouwpolitiek. In zijn motivering is het echter tevens een geschrift dat het algemeen geldende karakter van economische theorieën aantast en mag het gelden als een voorbode van de Historische School.

In de *Dialogues* distantieert Galiani zich in alle opzichten van de opvattingen der Physiocraten:

1. Het is onjuist dat alleen de landbouw produktief is. Welvaart hangt af van de bevolkingsomvang.
2. Het is niet waar dat de staat altijd is gebaat bij volledige vrijhandel in graan. De staatsraison kan om geheel andere maatregelen vragen.
3. Het is niet waar dat bevordering van de landbouw de algemene economische ontwikkeling stimuleert. Veeleer stimuleert een welvarende industrie de landbouw.
4. Het is onjuist dat men economische theorieën een algemene geldigheid toekent.

Zijn eigen visie op het stuk van landbouwbeleid ontvouwend beveelt hij een globale bescherming aan door middel van een stelsel van een vast uitvoerrecht, gedifferentieerd naar het stadium van bewerking, aangevuld met een glijdend invoerrecht. Het eerste moet de binnenlandse voedselvoorziening veilig stellen, het tweede een toereikende rendabiliteit van de landbouw waarborgen.

Galiani bestrijdt de opvatting van de Physiocraten 'que l'agriculture est la source de la richesse de tous pays. Ce principe qu'ils prennent pour général, n'appartient en particulier qu'aux pays purement agricoles'²¹. Niet alleen de landbouw, maar ook de nijverheid is produktief en zelfs de tussenhandel en vrachtafvoer zoals die door de Hollanders bedreven wordt, en die als een soort van 'manufactuur' mag worden beschouwd. Steriel is slechts de handel van tussenpersonen. Die maakt de prijs van brood nodeloos duur. De werkelijke bron van alle welvaart is de arbeid: 'l'homme est la seule richesse'²².

Galiani verwerpt ook de opvatting dat de handel in landbouwprodukten altijd en overal vrij moet zijn. De Physiocraten achtten deze vrijhandel niet alleen met een beroep op 'l'ordre naturel' geboden, maar ook noodzakelijk om de wisselvalligheid der prijzen te doen plaats maken voor een gelijkmatigheid. De staatsraison kan echter, aldus Galiani, al naar gelang van de omstandigheden tot geheel verschillende oplossingen aanleiding geven. Verzekerd te zijn van een ongestoorde voedselvoorziening is voor een staat in oorlogstijd even noodzakelijk als verzekerd te zijn van een goede bewapening. Ook echter in vredetijd kan een overheid zich niet onttrekken aan de plicht zorg te dragen voor een goede voedselvoorziening, d.w.z. brood tegen een betaalbare prijs. Graan kan men geen dag missen. Als onopgemerkt een aanzienlijk deel van het normale aanbod wordt opgekocht en/of geëxporteerd, ontstaan er in het eigen land onmiddellijk schaarste en politieke onrust. 'Ce besoin général, continu,

pressant, est précisément ce qui rend le blé le moins propre au commerce²³.

Een stadstaat als Genève die een sluitende controle op alle in- en uitvoer kan uitoefenen, kan zich bedienen van officiële graanschuren, waarin in tijden van overvloed graan wordt opgeslagen om het in schaarsteperiodes onder de eigen inwoners te distribuëren. Andere staten, waar zulk een controle niet doenlijk is, zullen andere middelen te baat moeten nemen. Vrijhandel zou op wederkerigheid moeten berusten. Maar ook dan nog zou Frankrijk er op moeten rekenen dat het de voedselvoorziening van een aantal provincies niet veilig kan stellen. Door de ligging van de graanvelden en de oriëntatie van de waterwegen neigt Frankrijk tot export.

Galiani tast ook de stelling aan dat bevordering van de landbouw automatisch leidt tot een algemene welvaartsverbetering. Landbouw is een riskante zaak. De boer die over een regelmatig inkomen wil beschikken doet er goed aan zijn gezin huisnijverheid te laten bedrijven. Landen die uitsluitend agrarisch zijn, zijn achterlijk. De enige manier om een land tot hogere ontwikkeling te brengen is de nijverheid te stimuleren. Door de massale vraag naar voedsel welke de werkers in de nijverheid, mensen met een bescheiden inkomen, uitoefenen komt de landbouw tot ontwikkeling²⁴. Friedrich List, die de 'Dialogues' niet heeft gekend, zou bij Galiani in de leer kunnen zijn geweest. Het revenu, waaraan de Physiocraten zo'n essentiële rol toekennen, bezit die kracht niet, aldus Galiani. De aanwezigheid van het Koninklijk Hof in Compiègne of Fontainebleau helpt de omgeving ternauwernood vooruit. Het maakt immers rijke heren niets uit dat zij hun benodigheden van heinde en verre halen²⁵.

Op vele plaatsen komt de gereserveerde opstelling van Galiani, die twintig jaar eerder in 'della Moneta' economische wetmatigheid en een algemene evenwichtstheorie had verdedigd, naar voren. Natuurlijk komt er tenslotte een evenwicht tot stand, zo betoogt hij, maar het is de vraag of de mens zo lang geduld kan hebben. De mens die honger lijdt, neemt geen vrede met zo'n theorie. Dat er zo levendig over het zelfregulerend vermogen van de natuur wordt gesproken, bewijst dat het in Frankrijk redelijk goed gaat²⁶. Maar zoals wij de natuurwetten aanwenden om cultuur te scheppen, zo ook moeten wij de wetten van het maatschappelijk leven benutten.

Galiani betoont zich geen principiële tegenstander van exportvrijheid. Handel is het ruilen van het overvloedige tegen het noodzakelijke²⁷. Maar of Frankrijk over een overschot beschikt (het zal niet veel zijn en het wordt minder naarmate Frankrijk meer industrialiseert), komt men niet aan de weet als alle export verboden is. Bovendien kan door de graanhandel de scheepvaart tot ontwikkeling komen, waaraan de staat een krachtige marine kan ontleen. Verder is het een bron van werkgelegenheid voor ongeschoolde arbeidskrachten. Exportverboden zijn daarom niet verstandig.

Een systeem van exportmonopolies is eveneens uit den boze. Liever spiegele men zich aan het voorbeeld van Engeland dat in de scheepvaartwet van 1651 en in de graanwet van 1689 voorbeelden bezit van protectionistische maatregelen van een globaal karakter.

Galiani bepleit dan vrijheid van export voor ieder die dat wil, maar de export zal onderhevig zijn aan een corrigerend uitvoerrecht dat de voorkeur voor de export boven de binnenlandse handel opheft. Hiermede kan ook voorkomen worden dat Frankrijk tekort komt als in het buitenland hevige schaarste heerst. Daartegenover moet een (glijdend) invoerrecht voorkomen dat wanneer in het buitenland lage prijzen heersen de produktie in Frankrijk in gevaar wordt gebracht.

De buitenlandse granen zullen aldus eventuele monopolies in Frankrijk onwerkzaam maken, zonder evenwel de Franse boer te ruïneren.

Dit systeem van uitvoer- en invoerrechten kan men terwille van de bevordering der industrialisatie van Frankrijk differentiëren naar het stadium van bewerking. Verder laat het de mogelijkheid van differentiatie tussen landen toe, als men daaraan behoefte heeft.

Een voorwaarde voor de doeltreffende werking van het systeem is dat de scheepvaart bij de wet aan Fransen wordt voorbehouden. (Men zal zich herinneren dat Turgot iedere vorm van bevoorrechtiging van de nationale scheepvaart van de hand wees.)

Met dit pleidooi sloot Galiani nauw aan bij gedachten welke reeds eerder door Gournay en een kring van medewerkers en collega's van Gournay waren ontwikkeld.

De 'Dialogues' veroorzaakten een storm van verontwaardiging in de kring der Physiocraten. Eén verwijt dat in een artikel in 'Les Ephémérides' voorkwam willen wij hier aanhalen: Galiani betoogt, aldus de criticus (was het Turgot?), 'que la science du gouvernement, au lieu d'avoir de grands principes simples et uniformes, dépend d'une foule de petites notions aussi variées et aussi multipliées que les plus minces détails topographiques, et au milieu des quelles il deviendrait impossible de discerner une opération arbitraire de celles qui sont fondées en raison'²⁸. Het zijn de woorden van een dogmaticus; Galiani in zijn rijpere jaren gaf – terecht – er de voorkeur aan zich op te stellen als een historisch denkend mens.

8. CONDILLAC

1. DE WAARDE-ANTINOMIE

De opkomst van de economische wetenschap is voor geen gering deel te danken aan het zoeken naar antwoorden op vragen die uit de sfeer van het beleid gesteld werden: hoe moest de welvaart bevorderd worden, hoe de voedselvoorziening der steden veilig gesteld, hoe moest men oordelen over monopolies, marktordening en vrije concurrentie, hoe moest de koning zijn uitgaven- en belastingbeleid gestalten geven?

Er waren echter ook vragen die van filosofische aard waren en waarvan de beantwoording eveneens een bijdrage leverde tot de ontwikkeling van de economische wetenschap. Wij zagen reeds hoe de ethische probleemstelling, wanneer is een prijs een rechtvaardige prijs, aanleiding gaf tot een doordringen in het functioneren van het marktmechanisme.

Evenzo verging het de verwondering rondom schijnbare tegenstrijdigheden in het waardeverschijnsel. Reeds Davanzati had de waarde-antinomie gesignaleerd toen hij de vraag stelde en beantwoordde hoe het komt dat een gouden kalf, dat welbeschouwd tot niets dient, op de markt zo veel meer waard is dan een levend kalf. Die waarde-antinomie werd ook door John Law, Galiani, Quesnay en anderen aangevoerd.

Het probleem van het ontstaan van waarde kreeg in Turgot's 'Réflexions' er een dimensie bij toen het op het geheel van de samenleving werd geprojecteerd: de grond is waardeloos zo lang hij in overvloed aanwezig is, hij krijgt waarde zodra hij schaars wordt. Vormt schaarste dan een voorwaarde voor rijkdom? Dat kon toch niet waar zijn! Dit probleem werd wat dichter tot een oplossing gebracht door Condillac.

2. LEVEN EN WERKEN VAN L'ABBÉ DE CONDILLAC (1715–1780)

Etienne Bonnot de Condillac werd op 30 september 1715 te Grenoble geboren en stierf op 3 augustus 1780 op zijn landgoed bij Beaugency. Hij stamde uit een regentenfamilie van Grenoble – zijn vader droeg de titel van Vicomte de Mably-, werd opgeleid voor het priesterschap maar wijdde zijn leven aan de wetenschap. Hij had twee oudere broers, Jean Bonnot de Mably die 'prévôt des marchands' in Lyon werd, en Gabriel die als abbé de Mably bekend staat. Laatstgenoemde was een tegenstander van de Physiocraten en trok de aandacht met zijn boek 'Doutes proposés aux Philosophes économistes sur l'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques' (1768). In dat boek trok de schrijver de stelling van Mercier de la Rivière in twijfel dat het recht van de private eigendom dwingend uit het natuurrecht voortkomt. Vindt men in de geschiedenis, zo vroeg hij zich af, niet veeleer houvast voor de opvatting dat collectieve eigendom uit het natuurrecht voortspruit?

Etienne's jeugd verliep onopvallend; vermeldenswaard is slechts dat hij in die periode blijvende vriendschap sloot met J. J. Rousseau, die als huisleraar optrad van zijn broer Jean.

In Parijs kwam Etienne Bonnot de Condillac in aanraking met vele geleerden en auteurs zoals Rousseau, Voltaire, Diderot, d'Alembert, Holbach, Morellet, Quesnay, Condorcet, Turgot, Baudeau, Du Pont, Le Trosne. In 1746 publiceerde hij 'Essai sur l'origine des connaissances humaines', in 1749 gevolgd door 'Traité des systèmes', waarmee hij zijn plaats in de literaire salons bevestigde. In 1752 werd hij benoemd tot lid van de Koninklijke Academie te Berlijn. In 1754 publiceerde hij 'Traité des sensations', in 1755 'Traité des Animaux'. In 1758 werd hij benoemd tot leraar van de jeugdige Ferdinand van Bourbon hertog van Parma, de verweesde kleinzoon van Lodewijk XV. Voor hem schreef hij 'Cours d'études pour l'instruction du duc de Parme', een werk in 16 delen dat in 1775 werd gepubliceerd.

In 1767, aldus de 'Encyclopedia Britannica', keerde hij uit Parma terug naar Parijs. Het is niet duidelijk hoe hij dan, zoals Oncken ons vertelt, in 1764-66 de bijeenkomsten welke Quesnay organiseerde kan hebben bijgewoond¹. Evenals Turgot was hij lid van de 'Société de l'Agriculture' van Orleans, in 1768 werd hij lid van de Académie Française.

Hadden al zijn eerdere geschriften zich op filosofisch en pedagogisch terrein bewogen, in 1776 kwam hij voor de dag met een economische analyse waarvan de titel luidde 'Le Commerce et le Gouvernement, considérés relativement l'un à l'autre', uitgegeven 'à Amsterdam', maar verkrijgbaar 'à Paris, chez Jombert et Cellot, Libraires, rue Dauphine'.

Reeds omstreeks 1773 had hij zich teruggetrokken in zijn huis bij Beaugency, omdat de anti-religieuze sfeer onder de intellectuelen in Parijs hem niet aanstond. Hij bleef er tot zijn dood, afgezien van incidentele bezoeken aan Parijs, en voltooide er zijn tweedelige werk 'La Logique' dat, opgezet op verzoek van de Poolse regering, in 1780 gereed kwam. Posthuum verscheen van zijn hand 'La langue des calculs' (1798), waarin hij voor iedere wetenschap de eis stelde van een even grote exactheid als die van de wiskunde.

Als filosoof staat Condillac te boek als een van de voornaamste representanten van het zogenaamde sensualisme, d.w.z. de leer dat alle kennis uit de zintuiglijke waarneming stamt. Condillac trok daarmee de lijn door die hij van Locke had overgenomen. Had Locke nog naast de uitwendige waarneming of gewaarwording (sensation) een inwendige waarneming (reflexion) aangenomen, Condillac ging verder en trachtte alle kennis uit de gewaarwordingen af te leiden. Uit de herinnering aan ervaringen ontspringt de vergelijking en uit de vergelijking resulteert het oordeel.

In de beschouwingswereld van de Physiocraten nam, gelijk eerder gezegd, 'l'évidence' een grote plaats in; het is echter niet meer Cartesiaans rationalisme dat de diepere grondslag vormt van de leer der Physiocraten, maar een sensualisme à la Locke en Condillac. 'Ils sont des disciples de Locke et de Condillac' zegt Weulersse, die daarbij Quesnay aanhaalt die in 1756 schreef: 'L'évidence... résulte nécessairement de l'observation intime de nos propres sensations. La

voie des sens est l'unique source de nos connaissances naturelles et l'unique principe de l'évidence des vérités réelles².

3. 'LE COMMERCE ET LE GOUVERNEMENT'

Oncken moge dan misschien verkeerd zijn ingelicht, indien de 'Encyclopedia Britannica' gelijk mocht hebben, als hij zegt dat Condillac tussen 1764 en 1766 regelmatig de bijeenkomsten bijwoonde die Quesnay in die tijd placht te organiseren, het staat vast dat Condillac contact onderhield met Quesnay en dat hij diens theorie zeer wel kende. Hij stelde zich echter op vitale punten zeer onafhankelijk op en in 'Le Commerce et le Gouvernement' worden de Physiocraten, betiteld als 'les Ecrivains', danook scherp bekritiseerd.

Condillac is vooreerst beïnvloed door Cantillon. Met name in de hoofdstukken 24 t/m 26 van het eerste deel van 'Le Commerce et le Gouvernement' wordt, evenals Cantillon dat deed, de besteding van het 'revenu' der grondeigenaars als de voornaamste bron van de geldcirculatie aangemerkt. De levenswijze van deze heren en dames wordt, evenals dat door Cantillon gebeurde, aansprakelijk gesteld voor de samenstelling van de produktie en voor de omvang van de bevolking.

Ook kan men de invloed van Hume bespeuren waar Condillac in de controverse tussen de verheerlijkers van de weelde en de pleitbezorgers van de eenvoud van de primitieve mens het juiste midden zoekt. Condillac namelijk betoogt dat met het ontstaan van de steden, gevolg van het samenstromen der grondbezitters, een proces van wederkerige beïnvloeding op gang kwam tussen een voortgaande verfijning van de levensstijl der stedelingen enerzijds en de techniek van landbouw en ambachten anderzijds. Dat proces is heilzaam zo lang het niet leidt tot verwekelijking, maar 'la misère commence avec le luxe'. Dat lijkt op Hume maar men ontkomt niet aan de indruk dat hij ten aanzien van de Vooruitgang zich ietwat kritischer opstelt dan Hume.

Alle economische activiteit is direkt of indirekt gericht op het bevredigen van menselijke behoeften. Immers alle produktieve handelingen zijn gericht op en bewerkstelligen het totstandkomen van waarde.

De behoeften van de mens nu zijn ten dele als natuurlijk, ten dele als kunstmatig te bestempelen. Natuurlijk van aard zijn niet slechts die behoeften welke uit de fysieke natuur van de mens voortvloeien, maar ook die welke noodzakelijk vervuld moeten worden tot instandhouding van de menselijke samenleving.

Daarnaast zijn er kunstmatige behoeften die voortvloeien uit onderscheidingsdrang en navolgingszucht. De mens steekt immers in zijn consumptieve gedrag anderen graag de loef af; tegelijkertijd vreest hij ten opzichte van zijn standgenoten ongunstig af te steken, om welke reden hij hun voorbeeld gretig navolgt. Terwijl de natuurlijke behoeften gering in getale zijn en voor verzadiging vatbaar, zijn de kunstmatige in feite onbegrensd. De mens immers is

vindingrijk, niet alleen als consument maar ook als producent. Het bedrijfsleven is er niet slechts op uit om de wensen en grillen van zijn afnemers snel te onderkennen en doeltreffend te vervullen, het anticipeert tevens en stimuleert het ontstaan van nieuwe behoeften door het ontwikkelen van nieuwe producten. Dit proces vormt de motor van de Vooruitgang; de Vooruitgang kan het mensdom tot zegen strekken maar hij roept het tegendeel op wanneer de weelde-zucht van weinigen leidt tot de verpaupering der massa's.

Condillac moge soms aan Hume doen denken, niettemin is het veeleer in de trant van Locke, waarin zich zijn gedachten bewegen. Hume immers verwierp zowel Locke's theorie van het 'original contract' als diens theorie van de afwenteling van alle belastingen op de grondrente. Condillac daarentegen onderschrijft op beide punten de opvatting van Locke. 'Une société civile est fondée sur un contrat, expresse ou tacite, par lequel tous les Citoyens s'engagent, chacun pour leur part, à contribuer à l'avantage commun'³, zegt Condillac en baseert daarop de stelling dat alleen die personen als 'Citoyen' kunnen worden beschouwd die nuttige leden der gemeenschap zijn. Ook baseert hij op de contractuele basis het recht van de overheid om belasting te heffen. Deze belasting moet uitsluitend van de grondrente worden geheven.

Wanneer men Condillac's opvatting over vrijhandel of interventie bestudeert, komt men tot de conclusie dat hij soms met Cantillon's redenering meegaat – zoals in de fameuze kwestie van de export van Franse wijn en de import van Brusselse kant – maar tenslotte toch zich uitspreekt voor een volledige vrijhandel. Internationale vrijhandel zal ieder land een maximale welvaart schenken, maar het feit dat andere landen blijven interveniëren, moet een land niet weerhouden om toch, eenzijdig, vrijhandel te gaan toepassen. Het zal dan welvarender worden dan wanneer het een protectionistische lijn was blijven volgen, zij het niet zo zeer als het zou zijn geworden wanneer alle landen zich tot de vrijhandel hadden bekend.

Galiani's invloed is eveneens merkbaar en wel voor wat betreft de inzichten die deze schrijver tot uitdrukking bracht in zijn boek 'della Moneta'. Bedoelde invloed komt in 'Le Commerce et le Gouvernement' tot uitdrukking in het eerste deel en wel in de hoofdstukken waarin Condillac het waarde- en prijsverschijnsel behandelt.

In het voorwoord van 'Le Commerce et le Gouvernement' vermeldt Condillac dat het werk bestaat uit drie delen, maar aan het einde van het tweede deel vindt men de mededeling dat het derde deel nog niet is geschreven doch dat de auteur het zal gereedmaken als de belangstelling voor de eerste twee delen zulks wettigt. Het werk wordt voorgesteld als elementair van aard, niet bedoeld om nieuwe ideeën uit te dragen doch om studerenden tot leidraad te dienen. Wellicht daarom vermeed Condillac het gebruik van termen zoals 'produit net', 'impôt unique', 'classe stérile' en 'ordre naturel' die door Physiocraten als heilig, door anderen als misleidend of irritant werden aangemerkt.

Condillac beoogde in begrijpelijke taal een economisch leerboek te schrijven: 'Les génies qui ne disent que des choses neuves, s'il y a de tels génies, ne doivent pas écrire pour l'instruction. Le grand point est de se faire entendre et je ne désire que de faire un ouvrage utile'⁴.

Het werk moest, gelijk gezegd, drie delen omvatten. Het eerste deel was bedoeld als een elementaire beschouwing over het economisch proces (le commerce), opgezet voor een situatie waarin de overheid het bedrijfsleven de vrije hand laat. Deze beschouwing moest het economisch proces in zijn grondvorm tot uitdrukking brengen en daarmee het algemeen geldende deel der economische wetenschap.

Het tweede deel zou een analyse moeten bevatten waarin de wederkerige beïnvloeding van economisch leven en overheid tot uitdrukking zou moeten komen.

Het derde deel tenslotte zou de overgang van een hypothetische analyse naar een realistische, d.w.z. naar een oordeel dat berust op feitelijke ervaringen, moeten leveren.

Wanneer men vervolgens de gepubliceerde twee delen bestudeert, constateert men dat in het eerste deel de gekozen doelstelling aardig wordt benaderd maar dat in het tweede deel het hypothetische karakter reeds op de achtergrond geraakt. Al tracht de schrijver de schijn hoog te houden dat hij over denkbeeldige landen spreekt, duidelijk is dat het Frankrijk is wat hem voor de geest staat. Voor en na worden allerlei inbreuken op de in het eerste deel veronderstelde vrijheid geïntroduceerd en worden hun oorsprongen en hun gevolgen beschreven: oorlogen, in-, uit- en doorvoerrechten, belastingen op bedrijven, gilden en patroonschappen, monopolies, verpachting van belastingen, devaluaties van de munt enz.

Dit tweede deel is weinig interessant, menigeen zal het zelfs vervelende lectuur noemen, in tegenstelling tot het eerste deel waarvan met name de beschouwingen over waarde en prijs alleszins de aandacht verdienen.

Het derde deel is nimmer geschreven; de slechte ontvangst die zijn boek ten deel viel heeft Condillac kennelijk de lust om zijn werk te voltooien ontnomen. De Physiocraten, hoewel in hun nadagen, vielen hem met grote kracht aan. Baudeau schreef een bijtende kritiek in de 'Ephémérides'. Le Trosne, die net gereed was gekomen met zijn boek getiteld 'De l'ordre social, l'argent, la circulation, l'industrie, le commerce intérieure et extérieure' schreef onmiddellijk een tweede deel 'De l'intérêt social' om de verfoeilijke dwaling van Condillac aan de kaak te stellen. Die dwaling bestond daarin dat Condillac niet slechts de landbouw maar evenzeer nijverheid en handel, ja zelfs de aktiviteit van de overheid ter handhaving van de orde en rust als produktief had aangemerkt.

Het tumult verduisterde de blik voor de waardevolle bijdrage tot de waarde- en prijstheorie die Condillac in het eerste deel van zijn boek leverde en die, ware zij tijdig opgemerkt, de ontwikkeling van de economische wetenschap ten aanzien van de subjectieve waardeleer met menig jaar zou hebben bespoedigd.

Condillac's boek verscheen in 1776, het jaar van de publicatie van Adam

Smith's 'Wealth of Nations', die ook spoedig in Frankrijk bekend raakte. De geringe kans die Condillac maakte op bekendheid in ruimere kring werd door dat samenvallen in de tijd volledig bedorven.

4. DE WAARDE- EN PRIJSTHEORIE VAN CONDILLAC

4.1. *Wat is rijkdom*

Het eerste deel van 'Le Commerce et le Gouvernement' bevat 30 hoofdstukken waarvan het laatste een samenvatting van de voorafgegangene weergeeft. Er resteren derhalve 29 hoofdstukken waarin de theorie wordt uiteengezet en van deze 29 zijn er 23 gewijd aan het vraagstuk van de waarde en prijs.

Het centraalstellen van de vraag waardoor een goed waarde bezit, houdt verband met de vraag wanneer een land zich rijk mag noemen. In hoofdstuk VI, blz. 50, heet het: 'Les richesses consistent dans une abondance de choses qui ont une valeur, ou, ce qui revient au même, dans une abondance de choses utiles, parce que nous en avons besoin'. In hoofdstuk XIV, blz. 119, daarentegen leest men dat rijkdom bestaat uit 'l'abondance des productions qui se consomment'. Nuttige goederen die in overvloed aanwezig zijn, hebben echter geen waarde en men vraagt zich af hoe men deze twee ogenschijnlijk tegenstrijdige uitspraken moet verzoenen.

Om in het bezit te komen van goederen, zo moet men Condillac verstaan, moet de mens, zelfs als het goederen betreft zoals Seine-water dat vrij beschikbaar is, zich inspanning getroosten. In al die gevallen staat hij voor de keuze of hij al dan niet zijn arbeid zal inzetten. Arbeid is immers 'une action ou une suite d'actions dans le dessein d'en tirer un avantage'⁵. Een goed nu ontleent zijn waarde niet aan het feit dat men er zich voor moet inspannen om het te krijgen, het is net andersom: men is bereid er zich voor in te spannen omdat het voldoende waarde heeft, met andere woorden omdat de inspanning loont: 'Une chose n'a pas une valeur parce qu'elle coûte, comme on le suppose, mais elle coûte, parce qu'elle a une valeur'⁶.

Bij Condillac wordt met 'richesses' niet het nationale vermogen maar het nationale inkomen bedoeld, in de zin van de som van toegevoegde waarden van stoffelijke goederen. Rijkdom of armoede zijn overigens geen absolute grootheden maar drukken een verhouding uit van de aanwezige verzorgingstoestand tot die welke krachtens gewoonte bij plaats, tijd en stand past⁷. Een land is rijk als zijn arbeid het in staat stelt tot het genieten van een overvloed van goederen, in die betrekkelijke zin van het woord overvloed.

4.2. *Wat bepaalt de waarde van een goed?*

Waarde berust op nuttigheid, d.w.z. op het vermogen om in menselijke behoeften middellijk of onmiddellijk te voldoen⁸. Is aan deze voorwaarde voldaan dan kan een goed waarde hebben, afhankelijk van de graad van schaarste: 'La valeur des choses croît dans la rareté et diminue dans l'abondance. Elle peut même, dans l'abondance, diminuer au point de devenir nulle'⁹. Toe-

nemende arbeidsproductiviteit zou, theoretisch, de toestand teweeg kunnen brengen waarin alle goederen zouden ophouden schaars te zijn, ware het niet dat de wisselwerking van statusdrang en weeldezucht enerzijds en het aanbod van telkens nieuwe goederen anderzijds de behoeften tot in het oneindige doet toenemen. Goederen, die in een primitief ontwikkelingsstadium waardeloos waren, komen door dit proces tot waarde.

Waarde is subjectief, zij bestaat in relatie tot de persoon die haar waardeert. Als twee personen met elkaar goederen ruilen, geschiedt dat omdat ieder voor zich meer waarde ontvangt dan hij of zij afstaat.

4.3. *Hoe kan men waarde meten?*

De waarde van een goed kan men alleen uitdrukken in een substitutie-respectievelijk in een ruilverhouding. Aangezien in het ruilverkeer iedere deelnemer gelijktijdig koper en verkoper is, zal bij een ruil in natura spontaan ieder der ruilenden het goed dat hij gaat afstaan als teller van de ruilvoet willen hanteren. Dat maakt het gesprek echter moeilijk en aldra zullen beide partijen eenzelfde goed als rekeneenheid gebruiken. Het is, zoals gemakkelijk valt in te zien, willekeurig welk goed daarvoor wordt gebruikt. Een meer ontwikkeld ruilverkeer kon zich echter pas ontwikkelen toen men een bepaald goed algemeen als rekeneenheid en ruilgoed ging aanvaarden. De ervaring leerde dat edele metalen zich daarvoor zeer wel leenden en vooral als het edel metaal tot munten werd geslagen. Door de muntslag verwierf het edele metaal 'une nouvelle utilité', maar zijn waarde ontleende het geld niettemin niet aan een conventie, zoals sommigen beweren, maar aan zijn nuttigheid en aan zijn natuurlijke schaarste. Volgens Condillac is geld geen teken, geld is een goed¹⁰.

De waarde van een goed is, zoals gezegd, af te lezen aan zijn substitutie- of ruilverhouding tot andere goederen. Veranderen de behoeften en/of verandert de inspanning die voor de voortbrenging moet worden opgebracht, dan veranderen ook de waarden resp. de prijzen. Een absolute waarde of prijs bestaat derhalve niet, maar niettemin, aldus Condillac, zijn er schrijvers die oordelen dat waarde iets absoluuts is, een eigenschap die een goed bezit onafhankelijk van zijn relatie tot de mens. Die opvatting is een ongewenst bijproduct van het geldwezen. Doordat de verkoper eenzelfde geldbedrag verwerft als waarvoor de koper het goed in ontvangst neemt, heeft men de indruk gekregen als zouden gelijke waarden worden uitgewisseld. Dat, aldus Condillac, is ten ene male onjuist; in de ruil worden ongelijke waarden uitgewisseld, anders had hij eenvoudig niet plaats.

4.4. *Welke rol vervult het geld?*

Geld circuleert door de samenleving. Bij sommige deelnemers aan het ruilverkeer komt het in kleine bedragen binnen, het hoopt zich bij hen op gelijk vloeistof in een voorraadvat om vervolgens in grote bedragen uit te stromen, bij anderen voltrekt zich dit proces in spiegelbeeld. De grootte der betalingen en de omloopsnelheid zijn tegengestelde grootheden.

De totale hoeveelheid van het geld dat in omloop is, is weinig interessant

aangezien zij slechts de hoogte van het prijsniveau bepaalt. Niettemin is van groot belang dat de circulatie van het actieve geld niet wordt verstoord. 'Si quelque obstacle suspend cette circulation, le commerce languit'¹¹. Uit de context mag men opmaken dat Condillac een verbreking van de kringloop weinig vreest van de zijde der particuliere bestedingen. De bestedingslust van de grondeigenaars, die 'le mobile de tous les autres'¹² vormt, is uit zichzelf veelal groot genoeg maar wordt ook door de producenten op gang gehouden. Als er voor verbreking van de kringloop moet worden gevreesd, dan is dat van de kant van de overheid. Belastingbetaling is immers niets anders als een inkomensoverdracht en het door de fiscus ontvangen geld 'ne commence donc à circuler, que lorsque le souverain l'échange contre des productions ou contre des travaux'¹³.

De waarde van een goed bestaat slechts in relatie tot de mens die het goed begeert en hangt niet slechts af van de vorm waarin het verkeert, maar ook van de plaats en de tijd waarop het beschikbaar wordt gesteld. Met geld is het evenzo; het heeft derhalve verschillende waarden naar gelang van plaats en tijd. Wie op een andere plaats dan de zijne een betaling moet verrichten, moet vanwege de overdrachtskosten meer dan de verschuldigde som op tafel leggen. De kosten van transfer worden verkleind maar niet weggenomen door gebruik te maken van de wisselhandel. Ook als de betalingsbalans in evenwicht is en de wisselkoers à pari, moeten partijen betalen voor de bemiddeling van de wisselhandelaar.

Op dezelfde wijze is er een waardeverschil tussen geld nu en hetzelfde geldbedrag indien het pas op een toekomstig tijdstip beschikbaar komt. Dat waardeverschil heet interest. De rente van geldleningen berust dus niet op de produktiviteit maar op de tijd-voorkeur.

Rente op geldleningen is derhalve een natuurlijke zaak en moet toegelaten worden¹⁴. Condillac maakt echter een uitzondering voor gevallen waarin ongelijkwaardigheid in onderhandelingspositie of onverstand van de geldnemer in het geding zijn. Tegen woeker moet de wetgever maatregelen nemen, maar de open welgeorganiseerde geldmarkt dient hij met rust te laten.

4.5. *Condillac's produktiebegrif*

Condillac onderscheidt de 'richesses' in twee categorieën:

- a. 'richesses foncières'. Daaronder verstaat Condillac de agrarische produktie met inbegrip van de veestapel. Onder deze categorie rekene men ook de produkten van de bosbouw en de mijnbouw.
- b. 'richesses mobilières'. Daarmede bedoelt Condillac alle stoffelijke goederen die uit be- of verwerking van landbouwprodukten voortkomen.

Het begrip produktie richt zich bij Condillac op de waarde van stoffelijke goederen maar verschijnt in zijn beschouwingen onder een tweeledig aspect, nl. een van fysieke een ander van economische aard.

Condillac begint zijn beschouwing bij het fysieke aspect wanneer hij betoogt dat alle voortbrenging zijn oorsprong vindt bij de landbouw en dat de nijverheid slechts een andere vorm geeft aan de grondstoffen die van de aarde afkomstig

zijn 'Or, c'est la terre qui produit toutes ces choses. Elle est donc l'unique source de toutes les richesses'¹⁵.

Onmiddellijk echter laat Condillac er op volgen dat de aarde niet uit zichzelf rijke vruchten afwerpt, maar door de mens moet worden bewerkt opdat zij vruchten draagt. Wat de aarde spontaan voortbrengt is veelal niet of onvoldoende geschikt om in menselijke behoeften te voorzien; de mens moet derhalve de natuur beïnvloeden om datgene te doen groeien wat aan zijn wensen voldoet. Het woord keuzedaad wordt door Condillac niet uitgesproken maar de problematiek van het kiezen tussen alternatieve aanwendingen van de arbeid en van andere produktiefactoren staat wel centraal.

De goederen die de mens van de aarde wint, zijn slechts voor een gering deel onmiddellijk voor consumptie geëigend, in vele gevallen moeten zij eerst door ver- of bewerking daartoe geschikt gemaakt worden. In het proces van waardeschepping dat de economische inhoud vormt van het begrip produceren staan landbouw en nijverheid als gelijkwaardig naast elkaar. Het vermogen om in behoeften te voorzien is echter met het bewerkstelligen van de verlangde vorm nog niet bereikt. Eveneens van belang is op welke plaats, op welk moment en in welke combinatie met andere goederen een bepaald produkt beschikbaar is. De handel, vaak zo zeer als nutteloos zoal niet schadelijk aangemerkt, verdient in Condillac's beschouwing het praedicaat produktief evenzeer als landbouw en nijverheid, want hij verplaatst goederen naar plaats en tijd van situaties van overvloed naar die van schaarste: 'Or, les commerçants sont les canaux de communications par où le surabondant s'écoule. Des lieux où il n'a pas de valeur, il passe dans des lieux où il en prend une; et partout où il se dépose il devient richesse'¹⁶.

Allen die aan het economisch proces deelnemen hebben op grond van hun prestatie aanspraak op een deel van de produktie. Voor ondernemers, werknemers, kapitaalverschaffers en grondeigenaars wordt ieders aandeel bepaald door de krachten van vraag en aanbod.

Condillac's produktiebegrip strekt zich echter ook uit tot de taakvervulling van de overheid. Doordat zij zorg draagt voor de handhaving van orde en veiligheid kan het bedrijfsleven ongestoord functioneren en komen heel wat meer 'richesses' tot stand dan zonder haar hulp mogelijk zou zijn geweest. Om haar taak te kunnen vervullen moet de overheid produktieve krachten inzetten en derhalve kosten maken. Haar aandeel in het produktieproces vormt de rechtsgrond waarop zij verhaal van deze kosten kan eisen; zij is immers in zekere zin 'mede-eigenaar' van hetgeen wordt geproduceerd. De weg waarlangs haar de nodige middelen toevloeien is uiteraard niet het prijsmechanisme maar de fiskus. Aangezien alle belastingen die niet rechtstreeks van de grondrente worden geheven toch op die inkomensvorm worden afgewenteld is het rationeel om uitsluitend de grondrente te belasten.

In Condillac's beschouwingswijze past uiteraard geen 'classe stérile' maar zijn onvolledig afscheid van het fysieke produktiebegrip maakt het hem moei-

lijk zich geheel en al te bevrijden van associaties met de gedachte dat de nijverheid toch een 'classe stérile' zou vormen. De landbouwer, zo zegt Condillac, produceert meer dan hij voor zijn eigen levensonderhoud nodig heeft en maakt aldus het leven mogelijk van de ambachtsman. Laatstgenoemde produceert netto niets, 'il ajoute à la masse des richesses des valeurs équivalentes à la valeur des productions, qu'il a consommées...' ¹⁷. Deze gedachtengang lijkt als twee druppels water op die der Physiocraten: de ambachtsman verbruikt evenveel aan 'richesses foncières' als hij aan waarde toevoegt, netto voegt hij niets toe, hij transformeert slechts 'richesses foncières' in 'richesses mobilières'. Deze redenering is echter onverenigbaar met Condillac's eigen grondstelling dat produceren neerkomt op het verhogen van de nuttigheid van een goed.

Zolang er van uitgegaan wordt dat de arbeidsbeloning van de ambachtsman het enige inkomen is en dat dit inkomen de reproductiekosten van arbeid vergoed, gaat er althans nog een suggestieve werking uit van de stelling dat door de ambachtsman netto geen waarde wordt voortgebracht. Condillac zelf echter vernietigt ook deze suggestie als hij een hoofdstuk verder de door de ambachtsman toegevoegde waarde niet meer gelijk stelt aan diens noodzakelijke consumptie maar aan hetgeen hij zou kunnen besteden: 'il produit des valeurs équivalentes à toutes les consommations qu'il peut faire' ¹⁸, en daarin een mogelijke bron van besparingen ziet.

Condillac zegt van landbouwprodukten dat zij in het productieproces te niet gaan en dat zij in die mate waarin dat zich voordoet opnieuw worden geproduceerd: 'Les richesses foncières ne se remplacent qu'autant qu'elles se détruisent. Produites pour être consommées, elles ne se reproduisent qu'en raison de la consommation; et la quantité qui s'en consomme, est déterminée par le besoin, besoin qui a des limites' ¹⁹. De zin hiervan is niet slechts dat de productie zich aanpast aan de vraag maar ook dat die vraag slechts één component kan bevatten, namelijk de lopende consumptie. Landbouwprodukten, in tegenstelling tot 'richesses mobilières' lenen zich niet voor accumulatie. Hieruit ziet men dat het fysieke aspect van de productie in Condillac's benadering van het proces van kapitaalvorming een belangrijke plaats inneemt. Bij nader toezien blijkt Condillac echter het proces van sparen en investeren als de echte bron van kapitaalvorming te beschouwen. Zijn beschouwingen terzake zijn evenwel uiterst summier.

4.6. 'De ware prijs'

Waarde en prijs zijn in Condillac's beschouwingswijze afhankelijke variabelen, afhankelijk van de condities aan vraag- en aanbodzijde. Aangezien deze condities zelf veranderlijk zijn, zijn ook waarden en prijzen aan veranderingen onderhevig, een absolute waarde bestaat niet, aldus Condillac.

Nadat men van deze op zichzelf juiste redenering heeft kennis genomen, voelt men enige verwondering opkomen als men Condillac in hoofdstuk XX de vraag aan de orde ziet stellen naar de 'Vrai prix des choses'. Die vraag wordt verder behandeld in de hoofdstukken XXI, XXII en XXIII, welke respectievelijk als titel dragen: 'Du monopole', 'De la Circulation des Bleds'

en 'Le Bled considéré comme mesure des valeurs'. Men zal zich herinneren dat de waarde- en prijstheorie de eerste 23 hoofdstukken van het eerste deel in beslag nemen en men kan dus thans constateren dat Condillac's waarde- en prijstheorie uitmondt in de vraag naar wat de ware prijs van een goed mag heten.

Condillac's analyse onderscheidt tussen marktprijzen die door de toevallig voorhanden vraag- en aanbodverhoudingen zijn bepaald en de prijzen op de lange duur, die men evenwichtsprijzen zou kunnen noemen, d.w.z. prijzen die kostendekkend zijn zodat de produktie voortgang kan vinden. Ten aanzien van deze laatste tekent Condillac aan dat niet alle evenwichtsprijzen de uitdrukking vormen van de ware prijs. Daarvoor is namelijk nodig dat het prijsvormingsproces zich in volstrekte vrijheid voltrekt. Men proeft in deze passages het onuitgesproken woord: 'l'ordre naturel'; prijzen zijn pas waarachtig als de voorwaarden waaronder de prijsvorming zich voltrekt 'natuurlijk' zijn. Zolang iedere provincie de graanuitvoer verbiedt, is niet alleen het verloop van de graanprijs zeer wisselvallig, ook zal in doorsnee de produktie kleiner zijn dan wanneer het verkeer geheel vrij zou zijn gelaten. Open grenzen vormen ook een doeltreffende veiligheid tegen het drijven van personen die monopolieposities nastreven. Volledige vrijheid van het economisch verkeer waarborgt derhalve het totstandkomen van een economisch verantwoorde maximale produktie en een inkomensverdeling gebaseerd op natuurlijke prijzen.

Bij vrij marktverkeer vormt zich met inachtneming van verschillen die met transport- en opslagkosten verband houden eenheid van prijs. Een goed dat internationaal eenheid van prijs vertoont en niet aan schommelingen in waarde onderhevig is, vormt de ideale maatstaf voor alle produktie. Goederen die aan mode-invloeden onderhevig zijn, zijn daartoe natuurlijk ongeschikt, ook al zouden deze in hun seizoen telkens tegen evenwichtsprijs worden verkocht. Zelfs edele metalen, aldus Condillac, vormen niet de gezochte maatstaf, want op lange zicht blijkt hun relatieve schaarste te veranderen. Er is, aldus Condillac, echter één produkt waarvan mode-invloeden zich niet meester maken en waarvan het aanbod zich steeds aanpast aan de behoefte, namelijk middels aanpassing van de bevolking aan een eventueel tekort en via een aanpassing van de produktie aan de behoefte in het geval van een overaanbod: 'Le bled est cette marchandise... la quantité relativement au besoin est toujours la même, années communes'²⁰.

Naarmate de economische orde dichter nadert tot een systeem van volledige internationale vrijhandel zullen de evenwichtsprijzen een zuiverder uitdrukking vormen van de natuurlijke orde der menselijke samenleving en zal men in de prijs van tarwe de standaard vinden om er alle waarden in tot uitdrukking te brengen.

5. SLOTWOORD

Condillac's werk vertoont nog duidelijke reminiscenties aan de voorstellingswereld der Physiocraten maar neemt tegelijkertijd op essentiële punten afstand. Zijn produktiebegrip maakt weliswaar een obligate buiging in de richting van de landbouw (de produktiviteit van de landbouw begrenst de welvaart), maar is aanmerkelijk ruimer dan dat van de Physiocraten aangezien het alle economische prestaties omvat die direkt of indirekt bijdragen tot vergroting van de waarde van stoffelijke goederen. Landbouw, nijverheid, handel en vervoer, zelfs de overheid in zo verre zij het economisch verkeer vergemakkelijkt zijn als produktief aan te merken.

Condillac's betoog is niet geheel vrij van innerlijke tegenspraak. Ondanks het ruime produktiebegrip verschijnt de nijverheid op zeker moment in feite als een 'classe stérile', die waarde transformeert maar niet toevoegt. Ondanks de terecht geuite opmerking dat waarde een subjectieve relatie is van mens tot goed en dat daarom een absolute waarde niet bestaat, wijst Condillac vervolgens de prijs van tarwe, mits onder volledig vrije mededinging tot stand gekomen, aan als de 'vrai prix', waarin alle andere goederen kunnen worden uitgedrukt.

Bedoeld als leerboek om een kennelijk bestaande leemte op te vullen, mist 'Le Commerce et le Gouvernement' de warme betrokkenheid bij de grote vraagstukken van zijn tijd, t.w. het landbouwprobleem, het belastingvraagstuk en dat van de schatkisttekorten. Het boek ademt de sfeer van de studeerkamer. De beklemtoning van het subjectieve element in de analyse van het verschijnsel van waarde en prijs, die wellicht uit deze sfeer voortkwam, had een belangrijke stap voorwaarts kunnen zijn en had een beter inzicht te weeg kunnen brengen in de vraag waarmede de economische wetenschap zich eigenlijk bezig houdt, t.w. het complex van keuzedaden met betrekking tot inkomensvorming en inkomensverdeling. De tijd was echter daarvoor nog niet rijp en zichtbare invloed op de ontwikkeling van de economische wetenschap heeft Condillac dan ook niet uitgeoefend.

9. ADAM SMITH

1. LEVENSLLOOP VAN ADAM SMITH (1723–1790)

Adam Smith werd op 5 juni 1723 te Kirkcaldy in Schotland geboren, enige maanden na de dood van zijn vader, eveneens Adam Smith geheten, die onder andere het ambt had bekleed van 'Writer to the Signet, Judge Advocate for Scotland and Comptroller of the Customs in the Kirkcaldy district'¹. Zijn moeder was Margaret Douglas, dochter van een welgestelde grondbezitter, bekend als Douglas of Strathendry. Adam Smith, de latere economist, had behoudens een halfbroer uit een eerder huwelijk van zijn vader, geen broers of zusters. Hij groeide op tot een verlegen man, die, evenals Hume en Turgot, vrijgezel is gebleven.

In Kirkcaldy doorliep Adam Smith de Latijnse school, geleid door David Miller, die een aantal Schotse beroemdheden de eerste beginselen van de wetenschap heeft bijgebracht. Op 14-jarige leeftijd, in 1737, werd Adam Smith als student ingeschreven aan de Universiteit van Glasgow, destijds 'Glasgow College' genaamd. Na 3 jaren ontving hij een studiebeurs waarmede hij in Oxford kon gaan studeren en zodoende vertrok hij in het voorjaar van 1740, nog voordat hij het eindexamen in Glasgow had afgelegd, naar Oxford, alwaar hij zes jaar in 'Balliol College' verbleef. Daarna keerde hij – teleurgesteld over het leven in Oxford – terug naar zijn moeder in Kirkcaldy. Twee jaar lang zocht hij vergeefs naar een werkkring. In 1748 verhuisde hij naar Edinburgh en verzag daar drie jaar in zijn levensonderhoud door het houden van voordrachten welke als de 'Edinburgh Lectures' worden aangeduid. In 1751 werd hij benoemd tot hoogleraar aan 'Glasgow College', aanvankelijk als 'Professor of Logic'. Toen een jaar later de hoogleraar in 'Moral Philosophy' kwam te sterven, ruild Smith zijn leeropdracht Logica in tegen die van 'Moral Philosophy'. Smith vestigde zich kort na 1752 met zijn moeder en zijn nicht Jane Douglas in een van de woningen bestemd voor hoogleraren². In 1759 publiceerde hij de 'Theory of Moral Sentiments'. Smith bekleedde het ambt van hoogleraar tot en met 1763. In deze periode was hij lid van een aantal clubs en legde hij contacten met belangrijke zakenlieden van het in industrieel en commercieel opzicht in snelle ontwikkeling verkerende Glasgow.

In december 1763 ontving Smith van Lord Townshend, minister president van Engeland, de lang verbeide opdracht om als mentor op te treden van diens stiefzoon, de jonge hertog van Buccleugh, op een reis door Frankrijk³. Dergelijke reizen, waarvan Smith later het nut ernstig in twijfel trok, golden destijds als het middel bij uitstek om de opvoeding van jeugdige edellieden te voltooien, beter dan het doorbrengen van een aantal jaren in Oxford of Cambridge. Voor Smith waren vooral de financiële voordelen zeer aantrekkelijk. Hij ontving, behalve reis en verblijfkosten, een toelage van £ 300 per jaar, ongeveer het drievoud van het salaris dat hij als hoogleraar had genoten en de verzekering dat hij na afloop van de reis voor de rest van zijn leven op een lijfrente van £ 300 per

jaar kon rekenen. Voor Smith, die evenmin als andere hoogleraren destijds pensioenrechten kende, was dit alles een aantrekkelijk vooruitzicht en derhalve legde hij zijn ambt neer.

Eind januari 1764 maakte Smith in Londen zijn opwachting bij zijn pupil, de hertog van Buccleugh, en men begaf zich op reis. Het gezelschap bestond uit Smith, de hertog van Buccleugh en diens jongere broer Campbell Scott. In Dover voegde zich bij hen Sir James Macdonald of Sleat, die in Eton met de hertog van Buccleugh op school was gegaan en die kort na het eind van de Zevenjarige Oorlog was neergestreken in Parijs.

De reis voerde naar Parijs, waar het gezelschap tien dagen verbleef, en had als eerste bestemming Toulouse, destijds de tweede stad van Frankrijk en de favoriete verblijfplaats voor Engelsen die Frankrijk bezochten.

Smith werd er door David Hume geïntroduceerd bij diens neef, de Vicaris-generaal van het bisdom, Abbé Seignelay Colbert, een telg uit een adellijk Schots geslacht, dat dank zij de door Colbert, de minister van Lodewijk XIV, beweerde familiebanden een gemakkelijke entree had in Frankrijk. De eerste zes maanden van het verblijf in Toulouse waren saai, contact met de inheemse notabelen kwam vrijwel niet tot stand. Om de verveling te verdrijven organiseerde Smith een uitstapje naar Bordeaux en zette hij zich aan een studie, waaruit volgens Rae de 'Wealth of Nations' zou zijn voortgekomen⁴.

Smith bezocht met zijn beide pupillen ook Montpellier en woonde daar de zitting bij van de Provinciale Staten van Languedoc. Languedoc was een grote welvarende provincie die op vooruitstrevende wijze werd geleid door de Staten van dit gewest. Dit lichaam waarin geestelijkheid, adel en derde stand ieder met 23 leden vertegenwoordigd waren, vormde het laatste der provinciale vertegenwoordigende lichamen, die Frankrijk eertijds had gekend en blonk uit door zijn aandacht voor de welvaart van het volk. Het zorgde voor de aanleg van havens, kanalen en landwegen, en wist de ergste euvelen op fiscaal gebied te vermijden. Smith kwam er, zoals vele anderen in Frankrijk, door tot de overtuiging dat decentralisatie van bevoegdheden van het centrale gezag noodzakelijk was.

Geleidelijk aan werd Smith's beheersing van de franse taal wat minder gebrekkig dan zij aanvankelijk was, de contacten met de franse bevolking namen toe, vrij frequent werden die met de president en de leden van het Parlement van Toulouse en zo begon het verblijf aldaar een wat aangename karakter te krijgen. Diepe indruk maakten op Smith de gebeurtenissen rond het proces van revisie van Jean Calas, in leven inwoner van Toulouse. De zoon van Jean Calas had zijn Protestantisme afgezworen en had zich tot het Katholicisme bekeerd, naar men zegt om aldus als jurist toegang te hebben tot de orde van advocaten. Vervolgens berouwde hem deze stap zozeer dat hij zelfmoord pleegde. Zijn vader werd echter van moord beschuldigd, veroordeeld en terechtgesteld. Tot het laatste ogenblik bleef hij zijn onschuld volhouden. Dat gebeurde in 1762. Voltaire begon zich voor deze zaak te interesseren en ontketende een campagne die leidde tot een proces van revisie waaraan o.a. Turgot deelnam, welk proces uitmondde in een volledig eerherstel van Jean Calas en de toekenning van een

schadeloosstelling aan de nabestaanden. Deze zaak wekte in Toulouse grote beroering, ondanks het bevrijdende vonnis bleven velen overtuigd van Jean Calas' schuld. Smith vond in deze ervaring inspiratie voor het toevoegen van een geheel nieuw hoofdstuk aan de 6e druk van zijn 'Theory of Moral Sentiments'⁵.

Tegen het einde van augustus 1765 verliet Smith met zijn beide pupillen Toulouse voor een rondreis door Zuid-Oost Frankrijk, waarbij het gezelschap o.a. Marseille aandeed en vervolgens in Geneve belandde. Aldaar bleef men twee maanden, naar Rae vermoedt omdat Smith zich wilde oriënteren over het functioneren van zo'n stads-republiek⁶. Smith kwam er aan juist toen er een fel conflict was gerezen tussen de aristocratische families die het heft in handen hadden en een democratische stroming, die medezeggenschap opeiste. Voltaire, de patriarch van Fernay, mengde zich in deze strijd en koos de zijde van de democratische stroming. Smith maakte kennis met hem en genoot het voorrecht enige malen op Fernay te worden ontvangen; sindsdien behoorde hij tot de warme bewonderaars van Voltaire. Smith maakte in Geneve ook kennis met de geleerden aldaar en raakte er bevriend met de hertogin van Enville en met haar zoon, de hertog van La Rochefoucauld, die destijds in Geneve vertoefde⁷. De hertogin en haar zoon waren vertrouwde vrienden van Turgot.

In december 1765 verliet Smith met zijn gezelschap Geneve en trok naar Parijs alwaar hij kort voor Kerstmis aankwam, een kleine twee weken voor het vertrek van David Hume naar Engeland. Men moet aannemen dat Smith in deze korte tussenpoos kennis maakte met Rousseau, die immers Hume zou vergezellen op zijn reis naar Engeland. Hume zorgde voor de nodige introducties, hetgeen hem niet moeilijk zal zijn gevallen, niet alleen vanwege de kracht van zijn eigen invloed maar ook doordat Smith's naam in Parijs geen onbekende meer was. In 1764 was er namelijk een Franse vertaling verschenen van de 'Theory of Moral Sentiments', onder de titel 'Métaphysique de l'Ame'. Vertaler was E. Dous, het initiatief was uitgegaan van baron Holbach. Bovendien had een aantal geleerden de 'Theory' in de oorspronkelijke taal gelezen.

Smith nam in de weinige maanden dat hij in Parijs vertoefde meer deel aan het sociale leven dan in welk ander deel van zijn leven ook. Hij was regelmatig te gast in de beroemde literaire salons van die dagen, zoals die van baron Holbach, Helvetius, Madame de Geoffrin, Madame de Riccoboni, Comtesse de Boufflers en Mademoiselle l'Espinasse. Ook bezocht hij de samenkomsten van de Physiocraten bij Quesnay en had contact met Mirabeau.

Smith ontmoette Morellet voor het eerst bij een diner bij Helvetius, een voormalig belastingpachter. Bij andere gelegenheden maakte hij kennis met Encyclopedisten zoals Diderot, d'Alembert en Marmontel. D'Alembert woonde bij Mademoiselle de l'Espinasse, die de beroemdste van alle salons hield, en aanzien hij een der beste vrienden van Smith werd, kwam Smith ook veelvuldig in haar salon. Het moet met name aldaar geweest zijn dat hij in contact kwam met Turgot.

De invloed welke het verblijf in Parijs op Smith heeft gehad zullen wij in een latere paragraaf aan de orde stellen. Smith, die langzamerhand heimwee begon

te krijgen werd in oktober 1766 plotseling gesteld tegenover een tragische gebeurtenis die aan zijn verblijf in Frankrijk een voortijdig einde maakte. Op 18 oktober 1766 namelijk werd Campbell Scott, de jongere broer van de hertog van Buccleugh, in de leeftijd van 19 jaar vermoord in de straten van Parijs. Smith en de hertog van Buccleugh reisden met het stoffelijk overschot onmiddellijk terug naar Engeland, vergezeld van de secretaris van de Britse ambassade in Parijs. Op 1 november kwamen zij in Dover aan. Met de hertog van Buccleugh bleef Smith zijn leven lang in vriendschap verbonden.

Verzekerd van een zorgeloos bestaan keerde Smith, na aanvankelijk nog een half jaar in dienst van Lord Townshend in Londen te hebben vertoeft, terug naar Kirkcaldy waar hij zich ongestoord aan zijn studies kon wijden. Zijn vertier vond hij bij oude schoolkameraden die in Kirkcaldy waren blijven wonen. Tevergeefs poogde David Hume hem over te halen om het kleinstedse Kirkcaldy te verlaten en deel te gaan nemen aan het culturele en wetenschappelijke leven van Edinburgh.

In 1773 vertrok Smith naar Londen ter voltooiing van de voorbereidingen van de 'Wealth of Nations' waarvan de eerste druk in het voorjaar van 1776 verscheen.

Na het verschijnen van genoemd werk keerde Smith terug naar moeders pappot in Kirkcaldy. Smith's moeder en zijn nicht Jane Douglas, die de huishouding voerde (en hem onder de plak hield), verhuisden met hem mee toen Smith in 1778 zich in Edinburgh vestigde in verband met de aanvaarding van het weinig inspanning vergende maar lucratieve ambt van 'Commissionar of the Customs'. Aangezien hij vrijwel alle manuscripten kort voor zijn dood heeft laten verbranden is er weinig bekend omtrent de wetenschappelijke arbeid die hij na 1776 heeft verricht; uit een brief van Smith aan de hertog van La Rochefoucauld d.d. 1 november 1785 weet men dat hij een tweetal werken onderhanden had waarvan hij er een aanduidde als 'a sort of Philosophical History'. Naast deze studie hield Smith zich bezig met de revisie en de uitbreidingen die de 'Wealth of Nations' in latere edities onderging.

In 1787 werd hem het ere-ambt van Rector van de Universiteit van Glasgow verleend. Smith's moeder stierf in 1784, Jane Douglas in 1787, zelf gaf hij de geest in 1790, als een beroemdheid in de economische wetenschap, maar tevens, althans volgens Dugald Stewart, zijn eerste biograaf, als een on vervulde belofte op letterkundig terrein.

2. SMITH ALS STUDENT

Op veertienjarige leeftijd deed Smith zijn intrede in 'Glasgow College' en legde er zich voornamelijk toe op de vakken wiskunde, grieks en 'Moral Philosophy'. Dit vak werd gedoceerd door Hutcheson, die aldus Rae, in het bijzonder Adam Smith's geest heeft gevormd⁸. Hutcheson die hoogleraar was in Glasgow van 1729-1746, was de eerste hoogleraar aldaar die zijn colleges gaf in de landstaal, in plaats van in het gebruikelijke Latijn. Zijn voorganger

was nog een sombere Calvinist, maar Hutcheson 'belonged to a new era, which had turned to the light of nature for guidance, and had discovered by it the good and benevolent Deity of the eighteenth century, who lived only for human welfare, and whose will was now to be known from mysterious signs and providences, but from a broad consideration of the greater good of mankind – "The greatest happiness of the greatest number"⁹'.

Voor de presbyteriaanse geestelijkheid, die in Schotland grote macht bezat en een naargeestig puritanisme de overhand deed houden, vormde Hutcheson een verdachte figuur, aangezien hij de norm van goed en kwaad niet in God's hand legde, maar deze in het geluk van het grootste aantal zocht en omdat hij de leer verkondigde dat de mens goed en kwaad zou kunnen onderscheiden zonder kennis te dragen van het bestaan en het wezen van God. De vervolging waaraan Hutcheson bloot stond, maakte hem bij zijn leerlingen bijzonder geliefd, en Smith was een dergenen die van hem dat religieuze deïstische optimisme overnam dat hem zijn levenlang bleef kenmerken. Het schijnt ook Hutcheson te zijn geweest die Adam Smith bij David Hume introduceerde.

Hutcheson gaf in het kader van het vak 'Moral Philosophy' ook colleges over economische onderwerpen, waarvan Cannan stelt dat daarin de kiem moet worden gezocht van Smith's meesterwerk, de 'Wealth of Nations'¹⁰. Smith zou volgens Rae aan zijn leermeester zijn liberale instelling hebben ontleend, alsook de gedachte dat arbeid 'the great source of wealth and the true measure of value' vormt¹¹. Rae tekent daarbij aan dat Hutcheson verder ging dan Smith. Terwijl laatstgenoemde, evenals Quesnay, de handhaving van een wettelijk rentemaximum voorstond, bepleitte Hutcheson absolute vrijheid.

Smith bracht in Glasgow die jaren door waarin de menselijke geest volledig openstaat voor invloeden van anderen en de gedachte dat een grote geest, zoals Hutcheson inderdaad was, zijn stempel op Smith heeft gedrukt, is zeer aanmerkelijk. Daarbij mag natuurlijk niet uit het oog worden verloren dat Hutcheson de gedachten vertolkte van wat toen als een algemene progressieve stroming gold, die van het vertrouwen in de menselijke natuur en in de kracht van de Vooruitgang.

De hoogleraren van de Universiteit van Glasgow hadden in feite de beslissing in handen aan wie openvallende studiebeurzen, bekend onder de naam van 'Snell Exhibitions', zouden worden verleend. Deze beurzen waren bestemd voor een studie aan 'Balliol College' in Oxford en dienden volgens de bedoeling van de 17e eeuwse stichter ter financiering van de opleiding van geestelijken voor de 'Episcopal Church of Scotland'. Aan die bepaling werd echter van Schotse zijde niet veel waarde gehecht, aangezien door de revolutie de Presbyteriaanse Kerk tot staatskerk was geworden en er ternauwernood Episcopale geestelijke ambten waren overgebleven. In het voorjaar van 1740, nog voordat hij zijn studie in Glasgow had voltooid, werd aan Smith een opengevallen beurs toegekend en vertrok hij als 'Snell Exhibitioner' naar Oxford.

In Oxford verbleef Smith van 1740–1746, zonder in al die tijd ooit zijn dierbaar Schotland te bezoeken, vermoedelijk omdat de reis lang, kostbaar en vermoeiend was. Men kan er Smith namelijk niet van verdenken dat Oxford hem

zo dierbaar was geworden dat hij er niet van scheiden kon, integendeel. Onderwijs werd er ternauwernood of niet gegeven, de onderscheiden 'Colleges' beschikten over grote rijkdommen en behoeften niet te dingen naar de gunst der studenten. De belangstelling voor de wetenschap stond er op laag peil en de tafelgesprekken waren dan ook navenant. Het was alles politiek en platvloerse roddel wat de klok sloeg.

Na de intellectuele levendigheid van de universiteit van Glasgow moet de doodse sfeer van het toenmalige Oxford voor Smith een grote teleurstelling zijn geweest. Zijn timide natuur – Smith is altijd een hazenhart gebleven – weerhield hem ervan in opstand te komen en zo kwam hij er toe zich in zelfstudie te begraven. Wiskunde, die hem in Glasgow had geboeid, trok hem niet langer meer aan maar des te meer de Griekse en Latijnse literatuur. Ook de Italiaanse en Franse schrijvers schonk hij zijn belangstelling.

Voorts was hij geïnteresseerd in wijsbegeerte maar Oxford stond allerm minst open voor moderne filosofische stromingen. Toen dan ook op zekere dag Hume's 'Treatise of Human Nature' in het bezit van Smith werd aangetroffen kwam hem dat op een ernstige berisping te staan. Het boek werd in beslag genomen en verbrand.

De jaren in Oxford waren weinig gelukkig. Zijn studiebeurs bond Smith aan 'Balliol College' waar de weinige Schotse studenten als gewantrouwde vreemdelingen werden behandeld. Een 'Snell Exhibition' was goed voor een verblijf van 10 jaar, maar na 6 jaar had Smith er genoeg van en zo verliet hij, op 15 augustus 1746, 'Balliol College' om nooit meer in Oxford terug te keren. Scott vermoedt dat niet alleen Smith's onwil om tot de geestelijke stand toe te treden in het spel was, maar ook dat er enig verband bestond met de mislukte opstand (1745) van de aanhangers van Jacobus tegen het huis Hannover. Oxford stond aan de kant van de 'Jacobites', terwijl Smith voorstander was van de 'Revolution settlement'¹². Hoe dat ook zij, feit is dat Smith in Augustus 1746 Oxford voor goed de rug toekeerde en naar Kirkcaldy ging.

3. DE 'EDINBURGH LECTURES'

Na twee jaar in Kirkcaldy te hebben doorgebracht tevergeefs pogend om ergens een plaats te vinden als tutor van een adellijke jongeling, kreeg Smith in 1748 de kans om gedurende drie opeenvolgende winters een reeks van voor iedereen toegankelijke voordrachten te houden, die hem £ 100. opbrachten. Deze voordrachten vormden een onderdeel van een cursus welke door de organisatoren James Oswald, Robert Craigie en Henry Home, de latere Lord Kames, was opgezet voornamelijk met het doel om aan advocaten de mogelijkheid te bieden om zich enige algemene ontwikkeling eigen te maken, die zij in hun in hoofdzaak op de praktijk gerichte zelfstudie pijnlijk ontbeerden.

De onderwerpen welke Smith in deze zogenaamde 'Edinburgh Lectures' behandelde, waren ten dele van letterkundige, zoal niet filosofische aard, ten dele gelegen op het terrein van 'Jurisprudence', waaronder ook economische

aspecten, bijv. dat van de betekenis van de arbeidsverdeling voor de welvaart, schuilgingen. Met name in het derde jaar moet Smith over dit onderwerp voordrachten hebben gehouden. Daarin droeg Smith zijn vrijheidsideaal, hem door Hutcheson voorgehouden, uit. Ook in de correspondentie die Smith in deze tijd voerde met David Hume, vormde het thema van de economische vrijheid de hoofdschotel. Hetzelfde kan gezegd worden van de veelvuldige gedachtenwisselingen tussen Adam Smith en James Oswald. Het was aan deze Oswald, dat Hume in 1750 het concept toezond van zijn artikel 'On the balance of trade' dat hij in 1752 in zijn 'Political Discourses' publiceerde.

4. SMITH ALS HOOGLERAAR TE GLASGOW

De 'Edinburgh Lectures' vestigden de aandacht op Adam Smith en toen hij te kennen gaf in aanmerking te willen komen als opvolger van de op 1 november 1750 overleden hoogleraar in logica, John London, werd hij op 9 januari 1751 met algemene stemmen benoemd. In november 1751 stierf Thomas Craigie, die in 1746 Hutcheson was opgevolgd. Adam Smith, die in zijn 'Edinburgh Lectures' bepaalde aspecten van het vak 'Moral Philosophy' had behandeld, waaronder economische, stelde zich kandidaat en werd op 29 april 1752 tot Craigie's opvolger benoemd. David Hume die naar de opengevallen leerstoel van Logica solliciteerde, werd onder druk van de Presbyteriaanse geestelijkheid gepasseerd; een volstrekt onbeduidende figuur werd benoemd.

John Millar, een leerling van Adam Smith en later zelf een vermaard hoogleraar in Glasgow berichtte¹³ dat de stof welke Smith in zijn colleges behandelde, in 4 hoofdstukken was onderscheiden:

1. 'Natural Theology', waarin de verstandelijke bewijzen van het bestaan van God, de eigenschappen van God en de grondslagen van de godsdienst werden behandeld.
2. 'Ethics', zedenleer in engere zin, waarin de vraag aan de orde werd gesteld op welke manier de mens komt tot een oordeel over goed en kwaad.
3. 'Justice', waarin dat deel van de moraal behandeld werd dat zijn neerslag vindt in rechtsregels. Smith analyseerde hierin, vermoedelijk geïnspireerd door Montesquieu, een maatschappelijke ontwikkeling die zich in vier fasen voltrok: de fase van jagersvolk, die van herdersvolk, vervolgens die van 'agriculture', d.w.z. sedentaire op zelfvoorziening berustende landbouw en ten slotte 'commerce', waarmede een systeem van arbeidsverdeling en marktverkeer wordt bedoeld. Millar zei van deze werkwijze dat zij 'seems to be suggested by Montesquieu, endeavouring to trace the gradual progress of jurisprudence, both public and private, from the rudest to the most refined ages, and to point out the effects of those arts which contribute to subsistence and to the accumulation of property, in producing corresponding improvements or alterations in law and government'¹⁴.
4. In het vierde deel waarvoor Millar geen titel noemde behandelde Smith 'those political regulations which are founded, not upon the principle of

justice but that of expediency, and which are calculated to increase the riches, the power and the prosperity of the state. Under this view he considered the political institutions relating to commerce, to finances, to ecclesiastical and military establishments'.

De eerste twee door Millar genoemde onderdelen vonden hun neerslag in de in 1759 gepubliceerde 'Theory of Moral Sentiments'. Het vierde vormde de aanzet waaruit vele jaren later de 'Wealth of Nations' voortkwam. Het derde deel is nimmer tot een boek uitgegroeid, hoewel Smith dat in 1759 in het vooruitzicht stelde. De laatste alinea namelijk van de 'Theory of Moral Sentiments' luidt: 'I shall, in another discourse, endeavour to give an account of the general principles of law and government and of the different revolutions they have undergone in the different ages and periods of society, not only in what concerns justice but in what concerns policy, revenue and arms, and whatever else is the object of law. I shall not therefore enter into any further detail concerning the history of jurisprudence'¹⁵. 'Policy' en 'Revenue' worden behandeld in de 'Wealth of Nations' die Smith dan ook als een zij het partiële inlossing van de in 1759 gegeven belofte wenste te beschouwen. Niettemin mag staande gehouden worden dat Smith zijn plannen niet heeft kunnen volbrengen. Onzeker is of onder de papieren die kort voor zijn overlijden werden verbrand, zich een onvoltooid manuscript van het beoogde derde grote werk heeft bevonden.

Over hetgeen Smith als hoogleraar heeft uitgedragen zijn wij redelijk wel ingelicht, doordat enige van zijn vroege geschriften, die door Smith niet tot de vuurdood werden veroordeeld, posthuum werden gepubliceerd, verder door het verschijnen in 1759 van de 'Theory of Moral Sentiments', aan de 3e editie waarvan Smith, in 1767, als bijlage een van zijn vroege geschriften toevoegde onder de titel van 'Dissertation on the Origin of Languages', en doordat van zijn colleges 'on Jurisprudence' een tweetal diktaten, vervaardigd aan de hand van notities van een student, boven water zijn gekomen.

Deze collegediktaten zullen wij in het vervolg van dit hoofdstuk aanduiden als 'Glasgow Lectures' of 'Lectures on Jurisprudence', eventueel afgekort tot 'Lectures'.

Van zijn vroege geschriften, opgesteld in de jaren vijftig, werd pas in 1795, vijf jaar na zijn dood, onder de titel van 'Essays on Philosophical Subjects', een zestal gepubliceerd. Een hiervan draagt als titel 'Principles which lead and direct Philosophical Enquiries; illustrated by the History of Astronomy'; waaraan voor de kennis van Smith's filosofie bijzondere betekenis wordt toegekend¹⁶.

In dit opstel geeft Smith niet slechts een overzicht over de ontwikkeling van de theorie der astronomie tot en met Newton, maar ook een ontleding van de weg waarlangs de verwerving van wetenschappelijk inzicht zich voltrekt. De mens, zo stelt Smith, wordt getroffen door een gewaarwording die hem tot waarneming en vervolgens tot theoretiseren aanzet. Immers op 'surprise' volgt een gevoel van verwondering of van onbehagen, 'wonder', over verschijnselen die men waarneemt maar niet in een ruimer kader weet te plaatsen. De mens rust niet totdat hij een verklaring heeft gevonden, door het waargenomen feit te

plaatsen in een totaal beeld, een verklaring die hem de vreugde der bewondering, 'admiration', voor de orde in het heelal schenkt. Zoals het sterrenstelsel zich laat herleiden tot een ordelijk, eenvoudig geheel, tot een mechanisme dat door een gering aantal krachten in beweging wordt gehouden, zo wil ook de mens het maatschappelijk geheel leren doorgronden door de inwendige samenhang en de bewegende krachten ervan te doorschouwen..

Smith koesterde grote bewondering voor een alomvattend denkschema, waarin de natuurlijke orde van het geheel der Schepping tot uitdrukking zou komen. Een dergelijk schema is, reeds noodgedwongen, gebaseerd op een klein aantal grondslagen, fundamenten die als constant worden aangemerkt. Wat Smith nastreefde, en in zijn latere werken ook trachtte te verwezenlijken, was nu net deze vereenvoudigde structuur onder woorden te brengen, en de wetmatigheden die het functioneren van het geheel kenmerken te formuleren. Niet Descartes met zijn strakke deducties, maar Newton met zijn wisselwerking van inductie en deductie was hem hierin tot gids.

In de in 1759 voor het eerst gepubliceerde 'Theory of Moral Sentiments' stelde Smith de vraag aan de orde hoe de mens, als individu en als lid van een gemeenschap geluk en volmaaktheid kan bereiken. Hij beoogde algemene beginselen te formuleren en casuïstiek te vermijden. Gelukkig zijn, aldus Smith, is door anderen bemind of ten minste gewaardeerd te worden en tevens te weten dat zulks het geval is. Zonder die wetenschap kan een mens doodongelukkig zijn hoewel hij in hoog aanzien staat. Anderzijds moet zijn overtuiging gegrondvest zijn en niet op ijdelheid berusten. 'Virtue', oftewel deugd is de ware toetssteen en de inhoud van geluk. Hoe kan een mens zich echter een gefundeerd oordeel vormen anders dan door zich te verplaatsen in de denkwereld van zijn medemensen. Dat is het beginsel van 'Sympathy', dat in Smith's denken een centrale plaats inneemt. Daarmede is het verhaal niet af want wanneer men de moraliteit van een handeling alleen laat afhangen van het oordeel van zijn omgeving, verliest men het onderscheid uit het oog tussen geprezen te worden en waard zijn geprezen te worden. Op dit punt aangeland introduceert Smith de tweede hoeksteen van zijn betoog 'the impartial spectator', de onbevangen, niet vanuit zijn eigen belang toetsende en oordelende toeschouwer. Het individu, als het ware zijn denken objectiverend, kan aldus een waardig oordeel vormen, zowel over zijn eigen doen en laten als wel over dat van zijn medemensen.

Smith onderscheidt als de twee 'useful parts of moral philosophy, ... Ethics and Jurisprudence'¹⁷. Bij dit tweede onderdeel gaat het niet om beschrijving van het positieve recht maar om het formuleren van 'a system of what might properly be called natural jurisprudence, or a theory of the general principles which ought to run through and be the foundation of the laws of all nations'¹⁸. Bij de bespreking van de 'Lectures on Jurisprudence' zullen wij deze karaktertrek opnieuw vermelden. Men bedenke dat Smith onder Jurisprudence ook het optreden van de overheid met betrekking tot het economische leven van de samenleving beschouwde.

Van de 'Theory of Moral Sentiments' zei Schumpeter, terecht, 'Smith's

philosophy of riches and economic activity is there and not in the *Wealth of Nations*¹⁹.

In the 'Theory of Moral Sentiments' blijkt Smith zich geen illusies te maken, evenmin trouwens later in de 'Wealth of Nations', over de aard van het menselijk handelen. 'Natural selfishness and rapacity' vormen maar al te vaak de drijfveren van het menselijk handelen. IJdelheid en genotzucht mogen aan deze opsomming van ondeugden gevoegelijk worden toegevoegd. In het maatschappelijk proces echter zijn er krachten werkzaam die deze ondeugden doen uitmonden in een toestand die maatschappelijk gezien nog zo onaantrekkelijk niet is. Sommige mensen immers zien kans zich op grote schaal te verrijken, maar ook hun buik is eerder vol dan hun ogen. Veel méér voedsel dan een normaal mens nodig heeft kan ook hun maag niet verwerken. Daardoor wenden zij hun rijkdom aan voor de aanschaf en het onderhoud van 'baubles and trinkets which are employed in the economy of greatness'²⁰. Aldus verschaffen zij werk en dus voedsel aan velen die niet over eigen middelen beschikken. 'They are', aldus Smith die daarmee een woord uitsprekt dat in de 'Wealth of Nations' terugkeerde en dat tot een geveugeld woord werd, 'led by an invisible hand to make nearly the same distribution of the necessities of life which would have been made had the earth been divided into equal portions among all inhabitants; and thus, without knowing it, advance the interest of the society, and afford means of the multiplication of the species'. De onzichtbare hand is hier – anders dan in het vierde boek van de 'Wealth of Nations' – van providentiële aard. Het behoorde dan, weliswaar, in de 18e eeuw niet meer tot de goede toon om God's persoonlijk ingrijpen overal aanwezig te achten, maar een voorzienigheid bestond nog wel in Smith's voorstellingsvermogen: 'When providence divided the earth among a few lordly masters, it neither forgot nor abandoned those who seemed to have been left out in the partition. These last, too, enjoy their share of all that it produces'. Smith betoogt dat deze mensen niet minder zijn dan die boven hen staan, en vaak een gemoedsrust bezitten die laatstgenoemden missen: 'the beggar, who suns himself by the side of the highway, possesses that security which kings are fighting for'²¹. Met deze schone woorden willen wij onze korte schets van de inhoud van de 'Theory of Moral Sentiments' besluiten.

Met betrekking tot de colleges over rechtsfilosofische en economische vragen, m.a.w. voor de door Millar als derde en vierde groep van onderwerpen genoemde materie, zijn, wij duiden daar reeds op, een tweetal diktaten, opgetekend door een student, beschikbaar gekomen. Het zijn vooreerst de 'Lectures on Jurisprudence' waarvan in 1898 door Cannan een versie werd gepubliceerd die de dagtekening 1766 draagt, maar door hem op goede gronden werd toegeschreven aan het cursusjaar 1763–64. Halverwege dat jaar vertrok weliswaar Smith naar Frankrijk, maar men moet aannemen dat Young die voor hem de rest van het jaar waarnam, zich van zijn aantekeningen heeft bediend.

Recentelijk kwam een ander diktaat aan het licht, stammend uit het cursusjaar 1762–63, dat in 1975 werd uitgegeven door R. L. Meek, D. D. Raphael en

P. G. Stein in de serie 'The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith'. Deze versie is meer dan de eerdergenoemde een letterlijke weergave van het door Smith uitgesprokene, en is ingedeeld en gedateerd per collegedag; de andere versie kent slechts een indeling naar onderwerpen en bevat geen datering. Op sommige onderdelen is de versie 62–63 rijker van inhoud en nauwgezetter dan de andere, maar zij mist een aantal onderwerpen die wel deel uitmaken van de versie 63–64, t.w. de verhandelingen over de bank van John Law, de interest, de wisselkoers en de oorzaken van de trage welvaarts-toename. Overigens zijn er tussen beide teksten geen wezenlijke verschillen.

Vanwege de grotere volledigheid zullen wij onze bespreking van de inhoud van de 'Lectures' baseren op de door Cannan uitgegeven versie.

In 1937 herdacht de Universiteit van Glasgow het feit dat het twee eeuwen geleden was dat Adam Smith voor de eerste maal als student werd ingeschreven. Bij die gelegenheid publiceerde William R. Scott een studie, getiteld 'Adam Smith as student and professor', waarin hij een zeer gedetailleerde beschrijving van de jaren 1737–1763 opnam.

Scott nu deelt de periode van 1751–1763, waarin Smith hoogleraar was, in in drie tijdvakken. De eerste periode is die van 1751–1755, waarin Smith ideeën die hij reeds in de 'Edinburgh Lectures' had uitgedragen, maar die hoofdzakelijk deductief waren geformuleerd, met historische feiten trachtte te staven. Het ging hierbij in het bijzonder over de opvatting die in de 18e eeuw gemeengoed was dat datgene wat als natuurlijk mocht worden aangemerkt ook als goed en blijvend mocht gelden, zowel in de cosmos als in de mens. Voor wat mens en samenleving aangaat steunde Smith, die later beroemd zou worden om zijn leer van het zichzelf regulerende marktmechanisme, op Hugo de Groot en op Pufendorf, die beide het gehele rechtsbestel wilden hervormen tot het zou berusten op en in overeenstemming zou zijn met de 'Lex Naturalis'. Smith, die deze overtuiging deelde, trachtte nu historisch materiaal aan te dragen om te bewijzen dat alle overheidsingrijpen dat bedoeld is om de welvaart te bevorderen, het tegendeel van het beoogde oproept. Scott tekent aan dat Smith wellicht reeds in deze periode de naar men zegt hem door James Oswald gedane suggestie heeft gevolgd, namelijk om de prijs van een goed te ontbinden in zijn samenstellende delen, arbeidsloon, winst en grondrente, waarmee hij de inkomensverdeling een plaats zou hebben gegeven²². Indien dat zo is wordt het onbegrijpelijk dat dit aspect in de 'Lectures' niet wordt aangeroerd.

De tweede periode, die van 1755 tot 1759 duurde, werd in beslag genomen door het schrijven van de 'Theory of Moral Sentiments'.

De derde periode in de uiteenzetting van Scott is die van 1759–63, waarin Smith zich meer toeleide op vraagstukken van rechtsfilosofische en van economische aard. In de 'Lectures', die in deze tijd ontstonden, is de invloed van een vrij groot aantal auteurs merkbaar. Smith noemt zelf onder anderen de namen van Mun, Hume, Mandeville en John Law. Cannan wees in zijn voetnoten op de invloed onder meer van John Locke, Cantillon en van de Franse 'Encyclopédie'. Met name wees hij op het artikel 'Épingle'. Smith kan er zijn beroem-

de voorbeeld van arbeidsverdeling aan ontleend hebben²³. Smith zorgde er voor dat de bibliotheek van Glasgow College de 'Encyclopédie' aanschafte, zelf bezat hij ook vrij veel werken van continentale schrijvers²⁴. Scott zegt dat Smith het 'Essai' van Cantillon heeft gekend, hetzij rechtstreeks, hetzij door de gebrekkige Engelse versie van Postlethway's Dictionary²⁵. Een feit is dat een originele, d.w.z. Franse editie in zijn nalatenschap werd aangetroffen. Onbekend is wanneer die in zijn bezit is gekomen. Als hij er inderdaad reeds over heeft beschikt voordat hij naar Frankrijk vertrok, moet men zich verwonderen over het feit dat hij er zo weinig van heeft opgestoken. Van de indringende analyse van het marktmechanisme die Cantillon ten beste geeft, de dienende rol van de ondernemers en de beslissende invloed van de voorkeuren dergenen die over een vrij besteedbaar inkomen beschikken, is in de 'Glasgow Lectures' niets te bespeuren.

In deze derde periode, zo menen wij Scott te moeten begrijpen, begon in het denken van Smith de verzelfstandiging van de economische wetenschap zich te voltrekken. Terwijl in de 'Lectures' rechtsfilosofische en economische beschouwingen nog tezamen onder het hoofd van 'Jurisprudence' werden ten beste gegeven, schreef Smith in deze periode een stuk dat Scott aanduidde als 'an Early Draft of the Wealth of Nations' en waarvan hij als bijzondere karaktertrek aanwees dat het een economische verhandeling was, geschreven 'as a separate work'. Aan dat al dan niet vermeende eerste ontwerp van de 'Wealth of Nations' zullen wij nadere aandacht schenken, evenwel na eerst de 'Lectures' in beschouwing te hebben genomen.

5. DE BETEKENIS VAN DE 'GLASGOW LECTURES'

Het door Cannan uitgegeven collegediktat draagt als volledige titel: 'Juris Prudence or Notes from the Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms, delivered in the University of Glasgow by Adam Smith, Professor of Moral Philosophy, MDCCLVI.' Cannan beperkte de titel tot 'Lectures enz.', en voegde er aan toe 'Reported by a student in 1763'. Het oorspronkelijke jaartal 1766 liet hij weg.

In zijn historische inleiding vermeldt Cannan dat het exemplaar dat hij in handen kreeg, niet de oorspronkelijke aantekeningen van de onbekende student in kwestie waren, maar een exemplaar in schoonschrift, kennelijk door een klerk vervaardigd. Wie deze 'Lectures' leest komt onder de indruk van de gaafheid der volzinnen en wordt tot de conclusie gevoerd dat ofwel Smith zijn zinnen zo langzaam heeft gedikteerd dat zij letterlijk konden worden opgeschreven dan wel dat een bekwaamere hand aan het werk is geweest dan men aan een student mag toedichten. Dit punt is daarom van belang omdat men zich de vraag mag stellen in hoeverre collegediktaten verzameld door een student betrouwbare informatie kunnen verschaffen over de aard en inhoud van het onderwijs. Welnu, wie de 'Lectures' zorgvuldig leest, ontkomt niet aan de indruk met een betrouwbare weergave van Adam Smith's colleges te worden geconfronteerd.

Ook moet men rekening houden met de mogelijkheid dat het een tekst is die in een reeks van jaren is aangevuld en bijgewerkt. Dat zou verklaren waardoor het een jaartal draagt (1766) dat valt ná het vertrek (1764) van Smith.

De voetnoten welke Cannan aanbracht, verwijzen niet slechts naar overeenkomstige passages in de 'Wealth of Nations', maar ook naar auteurs die eerder dan Smith overeenkomstige gedachten hadden geopperd, resp. feiten hadden aangevoerd en waaraan Smith zich zou kunnen hebben geïoriënteerd. Voor deze 'Lectures' geldt evenzeer als wat door velen reeds ten aanzien van de 'Wealth of Nations' is opgemerkt, namelijk dat Smith weinig of niets nieuws te berde heeft gebracht.

Toen Du Pont kennis kreeg van de 'Wealth of Nations' liet hij zich ontvallen dat alles wat Smith daarin had neergeschreven reeds eerder door Turgot in zijn 'Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses' was verkondigd. Du Pont was bepaald niet de laatste wien de gelijkenis tussen de 'Wealth of Nations' en de 'Réflexions' opviel, maar hij overdreef toen hij zei dat Smith alles wat waarheid was van Turgot had overgenomen.

Voor Cannan nu vormde de ontdekking van de tekst van de 'Glasgow Lectures' het afdoende bewijs dat de 'Wealth of Nations' reeds voor een belangrijk deel in de steigers stond toen Smith naar Frankrijk vertrok. Hij vergiste zich echter toen hij beweerde dat de 'Ephémérides', waarin de 'Réflexions' waren afgedrukt niet in de bibliotheek van Smith voorkwam. Althans de jaargang 1769 bevond zich daarin wel degelijk, en Lundberg droeg sterke aan zekerheid grenzende vermoedens aan dat Smith persoonlijk de 'Réflexions' heeft vertaald. Ook valt het op dat Cannan er geen behoefte aan had om een duidelijk onderscheid te maken tussen Turgot en de Physiocraten.

Voor Cannan vernietigden de weergevonden 'Glasgow Lectures' de 'Turgot Myth', tegelijkertijd leverden zij de bevestiging op van zijn reeds in 1893 uitgesproken vermoeden dat Smith de tekst van boek I van de 'Wealth of Nations' reeds vrijwel gereed had toen hij in 1764 naar Frankrijk trok, maar dat daarin de 'distribution', de inkomensverdeling, niet voorkwam. Toen hij, nog altijd volgens deze veronderstelling, in Frankrijk bij de Physiocraten de ontbinding van de prijs van een goed in zijn inkomenscomponenten leerde kennen, voegde hij dit aspect in in het reeds bestaande hoofdstuk over prijzen: 'This conjecture is now shown to be substantially correct. The dissertation on the division of labour, money prices and the causes of the differences of wages in different employments, evidently existed very nearly in their present form, before Adam Smith went to France, and the scheme of distribution on the other hand was wholly absent. It is plain that Smith acquired the idea of the necessity of a scheme of distribution from the physiocrats, and that he tacked his own scheme (very different from theirs) on to the already existing theory of prices'²⁶.

Cannan had niet uitsluitend het oog op wat in de 'Wealth of Nations' in Book I voorkomt als de hoofdstukken VI en VIII t/m XI, doch ook op het feit dat de essentie van Book II (Of the Nature, Accumulation, and Employment of Stock) in de 'Glasgow Lectures' ontbreekt²⁷.

Cannan zag over het hoofd dat het eerste kenmerk van de benaderingswijze der Physiocraten macro-economisch was, immers evenals eerder Cantillon koos Quesnay als uitgangspunt van waarneming 'la reproduction totale', die te onderscheiden viel in een deel dat in het produktieproces moet worden geïnvesteerd om de continuïteit te handhaven, en een ander deel het 'produit net'. Ook de 'Wealth of Nations' kent deze aanpak. De eerste alinea de beste spreekt over 'all the necessities and conveniences of life which it (sc. a nation) annually consumes', terwijl in Book II, ch. II een onderscheid wordt gemaakt tussen 'gross revenue' en 'net revenue'. Men leest er 'The gross revenue of all the inhabitants of a great country comprehends the whole annual produce of their land and labour; the net revenue, what remains free to them after deducting the expense of maintaining-first, their fixed, and secondly, their circulating capital'. Bedenkt men daarbij dat onder 'circulating capital' in feite de loonsom schuilt gaat die geïnvesteerd is in de voorraden en dat deze in laatste instantie gelijk is aan de landbouwproduktie voor zo ver niet door besteding van 'produit net' in beslag genomen, dan ontdekt men een fundamentele overeenstemming tussen de 'Wealth of Nations' en de Physiocraten, waarvan in de 'Glasgow Lectures' nog niets is te bespeuren, ook al wordt daarin in het voorbijgaan de grootte van het nationale produkt berekend²⁸.

Overigens moet worden opgemerkt dat het niet zo zeer Quesnay is als wel Turgot die Smith bij het schrijven van de 'Wealth of Nations' als leidsman heeft gediend. Wij komen daarop later terug.

Scott, die in zijn 'Adam Smith as student and professor' (1937) een 'Early Draft of the Wealth of Nations' publiceerde, naar zijn mening daterend van vóór 1764, meent Smith een grotere onafhankelijkheid ten opzichte van Frankrijk toe te moeten kennen dan Cannan reeds deed. Aan die 'Early Draft' zullen wij nog nadere aandacht schenken.

6. DE INHOUD VAN DE 'GLASGOW LECTURES'

De 'Glasgow Lectures' worden ingeleid onder de overkoepelende titel van 'Jurisprudence'. Hierbij moet niet in de eerste plaats gedacht worden aan feitelijk bestaande rechtssystemen maar aan het geheel van rechtsregels zoals dat uit het wezen van de menselijke natuur voortvloeit. Men doet misschien in dit verband goed Goethe's Faust er eens op na te slaan waarin men in het eerste deel Mephistopheles commentaar hoort geven op de rechtsgeleerdheid. Mephisto kan er in komen dat de student die hem voor professor Faust houdt en hem raadpleegt over de keuze van een studierichting weinig voor een studie in de rechtswetenschap blijkt te voelen en zegt:

'Ich weis wie es um diese Lehre steht.
Es erben sich Gesetz und Rechte
Wie eine ew'ge Krankheit fort;
Sie schleppen von Geschlecht sich zum Geschlechte,
Und rücken sacht von Ort zu Ort

Vernunft wird Unsinn, Wohltat Plage;
Weh dir, dasz du ein Enkel bist!
*Vom Rechte, das mit uns geboren ist,
Von dem ist, leider, nie die Frage.'*

Of het verwijt voor de 18e eeuwse Duitse universiteiten terecht werd geuit laten wij maar in het midden. Zeker is dat Smith geen dorre beschrijving van geldend recht beoogde, doch op zoek was naar de grondslagen van het recht zoals die in de menselijke natuur verankerd liggen.

'Jurisprudence' wordt op de eerste bladzijde omschreven als 'that science which inquires into the general principles which ought to be the foundation of the laws of all nations'. Hugo de Groot trachtte een algemeen systeem van 'natural jurisprudence' te formuleren waarin de wetten van oorlog en vrede hun natuurlijke plaats zouden vinden. Hobbes²⁹ stelde dat de mens in zijn natuurtoestand zijn medemensen naar het leven stond, maar na vele pijnlijke ervaringen had ingezien dat hij zijn autonomie moest overdragen aan een staat wiens wil voortaan de enige norm van goed en kwaad uitmaakte. Pufendorf³⁰ daarentegen hield vast aan de Christelijke traditie van het natuurrecht. Ook in de primitieve oertoestand bezat de mens een besef van onvervreembare rechten, zoals 'a right to his body, to the fruits of his labour and the fulfillment of contract'. De Natuurtoestand is geen oorlog van allen tegen allen, zoals Hobbes stelde, al zal de samenleving in de primitieve toestand minder volmaakt zijn geweest dan in een geordende maatschappij.

Smith's gedachten stoelen op Hugo de Groot en op Pufendorf, zijn methode is die van een nogal oppervlakkig aandoende beschrijving van hoe de wereld zich in opeenvolgende fasen van menselijke ontwikkeling (hunting, pasturage, farming and commerce³¹) heeft ontwikkeld in de richting van toenemende volmaaktheid.

Deze 4 fasen theorie, waarvan men wel ooit zegt, overigens onterecht, dat zij reeds in 1750 door Turgot als ontwikkelingstheorie werd verkondigd³², heeft duidelijk betekenis voor het rechtsfilosofische deel van de 'Glasgow Lectures'. Voor het economische deel, waarin het fenomeen van arbeidsverdeling en ruilverkeer onmiddellijk aan de orde komt en centraal blijft staan is zij niet van belang.

'Jurisprudence' is het ruimere begrip waaronder Smith 4 onderdelen samenbrengt:

- a. 'Justice', waarin men de beginselen van het staatsrecht van het burgerlijk en van het strafrecht behandelt ziet.
- b. 'Police', waarin het welvaartsbeleid aan de orde komt.
- c. 'Revenue', dat handelt over de beginselen van de belastingheffing en over de financiering van de schatkisttekorten.
- d. 'Arms', waarin het volkerenrecht wordt aangeroerd.

Deze inhoud wordt gedekt door een tweede definitie die men op blz. 3 van de Lectures aantreft en die ruimer is dan die van blz. 1, luidende 'Jurisprudence is the theory of the general principles of Law and Government'.

7. DE 'GLASGOW LECTURES' OVER DE GRONDSLAGEN VAN HET RECHT

In zijn staatsrechtelijke beschouwingen verwerpt Smith de door Locke verkondigde theorie van het 'Original Contract'. Voor hem berust het staatsgezag hetzij op ontzag, hetzij op nuttigheid. Monarchieën kenmerken zich meer door het eerste, republieken meer door het tweede karakteristiek. De gang van de geschiedenis is, zoals bij vele 18e eeuwse filosofen een bleke afschaduwing van het Christelijke verhaal van paradijselijke onschuld, zondeval en verlossing. In bedoelde ontwikkelingsgang laten zich vier stadia onderkennen, die van 'hunting, pastorage, agriculture, commerce', stadia die zich onderling onderscheiden naar de wijze waarop de behoeftenvoorziening is georganiseerd en tevens naar de basis waarop het gezag van de overheid berust. De verhoudingen in de produktiesfeer oefenen, in Smith visie, een duidelijke invloed uit op de gezagsverhoudingen, al zijn zij niet de enige die bepalend zijn. Het ontzag bijvoorbeeld dat grote rijkdom inboezemt kan gemakkelijk de grondslag vormen voor monarchaal gezag, maar rijkdom is niet de enige grondslag voor ontzag en gezag. Afkomst en leeftijd bijvoorbeeld tellen ook mee. In de fase der jagersvolken waren de gemeenschappen noodzakelijkerwijze klein en gekenmerkt door directe democratie. Toen het stadium der herdersvolkeren aanbrak begon reeds de invloed van de private eigendom, t.w. van kudden vee, merkbaar te worden. Stamhoofden begonnen naar voren te treden die zich met koninklijke macht en waardigheid bekleedden. Toen de volkeren vaste woonplaatsen kozen werd de grond aantrekkelijk als object van eigendom, niet slechts voor het eigen levensonderhoud maar ook en vooral als middel tot macht. Grootgrondbezit ontwikkelde zich waardoor monarchieën aan de macht kwamen. Toen nijverheid en handel tot ontwikkeling kwamen, had dat tot gevolg dat de strijdvaardigheid der burgers verminderde zodat de koning zich moest bedienen van huurlegers. De financiële noden van de koning dwongen hem echter gaandeweg de hulp in te roepen van de steeds rijker wordende derde stand, waardoor ten slotte de macht terecht kwam bij het Lager Huis en aldus de democratie werd hersteld.

Dit proces van paradijselijke onschuld zondeval en verlossing zullen wij terugvinden, op maatschappelijk-economisch terrein, in het derde boek van de 'Wealth of Nations'.

Uit de juridische hoofdstukken van de 'Glasgow Lectures' willen wij slechts nog releveren de geleidelijke overgang in rechtspositie van de grondbewerkers, zoals wij die ook door Turgot beschreven zagen worden, vermoedelijk evenals Smith door Montesquieu geïnspireerd. De aanvankelijke toestand, nadat eenmaal grootgrondbezit zich had gevormd, dat vervolgens door het eerstgeboorterecht in stand werd gehouden, was voor de grondbewerkers die van slavernij. Deze ontwikkelde zich onder de druk van economische verhoudingen tot horigheid waaruit vervolgens de deelpacht voortkwam welke tenslotte overging in de moderne vorm van de geldpacht. Deze nu beantwoordt het meeste aan het ideaal van individuele vrijheid en dient de economische vooruitgang het best.

8. DE 'GLASGOW LECTURES' OVER ECONOMISCH BELEID

8.1. *Inleiding*

De economische beschouwingen van de 'Glasgow Lectures' moet men zoeken in de delen 'Police' en 'Revenue'. Deze vormen de middenmoot tussen de delen van juridische aard die de titels 'Justice' en 'Arms' dragen; de band met deze andere delen bestaat daarin dat het centrale thema wordt gevormd door de vraag naar de principiële grondslag van het recht van optreden van de overheid met betrekking tot 'cleanliness, security and cheapness or plenty'. Uiteraard moet afval worden verwijderd en daar ligt een taak voor de overheid, maar over dit onderwerp zijn niet veel woorden vuil te maken. 'Security' kan men beter bewerkstelligen door er voor te zorgen dat niemand uit nood tot banditisme vervalt dan dat men uitgebreide politie-verordeningen schrijft. In Londen gebeuren weinig moorden, in Parijs zijn ze aan de orde van de dag, maar in Parijs loopt dan ook veel volk rond dat geen regelmatige werkkring heeft. Londen kent slechts een summiere politieverordening; in Parijs vult zij boekdelen en is de politiemacht zeer uitgebreid, maar dat is niet afdoende.

8.2. *Welvaart, arbeidsverdeling, ruilverkeer en prijsvorming*

'Cheapness or plenty' vormen in feite twee synoniemen. De mens heeft behoeften en reeds zijn fysieke gesteldheid brengt mee dat hij hetgeen de natuur oplevert in de meeste gevallen moet bereiden wil hij er zijn behoeften mee bevredigen. Ging het alleen om zijn voortbestaan, de mens zou vermoedelijk geheel en al voor zichzelf kunnen zorgen, maar zijn 'delicacy of mind' stelt hogere eisen, waardoor hij op arbeidsverdeling raakt aangewezen. Deze psychologische trek geeft aanleiding tot 'pleasure and pain' en vormt de grondslag van 'many insignificant demands, which we in no way stand in need of'³³.

Alle maatschappelijke inspanning is ingesteld op de bevrediging van dit complex van, grotendeels nodeloze, behoeften. Niet alleen landbouw, nijverheid, scheepvaart en handel, ook 'writing and geometry', ja zelfs 'Law and Government' dienen de behoeftenbevrediging.

'Opulence' heerst er wanneer men met opoffering van een geringe hoeveelheid arbeid een overvloed aan goederen kan krijgen³⁴. Arbeidsverdeling vormt de grondslag van 'opulence', want hij maakt grotere vaardigheid mogelijk, vermijdt het tijdverlies dat bij omschakeling van de ene op de andere bezigheid optreedt en maakt het rendabel om gespecialiseerde machines in te zetten. De speldenfabricage vormt er een mooi voorbeeld van. Het is onjuist te menen dat arbeidsverdeling vooral uit verschillen in aanleg zou voortkomen. 'Genius is more the effect of the division of labour than the latter is of it'³⁵. Arbeidsverdeling vloeit voort uit de geneigdheid van de mens om te ruilen en tevens uit het eigenbelang. Smith maakt niet duidelijk waarom de mens, als hij van nature zo graag wil ruilen, dan toch nog de prikkel van het eigenbelang nodig heeft. Dat deze door Smith hoog wordt aangeslagen blijkt uit deze passage, waarin Smith Mandeville schijnt na te praten: 'The brewer and the baker serve us not from benevolence but from self love'³⁶.

De mate van arbeidsverdeling is begrensd door de uitgestrektheid van de markt en wordt derhalve vergroot als de verbindingen worden verbeterd en uitgebreid. Bestrijding van de onveiligheid langs de weg, verbetering en uitbreiding van land- en waterwegen hebben dat effect.

Ieder goed heeft twee prijzen, zijn natuurlijke en zijn marktprijs. De natuurlijke prijs berust op het noodzakelijke loon voor de noodzakelijke hoeveelheid arbeid. Verschillende soorten van arbeid kennen, natuurlijkerwijze, verschillende loonvoeten in verband met verschillen in kosten van opleiding. In laatste instantie berusten alle loonvoeten op de directe en indirecte kosten van levensonderhoud. Men zal zich herinneren dat Cantillon zich evenzo uitsprak. Niettemin legde Smith geen verband tussen de hoogte van de arbeidsbeloning en het aanbod van arbeid³⁷, en moet het noodzakelijke loon veeleer gezien worden als een traditioneel bepaald bedrag.

Marktprijzen hangen af van de dringendheid van de behoefte, de koopkracht van de gegadigden en de grootte van het aanbod. Zij zijn op korte termijn toevallig maar tenderen door aanpassing van het aanbod naar de natuurlijke prijzen³⁸.

Indirekte belastingen, monopolies en exclusieve privileges van corporaties leiden ertoe dat de marktprijs permanent boven de natuurlijke prijs ligt en vormen derhalve een aantasting van de welvaart.

Omgekeerd is het verkeer als de marktprijs beneden de natuurlijke prijs komt te liggen. In die situatie kan de 'stock' zich niet handhaven en dat tast eveneens de welvaart aan. Uitvoerpremies leiden tot distorsies in de allocatie van produktievermogen, waardoor de welvaart schade lijdt. 'Upon the whole, therefore, it is by far the best police to leave things to their natural course, and allow no bounties, nor impose taxes on commodities', zo besluit Smith deze uiteenzetting over welvaart, arbeidsverdeling en prijsvorming.

8.3. *Beschouwingen over geld, interest- en wisselkoers*

Het ruilverkeer heeft behoefte aan een waardemaatstaf of rekeneenheid en aan een ruilmiddel. Edele metalen vooral in gemunte vorm bleken deze diensten te kunnen bewijzen. Geld wordt door de goe-gemeente aanbeden en geldbezit wordt gelijk gesteld met rijkdom, niet alleen voor het individu maar ook voor de samenleving. Niettemin is geld 'a dead stock, supplying no convenience of life'³⁹. Smith heeft natuurlijk gelijk wanneer hij stelt dat men geld niet als voedsel kan nuttigen, maar hij maakt geen onderscheid tussen de actieve geldcirculatie die het economisch verkeer ook naar zijn eigen zeggen vergemakkelijkt en opgepote gelden. Hij typeert geld als een 'highway' van het economisch verkeer en merkt er bij op dat zoals het aantrekkelijk zou zijn als men voor de echte wegen minder grond beschikbaar zou kunnen stellen zonder de effectiviteit van het wegnemen aan te tasten, het ook aantrekkelijk zou zijn als men de functies van het geld met een kleinere geldvoorraad zou kunnen vervullen. Men kan dan de vrijgekomen geldmassa gebruiken om ermede in het buitenland goederen te kopen. De diensten van de Amsterdamse wisselbank en van het Britse bankwezen bewerkstelligen een vereenvoudiging van het betalingsverkeer en

hebben tot gevolg dat eenzelfde handelsvolume wordt afgewikkeld met een veel kleinere geldhoeveelheid dan voorheen.

Mun, Gee, Locke en Hume hebben ongelijk als zij er een verzwakking van het nationale weerstandsvermogen in zien indien het klinkende geld het land verlaat. Maatschappelijke rijkdom berust nu eenmaal niet op het bezit van een grote geldhoeveelheid maar op de produktiviteit en hoeveelheid van de beschikbare arbeid. Voor de betekenis van een geldvoorraad als strategische reserve had Smith geen oog.

Smith verwerpt de uitvoerverboden van geld en edel metaal. Zij hebben immers tot enig effect dat het betalingsverkeer kostbaarder wordt en de internationale arbeidsverdeling bemoeilijkt. Ook verklaart hij de opvatting onzinnig dat geld uitgeven in het binnenland de welvaart niet schaadt, aangezien de nationale geldvoorraad onveranderd blijft. Hij attaqueert hier Mandeville, maar gaat geheel voorbij aan de stimulerende werking die van bestedingen uitgaat. Smith spreekt als een enghartige boekhouder: 'Wat toch is er voor verschil tussen een vermogen dat mij wordt nagelaten in geld dan wel in goederen tot een gelijke waarde. Of ik nu het geld uitgeef danwel de goederen opsoupeer, dat maakt toch geen verschil? In beide gevallen word ik armer.'

Op dezelfde misvatting dat een land niet verarmt mits het geld maar binnen de landsgrenzen blijft berust de opvatting dat de omvang van de staatsschuld niet ter zake doet. Men ziet dan, aldus Smith, over het hoofd dat 'the interest... is paid by industrious people and given to support idle people who are employed in gathering it'. Was er geen staatsschuld dan zou de nationale 'stock' stellig groter zijn⁴⁰.

John Law, aldus Smith, was eveneens van mening dat de rijkdom van een land bepaald wordt door zijn geldhoeveelheid en het was daarom, zo meent Smith, dat hij zijn 'scheme' ontwikkelde dat in 1720 in Frankrijk ten val kwam.

Ten aanzien van de interest verkondigt Smith ideeën welke overeenstemmen met die welke David Hume eerder had uitgedragen. De waarde van het geld komt tot uitdrukking in het prijsniveau en houdt verband met de hoeveelheid van het geld. De interest is daarvan onafhankelijk, hij wordt bepaald door 'the quantity of stock'⁴¹.

Sinds de ontdekking van 'the West Indies' is weliswaar de rentevoet gedaald maar dat heeft niets te maken met de toevloed van edel metaal. De ware oorzaak ligt bij de beëindiging van het feodale systeem, waardoor de belemmeringen van de kapitaalvorming verdwenen.

Tenslotte merkt Smith op dat bij kredietverlening niet zo zeer geld alswel goederen worden beschikbaargesteld. 'No doubt, it is generally money which one man delivers in loan, but then it is immediately turned into stock, and thus the quantity of stock enables you to make a greater number of loans'⁴². Deze passage is intrigerend omdat zij doet denken aan de laatste paragraaf van de 'Réflexions' van Turgot. Niettemin is zij principieel verschillend. Bij Turgot gaat het erom dat *sparenders*, voor zo ver zij ondernemers zijn, onmiddellijk, 'sur le champ', overgaan tot investering. Hier, in de 'Glasgow Lectures', staat

dat de *debiteur* het door hem geleende geld onmiddellijk zal besteden. Iedere analyse van het spaarproces ontbreekt, daarom is deze besteding ook niet voorgesteld als een benutting van vrijgekomen produktievermogen, doch als een aankoop uit een bestaande voorraad. In Smith primitieve zienswijze moet de interest dalen indien bij een gegeven vraag 'the quantity of stock on hand be so great as to enable a great number to lend' maar hij zegt niet waarom. Indien de door Cannan gepubliceerde tekst inderdaad stamt uit 1763 dan moge worden aangetekend dat niets erop wijst dat Turgot eventueel ideeën van Smith zou hebben overgenomen, een mogelijkheid die Scott oppert. Drie jaar later formuleerde Turgot in zijn 'Réflexions', maar nog veel nadrukkelijker in zijn 'Observations sur le Mémoire de Saint Pêravy', het beginsel van de afnemende meeropbrengst bij uitbreiding van de faktor kapitaal, waardoor hij voor een belangrijk deel het dalend karakter van de vraag naar besparingen verklaarde en de grondslag legde voor de verklaring van de grondrente. In de 'Glasgow Lectures' vindt men van dit alles niets.

De wisselkoers is de prijsverhouding tussen geld hier en geld elders en wordt bepaald door de stand van de betalingsbalans. Deze laatste heeft een tendens tot automatisch evenwichtsherstel in zich, zoals Hume heeft laten zien.

8.4. *De oorzaken van de trage vooruitgang in welvaart*

De 16e paragraaf van het deel dat handelt over 'Cheapness and Plenty' stelt de vraag aan de orde waarom, als de voordelen van arbeidsverdeling zo zonneklaar zijn, de vooruitgang in welvaart zich zo traag voltrekt. Smith wijst ter verklaring van dit verschijnsel vooreerst op de traagheid in het proces van kapitaalaccumulatie en verder op een complex van institutionele belemmeringen die de bloei van landbouw, nijverheid en handel in de weg staan.

Voor wat het eerste aangaat merkt Smith op dat alle arbeidsverdeling tot voorwaarde heeft dat voorafgaand zekere 'stock' wordt gevormd, dat deze kapitaalvorming in de prille jeugd van het mensdom door de heersende armoede zeer werd bemoeilijkt en ook door de rechtsonzekerheid werd tegen- gewerkt. Voorraden lokten maar al te gemakkelijk roofzuchtige burens aan.

Voor wat het tweede betreft begint Smith met op te merken dat 'Agriculture is of all other arts the most beneficent to society and whatever tends to retard its improvement is extremely prejudicial to the public interest'⁴³, niettemin heeft de samenleving alles gedaan om de ontwikkeling van de landbouw te bemoeilijken. De machtigen hebben zich verzekerd van grootgrondbezit en dat veilig gesteld met het 'right of primogeniture', het eerstgeboorterecht. Exploitatie met behulp van slaven is ondoelmatig, maar ook die met behulp van pachters is verre van efficiënt zolang de pachter iedere zekerheid mist over het voortbestaan van zijn gebruiksrecht. Investerings in de landbouw blijven dan gemakkelijk achterwege. Deelpacht is desastreus voor de pachter in jaren van misoogst. Feodale rechten staan de mobiliteit van de grondmarkt in de weg en belemmeren de binnenkomst van ondernemers en kapitaal in de landbouw. Uitvoerverboden van graan leiden tot grote schommelingen in prijs en maken de akkerbouw onaantrekkelijk.

Ook echter handel en nijverheid hebben nooit de wind meegehad. Slavernij belemmerde de ontwikkeling van nieuwe produktietechnieken. De koopman stond sociaal in laag aanzien. Het verbintenissenrecht moest nog ontwikkeld worden. Piraten, struikrovers en tolheffende landheren belemmerden de opkomst van de handel. Ook de officiële jaar- en stapelmarkten hadden dit effect, evenals alle belastingen op in en uitvoer van goederen, de monopolies en de 'exclusive privileges of corporations'.

8.5. *Welvaart en geestesgesteldheid*

De 17e en laatste paragraaf van dit onderdeel staat wat verdwaald tussen het hoofdstuk 'Of Revenue' en dat 'Of Arms' in – als was het een college dat bij wijze van stoplap werd gegeven aan het einde van een seizoen – en handelt over de invloed van 'Commerce on Manners'. Het is een korte verhandeling die de lezer, die zich nog al eens teleurgesteld heeft gevoeld door de oppervlakkigheid van de 'Lectures', verbaasd doet staan over de banaliteit waartoe Smith kon afdalen.

Van de ontwikkeling van het marktverkeer zegt Smith namelijk dat het dwingt tot 'probity and punctuality'. Uit noodzaak zijn de Hollanders trouw aan hun woord. Zij overtreffen in dit opzicht de Engelsen die echter op hun beurt weer beter voor de dag komen dan de Schotten. Dit verschijnsel houdt eenvoudig verband met de frekwentie van de transacties. Des te hoger die is des te meer moet men zijn naam hooghouden om de mogelijkheid te hebben nog eens te mogen terugkeren.

In de grote politiek is dat anders, daar is men notoir onbetrouwbaar maar niemand verbindt daar consequenties aan 'The reason of this is that nations treat with one another not above twice or thrice in a century'⁴⁴.

Een commerciële geestesgesteldheid heeft ook haar schaduwzijden. Het stelsel van arbeidsverdeling laat toe dat men zijn aandacht tot een klein terrein beperkt; aan veelzijdigheid is geen behoefte. 'It is remarkable that in every commercial nation the low people are exceedingly stupid. The Dutch vulgar are eminently so, and the English are more so than the Scotch. The rule is general; in towns they are not so intelligent as in the country; nor in a rich country as in a poor country'⁴⁵.

In een rijk land is er een uitgebreid systeem van arbeidsverdeling waardoor kinderen al vroeg aan de slag kunnen en hun eigen kost verdienen. Dat leidt enerzijds tot verwaarlozing van het onderwijs, anderzijds tot ondermijning van het ouderlijk gezag. Wie niet leert lezen, kan geen deel hebben aan 'the benefit of religion', en wie zo vroeg reeds financieel onafhankelijk wordt, heeft geen respect voor zijn vader. Hij weet zich in zijn vrije tijd niet bezig te houden en geeft zich over aan 'riot and debauchery'.

De bloei van de handel verzwakt de krijgslust, de overheid wordt afhankelijk van huurlegers en het land komt gemakkelijk in gevaar. 'In the beginning of this century the standing army of the Dutch was beat in the field, and the rest of the inhabitants, instead of rising in arms to defend themselves, formed a

design of deserting their country, and settling in the East Indies'⁴⁶. Met deze indrukwekkende bijdrage tot onze vaderlandse geschiedenis besluiten wij onze weergave van Smith's Lectures over 'Police'.

8.6. *Overheidsfinanciën*

Over het hoofdstuk 'Of Revenue' kunnen wij kort zijn. Voor Smith staat het vast dat alle belastingheffing de vooruitgang in 'opulence' afremt, al zijn belastingen onvermijdelijk geworden voor de dekking van de uitgaven welke voor de vervulling van de taak van de overheid moeten worden gedaan.

Belastingen kunnen worden onderscheiden in belastingen op het vermogen en belastingen op het verbruik. Ten aanzien van de eerste categorie komt alleen een grondbelasting in aanmerking, omdat ten aanzien van andere vormen van vermogen de fiscus het recht zou moeten hebben inzage in de boeken te verlangen en dit zich met de menselijke vrijheid niet laat verenigen. Ten gunste van een grondbelasting pleit dat de aanslag zich gemakkelijk laat vaststellen, dat de perceptie weinig kosten meebrengt en dat er geen invloed van uitgaat op de prijzen van goederen. De pachter op wie de grondbelasting wordt afgewenteld zal bij de eerstvolgende vernieuwing van het pachtcontract de pachtsom met eenzelfde som verlagen, m.a.w. de grondbelasting wordt geamortiseerd.

Belastingen op het verbruik zijn kostbaar in perceptie, maar zij roepen minder weerstand op dan een grondbelasting. Aangezien zij tot prijsverhogingen aanleiding geven kunnen zij het internationale concurrentievermogen nadelig beïnvloeden, tenzij men consequent het entrepôtsysteem toepast, zoals men in Holland doet. Daardoor zijn de Hollanders de vrachtaarders van Europa geworden!

Tenslotte maakt Smith enige weinig interessante opmerkingen over de financiering van schatkisttekorten met behulp van leningen en over de beurshandel in deze staatspapieren.

9. DE 'EARLY DRAFT OF THE WEALTH OF NATIONS'

Toen in 1937 de Universiteit van Glasgow het feit herdacht dat Adam Smith tweehonderd jaar geleden voor de eerste maal als student werd ingeschreven, deed zij, zoals reeds opgemerkt, een studie van William Robert Scott, hoogleeraar aldaar, het licht zien, getiteld 'Adam Smith as student and professor'. Deze studie omvat 4 delen, deel I vormt een levensbeschrijving tot het jaar 1764, deel II een collectie van voor het merendeel niet eerder gepubliceerde documenten, die licht doen vallen op het leven binnen de universiteit en het actieve aandeel van Smith daarin, maar die voor onze studie geen bijzondere betekenis hebben, deel III is 'an annotated print of the manuscript of an early draft – probably the first draft – of the *Wealth of Nations, as a separate work*'⁴⁷, deel IV bevat een aantal facsimiles van het handschrift van Adam Smith en van zijn amanuenses, waarmee in bepaalde gevallen datering van stukken vergemakkelijkt wordt.

Men treft er ook facsimiles in aan van twee fragmenten, waarin Scott restanten van de 'Edinburgh Lectures' meende te herkennen. Het ene fragment handelt over de betekenis van de omvang van de markt voor de mate van arbeidsverdeling, het andere bevat een uiteenzetting over de betekenis van zee- en landtransport voor de omvang van de markt.

Meek en Skinner spraken in een in 1973 gepubliceerd artikel het vermoeden uit dat deze fragmenten zijn ontstaan ná de 'Early Draft' en wellicht moeten worden beschouwd als een aanzet voor een nieuwe behandeling van het thema van de arbeidsverdeling, in de plaats van die welke in de 'Early Draft' ten beste werd gegeven⁴⁸.

Het geval doet zich namelijk voor dat in de 'Early draft' niet gesproken wordt over de invloed van de omvang van de markt op de mate van arbeidsverdeling. Dat is eveneens het geval in de versie 1762-63 van de 'Lectures', althans tot en met de aantekeningen van dinsdag 29 maart 1763. Twee dagen later echter, als was het bij wijze van 'afterthought' introduceerde Smith wel 'the extent of the market' als een beperkende factor t.a.v. de mate van arbeidsverdeling. In de 'Lectures van 1763-64 heeft dat aspect een vaste plaats in het betoog verworven. In de 'Wealth of Nations' keert het terug.

Daarom vermoeden de genoemde auteurs dat de 'Early Draft' vóór 29 maart 1763 werd geredigeerd, en de eerder bedoelde fragmenten op een later tijdstip.

De 'Early Draft' nu verdient nadere beschouwing. Terecht vestigt Scott er de aandacht op dat dit ontwerp het eerste document is waarin de economische analyse geheel verzelfstandigd wordt gepresenteerd⁴⁹. In de 'Glasgow Lectures' werden nog de grondslagen van het recht en die van het economisch beleid onder één noemer, die van 'Jurisprudence' aan de orde gesteld. Opgemerkt zij overigens dat Smith slechts een uiterst dunne verbindingslijn legde tussen beide delen zodat het geenszins nodig is van de hoofdstukken 'Justice' en 'Arms' kennis te nemen om de hoofdstukken 'Police' en 'Revenue' te kunnen begrijpen. Terwijl men bij Hume voortdurend geconfronteerd wordt met de eenheid van filosofie, psychologie en economie, treft men bij Smith juist de vrijwel volledige scheiding. Hume immers stelt 'human happiness' in het centrum van zijn onderzoekingen, Smith daarentegen kiest in de 'Wealth of Nations' als criterium ter beoordeling van het economisch gebeuren 'the annual produce of the land and the labour of a great nation'.

Lindgren is het in zijn in 1973 verschenen studie over de sociale filosofie van Adam Smith met deze opvatting niet eens. 'To Smith political economy was a branch of application of ethics' zo betoogt hij. Ook hij echter moet toegeven dat de 'Wealth of Nations' de verzelfstandiging van de economie op zijn minst suggereert: 'When the *Wealth of Nations* is considered apart from the *Moral Sentiments* this emphasis is not readily apparent. Indeed it appears that Smith there argued for certain reforms in the commercial policies of governments chiefly on the basis of increased efficiency. This appearance has reinforced the general practice of neglecting Smith's other works when interpreting the *Wealth of Nations*. It explains in large part the mistaken belief that that work

is self-contained, thoroughly apart from his other writings⁵⁰.

Wellicht heeft Lindgren gelijk wanneer hij betoogt dat men Smith onrecht aandoet wanneer men hem alleen benadert vanuit het perspectief van de latere ontwikkeling van de economische theorie, maar een feit is en blijft dat in het proces van de ontwikkeling en sociale bevestiging der economische wetenschap het verschijnen van de 'Wealth of Nations' een mijlpaal vormt. De economische wetenschap, hoe zeer nog normatief geladen ook, werd in een verzelfstandigde vorm aan het grote publiek gepresenteerd. De meesten die de 'Wealth of Nations' hebben gelezen hebben nimmer kennis genomen van de 'Theory of Moral Sentiments'. De band tussen filosofie en economie was in hun ogen verbroken. In dat licht wordt het begrijpelijk dat Scott er kennelijk aan hechtte om er op te attenderen dat in deze 'Early draft' de band met de rechtsfilosofische beschouwingen volledig verbroken is. Het is echter de vraag of men inderdaad van een vroege schets van de 'Wealth of Nations' mag spreken. De 'Early draft' gaat namelijk niet veel verder, en dat nog maar zeer onvolledig, dan Book I van de 'Wealth of Nations'. Van Book II, waarin Smith spreekt 'of the nature, accumulation, and employment of stock', en dat voortdurend herinneringen wakker roept aan Turgot's 'Réflexions', is in dit ontwerp nog niets te vinden.

De 'Early Draft' is ingedeeld in vier hoofdstukken, genummerd 2 t/m 5. Hoofdstuk 2 is in den brede uitgeschreven, de drie overige dragen meer het karakter van korte aantekeningen.

Hoofdstuk 2 nu draagt als titel 'Of the Nature and Causes of Public Opulence' en gaat uitvoerig in op de arbeidsverdeling die Smith als een noodzakelijke voorwaarde aanmerkt voor het behoud van het bereikte welvaartsniveau, niet slechts van de weelde van de rijken, maar ook van de weliswaar sobere maar in vergelijking tot vroegere tijden en andere werelddelen toch rijkelijke behoeften-voorziening van de gewone man. Hetgeen Smith in dit hoofdstuk heeft neergelegd komt overeen met de strekking van de paragrafen 1 t/m 6 van het onderdeel 'Police', div. II, van de 'Lectures', met dien verstande dat een beschouwing over de limitering van de mate van arbeidsverdeling door de omvang van de markt ontbreekt.

Hoofdstuk 3, getiteld 'Of the Rule of Exchanging or of the Circumstances which regulate the Price of Commodities', correspondeert met par. 7 van de 'Glasgow Lectures'. Hoofdstuk 4, 'Of money, its nature, origin and history, considered first as the measure of value, and secondly as the instrument of Commerce', stemt naar inhoud overeen met par. 8 t/m 15 van de 'Glasgow Lectures'. Hoofdstuk 5 'Concerning the slow progress of opulence' behandelt hetzelfde thema als par. 16 van de 'Glasgow Lectures', maar beperkt zich, na de korte opmerking dat er natuurlijke belemmeringen maar ook schadelijk overheidsoptreden in het geding zijn in feite tot de landbouwproblematiek en incorporeert de beschouwingen over slavernij, horigheid, deel- en geldpacht die men in de 'Glasgow Lectures' in het onderdeel 'Justice' aantreft. Met enige welwillendheid zou men dit hoofdstuk kunnen beschouwen als een aanzet voor Book III van de 'Wealth of Nations'. De merkwaardige par. 17 van de 'Glasgow

Lectures', waarin de invloed van de handel op de zeden wordt besproken, vindt men in de 'Early Draft' niet terug. Evenmin de beschouwingen over 'Revenue'.

Van de 'Glasgow Lectures' mag men stellen dat zij, waar zij in de kring van Smith's studenten bekend zijn geweest, enige invloed hebben uitgeoefend. Van de 'Early Draft', die in de nagelaten papieren van Charles Townshend, de stiefvader van de jonge hertog van Buccleugh, met wie Smith in 1764-1766 door Frankrijk reisde, werd aangetroffen, kan van enige invloed niet worden gesproken. Dit document is alleen van betekenis om vast te stellen welke invloeden op het totstandkomen van de 'Wealth of Nations' werkzaam zijn geweest. Scott meent voldoende aanwijzingen te hebben om aan te nemen dat het tot stand is gekomen voordat Smith zich op reis begaf, derhalve vóór 1764, als de aanzet tot een boek, uitsluitend aan de economische problematiek gewijd. Meek en Skinner zijn van mening dat de 'Early Draft' vóór 29 maart 1763 moet zijn gereed gekomen⁵¹. Dat opent de mogelijkheid dat tussen genoemde datum en de dag van zijn vertrek naar Frankrijk Smith opnieuw met een opzet van een puur economische verhandeling is begonnen, getuige het bestaan der twee eerder genoemde fragmenten. Men kan er echter slechts naar gissen hoe ver Smith met een dergelijke studie was toen hij Glasgow verliet. Aangenomen dat Smith, naar men uit een door Scott gepubliceerde brief van een koopman, John Glassford⁵², zou mogen afleiden reeds een heel eind gevorderd was met de voorbereiding van een dergelijk boek, dan moet men toch aannemen dat Smith met een schat van nieuwe ideeën uit Frankrijk is teruggekeerd en zich vervolgens heeft gezet aan een heroverweging en uitgebreide studie, waaruit na tien jaar de 'Wealth of Nations' voortkwam.

Scott stelde dat Smith reeds vóór zijn reis naar Frankrijk bekend was met de ideeën van Cantillon. Gelijkenissen tussen de theorie van de Physiocraten en die van Smith zouden derhalve ook op een gemeenschappelijke oorsprong kunnen wijzen. Wanneer nu uit de 'Early Draft' zou blijken dat wat Cannan aanwees als datgene wat Smith ontleend had aan de Physiocraten, reeds ook door Smith vóór zijn vertrek naar Frankrijk werd verkondigd, dan zou de conclusie moeten luiden dat Smith althans ten aanzien van de karakteristieke elementen van de 'Wealth of Nations' geen erfgenaam van de Physiocraten mag worden genoemd.

Cannan wees, zoals men zich zal herinneren, op twee aspecten: de invlechting van het aspect 'distribution' in de 'Glasgow Lectures' waaruit Book I van de 'Wealth of Nations' ontstond, en de volstreekte afwezigheid in de 'Glasgow Lectures' van enige aanzet tot Book II van de 'Wealth of Nations'.

Scott concentreert zijn aandacht op het aspect 'distribution' en gaat stilzwijgend voorbij aan het andere, dat wat betrekking heeft op Book II: 'There can be no question that the present manuscript contains much more on Distribution than is to be found in the Lectures. There is a very definite scheme, a conception not only of a National Dividend, but of a real National Dividend ...

There will be found the division as between profit and wages, while rent is mentioned several times elsewhere. It is curious that on the first page of the manuscript the distinction between productive and unproductive labour stare in the face⁵³.

Scott's opmerking slaat, naar het ons voorkomt, in het bijzonder op passages welke men vindt op blz. 326–327 van zijn publicatie. Op blz. 326 zegt Smith: 'In a civilized society the poor provide both for themselves and for the enormous luxury of their superiors. The rent which goes to support the vanity of the slothful Landlord, is all earned by the industry of the peasant. The monied man indulges in every noble and sordid sensuality, at the expens of the merchant and the Tradesman to whom he lends out his stock at interest. All the indolent and frivolous retainers upon a court are, in the same manner, fed, cloathed and lodged by the labour of those who pay the taxes which support them'.

Dat staat in een van de laatste alinea's van de eerste pagina van het manuscript en het lijkt ons dat deze passage die is waarop Scott doelt wanneer hij zegt dat het onderscheid tussen produktieve en improduktieve arbeid ons op de eerste bladzijde reeds aanstaart. Als onze veronderstelling juist is, moet Scott zich hebben vergist, want Smith spreekt in deze passages over het onderscheid tussen arbeidsinkomen en arbeidsloos inkomen, terwijl het onderscheid dat in Book II van de 'Wealth of Nations' tussen produktieve en niet produktieve arbeid wordt gemaakt, slaat op arbeid die aan stoffelijke goederen waarde toevoegt tegenover arbeid die als dienstbetoon wordt 'geconsumeerd'.

Het is juist dat in de 'Early Draft' het begrip van een 'real National Dividend' aan de orde komt, immers Smith spreekt op blz. 327 van 'the produce of the labour of a Great Society' maar dat begrip kwam in feite, zij het slechts terloops, ook in de 'Glasgow Lectures' naar voren. Daar becijferde Smith immers de waarde van de produktie van de landbouw plus de toegevoegde waarde van de verwerkende industrie⁵⁴. Cannan zal dat feit zeker niet over het hoofd hebben gezien maar het ging hem om de afwezigheid van een behandeling van de 'Distribution'. Scott nu heeft gelijk als hij zegt dat in de 'Early Draft' aan dat aspect meer aandacht wordt geschonken dan in de 'Glasgow Lectures', maar niettemin is ook de behandeling in de 'Early Draft' zeer summier. In het derde hoofdstuk stelt Smith, evenals hij zulks in de 'Glasgow Lectures' deed, dat het arbeidsloon een vergoeding moet opleveren van het levensonderhoud van de arbeider en zijn gezin alsmede van de kosten welke de opleiding meebracht, met inachtneming van een risicopremie vanwege het feit dat men wellicht te kort leeft op de opleidingskosten terug te verdienen. Dit is alles geheel in de lijn van Cantillon, al ontbreekt het verband tussen de hoogte van de arbeidsinkomens en de snelheid van de bevolkingsgroei. De marktprijs die bepaald wordt door behoefte, koopkracht en de toevallige omvang van het aanbod tendeeft naar de natuurlijke prijs, als gevolg van het feit dat wanneer de marktprijs boven de natuurlijke prijs is gelegen het aanbod wordt uitgebreid, en omgekeerd. Ook hier redeneert Smith geheel volgens het patroon van Cantillon. Door deze aanpassingen ontstaat op den duur een evenwichtsallocatie, waarbij het aanbod in de onderscheiden produktierichtingen is aangepast aan behoefte en koop-

kracht⁵⁵. Smith onderscheidt in deze context slechts één produktiefaktor, t.w. de arbeid en geeft voor het optreden van winst en grondrente alleen maar als verklaringsgrond het al dan niet door de wet gesanctioneerde geweld. Immers in hoofdstuk 2 schrijft Smith het bestaan van arbeidsloos inkomen toe aan 'either violence or... the more orderly oppression of law'⁵⁶.

Cantillon onderkende een deel van het inkomen dat gebonden was in de continuïteit van het agrarisch productieproces tegenover een netto-inkomen, de grondrente of pacht die als wederwaarde natuurlijk een hoeveelheid landbouwproduktie bezit en waarvan de besteding door de grondeigenaars zowel bepalend is voor de samenstelling van dat deel van de agrarische produktie als voor de omvang en samenstelling der niet-agrarische beroepsbevolking. Men herinnere zich dat deze voorstellingswijze ten grondslag ligt aan de theorie van Quesnay en diens 'Tableau Économique'. Noch in de 'Glasgow Lectures', noch in de 'Early Draft' is daarvan iets terug te vinden.

Scott zwijgt over het tweede door Cannan gememoreerde feit, nl. de afwezigheid van iedere aanzet tot Book II van de 'Wealth of Nations' en het is in het bijzonder in dit hoofdstuk dat de invloed van Smith's verblijf in Frankrijk tot gelding is gekomen. Zelfs dus als Scott gelijk zou hebben met zijn opvatting dat Smith verder geëvolueerd was in zijn denken dan Cannan veronderstelde, dan nog kan niet worden ontkend dat de 'Wealth of Nations' in een beslissend opzicht door Frankrijk is geïnspireerd en wel door Turgot.

10. HET MAATSCHAPPELIJK EFFECT VAN DE 'WEALTH OF NATIONS'

Van de geestelijke stroming welke als 'de Verlichting' wordt aangeduid, wordt terecht opgemerkt dat zij in Engeland verwekt werd maar in Frankrijk tot volwassenheid kwam. Van de economisch-politieke variant daarvan, het economisch liberalisme mag gesteld worden dat het, ontkiemd in Engeland, door Quesnay, Turgot en geestverwanten in Frankrijk tot ontwikkeling gebracht, opnieuw de Noordzee overgestoken in Engeland tot volle ontplooiing geraakte.

Engeland, waar de nieuwe tijd zich aankondigde met de mechanisatie van de spinnerij, de introductie van de stoommachine, de verbetering van de metallurgie, de ontwikkeling van de fabrieksmatige nijverheid en een ongekend grote urbanisatie, zou zich in de 19e eeuw tot een wereldmacht van de eerste orde ontwikkelen. Samen met de Verenigde Staten van Noord-Amerika zou het een taalgebied gaan vormen van een omvang die het Franse ver zou overtreffen. Engeland werd aldus tot het symbool van de vroege vorm van het industriële kapitalisme en tot de bakermat van het economisch liberalisme. De profeet van deze denkrichting werd Adam Smith, de bijbel de 'Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations', in de wandeling veelal aangeduid als 'the Wealth of Nations'.

De 'Wealth of Nations' verscheen in 1776, werd nadien nog een aantal keren door Smith verbeterd en aangevuld en beleefde na het overlijden van Smith nog talloze herdrukken, tot in onze dagen toe. De populariteit waarin dit boek zich aldra mocht verheugen, was ten dele toe te schrijven aan de althans naar 18e eeuwse maatstaven aangename stijl waarin het was geschreven. De langdradigheid waaraan het werk in onze ogen in menig onderdeel lijdt, schrikte de 18e eeuw niet af. De omvang van het boek heeft wellicht voor een aantal lezers de geloofwaardigheid van de inhoud vergroot.

In tegenstelling tot Turgot's geschriften, die voor het merendeel slechts als tijdschriftartikel in de 'Ephémérides' onder de ogen van een kleine lezerskring kwamen, of als overdruk bij een selecte groep van intieme vrienden terecht kwamen, vormde de 'Wealth of Nations' een boek dat door een heuselijke uitgever op commerciële basis in de markt werd gebracht. De invloed die er van uitging kon daardoor ook veel groter zijn dan die waarop Turgot's geschriften zich konden beroemen.

De 'Wealth of Nations' laat zich onderscheiden in een economisch-analytische theorie, die de boeken I en II omvat, een historisch-filosofische beschouwing, die men in boek III aantreft, en een economisch-politieke verhandeling, die men in de boeken IV en V moet zoeken. De aandacht van hedendaagse beoefenaars der economische wetenschap, voor zo ver zij aan de bestudering van de 'Wealth of Nations' toekomen, beperkt zich veelal tot eerstgenoemd deel. Van Smith's tijdgenoten echter moet men aannemen dat hun belangstelling zich concentreerde op zijn uiteenzettingen van economisch-politieke aard.

Wat Smith terzake uitdroeg, was grotendeels gelijkkluidend aan hetgeen de Physiocraten en Turgot hadden verkondigd:

1. De stelling dat de rijkdom van een land wordt vertegenwoordigd door zijn geldvoorraad is een misvatting. De rijkdom van een volk hangt af van de omvang van zijn produktie.

Belemmering van de invoer en begunstiging van de uitvoer, om aldus tot een actieve handelsbalans te geraken, vormt een onjuist beleid. De betalingsbalans tendeert immers natuurlijkerwijze naar een evenwicht, m.a.w. een land neemt niet meer edel metaal op dan het gebruiken kan.

Dit beleid is echter niet slechts tot onvruchtbaarheid gedoemd, het is schadelijk omdat het een optimale arbeidsverdeling in de weg staat en aldus de produktiviteit verkleint.

Handelsoorlogen zijn dwaas en schadelijk. Niets zou zo goed zijn als te erkennen dat een welvarend buurland de beste steun vormt voor de welvaart van het eigen land. Naburstaten zouden dan worden als waren zij provincies van één land⁵⁷.

2. Weliswaar is begrijpelijk dat de overheid zich met de voedselvoorziening bemoeit – als zij orde en rust wil handhaven dan zijn er twee zaken waarin zij zich moet gedragen zoals de publieke opinie dat verlangt, namelijk in zaken van godsdienst en van graan –, maar redelijke oplossingen worden op die wijze zelden verkregen⁵⁸. Als de oogst krap is, moet men nu eenmaal zuinig zijn en

dat wordt door de hoogte van de prijs teweeg gebracht. Maximumprijzen werken averechts. De handel wordt zonder reden verdacht van prijsopdrijving want hij houdt niet nodeloos voorraden aan. Hij staat immers altijd bloot aan het risico bij het naderen van de nieuwe oogst met zijn partij te blijven zitten. Ook de politiek van het weren van tussenpersonen tussen boer en consument werkt averechts. In plaats van de boer de gelegenheid te bieden zijn arbeid en kapitaal uitsluitend te richten op zijn functies van agrarische producent dwingt men hem om zich ook nog als koopman te gedragen.

Terwijl Engeland de binnenlandse handel in graan belemmert, stimuleert het de uitvoer met een exportpremie (een 'bounty'), maar de landbouw koestert een waandenkbeeld indien hij meent dat hij daarvan voordeel geniet. De reële waarde van 'corn', te onderscheiden van zijn nominale, blijft immers onveranderd: 'That real value is equal to the quantity of labour which it can maintain in the way, whether liberal moderate or scanty in which labour is commonly maintained in that place'⁵⁹.

Direkte subsidiëring van de landbouw zou beter zijn, maar die vergroot het aanbod en is daarom politiek niet geliefd. Dat een kleine staat zoals Genua niet het risico neemt van in tijden van schaarste leeggekocht te worden laat zich begrijpen, maar grote landen als Engeland en Frankrijk zouden het risico van een eenzijdige vrijhandel gerust kunnen aanvaarden. Regionale verschillen in oogstuikkomsten kunnen elkaar nivelleren als de verbindingswegen goed zijn en de grenzen open staan. Smith spreekt zich dan ook, met betrekking tot zijn eigen land uit voor 'the unlimited, unrestrained freedom of the corntrade', niet alleen als 'the only effective prevention of the miseries of a famine', maar ook als 'the best palliative of the inconveniences of a dearth'⁶⁰.

Niet alleen doelmatigheids- ook rechtvaardigheidsoverwegingen leiden, aldus Smith, tot de conclusie dat men de graanhandel vrij moet laten. De bestaande vormen van landbouwpolitiek moeten immers worden beschouwd als het prijsgeven van 'the ordinary laws of justice to an idea of public utility, to a sort of reason of state'⁶¹.

3. De maatschappij heeft belang bij een zo groot mogelijk nationaal produkt, maar er heerst zelden strijdigheid tussen particulier en algemeen belang. Het marktmechanisme vormt de onzichtbare hand die de mens in het nastreven van zijn eigenbelang tot beslissingen brengt die overeenstemmen met het algemeen belang⁶², aangenomen dat ieder individu in volledige vrijheid ten opzichte van anderen kan beslissen wat hij zal doen en laten.

In overeenstemming hiermede is het verzet van Smith tegen alle instellingen die deze vrijheid beperken of zelfs wegnemen.

Daaronder moet men rekenen de geotrooieerde handelscompagnieën, de gilden, maar ook de armen-wetgeving die de armlastige bond aan zijn parochie, evenzeer als alle bepalingen van handelspolitieke aard die iets anders beogen als de onbelemmerde uitwisseling van goederen en diensten.

4. De mate van arbeidsverdeling beslist over de produktiviteit van het aanwezige produktievermogen, maar dit produktievermogen zelf hangt af van de grootte van de factor kapitaal. In het probleem van bevordering van de wel-

vaart, ten dienste zowel van het volk als van de vorst, staat danook bevordering van de kapitaalaccumulatie op gelijk niveau met de bewerkstelling van vrijheid in het economisch verkeer. Over de wil om besparingen ook te investeren behoeft men zich naar het inzicht van Smith geen zorgen te maken, wel over de spilzucht van de overheid, wereldlijk zowel als kerkelijk.

De taken van de overheid dienen derhalve zo beperkt mogelijk te zijn; handhaving van de rechtsorde, verdediging tegen buitenlandse vijanden en het stichten van die werken, zoals vuurtorens, die niet op commerciële basis geëxploiteerd kunnen worden, zijn de enige taken welke de overheid van nature toekomen. De overheid mag geen schulden maken en doet er goed aan bestaande schuld schielijk af te lossen. Waar zij daartoe in de gelegenheid is, moet zij de bekostiging van haar diensten doen geschieden volgens het profijtbeginzel.

Belastingen moeten aan de volgende voorwaarden voldoen:

1. Zij moeten naar draagkracht geheven worden, d.w.z. in beginsel proportioneel.
2. Zij mogen niet willekeurig zijn, doch gebaseerd zijn op vaststaande algemeen bekende tarieven.
3. Zij moeten worden geïnd op voor de contribuabele geschikte wijze plaats en tijdstip.
4. De perceptiekosten mogen slechts een gering deel van de opbrengst in beslag nemen⁶³.

Voor het overige moet de wetgever rekening houden met afwentelingsverschijnselen en met de invloed van de belastingdruk op de wil tot investeren.

Smith komt met zijn opmerkingen over afwenteling van belastingdruk vaak dicht bij de opvattingen van Quesnay en Turgot, zonder in hun dogmatische redenering te vervallen. Een pleidooi voor een 'impôt unique et proportionnel sur le revenu des propriétaires' moet men van hem niet verwachten.

Opgemerkt moet worden dat het Britse belastingstelsel heel wat minder aanleiding gaf tot heftige kritiek dan het Franse.

Een puntsgewijze samenvatting van de economisch-politieke opvattingen van Adam Smith, zoals wij die in het vorenstaande ten beste gaven, heeft als bezwaar dat nuances te weinig tot hun recht komen.

Smith was ongetwijfeld een voorstander van vrijhandel, maar het voordeel van een grotere materiële welvaart moet ook naar zijn mening afgewogen worden tegen de betekenis van nationale veiligheid. Engeland's defensie nu berustte in hoofdzaak op het bezit van een krachtige oorlogsvloot, waarvoor het de beschikking nodig had over een ruim bestand aan matrozen. De zeer protectionistische wet van 1651, die in onze vaderlandse geschiedenis berucht is als de Akte van Navigatie, had Englands welvaartsontwikkeling in de ogen van Smith weliswaar geschaad, doch anderzijds de ontwikkeling van een grote handels- en vissersvloot en daarmee die van een talrijke klasse van matrozen zeer bespoedigd. Smith nu concludeerde: 'As defence, however, is of much more importance than opulence, the Act of Navigation is perhaps the wisest of all the commercial regulations of England'⁶⁴.

Ook compenserende invoerrechten en restituties ('drawbacks') leken hem te verdedigen, al was voorzichtigheid geboden. Retorsiemaatregelen, mits zij leidden tot herstel van de vrijhandel, konden zijn instemming genieten. Ook zagen wij dat Smith nuchter genoeg was om in te zien dat eenzijdige vrijhandel ten aanzien van landbouwprodukten in kleine staten onaanvaardbare consequenties kon hebben.

Smith wees op de materiële voordelen van arbeidsverdeling, anderzijds echter wees hij ook op de nadelen van dit systeem, met name de afstomping die de menselijke geest er van kan ondergaan, en de maatschappelijke verwildering welke er uit kan voortkomen. Minder uitgesproken dan in de keuze welvaart of militaire kracht, lijkt ook in deze Smith's voorkeur eerder naar het immateriële dan naar het materiële te neigen.

De 'Wealth of Nations' heeft als thema de bevordering van de welvaart van het volk en daarmee van de rijkdom van de koning of van de staat. Handelingen worden in dat licht beoordeeld, zij worden derhalve op doelmatigheid, niet op rechtvaardigheid getoetst. Hoewel Smith geen enkele relatie legt tussen de 'Wealth of Nations' en de 17 jaar eerder verschenen 'Theory of Moral Sentiments', is Lindgren – gelijk eerder reeds gezegd – van mening dat men, om Smith recht te doen wedervaren, beide boeken in directe samenhang moet bezien.

Naar Lindgren's opvatting schonk Smith in de 'Theory of Moral Sentiments' omstandig aandacht aan vragen van economische politiek, omdat hij de bestaande handelspolitieke praktijken volledig in strijd achtte met de algemeen aanvaarde beginselen van rechtvaardigheid en hij in deze situatie een onmiddellijke bedreiging gelegen zag voor het voortbestaan van de menselijke samenleving. Voor Smith was, aldus Lindgren, rechtvaardigheid de noodzakelijke voorwaarde voor welvaart en dus belangrijker dan laatstgenoemde. De 'Wealth of Nations' zou, naar de mening van Lindgren, geen andere geest ademen al moet hij toegeven dat het rechtvaardigheidsaspect weinig beklemtoond wordt en de voorgestelde hervormingen er worden bepleit 'chiefly on the basis of increased efficiency'⁶⁵.

Wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat Lindgren tussen de 'Theory of Moral Sentiments' en de 'Wealth of Nations' een hechtere band veronderstelt dan Smith er tussen heeft gevlochten. Wanneer men bijv. het hoofdstuk 'Of colonies'⁶⁶ leest, treft het dat de vraagstelling luidt: hoe beïnvloedt het bezit van een kolonie de welvaart van het moederland, hoe ontwikkelt zich de welvaartstoestand van de kolonie. De vraag naar het recht om in een vreemd gebied binnen te dringen, aldaar volksplantingen te stichten of de aanwezige volkeren aan zich te onderwerpen, komt niet aan de orde. Dit is niet bedoeld als een verwijt aan het adres van Smith, ook hij was een kind van zijn tijd, maar wel als een tegenwerping tegen de stelling van Lindgren.

Het is overigens wel dienstig voor ogen te houden dat Smith in de 'Wealth of Nations' zijn gedachten neerlegde, zoals die na zijn reis door Frankrijk waren uitgerijpt. De discussie die in Frankrijk zo levendig werd gevoerd, had niet slechts economische doelmatigheid maar evenzeer rechtvaardigheid tot inzet.

De vrijheid zoals die door velen werd bepleit, werd niet gezien als het bieden van gelegenheid aan gewetenloze lieden om zich ten koste van hun medemensen te verrijken, maar als een maatschappelijk systeem waarbij krachten elkaar in evenwicht zouden houden. Een maximale prikkel tot doelmatigheid en een maximale waarborg voor rechtvaardigheid werden aldus langs een en dezelfde weg bereikbaar geacht.

Bij Smith is het al niet anders. De overheid moet niet werkloos toezien, het is haar plicht om de voorwaarden te vervullen waaronder ieder individu in vrijheid zijn beslissingen kan nemen zonder macht uit te oefenen over zijn medemensen. Smith is bijzonder kritisch ingesteld ten opzichte van ondernemers; zij toch, zegt hij, laten geen gelegenheid ongebruikt om met elkaar samen te spannen ten einde een machtspositie in te nemen tegenover anderen. Geen betere remedie hiertegen dan het verruimen van de markt door het verbeteren van de verbindingswegen en het afschaffen van tolgrenzen, exclusiviteitsrechten en dergelijke!

De 'Wealth of Nations' verscheen in 1776, aan de vooravond van het industrialisatie- en urbanisatieproces dat wel als de Industriële Revolutie wordt aangeduid. Het enkele feit dat dit boek werd geconcipieerd en geschreven in een periode toen dat ingrijpende sociale en economische proces nog moest beginnen, maakt het duidelijk dat het onjuist is om Smith te zien als iemand die beoogde de profeet van het industriële kapitalisme te zijn. Doordat echter zijn werk werd gepopulariseerd en werd verstaan als een onverdond pleidooi voor absolute economische vrijheid, als een pleidooi tevens voor kapitaalvorming en ondernemersactiviteiten, daardoor werd Smith niettemin voor velen tot de profeet van het 19e eeuwse kapitalisme. Hem werden heel wat radicalere opvattingen toegedicht dan hij in werkelijkheid had uitgedragen en hij werd aldus object van verheerlijking voor de ene en van verguizing voor de andere. In Engeland vormde zich in de 19e eeuw de 'Manchesterschool', een groep van pleitbezorgers van volledige internationale vrijhandel en van absolute staatsonthouding in het binnenland. Het beginsel van individuele economische verantwoordelijkheid, en zijn spiegelbeeld het ontbreken van iedere vorm van sociale zekerheid, vierden bij hen hoogtij.

In Duitsland daarentegen ging het tot de goede toon behoren zich fel af te zetten tegen 'der Smithianismus', zij het soms meer op economische dan op sociale gronden. Duitsland was, tot 1870, een verbrokkelde massa van staten, waarin een aantal personen, zoals in zijn tijd Friedrich List, naar staatkundige en economische eenwording streefde. Duitsland verkeerde bovendien in een toestand van economische onderontwikkeldheid, de havensteden buiten beschouwing gelaten, en velen begeerden het in snel tempo te doen overgaan van zijn boerse toestand in de ontwikkelde vorm van een moderne industriestaat. Zij nu zagen in het streven van de Manchesterschool slechts een samenzwering die er op gericht was de voorsprong van het Britse bedrijfsleven te bestendigen.

In tegenstelling tot wat soms wel wordt beweerd was er in Smith's opvatting geen plaats voor opvoedende bescherming. Stellig, protectie kon een industrie

eerder doen ontstaan dan bij vrijhandel het geval zou zijn geweest, maar dat was alleen maar het gevolg van een verminkte allocatie. Als zonder protectie een bedrijfstak nimmer zou ontstaan, kon dat dan ook alleen maar betekenen dat het land in kwestie als vestigingsplaats ten ene male ongeschikt is⁶⁷. Dat zich, dank zij de bescherming, een fundamentele verandering in de samenleving zou kunnen voltrekken die zonder deze niet zou ontstaan als gevolg van de verpletterende werking van de concurrentie van meer ontwikkelde staten, vormt geen deel van Smith's overwegingen. De behoefte aan opvoedende bescherming, door mensen als Friedrich List onder woorden gebracht, vormde op deze wijze op economisch gebied het centrum van de tegen 'der Smithianismus' gerichte sentimenten.

11. HET WETENSCHAPPELIJK KARAKTER VAN DE 'WEALTH OF NATIONS'

De 'Wealth of Nations', het werd reeds eerder gezegd, is ingedeeld in vijf boeken, die verder onderverdeeld zijn in hoofdstukken. Bedoelde vijf boeken dragen de volgende titels:

Book I : Of the Causes of Improvement in the Productive Powers of Labour, and of the Order according to which its Produce is naturally distributed among the different Ranks of the People.

Book II : Of the Nature, Accumulation and Employment of Stock.

Book III: Of the different Progress of Opulence in different Nations.

Book IV: Of Systems of Political Economy.

Book V : Of the Revenue of the Sovereign or Commonwealth.

Hoewel men moet aannemen dat Smith zijn werk als één samenhangend geheel heeft bedoeld – zijn 'Introduction and Plan of the Work' getuigt daarvan – doet zich het feit voor dat de 'Wealth of Nations' als het ware is opgedeeld geraakt in gedeelten, die het jachtgebied zijn geworden van respectievelijk economen, sociologen en historici. Eerstgenoemden beperkten hun aandacht meer en meer tot de eerste twee boeken, waarin men Smith's analytische theorie herkende. Book III, en soms ook Book IV, werd overgelaten aan de tot voor kort veelal matige belangstelling van sociologen en historici. Book V tenslotte vormde het jachtterrein van de beoefenaars van de Leer der Openbare Financiën, die tot de dag waarop Keynes de band met de algemene leer van de economie herstelde een volledig eigen leven leidde.

De eenheid welke Smith voor de geest heeft gestaan treedt naar voren wanneer men een sterk verkorte weergave van de inhoud formuleert. De 'Nature of the Wealth of Nations' blijkt dan te bestaan uit een ruime consumptieve goederenvoorziening per hoofd der bevolking. De 'Causes' moet men zoeken in de omvang van de kapitaalvoorraad, waaraan die van de produktieve beroepsbevolking zich aanpast en in de mate van arbeidsverdeling welke, gegeven het beschikbare produktievermogen, kan worden toegepast en die door het marktmechanisme wordt te weeg gebracht. De middelen tot vergroting van de

'Wealth of Nations' zijn te vinden in vrijheid voor economisch handelen, zekerheid voor kapitaalvorming en een zo gering mogelijke belastingdruk.

Deze uiterst summiere samenvatting moge worden aangevuld met een wat verder uitgewerkte weergave van de inhoud.

1. De welvaart van een volk bestaat niet uit de grootte van zijn geldvoorraad maar uit de totale ruilwaarde van de consumptiegoederen, waarover het jaarlijks kan beschikken. Die hoeveelheid is afhankelijk van de massa van produktieve arbeid (op zijn beurt gebonden aan de massa van kapitaal). Arbeid die niet bijdraagt tot het ontstaan of de verhoging van de ruilwaarde van stoffelijke goederen heet improductief.

In de 'Introduction' spreekt Smith over al dan niet 'useful labour', in het tweede boek komt de terminologie produktieve tegenover improductieve arbeid aan de orde. Aan te nemen valt dat in beide gevallen hetzelfde is bedoeld. In Book II leest men dat improductieve arbeid alleszins nuttige diensten bewijst, dat zijn beloning wordt geregeld 'by the very same principles which regulate that of every other sort of labour', maar dat de betrokken personen 'are maintained by a part of the annual produce of the industry of the other people'⁶⁸. Men herkent er Turgot's 'classe stipendiée' in, nu echter niet betrokken op de niet-agrarische bedrijfstakken, doch op allen die een of andere vorm van dienstverlening verzorgen die niet in de prijs van stoffelijke goederen wordt verrekend.

2. De verhouding van produktieve tot improductieve arbeid is van direkte invloed op de 'Wealth' die immers bestaat uit een hoeveelheid stoffelijke en consumeerbare goederen per hoofd van de bevolking. Bedoelde verhouding nu hangt ten nauwste samen met de categorale inkomensverdeling, immers, hoewel ook de (produktieve) arbeider zich wel eens het genoegenvoortlooft van bijvoorbeeld het bijwonen van een 'puppetshow' zijn het toch voornamelijk de ontvangers van 'profit' en van 'rent' die grote bedragen kunnen uitgeven aan improductieve arbeid.

3. Voor het peil dat 'Wealth' bereikt is naast de omvang van de produktieve beroepsbevolking ook de arbeidsproductiviteit van belang. Deze hangt af van de mate van arbeidsverdeling die op haar beurt weer begrensd wordt door de omvang van de markt.

4. Arbeidsverdeling komt voort uit het eigenbelang der producenten en heeft ruilverkeer tot gevolg. Dat ruilverkeer nu berust op de natuurlijke neiging van de mens tot ruilen en op het eigen belang. Evenmin als in de 'Glasgow Lectures' maakt Smith in de 'Wealth of Nations' duidelijk waarom het eigen belang nog in het geding wordt gebracht als de mens reeds van nature een onbedwingbare drang tot ruilen zou vertonen.

5. Ruilverkeer leidt tot marktvorming. Op de markt vormt zich de prijs uit de ontmoeting van vraag en aanbod. Op korte termijn is de prijs afhankelijk van de behoefte, de koopkracht en de aanwezige omvang van het aanbod. Deze prijs, marktprijs genaamd, tendert naar de natuurlijke prijs doordat ondernemers verliesgevend of minder lonende produktievormen prijs geven ten gunste van lonende of beter lonende aanwendungen van hun kapitaal. De na-

tuurlijke prijs is bepaald door de produktiekosten die afhangen van de gevolgde produktietechniek en van de conventionele en in die zin natuurlijke waarde van arbeid, grond en kapitaal.

Zoals de prijs van een goed zich laat ontleden in loon, kapitaalinkomen (profit) en grondrente, zo is ook het nationale produkt te ontleden in loonsom, kapitaalinkomen en grondrente.

6. De omvang van de produktieve arbeid en de mate van arbeidsverdeling houden beide verband met de grootte van de hoeveelheid kapitaal. Kapitaal is dat deel van de maatschappelijke goederenvoorraad dat zich nog in het produktieproces bevindt of daarin wordt aangewend met het oogmerk ermede in het ruilverkeer winst te behalen.

Naast kapitaal bevat de maatschappelijke goederenvoorraad een hoeveelheid goederen die reeds voor consumptie is bestemd. Deze ledigt zich door het daadwerkelijke verbruik en wordt weer aangevuld uit de kapitaalvoorraad. Laatstgenoemde groeit aan indien de produktie meer bedraagt dan de overdracht aan de consumptieve voorraad. Dit gebeuren heet kapitaalaccumulatie en is de vrucht van spaarzaamheid oftewel van 'parsimony'. Sparen geschiedt terwille van het rendement en wordt derhalve onmiddellijk gevolgd door investering. Op de kapitaalmarkt concurreren consumptieve leningen, aanbod van landerijen en vraag ten behoeve van investeringen met elkaar; er treedt een rente-equalisatiemechanisme in werking, zoals door Turgot beschreven, waardoor een evenwichtstaffel van rentevoeten ontstaat.

7. Kapitaal zet produktieve arbeid in beweging en vergroot aldus het nationale produkt. De verhouding tussen kapitaalinvloeg en vergroting van het nationale produkt verschilt naar gelang van de aanwending. De grootste bijdrage leveren investeringen in de landbouw, immers daar veroorzaken zij niet slechts het loon van de produktieve arbeid tezamen met de noodzakelijke kapitaalrente, maar tevens een grondrente. Het eigenbelang leidt ertoe om aan deze investering voorrang te verlenen, waarmede dan tevens het maatschappelijk belang is gediend. Wanneer de natuur op haar beloop wordt gelaten, zal eerst bij toenemende kapitaalrijkdom de nijverheid als investeringsobjekt in aanmerking komen, en pas daarna aanwendingen die een nog geringere bijdrage tot het nationale produkt leveren.

De overheid die haar hand steekt in het marktgebeuren verstoort de natuurlijke overeenstemming van particulier en algemeen belang. Zij late het economisch proces gevoegelijk over aan de onzichtbare hand van het marktmechanisme.

8. De feitelijke gang van de economische geschiedenis van Europa na de val van het West-Romeinse Rijk stemt in het geheel niet overeen met de ontwikkelingsgang die men op theoretische overwegingen zou verwachten. De landbouw vormde allermint het eerste investeringsobjekt, in tegendeel kwam belangstelling daarvoor pas laat op gang en wel pas nadat nijverheid, handel en scheepvaart een grote vlucht hadden genomen. In Book III onderzoekt Smith de oorzaken van deze averechtse ontwikkelingsgang, terwijl hetgeen hierboven onder de punten 1 t/m 5 werd vermeld hoofdzakelijk in Book I, en de inhoud van

de punten 6 en 7 in Book II moet worden gezocht.

9. Theorieën, aldus Smith, hebben vaak een grote invloed op het beleid. In

Book IV beschrijft en bestrijdt hij een denkrichting welke hij als Mercantilisme bestempelt en die grote invloed op het beleid der staten heeft uitgeoefend, alsmede een andere, die van de Physiocraten, die hij om haar onjuist theoretisch uitgangspunt meent te moeten bestrijden, al is haar politieke invloed gering. Ten aanzien van de eerstgenoemde is het de stelling dat het nationale belang is gelegen in een actieve handelsbalans, waarop hij zijn bestrijding richt. Daarover menen wij echter reeds voldoende in par. 10 van dit hoofdstuk te hebben opgemerkt.

Ten aanzien van de tweede groep richt hij zijn kritiek vooral op de stelling dat alleen de landbouw produktief zou mogen heten en distancieert hij zich van haar starre dogmatisme: 'If a nation could not prosper without the enjoyment of perfect liberty and perfect justice, there is not in the world a nation which could ever have prospered'⁶⁹.

10. De vooruitgang in welvaart wordt het meeste bedreigd door de overheid, niet alleen door haar inmenging in het marktmechanisme, maar ook doordat zij besparingen voor consumptieve doeleinden aanwendt en met haar belastingbeleid sparen en investeren ontmoedigt.

Deze puntsgewijze weergave van de inhoud van de 'Wealth of Nations' moge de eenheid, die Smith met zijn werk beoogde, wat beter in het licht hebben gesteld. Toch is het niet zo vreemd dat men er toe kwam om dit werk te verdelen in een economisch, een sociologisch en een historisch part. Smith zelf gaf daar aanleiding toe.

Zijn werk is ontstaan uit een aantal aanzetten die nooit geheel zijn versmolten geraakt. De innerlijke consistentie laat danook nogal eens te wensen over. Laat ons daarvan een aantal voorbeelden geven.

'Wealth' betekent nu eens nationaal vermogen, dan weer nationaal produkt. Onder 'labour' wordt in het eerste boek menselijke arbeid verstaan, maar in het tweede wordt met betrekking tot de landbouw de arbeid van de mens en die van 'labouring cattle' op een lijn gesteld. Men leest daar immers: 'Not only his labouring servants, but his labouring cattle are productive labourers'⁷⁰. Spreekt Smith over de arbeidsbeloning dan slaat 'wages' uitsluitend op menselijke arbeid, de kosten van het levensonderhoud van het vee worden verantwoord onder 'circulating capital'.

Smith verstaat onder vast kapitaal ook de kosten welke zijn gemaakt voor de verbetering van de kwaliteit van arbeid en van grond, maar 'profit' die de beloning voor sparen en investeren uitmaakt, heeft geen betrekking op een vergoeding voor de kwaliteitsverbetering van arbeid en grond. Die gaat schuil in 'wages' en 'rent'.

De tekortkomingen op het stuk van innerlijke 'consistency' houden verband met het karakter van Smith's betoogtrant. Die is niet bondig en exakt, maar wijdlopieg en vaak weinig nauwgezet. Geen wonder dat de samenhang der onderscheiden boeken niet onmiddellijk aanspreekt.

In zijn 'Writings on the Economics of David Hume' noemt Rotwein als eerste en belangrijkste onderscheid tussen David Hume en Adam Smith dat eerstgenoemde doordrongen was van de historische betrekkelijkheid van alle variabelen, terwijl de theoretische uiteenzettingen en conclusies van Adam Smith zich kenmerken door hun 'universalisme'⁷¹.

Die uitspraak nu is zeer wel te verdedigen voor de eerste twee boeken van de 'Wealth of Nations'. De conclusies die daarin zijn vervat, vloeien voort uit uitgangspunten die als algemeen geldend worden gezien: de kracht van het eigenbelang, het bestaan van behoeften, de natuurlijke produktieomstandigheden en de stand van de techniek, met inachtneming van de gegeven economische orde. Wanneer de maatschappij zorg draagt voor volledige vrijheid van bedrijfsuitoefening, beroepskeuze en vestiging en de tendens tot monopolievorming doeltreffend weet te bestrijden, zal de onzichtbare hand van de concurrentie een optimale situatie teweeg brengen.

Deze benaderingswijze, waarbij de soms uitvoerige historische beschouwingen slechts als illustratiemateriaal dienen, kan worden beschouwd als kenmerkend voor de Klassieke School, en Smith zou men – zijn schuld aan Cantillon en Turgot veronachtzamen – als haar stamvader mogen betitelen.

In Book III echter beschrijft Smith een eenmalig gebeuren, de ontwikkelingsgang van landbouw en stedelijke economische activiteiten en hun onderlinge afhankelijkheid in West-Europa sinds de val van het West-romeinse Rijk. Met name dit boek zou een beoefenaar van de geschiedeniswetenschap ertoe kunnen brengen om Smith ook als historicus te beschouwen⁷².

Toch was Smith ons inziens geen historicus⁷³. Een geschiedschrijver moet zich niet opwerpen tot een profeet die de geschiedkundige feiten zo selecteert en combineert tot zij zijn heilsboodschap of zijn ongelukstijding staven. Hij dient zo onbevangen mogelijk te berichten over hoe het eigenlijk geweest is. Zijn taak is de profeten kritisch te volgen en zo nodig te ontmaskeren en aldus het mensdom te bevrijden van de roes of de benauwenis die profeten teweeg brengen.

Book III nu moet men lezen als een filosofische uitleg van de geschiedenis. Smith stelt het natuurlijke ontwikkelingsproces tegenover het feitelijke. De landbouw, grondslag van alle bestaan en de produktiefste van alle activiteiten kwam tot verval doordat de maatschappij grootgrondbezit liet ontstaan. Tenslotte is echter weer alles ten goede gekeerd doordat de steden zich vormden, niet vanwege agrarische overschotten uit de naaste omgeving, doch uit een samenspel van commerciële en politieke krachten. Wij zullen van Book III in een afzonderlijke paragraaf een uitvoeriger beschrijving geven. Hier volstaan wij met op te merken dat de aanloop van Smith's relaas doet denken aan Rousseau: de eigendom, met name het grootgrondbezit, is geen element van het natuurrecht maar de vrucht van machtsmisbruik en het vormt de bron van alle kwaad. Het vervolg van het verhaal weerspiegelt echter het optimisme van David Hume. Het geheel doet denken aan een gelaicceerd verhaal van de paradijselijke onschuld, – hoe het was gegaan als de natuur alleen haar werk had mogen doen –, de zondeval toen de maatschappij grootgrondbezit liet ontstaan

en een geleidelijke loutering onder invloed mede van economische ontwikkelingen.

Smith presenteert zichzelf niet als profeet; hij schrijft rustig, draagt al dan niet vermeende historische feiten als bewijsplaats aan, is soms langdradig, maar hij heeft een boodschap. Voor een groot deel van de 'Wealth of Nations' luidt die dat de onzichtbare hand van het marktmechanisme een betere allocatie van produktievermogen teweeg brengt dan de ruwe zichtbare hand van de overheid. In Book III evenwel is er een anderssoortige onzichtbare hand aan het werk. De mens verstoort de natuurlijke orde maar tegelijkertijd ontketent hij krachten die de gevolgen van deze verstoring grotendeels teniet doen. Smith's woordkeuze legt echter soms meer de nadruk op anonieme economische krachten dan op het persoonlijke optreden van de mens, hetgeen sommigen er aanleiding toe heeft gegeven om Adam Smith, onterecht, als een historisch materialist avant la lettre te beschouwen⁷⁴. De Rotterdamse hoogleraar in economische geschiedenis P. W. Klein prijst daarentegen Adam Smith's 'saaie nuchterheid die er hem voor heeft behoed over zo'n simpele kijk op het historisch gebeuren evenveel Teutoonse bombarie te maken als zijn naloper Karl Marx'⁷⁵.

De 'Four stages' theorie lijkt een verplicht nummer te zijn geworden onder sociologen en historici, die over Adam Smith schrijven of spreken. Ook P. W. Klein heeft zich niet aan die ban kunnen onttrekken, niettemin is er voor wat de 'Wealth of Nations' aangaat weinig of geen aanleiding om er bij stil te staan. Reeds ten aanzien van de 'Glasgow Lectures' moesten wij opmerken dat deze theorie weliswaar een duidelijke funktie vervult in de rechtsfilosofische beschouwingen maar dat zij in het economische gedeelte geen rol speelt. Met de 'Wealth of Nations' is het niet heel veel anders gesteld. In de boeken I en II komt het gehele idee van een dwangmatige opeenvolging van ontwikkelingsstadia niet aan de orde. Het enige onderscheid dat daarin betekenis heeft, is dat tussen een primitief stadium waarin de arbeid de enige produktiefactor is en een ontwikkeld, waarin kapitaal zijn intrede heeft gedaan en vervolgens grond schaars is geworden, zodat met drie produktiefactoren, ten aanzien waarvan keuzedaden worden gesteld, rekening moet worden gehouden. Dat doet denken aan Turgot, maar heeft niets van doen met de vier 'Stufen': 'hunting, pastorage, agriculture, commerce'.

Ook het 'geschiedkundige' Book III weerspiegelt niet deze vier fasen van ontwikkeling. De Volksverhuizing die een einde maakte aan het West-Romeinse Rijk beduidde een terugval in de ontwikkeling. De Barbaren overweldigden volkeren van een hogere cultuur. Veel van deze cultuur ging verloren ook al vermengden de Barbaren zich met de oorspronkelijke bevolking.

Book IV is geheel gewijd aan twee contrasterende opvattingen omtrent de meest aangewezen vorm van economisch beleid met betrekking tot een natie die voluit in het stadium van handelsstaat is getreden en biedt eenvoudig geen ruimte voor een 'Four Stages' theorie.

Van Book V dat over Overheidsfinanciën handelt zou men kunnen zeggen dat er inderdaad iets terug te vinden is van eerder bedoelde Stufentheorie.

Zolang een volk nog een jagersvolk is, heerst er direkte democratie en is iedereen 'soldaat'. De overheid heeft als organisatie ternauwernood een eigen bestaan en kent zeker geen financieringsproblemen. Bij herdersvolkeren die een grotere omvang kunnen hebben dan jagersstammen, vormen zich monarchale structuren; maar nog altijd is er geen specifiek probleem van overheidsfinanciën. Iedereen is tot krijgsdienst verplicht, al dan niet 'met man en paard'. Worden herders tot sedentaire veehouders dan wordt het al wat moeilijker en stellig is dat het geval als er zich een geregelde landbouw ontwikkelt. Akkerbouwers hebben geen tijd om oorlog te voeren, of het zou moeten zijn in de stille tijd tussen zaaien en oogsten. Ambachtslieden zijn echter het gehele jaar door bezet en hebben in het geheel geen tijd voor krijgsverrichtingen. Aldus wordt de krijgsdienst tot een beroep. De ontwikkeling van de militaire techniek, denk aan de uitvinding van het buskruit, versterkt deze tendens. Twee oorzaken: 'the progress of manufactures, and the improvement of the art of war'⁷⁶ leiden er derhalve toe dat de koning geconfronteerd wordt met de vraag hoe aan geld te komen.

Mag men nu zeggen dat in Book V een Stufen-theorie wordt ontvouwd? Wij menen van niet; alles wat in die richting gaat is immers niet méér dan een bescheiden historische inleiding tot datgene waar het Smith in werkelijkheid om te doen is: het probleem van de belastingheffing in een moderne, d.w.z. 18e eeuwse, nationale staat, alsmede het probleem van de financiering van de staatsschuld van zo'n staat.

De gedachte die door Klein werd geopperd, dat Smith ook als een voorloper van de Historische School zou mogen gelden, lijkt ons daarom voor wat de economische wetenschap aangaat ongegrond.

12. NADERE BESCHOUWING VAN DE ECONOMISCHE ANALYTISCHE THEORIE IN DE 'WEALTH OF NATIONS'

12.1. 'Wealth' en 'revenue'

Smith laat de lezer raden of het begrip 'wealth' een grootheid is die op één bepaald moment gemeten moet worden, dan wel dat het een grootheid is die betrokken moet worden op een tijdsbestek. Met andere woorden of het woord 'wealth' moet worden verstaan in de zin van nationaal vermogen, dan wel van nationaal inkomen.

De omschrijving die Smith geeft in Book I, ch. V, 'Wealth is power... i.e. the power of purchasing'⁷⁷, laat de keuze nog open, want zowel vermogen als inkomen kan men trachten uit te drukken in eenheden van koopkracht. Als Smith in Book I, ch. XI 'the real wealth of the country' omschrijft als 'the annual produce of the land and labour'⁷⁸, lijkt de keuze gemaakt: 'wealth' beduidt het nationale produkt, oftewel het nationale inkomen, maar een bladzijde verder moet men weer aan vermogen denken want daar leest men: 'The land constitutes by far the greatest, the most important and the most durable part of the wealth of every extensive country'. In Book II maakt Smith een

onderscheid tussen het bruto en het netto nationale inkomen en zegt dan: 'Their real wealth... is in proportion, not to their gross but to their net revenue'⁷⁹. Hier verschijnt het woord 'wealth' uitdrukkelijk als vermogen. Hoe bedoelde verhouding tussen vermogen en inkomen moet worden gezien, vermeldt Smith niet.

Evenmin helder is wat Smith onder het 'net revenue' verstaat. In Book I, ch. VI gaf Smith aan dat de prijs van ieder goed is te ontbinden in drie inkomens-componenten, loon, kapitaalrente en grondrente, plus een element dat de opgeofferde eenheden kapitaal moet vergoeden en de vervanging ervan moet mogelijk maken en dat op gelijke wijze 'the whole annual produce of the labour of every country... must resolve itself into the same three parts'⁸⁰. In Book II, ch. II, herinnert Smith daaraan als hij het onderscheid wil aangeven tussen bruto en netto nationaal inkomen. 'The gross revenue of all the inhabitants of a great country comprehends the whole annual produce of their land and labour; the net revenue, what remains free to them after deducting the expense of maintaining – first, their fixed and secondly their circulating capital'⁸¹.

Twee vragen dringen zich hier op. De eerste heeft betrekking op de kwestie of het arbeidsloon deel uitmaakt van 'the net revenue of the society' of niet?

Het voer en wat verder nodig is voor de instandhouding van de veestapel behoort in Smith's visie niet tot het netto nationale inkomen. Smith echter stelt arbeid en werkvee op een lijn als hij zegt 'The labourers and labouring cattle... employed in agriculture, not only occasion, like the workmen in manufactures, the reproduction of a value equal to their own consumption or to the capital which employs them, together with its owner's profit, but of a much greater value'⁸². Smith doelt hier op de grondrente, maar dat is in deze niet relevant. Waar het om gaat is dat Smith de loonsom gelijk stelt aan een kapitaal, dat uit de arbeid wordt vervangen. In deze visie vormt de loonsom geen deel van het netto nationale inkomen; dit laatste is dan volmaakt gelijk aan het 'produit net' in de zin van Turgot, te weten gelijk aan de som van kapitaalrente en grondrente.

Wanneer het alleen maar gaat over de vraag uit welke bron kapitaalaccumulatie te verkrijgen is en als men bovendien er van uitgaat dat uit de loonsom geen besparingen te verwachten zijn, dan is een definitie van 'net revenue' die de loonsom uitsluit doelmatig. Daargelaten dat Smith alleen voor de laagste soort van arbeid stelt dat het loon zeer dicht bij het bestaansminimum ligt, moet worden opgemerkt dat het begrip 'net revenue' zoals het hierboven werd geïnterpreteerd te eng is als het moet dienen om de onderlinge verhouding van loonsom kapitaalinkomen en grondrente te kunnen verklaren. In Book I is echter juist dat probleem aan de orde, maar daar wordt ook gesproken van 'annual produce' en niet van 'revenue'.

De tweede vraag is of onder de aftrekposten ook de toevoegingen aan het vaste kapitaal moeten worden opgenomen. Samuel Hollander, schrijver van het boek 'The economics of Adam Smith' is die mening toegedaan. 'It will in fact be noted' zo schrijft hij, 'that not only is the maintenance of fixed capital to be deduced from gross revenue to arrive at net revenue but also the additions

in any year made to the fixed stock. ... The reason given for the exclusion appears to be the belief that the counterpart of the net revenue of the society is the production of *consumer goods*⁸³.

Hierbij willen wij de volgende kanttekening maken. De beschouwing over 'gross' en 'net revenue' vindt men in Book II, dat gewijd is aan kapitaal en kapitaalvorming. Het netto inkomen nu is de enige bron van mogelijke besparingen alias van investeringen en heeft evenals bij Quesnay en Turgot het karakter van een hoeveelheid landbouwproducten. Kapitaalvorming bestaat bij Smith immers daarin dat arbeid, zowel van mens als van dier onderhouden door de voortbrengselen van de akker, de weide, het bos en de mijn niet neerslaat in consumptiegoederen maar in produktiemiddelen. De voedselstroom behoudt zijn volume, alleen de transformatie verschilt. 'What is annually saved is as regularly consumed as what is annually spent and nearly in the same time too, but it is consumed by a different set of people'^{83a}. Het wil ons derhalve voorkomen, dat Hollander zich met zijn beperking heeft vergist.

Aangetekend moet worden dat Smith een ruimer begrip productie hanteert dan Quesnay en daaronder niet slechts de landbouw maar de waarde verstaat van alle economische activiteiten die als toegevoegde waarde in stoffelijke goederen tot uitdrukking komt. Die definitie oefent natuurlijk ook invloed uit op het begrip dat t.a.v. de verdeling van het nationale product over loonsom kapitaalinkomen en grondrente door hem wordt gehanteerd. Het is ruimer dan het begrip 'la reproduction' dat Quesnay hanteerde, anderzijds kan er geen twijfel over bestaan dat het begrip nationaal product, zoals het door Smith wordt verstaan minder omvat dan wij heden ten dage gewend zijn. Immers alle arbeid, die in louter dienstbetoon uitmondt, of deze nu langs de weg van het marktverkeer dan wel langs die van de fiskus zijn beloning ontvangt, maakt in Smith's definitie geen deel uit van het nationale product. Het is een overgedragen inkomen dat deze arbeid ontvangt.

Op overeenkomstige wijze wordt ook een deel van de 'stock' en van de grond aangewend. Wij zijn genooddaakt om van 'stock' en niet van kapitaal te spreken omdat Smith laatstgenoemde term reserveert voor goederen die in de productie van goederen rendabel worden gemaakt. Een theater, hoe zeer het wellicht ook financieel floreert, vormt een 'consumptief' gebouw, opgericht op consumptief aangewende grond. De recettes waarover de directie en alle medewerkers zich verheugen, zijn slechts overgedragen inkomen.

12.2. *De produktiefactoren*

Evenals Turgot dat vóór hem had gedaan onderscheidt Smith tussen een primitief stadium en latere fasen van de ontwikkeling: 'In that early and rude state of society which precedes both the accumulation of stock and the appropriation of land, the proportion between the quantities of labour necessary for acquiring different objects seems to be the only circumstance which can afford any rule for exchanging them for one another'. Dit leest men in de aanhef van Ch. VI van Book I, dat als titel draagt 'Of the component parts of the price of commodities'. De strekking is duidelijk: in het primitieve stadium was er maar één produktiefactor, t.w. de arbeid.

De volgende stap is het ontstaan van de factor kapitaal, in casu een voorraad goederen die omwille van voordeel in het produktieproces wordt aangewend. Daarmede krijgt het economisch proces er een dimensie bij: de bereidheid tot instandhouding gedurende zekere tijd van de kapitaalvoorraad, de 'parsimony' die beloond moet worden. De derde fase breekt aan wanneer alle grond in particuliere eigendom raakt: 'as soon as the land of any country has all become private property, the landlords, like all men, love to reap where they never sowed, and demand a rent even for its natural produce'⁸⁴. Bij Turgot is deze ontwikkeling uitdrukkelijk gerelateerd aan kapitaalaccumulatie en bevolkingsaanwas. Smith is in deze, zoals in zo veel andere zaken, heel wat minder strak in zijn betoogtrant en laat in het midden of de eigendom eenvoudig op machtsuitoefening berust dan wel het gevolg is van door kapitaal-accumulatie en bevolkingsaanwas teweeg geroepen occupatie van grond.

12.3. *De waardebepaling van het nationaal produkt*

Met welke maatstaf moet men het nationaal produkt meten? Deze vraag kwam ook bij Smith op. De gebruikswaarde moest al reeds onmiddellijk terzijde worden geschoven want deze – het was reeds eeuwenlang opgemerkt – stond te vaak in een wanverhouding tot de ruilwaarde. Ook echter ten aanzien van de ruilwaarde moest er rekening gehouden worden met toevalligheden die een juiste waardebepaling in de weg stonden.

Gegeven de dringendheid van de behoefte en de koopkracht worden marktprijzen bepaald door de grootte van het aanbod. Ondernemers leiden arbeid en kapitaal naar de meest rendabele toepassingen, als gevolg waarvan de marktprijzen tenderen naar de natuurlijke prijzen. De vraag naar een goed is een gegeven grootte en door bedoelde ondernemersactiviteit ontstaat een evenwichtsallocatie van produktievermogen. De natuurlijke prijzen worden bepaald door de produktiekosten, derhalve door de techniek, de loonvoeten, de kapitaalrente en de grondrente.

Geld is een goed en al is het een beste zaak het kostbare geld zo veel mogelijk te vervangen door krediet en bankpapier, het blijft een goed waarvan de marktprijs door de schaarste en de natuurlijke waarde door de produktiekosten worden bepaald. De onbestendigheid van deze waarde maakt echter ook het geld tot een onjuiste waardemeter.

Geld is heel goed te gebruiken om op een en dezelfde plaats en op een en het-

zelfde tijdstip waarden met elkaar te vergelijken want de nominale prijzen van alle goederen verhouden zich dan gelijk hun reële, maar voor vergelijkingen in de tijd is geld minder geschikt.

'Corn' is een betere waardemeter dan geld, maar ook deze is niet nauwkeurig genoeg, want de levensstandaard van een arbeider varieert met de algemene welvaart 'more liberal in a society advancing to opulence than in one that is standing still, and in one that is standing still than in one that is going backwards'⁸⁵.

Alleen arbeid is een universele, naar tijd en plaats constante maatstaf, aldus Smith. Men zal zich herinneren dat Petty, die daarin door Cantillon werd nagevolgd, twee produktiefactoren onderscheidde, grond en arbeid en dat hij arbeid tot grond herleidde waardoor hij deze laatste als enkelvoudige waardemeter kon hanteren. Smith erkent, zodra men met een ontwikkelde samenleving heeft te doen, de aanwezigheid van drie produktiefactoren, arbeid, kapitaal en grond en daarmee ook drie kostencomponenten, loon, kapitaalrente en grondrente, maar hij gaat voorbij aan de vraag hoe hij deze drie factoren tot een enkelvoudige waardemeter zou kunnen herleiden. Onvervaard kiest hij voor de arbeid als enige maatstaf voor de ruilwaarde der goederen: 'The value of any commodity... to the person who possesses it, and who means not to use or consume it himself but to exchange it for other commodities, is equal to the quantity of labour which it enables him to purchase or command. Labour, therefore, is the real measure of the exchangeable value of all commodities'⁸⁶. De logica ontgaat ons: wanneer men een goed ruilt tegen een ander goed krijgt men niet slechts macht over een hoeveelheid arbeid, maar tegelijkertijd over een hoeveelheid grond, uitgedrukt in tijd en een tijdsdimensie die men gemakshalve kapitaal noemt. Men spreekt wel van een 'labour to command theory', maar daarmee is geen verdediging van deze werkwijze gevonden. Ook de redenering van Lindgren dat koopkracht betekent de macht om over andermans arbeid te beschikken is nietszeggend⁸⁷. Met evenveel recht kan men spreken over de macht over andermans grond of kapitaal. Zelfs als men de 'labour to command theory' als statistisch hulpmiddel zou willen gebruiken dan nog stuit men op onoverkomelijke moeilijkheden. Als arbeid geen homogene grootheid is, hoe dan tot een eenheid van arbeid te komen? Smith zelf erkent dat 'there may be more labour in an hour's hard work than in two hours easy work'⁸⁸.

Niet alleen het nationale produkt, maar ook zijn samenstellende delen, loonsom, kapitaalinkomen en grondrente moeten volgens Smith worden gewaardeerd naar de hoeveelheid arbeid die men met deze inkomens zou kunnen kopen: 'Labour measures the value not only of that part of price which resolves itself into labour, but of that which resolves itself into rent, and of that which resolves itself into profit'⁸⁹. Even tevoren zegt Smith dat de waarde die een arbeider toevoegt aan grondstoffen zich oplost in een deel dat zijn loon uitmaakt en een ander dat toevalt aan zijn werkgever. Enkele pagina's verderop leest men, 'the annual produce of its labour will always be sufficient to purchase or command a much greater quantity of labour than what was employed in

raising, preparing and bringing that produce to market⁹⁰.

Rekenmatig is daartegen niets in te brengen als men eenmaal heeft aangenomen dat alle arbeid zich tot een homogene massa laat herleiden en men verder heeft afgesproken de totale produktie in arbeidseenheden uit te drukken. Smith droeg echter op deze manier als op een zilveren schaal de argumenten aan, waarop Karl Marx zijn meerwaarde- en uitbuitingstheorie formuleerde⁹¹.

12.4. *De verdelingstheorie van Smith*

In navolging van Turgot onderscheidt Smith tussen een primitief stadium waarin er slechts één produktiefactor, t.w. arbeid aanwezig is en latere stadia waarin vooreerst de factor kapitaal zijn intrede doet en vervolgens de grond schaars en tot produktiefactor wordt.

Terwijl in het eerste stadium er slechts één functioneel inkomen is, t.w. het arbeidsloon, komen in de latere stadia volkomen legitiem andere inkomensvormen daarnaast hun deel opeisen, t.w. de kapitaalrente en de grondrente. Zodra dat moment bereikt is laat zich de prijs van een goed ook ontbinden in drie kosten- of inkomenscomponenten, loon, kapitaalrente en grondrente. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat deze drie vormen zich bij alle producenten van eenzelfde goed in dezelfde verhoudingen zullen voordoen. Er zijn nu eenmaal verschillen in vruchtbaarheid en ligging, waardoor de grondrente bij de ene producent groot, bij de andere klein zal zijn. Als aandeel in het nationale produkt zijn de onderscheiden inkomenscomponenten te beschouwen als de aggregaten van de factorkosten van de onderscheiden producenten.

Het netto nationale produkt nu is te beschouwen als de som van de totalen arbeidsloon, kapitaalrente en grondrente waarbij zij aangetekend dat deze drie grootheden naar een natuurlijk niveau tenderen.

Wat bepaalt nu de natuurlijke hoogte van het arbeidsloon, de kapitaalrente of winstvoet en de grondrente?

In de 'Early Draft' weet Smith over de (categorale) inkomensverdeling alleen maar te vertellen dat zij berust op 'violence... or the more orderly oppression of law', in de 'Wealth of Nations' echter geeft Smith blijk van het inzicht dat de arbeiders niet de enige deelnemers aan het economisch proces zijn, maar dat ook de ondernemers die de produktie organiseren, de kapitaalverschaffers die hun geld op het spel zetten en de grondeigenaars die hun bezit ter beschikking stellen, een functie vervullen. Allen bieden op de markt hun diensten aan. Daarmede wordt de inkomensverdeling primair tot een prijsvormingsproces. Op de markt tenderen beloningen voor overeenkomstige prestaties naar gelijkheid, dat geldt zowel voor lonen als voor winstvoeten.

De vraag dringt zich nu op of in de 'Wealth of Nations' zo iets als een produktiefunctie wordt aangeduid, immers als de inkomensverdeling op een proces van prijsvorming berust zal er toch een of ander verband moeten zijn tussen factorproduktiviteit en -beloning.

Het antwoord op de gestelde vraag luidt dat men in de 'Wealth of Nations',

zij het verstrooid, de elementen aantreft die tezamen als een complete productiefunctie mogen worden aangemerkt.

Het nationale produkt blijkt namelijk niet slechts af te hangen van de hoeveelheid produktieve arbeid maar ook van de mate van arbeidsverdeling. Deze laatste wordt begrensd door de omvang van de markt, die door investeringen in wegen en kanalen en door liberalisatie van het handelsverkeer kan worden verruimd.

De hoeveelheid produktieve arbeid die te werk kan worden gesteld is in zekere zin complementair met de hoeveelheid kapitaal. Men vindt die stelling bij herhaling, maar laten wij twee citaten geven. In de 'Introduction' zegt Smith: 'The number of useful and productive labourers... is everywhere in proportion to the quantity of capital stock which is employed in setting them to work'⁹². In Book I ch. IX, dat handelt over 'the Profits of Stock' heet het: 'The demand for labour increases with the increase of stock, whatever be its profits'⁹³.

Wij schreven dat arbeid en kapitaal *in zekere zin* proportioneel zijn omdat Smith ruimte laat voor veranderingen in het kwantitatieve verband. Als de loonvoeten stijgen, absorberen de lonen meer 'circulating capital', als de techniek verandert, verandert wellicht ook de hoeveelheid 'fixed capital' per arbeidskracht.

De arbeidsverdeling heeft de aanwezigheid van kapitaal tot voorwaarde en vertoont derhalve een niet nader gepreciseerd verband met de grootte van de kapitaalvoorraad.

Hoe gedraagt zich nu de productiviteit van kapitaal bij uitbreiding van de factor kapitaal? Smith verwijst ter beantwoording van deze vraag naar wat zich in een jonge kolonie voordoet. De winstvoeten zijn daar door de aanvangelijke kapitaalschaarste erg hoog, zoals trouwens ook de lonen er ten gevolge van de schaarste aan arbeidskrachten bijzonder hoog zijn. Alleen de vruchtbare en best gesitueerde landerijen worden er in gebruik genomen. De grote winsten doen echter de kapitaalmassa snel toenemen en 'when the most fertile and best situated lands have been all occupied, less profit can be made by the cultivation of what is inferior both in soil and situation and less interest can be afforded for the stock which is so employed'⁹⁴. De winstvoet daalt derhalve bij uitbreiding van de kapitaalmassa, de vraag naar arbeid neemt echter toe naarmate de kapitaalmassa groeit, ongeacht de daling van de winstvoet. Deze groei zou zelfs tot toenemende arbeidsschaarste kunnen leiden en de daling van de winstvoet versnellen.

Iets anders is natuurlijk de uitbreiding van het arbeidsaanbod onder invloed van bevolkingsaanwas en immigratie. Afnemende schaarste van arbeid heeft uiteraard een positieve invloed op de hoogte van de winst.

Het aanbod van arbeid kent een minimumprijs, althans op wat langere termijn⁹⁵. Voor de eenvoudigste soort van arbeid is dat, zoals door Cantillon gesteld, het bestaansminimum voor een arbeider met twee kinderen. Hoger gekwalificeerde arbeiders moeten meer verdienen omdat zij een langere opleiding moeten volgen en in de resterende levensduur de geaccumuleerde kosten

daarvan moeten terugverdienen. De gedachte dat het aanbod van arbeid positief reageert wanneer het reële loon stijgt, een gedachte die lang vóór Malthus zijn bevolkingsbeginsel formuleerde, bij vele 18e eeuwse geleerden gemeengoed was, leefde ook bij Smith. Hij beperkte die redenering evenwel bewust tot de laagste klassen van de bevolking. Armoede mag dan wel ertoe leiden dat men later trouwt, maar zij verhindert de totstandkoming van huwelijken allerminst. Het aantal geboorten in armoedige gezinnen is, aldus Smith, vaak ontstellend groot, maar even ontstellend is de enorme zuigelingen- en kindersterfte.

Van alle levende wezens kan gezegd worden dat zij zich vermeerderen naar rato van de bestaansmogelijkheden 'But in civilised society it is only among the inferior ranks of people that the scantiness of subsistence can set limits to the further multiplication of the human species'.

Wanneer het reële loon stijgt als gevolg van een verbetering van de landbouwtechniek en een daaruit resulterende daling van de prijs van aardappelen of wanneer de vraag naar arbeid toeneemt onder invloed van kapitaalaccumulatie en het nominale loon stijgt, volgt daarop als gevolg van verminderde kindersterfte een verruiming van het aanbod, waardoor de prijs van arbeid weer snel wordt teruggebracht 'to that proper rate which the circumstances of the society required. It is in this manner that the demand for men, like that for any other commodity, necessarily regulates the production of men; quickens it when it goes too slowly, and stops it when it advances too fast'⁹⁶.

Ook kapitaal kent een minimum-winstvoet waar beneden het voor de kapitaalbezitter onaantrekkelijk wordt om zijn kapitaal in stand te houden. Naarmate echter de winsten ruimer zijn, zullen de investeringen ook groter worden. Een grondbezitter en een rentenier die grote inkomsten hebben gaan zich te buiten aan uitbreiding van het getal van hun huispersoneel, de ambachtsman daarentegen stopt iedere penning die hij niet voor zijn levensonderhoud direct nodig heeft, in zijn bedrijf en schept aldus additionele werkgelegenheid⁹⁷. Bij het aangroeien van de kapitaalvoorraad daalt evenwel, normaliter en ceteris paribus de winstvoet en uiteindelijk wordt een evenwichtstoestand bereikt waarin de winstvoet zich op het minimum bevindt.

Het winststreven van de ondernemers leidt deze er toe om kapitaal en arbeid over te brengen van die sector waar de marktprijs beneden de natuurlijke prijs ligt, naar die waar het tegendeel zich voordoet. Het evenwicht is bereikt als marktprijs en natuurlijke prijs overeenstemmen. De marktprijs hangt af van de vraag en van het feitelijke aanbod, de natuurlijke prijs wordt door de normale produktiekosten bepaald, die door de produktietechniek worden beïnvloed maar overigens afhangen van de 'average' of 'natural rates of wages, profits and rent, at the time and place in which they commonly prevail'⁹⁸. In het betreffende hoofdstuk wordt derhalve de hoogte van de grondrente als een der oorzaken aangemerkt van de hoogte van de natuurlijke prijs. Deze presentatie verdraagt zich niet met de erkenning dat de grondrente de vergoeding is voor het gebruik van de natuurlijke eigenschappen van de grond. Die eigenschappen zijn er, misschien zijn zij ten dele de vrucht van eerdere investeringen, maar zij zijn on-

afhankelijk van de hoogte van de grondrente. Dat de eigenaar bij machte is *uit het marktverkeer* een grondrente te krijgen, vloeit uitsluitend voort uit het feit dat de grond door kapitaalaccumulatie en bevolkingsaanwas schaars is geworden. In Book I, ch. XI, getiteld 'of the Rent of Land' zien wij Smith dan ook een onderscheid maken tussen lonen en winsten enerzijds die kostprijsbepalend zijn en de grondrente die een overschotinkomen vormt: 'High or low wages and profit are the causes of high or low price; high or low rent is the effect of it. It is because high or low wages and profit must be paid, in order to bring a particular commodity to market, that its price is high or low. But it is because its price is high or low, a great deal more or a very little more, or no more than what is sufficient to pay those wages and profit, that it affords a high rent, or a low rent, or no rent at all'⁹⁹.

De laagst denkbare prijs is die waarbij er geen grondrente meer wordt verdiend¹⁰⁰. Hierbij bedenke men dat een prijsbepaling onvolledig is indien niet de plaats en de tijd van levering zijn vastgelegd. Op die percelen nu waar zich die situatie voordoet bereikt de aanwending van kapitaal en arbeid 'de grens van de bebouwing'. Deze term wordt door Smith niet gebruikt maar hij valt wel tussen de regels te lezen.

Dat de grondrente als een restinkomen moet worden beschouwd laat zich natuurlijk volledig verzoenen met de gedachte door Smith uitgesproken dat de hoogte van de grondrente in alternatieve bestemmingen de beslissing van de grondgebruiker resp. de eigenaar beïnvloedt, zodat de grondrente in het allocatieproces een actieve rol speelt.

In Smith's redenering is het mogelijk dat lonen (eveneens trouwens winstvoeten) op een minimumniveau komen te rusten, doch naar zijn mening komt zo iets slechts zelden voor. Het komt daarbij niet aan op de vraag of een land rijk is of arm, maar of er vooruitgang heerst: 'It is not the actual greatness of national wealth, but its continual increase, which occasions a rise in the wages of labour'¹⁰¹. Een rijk land met een stagnerende economie als China komt de erbarmelijke situatie dat de grote massa van de bevolking op het barre bestaansminimum leeft nog het meest nabij. De Physiocraten met hun verheerlijking van China konden zich dat voor gezegd houden! De Britse koloniën van Noord Amerika daarentegen vormen een voorbeeld van een vrij arm gebied maar met een hoge groeisnelheid en dus met stijgende lonen.

12.5. *Over het wezen, de oorsprong en de aanwending van kapitaal*

De maatschappelijke goederenvoorraad laat zich, aldus Smith, onderscheiden in een deel dat reeds voor consumptie bestemd is en een ander deel dat zich nog in de sfeer van de produktie bevindt. Dit tweede deel wordt door Smith als kapitaal aangemerkt. Het omvat produktiemiddelen en goederen in onderscheiden stadia van bewerking. Deze laatste zijn voorbestemd om te worden voltooid hetzij tot produktiemiddel hetzij tot consumptiegoed. Technisch is er geen onderscheid tussen een consumptierijp goed dat zich bevindt bijvoor-

beeld in de voorraad van de detailhandel en eenzelfde goed dat zich bevindt in handen van de consument, maar economisch is er wel degelijk verschil. In het eerste geval heeft men te maken met een stukje investering, waarmee de ondernemer beoogt in het marktverkeer winst te behalen, in het tweede met een goed dat het economisch proces reeds geheel heeft doorlopen.

Tot het wezen van kapitaal behoort, in de visie van Smith, dat het een geproduceerd goed is, dat zich in handen van het bedrijfsleven bevindt en waarvan de eigenaar beoogt ermede in het marktverkeer een winst te behalen.

In maatschappelijke zin omschrijft Smith kapitaal, evenals Turgot dat deed, als de levenwekkende kracht in het economisch proces: 'it puts into motion productive labour'. Wordt aldus de instrumentele functie gekarakteriseerd, de finale functie omschrijft Smith als het instandhouden en vergroten van de voorraad consumptiegoederen¹⁰².

Evenals Turgot onderscheidt Smith tussen vast en vlottend kapitaal. Typerend voor het vaste kapitaal noemt Smith 'that it affords a revenue or profit without circulating or changing masters'¹⁰³. Zaaizaad en pootgoed vormen een deel van de oogst maar zij kunnen niet buiten het agrarisch productieproces treden zonder de continuïteit daarvan te verbreken, derhalve rekent Smith deze tot het vaste kapitaal. De waarde van 'labouring cattle' is vast kapitaal, het onderhoud ervan is evenals dat van de 'labouring servants' omlopend kapitaal¹⁰⁴.

Typerend voor het omlopend kapitaal noemt Smith 'that it affords a revenue only by circulating or changing masters'¹⁰⁵.

Inventariserend noemt Smith als bestanddelen van het vaste kapitaal¹⁰⁶:

1. alle machines en werktuigen die de arbeid vergemakkelijken en verkorten; vee wordt door Smith in deze opsomming niet genoemd!
2. alle gebouwen, die betrokken zijn bij de voortbrenging en verhandeling van stoffelijke goederen; woonhuizen behoren hier niet bij, huur wordt door Smith als een overgedragen inkomen beschouwd;
3. alle verbeteringen van de grond, waardoor hij meer voor de landbouw geschikt is;
4. de aangeleerde nuttige bekwaamheden van alle leden van de samenleving.

Onder het omlopend kapitaal rangschikt Smith vier categorieën, 'provisions, materials, finished work' én 'money'. Men zal zich herinneren dat Turgot geld rekende tot het vaste kapitaal.

Voor wat de verhouding van vast tot vlottend kapitaal aangaat dicht Smith aan het vaste kapitaal een passieve, aan het omlopende een actieve rol toe. 'No fixed capital can yield any revenue but by means of a circulating capital'¹⁰⁷. Deze stelling, gegeven de complementariteit tussen beide categorieën kan natuurlijk ook worden omgekeerd, maar Smith bedoelt ermede te zeggen dat het in het belang is van de ondernemer om zo min mogelijk in vast en zo veel mogelijk in vlottend kapitaal te investeren.

Ten aanzien van de invloed van de grootte van de kapitaalvoorraad op de

kapitaalproduktiviteit beschrijft Smith in Book II slechts één verband, namelijk dat van het dalen van de winstvoet en het stijgen van de loonvoet wanneer kapitaal overvloedig en arbeid derhalve schaars wordt: 'As capitals increase in any country, the profits which can be made by employing them necessarily diminish. ... Labourers easily find employment, but the owners of capitals find it difficult to get labourers to employ. Their competition raises the wages of labour and sinks the profits of stock'¹⁰⁸. Men zal zich herinneren dat Smith in het Eerste Boek ook de verhouding van kapitaal en arbeid ten opzichte van de grond in het geding bracht en daar een genuanceerder verband tot uitdrukking deed komen.

Kapitaal wordt gekenmerkt door een kapitaalsomloop. Smith schetst in deze context het beeld van een bedrijfskolom met opeenvolgende geleidingen. Iedere opvolgende geleiding restitueert aan de voorafgaande de door deze gedane investering tezamen met de winst van deze investering. Ook in de accentuering van de aanwezigheid en de noodzaak van de 'profit' is Smith een leerling van Turgot.

Voor wat betreft de aanduiding van de oorsprong van het kapitaal bemerkt men dat Smith niet los komt van de tweeledige gedachtenlijn die ook Turgot kenmerkt. De ene lijn is physiocratisch van karakter: alle kapitaal vindt zijn oorsprong in de landbouw, visserij of mijnbouw: 'Land, mines and fisheries, require both a fixed and a circulating capital to cultivate them, and their produce replace with a profit not only those capitals, but all the others in the society'¹⁰⁹. Men herinnere zich onze kanttekeningen bij het begrip 'net revenue' in § 12.1 van dit hoofdstuk.

De andere gedachtenlijn is economisch van aard. Kapitaal komt niet tot stand doordat de mens ijverig is, maar doordat hij spaarzaam is. 'Parsimony and not industry is the immediate cause of the increase of capital. ... Capitals are increased by parsimony and diminished by prodigality and misconduct'¹¹⁰. Het is vooral de overheid die door Smith als verkwister aan de schandpaal wordt genageld. Zo groot is echter de spaarzaamheid van het volk dat ondanks de verkwisting van de koning en zijn dienaren in de afgelopen anderhalve eeuw de kapitaalrijkdom van Engeland aanmerkelijk groter is geworden.

Sparen is in de visie van Smith niet alleen een noodzakelijke, het is tevens een toereikende voorwaarde voor kapitaalvorming. Besparing wordt immers onmiddellijk tot investering omdat zij slechts een andere bestemming beduidt van een aanwezige hoeveelheid consumptiegoederen: 'That portion of his revenue which a rich man... annually saves, as for the sake of profit it is immediately employed as a capital, is consumed in the same manner, and nearly on the same time too, but by a different set of people, by labourers, manufactures, and artificers who reproduce with a profit the value of their annual consumption'¹¹¹. Had hij niet gespaard dan hadden 'idle guest and menial servants' datzelfde deel van zijn inkomen opgesoupeerd. Wat Smith in deze passage tot uitdrukking brengt stemt overeen met de strekking van de laatste paragraaf van Turgot's 'Réflexions'.

Geld vormt een onderdeel, zij het een bescheiden, van de totale kapitaalvoorraad. Terwijl Turgot het geld tot het vaste kapitaal rekende, rangschikt Smith het onder het omlopende. Het gelijk is natuurlijk aan de zijde van Turgot, want de reinvestering die jaarlijks ter zake van de geldvoorraad moet plaats vinden, betreft slechts de slijtage. Consekwenties heeft overigens Smith's keuze voor zijn analyse niet. Voor Turgot is alleen de muntenvoorraad als geld aan te merken: 'Une monnaie de pure convention est... une chose impossible'¹¹². Smith denkt terzake wat genuanceerder. De maatschappelijke behoefte bepaalt hoe groot de geldvoorraad moet zijn – aldus Smith, die op dit punt van zijn betoog het prijsniveau kennelijk als gegeven aanvaardt –, maar bankbiljetten en andere vormen van bankpapier maken het mogelijk om eenzelfde betalingsverkeer met een kleinere hoeveelheid munten te voltrekken. Dank zij deze middelen kan een land derhalve zijn investering in de geldvoorraad verminderen. Wie nu zou verwachten dat Smith aan de vergroting van de geldvoorraad een invloed op de interest toekent komt bedrogen uit. Volledig in de lijn van Hume en Turgot kent Smith aan de massa van het geld uitsluitend een invloed toe op het prijsniveau. De rentevoet wordt bepaald door de vraag naar en het aanbod van 'stock'¹¹³.

Wat de aanwending van 'stock' aangaat onderscheidt Smith tussen enerzijds het verstrekken van leningen, die eventueel een consumptieve aanwending krijgen, en het kopen van land waarover hij spreekt in hoofdstuk IV van Book II, en anderzijds vier vormen van investering die hij in hoofdstuk V de revue laat passeren, namelijk investeringen in:

- de voortbrenging van de grondstoffen
- het bewerken van de grondstof tot de vorm en hoedanigheid waarin zij voor gebruik of verbruik gereed is
- het verplaatsen van grondstof of produkt van de plaats waar zij in overmaat aanwezig zijn naar waar zij verlangd worden
- het verdelen van grote hoeveelheden grondstof of produkt in zodanige kleine kwanta als de afnemer begeert.

De eerstbedoelde activiteit wordt bedreven door de landbouw, de visserij en de mijnbouw, de tweede door de nijverheid, de derde door de groot- en de vierde door de kleinhandel.

Deze opsomming beschrijft in globale zin de gang van ieder goed door de samenleving van oerproductie tot consument. Bij de overgang van de ene geleiding op de andere heeft eigendomsoverdracht plaats. De opvolgende verkrijger restitueert in zijn betaling hetgeen de voorafgaande schakels hebben geïnvesteerd en stelt hen in het genot van hun winst. Zijn eigen investering omvat derhalve die van de voorafgaande schakels vermeerderd met hun winst, en verder de waarde van de produktiefactoren die hij zelf aanwendt. In de prijs die de consument uiteindelijk betaalt vindt de restitutie plaats van het totale geïnvesteerde kapitaal en de betaling van de 'profit' over dat kapitaal.

Smith redeneert in zekere zin net zoals Turgot in zijn 'Réflexions' deed: de kapitaalmarkt vormt een eenheid, al zijn daarin allerlei deelmarkten te

onderkennen. De belegger zoekt de voor hem meest aantrekkelijke investering, zij het in geldleningen, zij het in grondbezit, zij het in deelneming in ondernemingen. Ook voor Smith wordt de waarde van de grond bepaald door de kapitalisatie van de grondrente tegen een interest die vanwege de relatieve aantrekkelijkheid van dit bezit niet dezelfde is als voor andere vormen van belegging.

Het maatschappelijk allocatieproces van kapitaal en daarmee de structuur van de totale voortbrenging die door Turgot slechts indirect wordt aangeduid, staat bij Smith in het centrum van de belangstelling. Hij introduceert daartoe een verhoudingsgetal dat wij heden ten dage als 'capital-output ratio' zouden aanduiden en richt zich op het gebeuren binnen onderscheiden volkshuishoudingen.

Turgot zegt van kapitaal dat het 'anime tous les travaux de la société', Smith spreekt op overeenkomstige wijze over 'the quantity of (productive) labour, which... capitals are capable of putting into motion'¹⁴. Deze produktieve arbeid werpt niet alleen zijn eigen loon af maar ook de 'profit' en tevens althans in de landbouw de grondrente. De onderscheiden economische activiteiten nu verschillen onderling zowel voor wat de hoeveelheid produktieve arbeid aangaat die door een gelijke hoeveelheid kapitaal in beweging wordt gezet, als voor wat die werkgelegenheid jaarlijks toevoegt aan 'the annual produce of the land and the labour of the country'.

In dit opzicht steekt de landbouw boven alle andere activiteiten uit, niet slechts omdat naast de menselijke arbeid ook dierlijke wordt ingezet die evenzeer als de menselijke produktief is, maar ook omdat 'in agriculture... nature labours along with man'¹⁵. Dit betekent in concreto dat in de landbouw een derde vorm van inkomen optreedt, namelijk de grondrente.

Het minste is de toevoeging aan het totale nationale produkt dat eenzelfde kapitaal geïnvesteerd in de 'carrying trade' oplevert.

Landbouw en detailhandel zijn plaatsgebonden. De vruchten van een investering daarin komen ten volle tot uitdrukking in het nationale produkt. De nijverheid is veel vrijer in haar plaatsbepaling en dus kan de kapitaalbezitter desgewenst zijn onderneming ook in het buitenland vestigen. Het meest losse is het verband tussen een investering in de internationale tussenhandel en de vruchten die het land van de kapitalist ervan trekt.

Wanneer een land niet over voldoende kapitaal beschikt om alle economische activiteiten te volbrengen is het in het belang van dat land dat die activiteiten die de grootste bijdrage leveren tot het nationale produkt voorrang krijgen. De praktijk van het leven wijst ook vaak in die richting, namelijk wanneer de natuurlijke gang niet wordt verstoord door ingrijpen van de maatschappij. Kapitaallarme landen leggen zich van nature het eerst op de landbouw toe: 'It has been the principal cause of the rapid progress of our American colonies towards wealth and greatness that almost their whole capitals have hitherto been employed in agriculture'¹⁶. De nijverheid die er is beperkt zich tot de eenvoudige soort, gericht op de lokale markt. Exporthandel en scheepvaart worden

er gefinancierd met Brits kapitaal. Zelfs een deel van de detailhandel wordt er met Brits kapitaal bedreven.

Zouden de Amerikanen met geweld de invoer van Europese goederen beletten dan zou ongetwijfeld Amerikaans kapitaal naar nijverheid en handel worden afgeleid maar dan zouden zij 'retard instead of accelerating the further increase in the value of their annual produce'¹¹⁷.

De kapitaalbezitter laat zich bij de keuze van zijn projecten uiteraard alleen leiden door zijn eigen belang. Het mechanisme waardoor, althans bij een natuurlijke gang van zaken, het eigenbelang leidt tot een keuze die overeenstemt met het maatschappelijk belang, komt in dit hoofdstuk niet goed uit de verf. Men moet echter aannemen dat Smith stilzwijgend verwijst naar hetgeen hij in het voorafgaande hoofdstuk zei: bij toenemende kapitaalrijkdom neemt de relatieve schaarste van arbeid toe, de arbeidsbeloning stijgt en de winstvoet daalt. Dat doet de investeerder uitwijken naar bestemmingen waarin deze factor hem nog niet in de weg staat.

Smith besluit dit hoofdstuk en daarmee Book II met de constatering dat hoewel de landbouw in theorie de meest profijtelijke economische activiteit vormt, hij in werkelijkheid allerm minst uitblinkt. Veel grond ligt nog braak, en die grond die reeds als landbouwland in gebruik is, wordt vaak allerm minst zo intensief bewerkt als wel mogelijk zou zijn. Hoe komt het nu dat de landbouw niet meer kapitaal aantrekt dan hij doet. Daarvoor nu had Smith behoefte aan een analyse van het historisch proces.

13. SMITH'S VISIE OP DE GANG DER GESCHIEDENIS

13.1. *Inleiding*

De 18e eeuw heet de eeuw van de Vooruitgangsfilosofie en in dat opzicht past Adam Smith bijzonder goed in deze eeuw. In het derde boek van de 'Wealth of Nations' dat als titel draagt: 'Of the different progress of opulence in different nations' staat de vraag centraal hoe de ondergang van de Europese beschaving, waarvan de welvaart een aspect vormt, na de val van het Romeinse Rijk een proces kon inleiden waaruit een nieuwe beschaving ten slotte resulteerde.

Deze probleemstelling, die men bij meer 18e eeuwse auteurs aantreft, is niet alleen voor sociologen interessant, maar ook voor de beoefenaars van de economische wetenschap. Smith's analyse mondt namelijk niet alleen uit in de vraag op welke wijze 'order and good government' werden bewerkstelligd maar ook bij het probleem van de economische groei.

Smith stelt tegenover elkaar hoe het natuurlijke proces van deze groei eruit ziet en wat er in feite zich sinds de val van het Romeinse Rijk heeft voorgedaan. Het natuurlijke proces, aldus Smith, heeft deze inhoud: de kapitaalvorming is de kern van alle economische groei en bij een natuurlijk verloop van zaken be-

gint deze bij de landbouw. Overschrijdt de kapitaalaccumulatie aldaar een bepaalde grens dan richt de investeringsaktiviteit zich vervolgens tevens op andere bedrijfstakken. In Smith's analyse staat het agrarische platteland tegenover de niet-agrarische stad. Het ruilverkeer tussen de stad en haar agrarische ommeland is in Smith's visie het prototype van een natuurlijke arbeidsverdeling. 'As subsistence is, in the nature of things, prior to conveniency and luxury, so the industry which procures the former must necessarily be prior to that which ministers the latter. The cultivation and improvement of the country, therefore, which affords subsistence, must, necessarily be prior to the increase of the town, which furnishes only the means of conveniency and of luxury'¹¹⁸.

Het voortbrengingsvermogen van het ommeland limiteert bij een natuurlijk verloop van het groeiproces de omvang van de stad. Het natuurlijke proces wordt bepaald door de 'natural inclinations of man' maar het historische proces vormt het resultaat van 'human institutions'. Deze toch hebben ertoe geleid dat de kapitaalvorming niet begon in de landbouw maar juist in de stad en dat niet de bloei van de landbouw die van de stad heeft teweeg gebracht, doch dat juist omgekeerd de bloei van de stad ertoe heeft geleid dat het platteland werd bevrijd van zijn toestand van willekeur en rechteloosheid en in cultureel, technisch en economisch opzicht is gaan delen in de vooruitgang. Tevens heeft deze averechtse gang van zaken, 'this unnatural and retrograde order', ertoe aanleiding gegeven dat sommige steden een omvang aannamen die in geen verhouding staat tot het produktievermogen van het omringende platteland.

13.2. *Hoe het platteland tot wanorde en armoede verviel*

Grond te bezitten levert niet slechts een bestaansmogelijkheid op, het biedt ook de mogelijkheid om macht uit te oefenen over anderen. Tot dat doel heeft de mens het instituut van de private eigendom misbruikt, met name door het eerstgeboorterecht in het leven te roepen. Daarmede bevorderde en beschermde de maatschappij het grootgrondbezit. Dit fenomeen nu had tot noodzakelijk gevolg dat de landbouw verwaarloosd werd. De grootgrondbezitter kan het zich immers veroorloven grote uitgestrektheden grond braak te laten liggen, zijn ruwe natuur van geboren vechtjas brengt hem er ook niet toe om grond te ontginnen en landbouwmethodes te verbeteren. Een mens heerst liever over onderdanen dan dat hij overleg pleegt met medeburgers, en het liefste heeft een grootgrondbezitter te maken met slaven.

De plattelander van de vroege middeleeuwen, aldus Smith, die op dit punt de theorie over de evolutie van het grondgebruiksrecht ten beste geeft die hij reeds in zijn 'Lectures' had uitgedragen, was in feite ook een slaaf, maar geleidelijk aan, onder druk van economische ontwikkelingen, evolueerde hij tot een horige, vervolgens tot deelpachter om tenslotte tot een vrije pachter te worden, d.w.z. iemand die tegen een vast geldbedrag zijn verplichting aan de grondeigenaar voldoet en die voor zijn eigen financiering zorg draagt.

De landbouw – men hoort de nagalm van Quesnay – is bij voortduring economisch zo onaantrekkelijk mogelijk gemaakt. In de vroege middeleeuwen was

de grondbewerker een onvrije, die geen eigen bezit mocht hebben. Geen wonder dat hij, wanneer zich ergens de gelegenheid bood om enig kapitaal te vormen, trachtte uit te wijken naar de stad, die verkommerd de val van het Romeinse Rijk had overleefd en waar hij zich vrij kon voelen.

Toen zich pachtverhoudingen begonnen te ontwikkelen werd de pachter gesteld tegenover de onzekerheid van de termijn waarvoor zijn pachtovereenkomst van kracht was. De mogelijkheid om tot een rendabele investering te geraken was daardoor al zeer beperkt, maar werd nog meer versmald doordat de binnenlandse graanhandel aan een veelheid van beperkende voorschriften werd onderworpen en de uitvoer naar andere landen verboden. Zware en willekeurige belastingen, de verplichting tot het leveren van hand- en spandiensten en de militaire dienstplicht droegen het hunne ertoe bij om het platteland onaantrekkelijk te maken voor investeerders.

Voor zo ver onder deze omstandigheden in de landbouw werd geïnvesteerd, geschiedde zulks vanuit de landbouw zelf.

13.3. *De opkomst der steden*

Cantillon had reeds de aandacht gevestigd op de vraag waaraan het ontstaan van steden is toe te schrijven en men zal zich herinneren dat hij een onderscheid maakte tussen enerzijds dorpen en marktsteden, die hun ontstaan en voortbestaan danken aan de vervulling van economische functies, en anderzijds de grotere steden en vooral de hoofdstad die voortgekomen heten te zijn uit de behoefte aan sociaal verkeer der grondeigenaars.

In het betoog van Smith zijn de middeleeuwse steden, – in tegenstelling tot die van het klassieke Griekenland en Italië, die de woonplaatsen vormden van rijke lieden, vooral van grondeigenaars – vooreerst de vestigingsplaats van marskramers en ambachtslieden. Deze steden genoten vaak de steun van de koning, die hen gebruikte als een tegenwicht tegenover de hem bedreigende edelen. Hij verleende hen stadsrechten en ontving in ruil daarvoor financiële steun. In de steden ontwikkelden zich 'order and good government, and along with them the liberty and security of individuals... at a time when the occupiers of land in the country were exposed to every sort of violence'¹¹⁹.

De steden boden een gunstig maatschappelijk klimaat voor kapitaalvorming en zij werden daardoor ook tot burchten van commerciële en industriële activiteiten. Twee types van ontwikkeling laten zich daarbij, aldus Smith, wel onderscheiden.

Het ene type doet zich voor bij steden die door een gunstige geografische ligging bevoorrecht zijn. Een duidelijk voorbeeld vindt men in verscheidene Italiaanse steden, die veel geld hadden verdiend aan de Kruistochten en vele nieuwe handelsrelaties hadden tot stand gebracht. Zij werden aldus tot aanvoerhaven en stapelmarkt voor uitheemse luxe goederen, waarnaar de begeerte der onbeschaafde maar rijke grootgrondbezitters gemakkelijk ontvlamde. Het duurde niet lang, – Hume had zulks al eerder betoogd – of inheemse producenten begonnen meer of minder geslaagde imitaties ter markt te brengen en dat gaf de stoot tot tenslotte hoogontwikkelde inheemse nijverheden.

Het andere type vindt men in steden zoals Leeds, Halifax, Sheffield, Birmingham en Wolverhampton. Dit zijn steden in een agrarische omgeving, die ver van de kust of van goede waterwegen zijn gelegen maar die hun kracht vinden in een ruime arbeidsmarkt. De nijverheden aldaar hebben zich ontwikkeld op de basis van inheemse grondstoffen. Voedsel kon er niet gemakkelijk worden geëxporteerd en was dus goedkoop; de lonen waren er laag, en aldus kon men op verre markten concurreren. Terwijl het eerste ontwikkelingstype leidde tot het ontstaan van verkeersindustrieën, kenmerkt het tweede type zich als een verlengstuk van de landbouw. 'Corn' dat te zwaar is om te worden geëxporteerd, wordt omgezet in menselijke arbeid, en het resultaat daarvan, zoals textiel en messen en scharen, die een grote waarde vertegenwoordigen in klein bestek, leent zich wel voor uitvoer.

'Such manufactures are the offspring of agriculture. In the modern history of Europe, their extension and improvement have generally been posterior to those which were the offspring of foreign commerce', aldus besluit Smith zijn derde hoofdstuk.

13.4. *Hoe het platteland door de stad tot bloei werd gebracht*

De bloei van de stad, die haar rijkdom dankte aan handel en nijverheid, beïnvloedde het platteland op drieërlei wijze.

Vooreerst bemoedigde en prikkelde de stad de ontwikkeling van de landbouw, doordat zij hem een grote en gerede markt voor zijn produkten verschaftte. In de tweede plaats zorgde de stad voor een krachtige kapitaalinjectie in de landbouw, in die gevallen waarin rijk geworden stedelingen landerijen kochten. Vaak waren dat gronden die tot dusverre woest waren gebleven, maar die door de stedelingen, ondernemers in hart en nieren, ontgonnen werden. Landedelieden van de oude stempel zijn vechtjassen of verkwisters of beide, de stedeling die tot landeigenaar wordt blijft ondernemer en vormt aldus de beste 'improver'. In de derde plaats – Smith vermeldt in die context de naam van David Hume 'the only writer who, as far as I know, has hitherto taken notice of it'¹²⁰ – verspreidden handel en nijverheid geleidelijk aan 'order and good management' over het platteland. De wijze waarop dit weldadige proces zich voltrok, wordt door Smith als volgt beschreven. Aanvankelijk waren grootgrondbezitters ruwe lieden die aan hun enorme inkomen geen andere bestemming konden geven dan het instandhouden van uitgebreide hofhoudingen en grote particuliere legers. Zij beschikten aldus over aanzienlijke militaire en dus ook politieke macht. De koning had geen groot gezag over hen en moest hen maar al te vaak naar de ogen zien. 'But what all the violence of the feudal institutions could never have effected, the silent and insensible operation of foreign commerce and manufactures gradually brought about'¹²¹. Handel en nijverheid namelijk boden de grote heren luxe goederen aan, nutteloze zaken in feite volgens de puriteinse Smith, waarnaar hun begeerte aldaar uitging. Aldus begon zich een kostbare levenswijze te ontwikkelen die de heren noodzaakte te bezuinigen op personeel en op soldaten 'and thus, for the gratification of the most childish, the meanest, and the most sordid of all vanities, they gradually bartered their whole power

and authority'¹²².

De gevolgen lieten niet op zich wachten; door hun weeldezucht beroofd van hun militaire macht, moesten de heren zich schikken naar het gezag van de koning en aldus verbreidde zich ook over het platteland 'order and good government'. Dit proces werd nog bevorderd doordat de grondeigenaren, in hun begeerte naar grotere pachtontvangsten, aan hun pachters steeds langere pachttermijnen toestonden. Aldus ontwikkelde zich een klasse van welgeschoolde kapitaalkrachtige pachters en werd de landbouw gemoderniseerd.

De verbetering van het platteland werd aldus een gevolg van de bloei van de stad, in plaats van daarvan de oorzaak te vormen. Ook hier, zoals zo vaak bij Adam Smith, openbaart zich zijn optimistische kijk op het spel van blinde krachten: 'A Revolution of the greatest importance to the public happiness was in this manner brought about by two different orders of people who had not the least intention to serve the public'¹²³.

¹ Aristoteles, delen van 'Politeia' en 'Ethica' zijn in Engelse vertaling te vinden in A. E. Monroe, 'Early Economic Thought', Cambridge (USA), Harvard University Press, 1924. Monroe's werk is een bloemlezing van delen van, eventueel in het Engels vertaalde, geschriften van auteurs die in de tijd aan Adam Smith voorafgingen.

² Monroe, o.c., p. 20.

³ Monroe, o.c., p. 22.

⁴ Monroe, o.c., p. 66-67.

⁵ J. Schumpeter, 'History of Economic Analysis', ed. Allan and Unwin, London 1954, p. 215.

⁶ Raymond de Roover, Art. 'Oresme', International Encyclopedia of the Social Sciences, 1968, p. 297, daarentegen beschouwt Oresmus als een echte Scholasticus: 'Oresmus' approach to economics is purely Scholastic'. De Roover noemt Oresmus' verhandeling 'the summit of Scholastic achievement on the subject of money'.

⁷ Monroe, o.c., hoofdstuk III, 'Traictie de la Première Invention des Monnaies'.

⁸ Monroe, o.c., p. 81: 'The making of money, an instrument for measuring and exchanging one with another those natural riches by means of which men most easily supply their necessities.'

⁹ Josua 10:12.

¹⁰ C. A. Verrijn Stuart, 'Hoofdtrekken van de leer van de maatschappelijke voortbrenging', Haarlem, De Erven F. Bohn, 1945 (2e druk), blz. 288.

¹¹ Monroe, o.c., Hoofdstuk VII.

¹² Schumpeter, o.c., p. 316.

¹³ Monroe, o.c., p. 171.

¹⁴ Monroe, o.c., p. 183. 'And thus we see that the current of Merchandize, which carries away their Treasure, becomes a flowing stream to fill them again in a greater measure with money'.

¹⁵ Monroe, o.c., p. 182.

¹⁶ Monroe, o.c., p. 191-194. Ook de overige citaten in dit onderdeel stammen uit genoemd hoofdstuk.

¹⁷ Monroe, o.c., p. 205.

¹⁸ Monroe, o.c., p. 206.

¹⁹ Schumpeter, o.c., p. 215, zegt dat Petty's interesttheorie 'points back to the Scholastics. Direct influence is not quite impossible, since he received part of his education at the Jesuit College at Caen'.

²⁰ Monroe, o.c., p. 216.

²¹ Monroe, o.c., p. 214.

²² Schumpeter, o.c., p. 329.

²³ Schumpeter, o.c., p. 196 n.4., zegt dat Child reeds een rudimentaire evenwichtstheorie formuleerde: 'Though not explicitly worked out, the tool that we call equilibrium theory is, as it were, present behind the scene'.

²⁴ Monroe, o.c., p. 178.

²⁵ Monroe, o.c., p. 204.

²⁶ Locke kwam tot eenzelfde conclusie in zijn geschrift: 'Some considerations of the consequences of the lowering of interest and raising the value of money' 1692.

²⁷ Monroe, o.c., p. 204.

²⁸ Monroe, o.c., p. 203.

²⁹ H. W. C. Bordewijk, 'Theoretisch-historische inleiding tot de Economie', uitg. J. B. Wolters, Groningen, 1931, blz. 195.

³⁰ Braudel et Labrousse, 'Histoire Économique et Sociale de la France', tome II, (1660-1789), Presses Universitaires de France, Paris, 1970, p. 269-272, Paul Harsin, 'La Finance et l'État jusqu'au système de Law'.

³¹ Bordewijk o.c., blz. 221-222. Boisguillebert schreef in 1707 een 'Testament politique

de Vauban'. Hieruit concludeerde Voltaire dat hij dan ook de schrijver van de 'Dime' zou zijn geweest.

Vauban was kort na de Vrede van Rijswijk (1697), in de drie jaar van vrede voor het uitbreken van de Spaanse Successie-oorlog, begonnen met het werk dat hij tenslotte in 1706 publiceerde, enige weken na het verschijnen van Boisguillebert's 'Factum de la France'. Vauban kende 'le Detail de la France' en had enige malen ook persoonlijk contact met Boisguillebert. Reeds in 1696 hadden zij elkaar ontmoet. Boisguillebert kende de gedachten van Vauban maar achtte deze onuitvoerbaar. Daarvan gaf hij blijk in een brief aan Vauban d.d. 13 juni 1700. In 1704 had een tweede ontmoeting plaats. Vauban vond Boisguillebert een zonderling die bezeten was van zijn ideeën, wat in zijn opvatting niet betekende dat er niet iets gezonds in diens gedachten kon schuilen.

F. Cadet, waaraan wij deze bijzonderheden ontleen maakt melding van het feit dat Voltaire – evenals een anonieme auteur uit 1716 – beweerde dat Boisguillebert de auteur van de 'Dime Royale' zou zijn. Cadet verwerpt deze bewering.

Felix Cadet, 'Pierre de Boisguillebert, précurseur des économistes', ed. Librairie Guillaumin, Paris 1871, p. 55–58; 345–353.

³² Schumpeter, o.c., blz. 215, n. 1.

³³ Geciteerd door Bordewijk, o.c., p. 228. Bordewijk citeert uit 'Oeuvres Economiques de Boisguillebert', deel 1 van 'la Collection des principaux économistes', samengesteld door Eugen Daire, Librairie Guillaumin, Paris 1841.

Cadet, die op p. 251 van zijn boek de geciteerde definitie vermeldt, citeert nog een andere met soortgelijke strekking: 'La richesse n'est autre chose qu'une jouissance entière, non seulement de tous les besoins de la vie, mais même de tout de qui forme les délices et la magnificence'.

Cadet interpreteert deze definitie aldus dat daaronder slechts *materiële* goederen zouden vallen. Deze interpretatie lijkt ons te eng. Boisguillebert schrijft (zie Cadet p. 260) dat de ruil onmisbaar is voor het heersende niveau van consumptie. Hieronder versta men dan niet slechts brood en wijn, vlees en kleding, maar ook 'la magnificence la plus superflue'. Hieronder moeten ook diensten worden begrepen want Boisguillebert neemt onder de noodzakelijke beroepen dat van 'le comédien' op 'qui est le dernier ouvrage du luxe'. 'Dissertation de la Nature des Richesses', Daire p. 385. Zie J. H. Bast, 'Vauban en Boisguillebert, Hun betekenissen voor de economie in verleden en toekomst', Proefschrift Groningen 1935, ed. J. B. Wolters, blz. 89: 'Hoeveel ruimer is het welvaartsbegrip bij Boisguillebert dan bij Smith en zijn volgelingen in de 19e eeuw'.

³⁴ Schumpeter, o.c., p. 216/217.

³⁵ Geciteerd door Bordewijk o.c., blz. 229, uit Daire I p. 239. Cursivering van ons.

³⁶ Bast, o.c., blz. 114–147.

³⁷ Vergelijk Hazel van Dyke Roberts, 'Boisguillebert, Economist of the Reign of Louis XIV', Columbia University Press, MCMXXXV, Ch. XI, on money and credit.

³⁸ Bast, o.c., blz. 102.

³⁹ Felix Cadet, o.c., p. 133: 'Je distingue dans ses plaintes contre le ministre deux griefs principaux.

Le premier, c'est d'avoir abrogé le droit de remontrance des parlements, étouffé, comme dit Daguessau, 'le dernier cri de la liberté mourante', et livré ainsi le royaume sans défense au pillage des financiers.

Le second, c'est de n'avoir compris aux intérêts du commerce des blés, et d'avoir tari ainsi la source première de la richesse.' Sinds 1576 waren de Staten-Generaal van Frankrijk niet meer samengeroepen. Sindsdien vormden de 'parlements', d.w.z. de gewestelijke gerechtshoven, de enige bescherming der privileges tegen de koninklijke almacht. Zij konden dat doen door het uitoefenen van hun 'droit de remontrance', d.w.z. het maken van bezwaren alvorens tot registratie van koninklijke edicten over te gaan. Zonder deze registratie verwierpen de edicten geen kracht van wet. Tenzij de koning persoonlijk tussenbeide trad en in een 'Lit de Justice' de inschrijving gelastte konden de parlementen een edict eindeloos krachteloos maken. Aangezien de koning zelf moest verschijnen kon van het middel van het 'Lit de Justice' maar een spaarzaam gebruik worden gemaakt.

Richelieu, onder Lodewijk XIII, had hen in 1641 dit recht ontnomen; na de dood van Lodewijk XIII heroverden de parlementen het, in 1652 werd het wederom grotendeels ontkracht, om in 1667 geheel te worden opgeheven. In 1715 gaf Lodewijk XV aan de parlementen het 'droit de remontrance' terug.

⁴⁰ Geciteerd door Bordewijk o.c., blz. 230, uit Daire I, p. 262.

⁴¹ Geciteerd door Bordewijk o.c., blz. 233, uit Daire I, p. 218.

⁴² Prof. Bordewijk was de promotor van J. H. Bast.

NOTITIES BIJ HOOFDSTUK 2

E = 'Essai sur la Nature du Commerce en Général' door Richard Cantillon. De Romeinse cijfers verwijzen naar deel, resp. hoofdstuk. De Arabische getallen zijn de pagina's van de 'Reprints of Economic Classics' verzorgd door Henry Higgs en uitgegeven door August M. Kelley, New York 1974.

¹ Henry Higgs, 'Life and works of Richard Cantillon' (1931); E., 366.

² Braudel et Labrousse, o.c., t. II, p. 277.

³ August Oncken, 'Geschichte der Nationalökonomie', Leipzig 1902, Teil I, S. 260.

⁴ Braudel et Labrousse, o.c., t. II, p. 279.

⁵ Idem, p. 280: 'Il a en somme conçu le premier 'système' coordonné de l'expansion économique, la première 'theorie générale' au sens keynésien du terme, dans l'histoire de la pensée économique'.

⁶ De stoot hertoe gaf de publicatie door Morellet in 1769 van een geschrift door Gournay vervaardigd in 1755, getiteld 'Observations sur l'État de la Compagnie des Indes'.

⁷ Braudel et Labrousse, o.c., t. II, p. 295.

⁸ W. Stanley Jevons, 'Richard Cantillon and the Nationality of political economy' 1881; E., 336.

⁹ Jevons, o.c., E., 341.

¹⁰ Jevons, o.c.; E., 337.

¹¹ Hicks, o.c.; E., 383.

¹² Cadet, o.c., p. 428, vermeldde Cantillon's 'Essai', maar dit feit schijnt de belangstelling niet te hebben doen herleven.

¹³ E., III, IV, 280.

¹⁴ E., III, IV, 282.

¹⁵ E., II, IX, 206.

¹⁶ E., III, V, 298.

'Si une augmentation ou diminution de la valeur numéraire change pour quelque temps cette règle en France ...' (Cursivering van ons)

¹⁷ E., III, VII, 310.

¹⁸ E., III, VII, 320, zo ook 314.

¹⁹ E., II, III, 122.

²⁰ E., I, XIII, 56.

²¹ E., II, VIII, 186 bevat een verwijzing naar 'un état de la France', waarin de achteruitgang van grondrente tussen 1660 en 1700 werd toegeschreven aan de achteruitgang van de consumptie. De aanduiding 'un état' is niet als titel maar in algemene zin bedoeld. De anonieme auteur van dit geschrift is kennelijk Boisguillebert. Higgs vraagt zich af of de anonieme auteur Boulainvilliers kan zijn geweest, maar geeft niet aan waarom. Zie Index, E., 393. Henri de Boulainvilliers (1658-1722) was een Franse historicus en filosoof, schrijver o.a. van 'État de la France', gepubliceerd in 1727. Zijn ideeën vertonen grote gelijkenis met die van Boisguillebert.

²² E., I, I, 2.

²³ E., I, XIII, 54: 'Tous les Habitans d'un État tirent leur subsistances et leurs avantages du fond des Propriétaires de Terres et sont dépendans'. Zie ook Essai I, ch. XII: 'Tous les ordres et tous les Hommes d'un État subsistent ou s'enrichissent au dépens des propriétaires des Terres'.

- ²⁴ E., I, XV, 82.
- ²⁵ E., I, IX, 200.
- ²⁶ E., II, IX, 202 resp. 204, en E., III, I, 226.
- ²⁷ E., I, XI, 42.
- ²⁸ E., I, XV, 72.
- ²⁹ E., I, XV, 82. In E., II, IX, 200, schetst Cantillon het geval van een pachter die met geleend geld werkt, maar door te sparen uit zijn arbeidsinkomen gaandeweg kapitaal vormt.
- ³⁰ E., I, XV, 84.
- ³¹ E., I, XI, 40, zie ook E., I, XVII.
- ³² E., I, XVII, 110.
- ³³ E., II, I, 116.
- Cantillon doet Locke te kort waar deze immers ook op het spoor was van de omloopsnelheid van het geld. Aangenomen mag worden dat Cantillon doelde op 'Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the value of Money' (1691) en 'Further Considerations' (1695), beide van de hand van John Locke. Cantillon zou hieraan ook de opvatting kunnen hebben ontleend dat de marktprijs wordt bepaald door vraag en aanbod en niet per se samenvalt met de intrinsieke waarde.
- ³⁴ E., II, II, 118. 'les prix actuels der Marchés ... ne s'écartent pas beaucoup de la valeur intrinseque'.
- ³⁵ E., II, IV, 146.
- ³⁶ Idem. Men herkent hier de drie motieven die Keynes in zijn 'General Theory' aanvoert voor het aanhouden van kasvoorraden.
- ³⁷ E., II, III, 132.
- ³⁸ E., II, III, 134.
- ³⁹ E., II, III, 120.
- ⁴⁰ E., II, III, 122.
- ⁴¹ E., II, III, 130.
- ⁴² E., II, III, 130. Het is niet duidelijk op welk geschrift Cantillon doelt. Wellicht op een van de 'Essays on Political Arithmetick', geschreven tussen 1671 en 1687. De opsomming die Schumpeter (History p. 210) geeft van Petty's voornaamste geschriften vermeldt het jaar 1685 niet. Ook raadpleging van 'The Economic Writings of Sir William Petty' edited by Ch. H. Hull 1899, Reprints Kelley 1963 leverde geen uitsluitsel op.
- ⁴³ E., III, II, 245-251.
- ⁴⁴ E., II, V, 154.
- ⁴⁵ Idem; vergelijk de slogan: Paris et le désert français.
- ⁴⁶ E., II, V, 152.
- ⁴⁷ E., II, V, 156.
- ⁴⁸ E., II, V, 158.
- ⁴⁹ E., II, VII, 178.
- ⁵⁰ E., II, VI, 162.
- ⁵¹ E., II, VIII, 184.
- ⁵² E., II, VIII, 186.
- ⁵³ E., II, VIII, 188.
- ⁵⁴ E., II, X, 212.
- ⁵⁵ E., II, X, 214.
- ⁵⁶ E., II, X, 216.
- ⁵⁷ E., II, X, 218.
- ⁵⁸ E., III, I, 230.
- ⁵⁹ Idem; Cantillon maakt een fout in zijn rekensom waardoor hij de inzet aan Franse zijde tien maal te hoog aanslaat.
- ⁶⁰ E., III, I, 234.
- ⁶¹ E., III, I, 242.
- ⁶² E., III, III, 264.
- ⁶³ E., III, IV, 272.
- ⁶⁴ E., III, IV, 276.
- ⁶⁵ E., III, VII, 316.

¹ Montesquieu is een afkorting voor Charles de Secondat, baron de la Brède et de Montesquieu. Voltaire is een pseudoniem voor François Marie Arouet.

² Albert Schatz, 'l'Oeuvre économique de David Hume', Paris, ed. Arthur Rousseau, 1902, p. 14: 'Ce minimum de connaissances économiques qui était indispensable pour être du bel air'. In 1754 was reeds een Franse vertaling van de 'Political Discourses' verschenen verzorgd door Eleazar Mauvillon, vader van de latere Physiocraat Jakob Mauvillon.

³ Schatz, o.c., p. 15.

⁴ William Robert Scott, 'Adam Smith as student and Professor', Glasgow 1937, Part. II. P. 'Adam Smith's correspondence', XXX, p. 263. Voor Hume's brief aan Smith zie John Rae, 'Life of Adam Smith', London 1895, p. 195.

⁵ Eugen Rotwein nam deze veelgeciteerde brief op in zijn boek 'David Hume, Writings on Economics' New York 1955, 2e impr. 1972, p. 215-216.

Turgot bood in 1770 aan Tucker een exemplaar aan van zijn 'Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses'. Er zijn geen aanwijzingen dat hij er ook een aan Hume stuurde. In zijn brief aan Tucker prees hij deze als de enige in Engeland die oog had voor de betekenis van de vrijheid van de handel. Daarmede deed Turgot Hume tekort. (G. Schelle, 'Oeuvres de Turgot et documents le concernant', Paris 1919, t. III, no. 116, p. 441-442.) In 1773 schreef Turgot aan Condorcet 'je sais qu'il y a des hommes très peu sensibles, qui sont au même temps honnêtes, tels que Hume, Fontenelle etc.' (Schelle, 'Oeuvres', t. III, no. 135, p. 638). Dit alles wijst op een nogal koele verstandhouding. Over de actie van de Sorbonne tegen Marmontel publiceerde Turgot in 1767 een nogal venijnige brochure getiteld 'Les trente-sept opposés aux trentesepit impiétés de Bélisaire par un bachelier ubiquiste' (d.w.z. door een vrijgezel die tot geen enkele faculteit behoort). Zie Schelle, 'Oeuvres', t. II, nr. 93, p. 684-701.

⁶ I. C. Lundberg, 'Turgot's Unknown Translator', ed. Martinus Nijhoff, The Hague 1964, p. 46, p. 110 n. 9.

⁷ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 81, p. 496 seq en no. 90, p. 658 seq. Brieven d.d. 23 juli 1766 en 25 maart 1767.

⁸ Schumpeter, 'History', p. 447, n. 4.

⁹ Rotwein, Art. 'Hume', International Encyclopedia of Social Sciences, p. 547. Zie ook Rotwein, 'Writings', p. xx.

¹⁰ D. Hume, 'Essays Moral and Political', Edinburgh, M.D.C.C. XLV, Ch. XIII. De drie geciteerde passages stammen van de bladzijden 161, 166, resp. 172.

¹¹ Hume, o.c., Ch. XXV, p. 295.

¹² Idem, p. 296.

¹³ I. H. Gosses en N. Japikse, 'Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland', 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1947, p. 623, spreken over onderhandelingen in 1709 bij het Strijense Sas en daarna te Bodegraven.

¹⁴ Hume, 'Political Discourses', Edinburgh, MDCCLII, p. 113.

¹⁵ Hume, o.c., p. 4, Rotwein, Writings p. 5.

¹⁶ Hume, o.c., p. 12, Rotwein, o.c. p. 11: 'Everything in the world is purchased by labour; and our passions are the only causes of labour'.

¹⁷ Hume, o.c., p. 16, Rotwein, o.c., p. 14.

¹⁸ Hume, o.c., p. 17, Rotwein, o.c., p. 14.

¹⁹ Hume, o.c., p. 18, Rotwein, o.c., p. 15.

²⁰ Jean François Melon (1675-1738), o.a. secretaris van John Law, schrijver van 'Essai politique sur le Commerce' (1734) nam de ideeën van Mandeville in casu het pleidooi ten gunste van de weelde over. Schatz (o.c., p. 152) veronderstelt dat Hume ook een toespeling maakt op Melon. Hume vermeldt de naam van Melon in een voetnoot bij het opstel 'Of Money'.

²¹ Hume, o.c., p. 30, Rotwein, o.c., p. 23/24.

²² Hume, o.c., p. 38, Rotwein, o.c., p. 30.

²³ Hume, o.c., p. 40, Rotwein, o.c., p. 32.

²⁴ Rotwein, o.c., p. 67.

²⁵ Rotwein, o.c., p. 76.

²⁶ Rotwein, o.c., p. 205. Tucker gaf zijn versie van de discussie met Hume later weer in 'Four Tracts on Commercial Subjects'. Gloucester 1774; Tucker was deken van Gloucester. Eerdere publicaties waren o.a. 'A Brief Essay on the Advantages and Disadvantages which respectively attend France and Great Britain with regard to Trade' (1749), en 'Elements of Commerce and Theory of Taxes' (1755). Tucker was een Mercantilist maar zag in dat ge-octrooierde maatschappijen zoals de East India Company en het gildewezen (gecodificeerd in het 'Statute of Artificers') een snelle economische groei van Engeland belemmerden. In de jaren vijftig genoten zijn publicaties in Frankrijk de aandacht van Gournay en diens leerlingen. Turgot, een van hen, vertaalde Tucker's 'On the Expediency of a law for the Naturalization of Foreign Protestants', dat betrekking had op de verlening van burgerrecht aan de naar Engeland uitgeweken Hugenoten.

²⁷ Rotwein, o.c., p. 203. Men neme ook kennis van de brief van Oswald aan Hume d.d. 10 oktober 1749 en het antwoord hierop van Hume. d.d. 1 november 1750, opgenomen in Rotwein, o.c., p. 190-199.

²⁸ Rotwein, o.c., p. 79.

NOTITIES BIJ HOOFDSTUK 4

¹ Braudel et Labrousse, o.c., t. II, p. 530-533.

² Jean Jacques Le Franc, Marquis de Pompihan, (1709-1784), dichter van 'Odes chrétiennes et philosophiques'.

³ Marie Jean Antoine de Caritat, Marquis de Condorcet (1743-1794) was wiskundige, 'philosophe' en econoom, een bewonderaar van Turgot. Tijdens de Franse Revolutie was hij voorzitter van de Assemblée Législative en vervolgens lid van de Conventie. Een man van grote verdiensten, radicaal in zijn opvattingen zoals zijn mede-Girondijnen was hij een van de vele slachtoffers van de Jacobijnse Terreur, waartoe hij zelf de basis had helpen leggen. Alvorens men hem naar de guillotine kon brengen pleegde hij zelfmoord door het innemen van vergif.

⁴ G. Weulersse, 'Le Mouvement Physiocratique en France', Paris ed. Mouton, 1910, t. II, p. 497. (Réimpression 1968). De andere eerder gememoreerde feiten zijn eveneens ontleend aan Weulersse, t. I, p. 373, t. II, p. 486-487.

⁵ Weulersse, o.c., t. I, p. 445; t. II, p. 336.

⁶ Oncken, 'Geschichte' T. I, S. 283.

⁷ G. Schelle, 'Vincent de Gournay', ed. Guillaumin & Cie, Paris 1897, p. 1.

⁸ Initiatiefnemer was een koopman uit Nantes, Montaudoine de la Touche die zich beriep op het voorbeeld van Ierland. Gournay bewerkstelligde dat de regering achter dit idee ging staan.

⁹ Deze vertaling is volledig opgenomen in G. Schelle, 'Oeuvres de Turgot et Documents le concernant', ed. F. Alcan, Paris 1913, t. I, no. 35, p. 442-472. Op 12 september 1770 schreef Turgot aan Tucker een brief waarin hij hem een exemplaar aanbood van zijn 'Réflexions sur la Formulation et la Distribution des Richesses'. Om zich bekend te maken memoreerde Turgot dat hij de vertaler was van 'The Expediency of a Law for the Naturalization of Foreign Protestants', en verder van een geschrift dat de Franse titel kreeg van 'Guerre du Commerce'. Schelle tekende hierbij aan dat hij dit tweede vertaalwerk niet heeft teruggevonden. (Schelle, 'Oeuvres', t. III, no. 116, p. 421).

¹⁰ Schelle, 'Gournay', p. 178.

¹¹ Schelle, 'Gournay', p. 183.

¹² Schelle, 'Gournay', p. 183.

¹³ Bordewijk, 'Inleiding', p. 177.

¹⁴ G. Schelle gaf zijn boek over Gournay als ondertitel mee 'Laissez faire laissez passer', daarmede de schijn opwekkend dat deze uitdrukking van Gournay zou stammen. Hij moet echter, zie blz. 214-216, toegeven dat hij niet kan aangeven of en waar Gournay

die slagzin ooit heeft gebruikt.

Zij werd Gournay door Mirabeau in de mond gelegd. Zie ook Aug. Oncken 'Die Maxime Laissez faire et laissez passer, ihr Ursprung, ihr Werden. Ein Beitrag zur Geschichte der Freihandelslehre', ed. R. J. Wysz, Bern 1886. Een kritiek op Oncken's analyse vindt men bij Hazel van Dycke Roberts, 'Boisguilbert', Appendix, p. 337-360.

¹⁵ Weulersse, o.a., t. I, p. 29.

¹⁶ Oncken, 'Geschichte' T. I, S. 290.

¹⁷ Schelle, 'Gournay', p. 266.

NOTITIES BIJ HOOFDSTUK 5

¹ Adam Smith, 'An Inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations', Book III, Ch. I ed. Everyman's Library, 1947, Volume 1, p. 337.

² Adam Smith, o.c., vol. 1, p. 340. (Cursivering van ons.) Deze gedachtengang vindt men ook onder Physiocraten, vgl. George Weulersse, 'Le Mouvement Physiocratique en France', t. I, p. 3: 'En fait, du point de vue des Physiocrates, l'époque de Colbert marque bien un renversement de l'ordre naturel, et par rapport à celle de Sully, une sorte de recul'.

³ Zie Braudel et Labrousse, o.c., t. II, p. 337-343 en p. 450-463.

⁴ Weulersse, 'Mouvement', t. I, p. 81.

Ook in 1764 en 1766 werden edicten uitgevaardigd ter bevordering van ontginningen - zie Braudel et Labrousse, t. II, p. 420.

⁵ Weulersse, 'Mouvement', t. I, p. 81: 'Autant de mesures qui répondaient plus ou moins directement aux revendications de l'École et qu'elle célébrera plus tard comme ses premiers succès'.

⁶ De Oostenrijkse Successie Oorlog (1739-'48) vertoonde ook reeds ditzelfde dubbele aspect. Toen stonden Frankrijk en Pruisen tegenover Oostenrijk en Engeland.

⁷ Weulersse, 'Mouvement', t. I, p. 46.

⁸ Quesnay, 'Fermiers', in August Oncken, 'Oeuvres Économiques et Philosophiques de F. Quesnay, Fondateur du Système Physiocratique', Francfort-Paris, 1888, p. 174.

⁹ Quesnay, 'Grains', in Oncken 'Oeuvres', p. 193.

¹⁰ Mirabeau werd geboren in 1715, het jaar waarin Lodewijk XIV stierf. Hij overleed op 13 juli 1794, de dag voor de bestorming van de Bastille. Zijn volledige naam luidde: Victor de Riquetti, marquis de Mirabeau.

¹¹ Oncken, 'Oeuvres', p. 4-5, voetnoot.

Mme De Pompadour stierf op 15 april 1764. Quesnay verloor daardoor aan invloed bij het Hof, maar verwierf grotere bewegingsvrijheid.

Schelle brengt de opkomst van de Physiocratische School hiermede in verband (Gustav Schelle, 'Le docteur Quesnay', ed. Felix Alcan, Paris 1907, p. 305, 309).

¹² Oncken, 'Oeuvres', p. 5.

¹³ Over deze onderscheiden versies van het 'Tableau Économique' zie Ronald L. Meek, 'The Economics of Physiocracy', ed. Allen & Unwin, London, 1962, en Marguerite Kuczynski and Ronald L. Meek, 'Quesnay's Tableau Économique', ed. Mac Millan & Kelly, London-New York 1972.

Weulersse catalogiseerde de Manuscripten in 'Les Manuscrits Économiques de François Quesnay et du Marquis de Mirabeau aux Archives Nationales', Paris, 1910.

¹⁴ Oncken, 'Geschichte', T. I, tegenover blz. 324.

¹⁵ Henry Higgs, 'The Physiocrats, Six Lectures on the French Economists of the 18th Century', 1897 (Reprints of Economic Classics, ed. Aug. M. Kelley, New York 1968), baseerde zich op deze uitgave.

¹⁶ Mirabeau had in het derde deel van 'l'Ami des Hommes' de aandacht gevestigd op de 36 Maximes, die Sully in 1604 aan zijn koning, Hendrik IV, had aangeboden als een Schets van Beleid.

¹⁷ Oncken, 'Oeuvres', p. 155.

¹⁸ Pierre Du Pont (1739-1817) werd als lid van de Constituante Du Pont de Nemours

genoemd naar de herkomst van zijn familie, ter onderscheiding van een naamgenoot. Hij week in 1793 uit naar de Verenigde Staten, keerde na de Vrede van Amiens (1802) terug naar Frankrijk, aanvaardde na de val van Napoleon een ambt onder Lodewijk XVIII en nam opnieuw de vlucht naar Amerika toen Napoleon van Elba ontsnapte. Hij bleef zijn laatste levensjaren in Amerika waar zijn zoon Eleuthère Irénée Du Pont, een chemicus en medewerker van Lavoisier een buskruitfabriek had gesticht. Diens kleinzoon Pierre Samuel Du Pont (1870–1954) bouwde de familie-onderneming uit tot het bekende concern Du Pont de Nemours. In 1905 publiceerde Schelle een artikel 'Quesnay et le Tableau Économique', *Revue d'Économie Politique*, XIX (1905) p. 490–521, waaruit bleek dat hij een origineel exemplaar van het Tableau onder ogen had gehad. In zijn boek 'Le docteur Quesnay', Paris 1907, p. 243, schreef hij 'on croyait l'édition définitive perdue, mais le hasard en a mis dans nos mains un exemplaire'. De Oostenrijker Stephan Bauer die vermoedde waar Schelle zijn wijsheid vandaan had, schreef naar Amerika, maar kreeg een ontkennend antwoord. Zestig jaar later had Marguerite Kuczynski meer geluk.

¹⁹ Deze 'Explication' is te beschouwen als een uitwerking van een brief die Quesnay aan Mirabeau schreef, zie Meek, 'The Economics of Physiocracy', p. 115–117.

²⁰

²¹ 'Extrait' 3e versie, Maxime 21.

²² 'Extrait' 3e versie, Maxime 11.

²³ 'Extrait' 3e versie, Maxime 12.

²⁴ 'Extrait' 3e versie, Maxime 17.

²⁵ 'Extrait' 2e versie, p. 2 note.

²⁶ Op 28 maart 1764 verbood de regering om nog iets over staatszaken of financiën in druk te doen verschijnen. Dit verbod werd niet nageleefd, maar de regering durfde niet in te grijpen.

²⁷ De 'Gazette' is te beschouwen als de opvolgster van het 'Journal du Commerce et de l'Agriculture'.

²⁸ Het 'Journal économique' (1751–1770) bleek voor de Physiocraten ontoegankelijk.

²⁹ Baudeau was de redacteur en oprichter van de 'Ephémérides du citoyen, ou chronique de l'esprit national', opgericht in 1758. Na zijn 'beking' wijzigde hij de naam van zijn tijdschrift om daarmee aan te geven dat een nieuwe koers werd ingeslagen.

Henry Higgs, 'The Physiocrats' (1897), blz. 64, stelt dat het de invloed van Du Pont was die Baudeau deed overgaan tot het Physiocratie. Edgard Depitre daarentegen zegt in zijn 'Notice' bij de heruitgave in 1920 van het boek van Le Mercier de la Rivière 'L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés politiques' (1767), blz. XI: 'En juin 1766, Le Trosne a converti l'abbé Baudeau, fondateur des 'Ephémérides du Citoyen, ou Chronique de l'Esprit national', périodique dans lequel il avait combattu sur plusieurs points les idées de Quesnay et de ses disciples. Au lendemain du renvoi de Du Pont, le néophyte vint mettre au service de Quesnay son Journal qui devient 'Les Ephémérides du Citoyen ou Bibliothèque raisonnée des Sciences morales et politiques'. Le premier numero avec un article de Quesnay et un avertissement de Baudeau, paraît en janvier 1767.

³⁰ De bundel is in twee delen onderscheiden.

Het eerste deel (abusievelijk op de voorpagina met het jaartal 'Leyde, MDCCLXVIII' gedateerd) omvat:

- a. Discours de l'Éditeur
- b. Le Droit Naturel
- c. Analyse du Tableau Économique
- d. Observations Importantes
- e. Maximes Générales du Gouvernement Économique d'un Royaume Agricole
- f. Notes sur les Maximes

Het tweede deel draagt als titel 'Discussions et Développemens, sur quelques-unes Des Notions de l'Économie Politique. Pour servir de seconde Partie au Recueil intitulé: 'Physiocratie'. Dit deel is gedateerd 'A Leyde, MDCCLVII' en omvat:

- g. Avis de l'Éditeur
- h. Problème Économique (premier)

(Is het voordeel voor de Natie bij een hogere graanprijs groter dan het nadeel van een

- hogere broodprijs)
- i. Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans:
 1. Du Commerce (over het belang van vrijhandel)
 2. Sur les Travaux des Artisans (waarom de nijverheid 'steriel' is)
 - j. Second Problème Economique (over de gevolgen van een *indirekte* belasting)
- De artikelen van de hand van Quesnay bevinden zich uiteraard ook in Oncken, 'Oeuvres'. Oncken nam daarin ook de 'Maximes' op en de 'Notes sur les Maximes'.
- ³¹ Oncken, 'Oeuvres', p. 764.
- ³² Weulersse, 'Mouvement', t. II, p. 122. De verwijzing slaat op: Condillac, 'le Traité des sensations', 1754.
- ³³ Weulersse, 'Mouvement', t. I, p. 232.
- ³⁴ Schelle zegt dat de grondrente door de Physiocraten werd beschouwd als de prijs van de opeenvolgende investeringen in de grond: 'Les Physiocrates regardaient la rente comme le prix des avances successivement faites au sol par les propriétaires. Turgot, qui faisait sortir la propriété principalement de l'occupation, voyait dans la rente un pur don de la terre au delà des avances du cultivateur et du prix de ses peines' ('Oeuvres de Turgot', t. II, p. 29). Het punt waarop Schelle attendeert kwam in het volle licht doordat Du Pont eigenmachtig veranderingen in de tekst van Turgot's 'Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses' had aangebracht en Turgot insisterde op een 'tirage à part' van de onvervalste tekst.
- ³⁵ F. Quesnay, 'Analyse du Tableau Économique', in Du Pont 'Physiocratie', p. 59; Oncken, 'Oeuvres', p. 314.
- ³⁶ Weulersse, 'Mouvement', t. II, p. 142.
- ³⁷ M. Nisaque, 'Observations sur l'intérêt de l'argent' (Janv. 1766), Oncken, 'Oeuvres', p. 402. Quesnay was van oordeel dat de wettelijke maximumrente moest worden gerelateerd aan het rendement van grondbezit. 'Le rapport naturel de conformité du taux de l'intérêt de l'argent avec le prix et le revenu des terres, exige la même règle pour décider équitablement entre le créancier et le débiteur dans les cas litigieux'. Oncken, 'Oeuvres', p. 403.
- ³⁸ Men herinnere zich dat Cantillon sprak van een driedeling waarbij de eigenlijke Rent ongeveer gelijk was aan de exploitatiekosten. Het resterende derde deel dekte de winst van de ondernemer.
- Ook zij herinnerd aan de 8e Maxime van het 'Extrait' die luidt: 'Que les avances des Fermiers soient suffisantes pour que les dépenses de la culture reproduisent au moins cent pour cent'.
- ³⁹ 'Explication', p. iij.
- ⁴⁰ 'Extrait' 3e versie, Maxime 5.
- ⁴¹ Opgemerkt zij dat Quesnay in zijn 'Explication', wanneer hij het maatschappelijk vermogen inventariseert, de totale geldvoorraad toedeelt aan de 'classe stérile' en een grootte geeft van £1 milliard. Van dit bedrag zegt hij dat het is 'à peu près égal au produit net'.
- ⁴² In het 'Second Problème Économique' waarin Quesnay de gevolgen van een indirecte belasting trachtte te schetsen, wijdde hij aan dit aspect bijzonder veel aandacht. (Zie Du Pont, 'Physiocratie', p. 442-488; Oncken, 'Oeuvres', p. 696-720).
- ⁴³ Quesnay, 'Analyse du Tableau', in Du Pont, 'Physiocratie', p. 63-64, voetnoot 5; Oncken, 'Oeuvres', p. 315, voetnoot 1.
- ⁴⁴ Quesnay, 'Analyse, Septième Observation'; Du Pont, 'Physiocratie', p. 90; Oncken, 'Oeuvres', p. 325.
- ⁴⁵ Du Pont, 'Physiocratie', p. 65; Oncken, 'Oeuvres', p. 316.
- ⁴⁶ In Du Pont staat abusievelijk 'pour les avancer'. Oncken verbeterde deze tekst in 'pour les avances'.

¹ Henry Higgs, 'The Physiocrats', p. 97.

² G. Schelle, 'Oeuvres de Turgot et Documents le concernant', ed. F. Alcan, Paris 1913–1919, 5 delen. Ruim een eeuw eerder had Du Pont reeds 'Oeuvres de Turgot' uitgegeven, die echter onvolledig en door Du Pont's vrijmoedige invoegingen onbetrouwbaar zijn.

³ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 82, p. 512.

⁴ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 91, p. 677.

⁵ G. Weulersse, 'La Physiocratie à la fin du règne de Louis XV', (1770–1774), Presses Universitaires de France, Paris 1959, p. 3, ontleend aan Schelle, 'Oeuvres de Turgot', t. III, no. 120, p. 484.

⁶ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 91, p. 667.

⁷ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 82, p. 507. Brief aan Du Pont d.d. 20 februari 1766.

⁸ Schelle, 'Oeuvres', t. III, no. 132, p. 614/615. De tweede cursivering is van ons.

⁹ Schelle, 'Oeuvres', t. III, no. 120, p. 480 seq.

Turgot gaf een vernietigend oordeel over de kwaliteit van een door Du Pont geschreven toneelstuk 'Joseph Second'. Hij ontraadde het te doen opvoeren. Verder betoogde hij dat de keizer hardleers was en wellicht Europa eerlang in vlammen zou doen opgaan. Hij bezwoer Du Pont af te zien van zijn voornemen om het stuk aan Joseph II op te dragen.

¹⁰ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 82, p. 519.

¹¹ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 82, p. 510. Brief aan Du Pont d.d. 20 februari 1766.

¹² Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 81, p. 503. Brief aan Hume d.d. 7 september 1766.

¹³ Schelle, 'Turgot', ed. F. Alcan, Paris 1909, p. 17. George Haussmann voerde na de revolutie van 1848 grote stedenbouwkundige werken in Parijs uit. Met name de grote boulevards zijn zijn werk.

¹⁴ Schelle, 'Oeuvres', t. I, no. 24, p. 242. Madame de Graffigny onderhield een 'salon' waar abbé Turgot graag verscheen.

¹⁵ H. W. C. Bordewijk, 'Inleiding', p. 272. Bordewijk confronteert Turgot's brief met J. J. Rousseau's 'Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes', waarin deze ongelijkheid als onnatuurlijk brandmerkt, teweeg gebracht door de maatschappij die de van nature goede mens zou hebben bedorven.

¹⁶ Schelle, 'Turgot', p. 29. Ook in Schelle, 'Oeuvres', t. I, p. 21. In deze periode noemde Turgot zich abbé Turgot. Na het overlijden van zijn vader diende hij zich aan als abbé Turgot de Brucourt, naar een van de landgoederen van zijn overleden vader. De naam Turgot de Brucourt gebruikte hij ook in de periode van zijn ambt bij het Parlement van Parijs (1751–1761).

¹⁷ Op 10 maart 1762 werd in Toulouse na een langdurig proces de Protestantse koopman Jean Calas ter dood gebracht op beschuldiging van moord op zijn zoon die tot het katholicisme was overgegaan. Calas stierf terwijl hij zijn onschuld volhield. Voltaire ontdekte dat een ernstige rechterlijke dwaling had plaatsgevonden en wist de publieke opinie te winnen voor zijn standpunt. Op 7 maart 1764 schiep een arrest van de Raad van State de mogelijkheid van een proces van revisie, op 9 maart 1765 werd de zaak gebracht voor de 40 rechters, 'Maitres des requêtes de l'Hotel'. Turgot was een van hen. Eenstemmig verleenden zij Calas volledig eerherstel.

¹⁸ Schelle, 'Turgot', p. 69–81. In 1763 vroeg Turgot bewilliging om het ambt van 'Président à Mortier' dat zijn oudste broer, de markies van Sousmont hem wilde overdoen, te mogen aanvaarden. Dat werd hem geweigerd. Zie Schelle, 'Oeuvres', t. I, p. 50.

¹⁹ Het land van Gex was in 1601 door Frankrijk geannexeerd maar bleef in een economische unie met Zwitserland verbonden. In feite werd het door Parijs als buitenland aangemerkt. Voltaire, een man met een laag karakter maar als scherpzinnig en polemisch schrijver van grote invloed, om zijn ideeën uit Frankrijk verbannen, woonde sinds 1759 op het landgoed Fernay dat op naam stond van zijn nicht. Hij ontwikkelde er een verbazingwekkende werkzaamheid en raakte vanwege zijn omvangrijk publicistisch werk en uitgebreide correspondentie zeer bekend. Voor de 'Verlichte Geesten' ontwikkelde Fernay zich tot een soort bedevaartsoord en Voltaire werd vereerd als de Patriarch van Fernay.

²⁰ Zie Schelle, 'Oeuvres', t. I, p. 442–471. Tucker (1711–1799) was aanvankelijk rector van het College van Bristol, vervolgens decaan te Gloucester. De volledige titel luidt: 'Questions Importantes sur le Commerce à l'occasion des oppositions au dernier Bill de Naturalisation des protestants étrangers'.

²¹ Schelle, 'Oeuvres', t. I, no. 31 p. 385.

²² Schelle, 'Oeuvres', t. I, no. 40 p. 582.

Turgot citeert hier Gournay's vertaling van Child.

²³ Schelle, 'Oeuvres', t. I, no. 40 p. 580.

²⁴ Schelle, 'Oeuvres', t. I, no. 41 p. 586.

²⁵ Oncken, 'Geschichte', T. I., S. 283–315, in het bijzonder S. 303–304.

²⁶ Schelle, 'Oeuvres', t. I, no. 42 p. 608.

²⁷ Ook als Turgot zijn manuscript niet eigenhandig schreef maar aan zijn secretaris dikteerde, zouden verschillen in handschrift zichtbaar moeten zijn geweest indien het stuk in kwestie inderdaad veel later, zeg na 1776, zou zijn tot stand gekomen, zoals Oncken veronderstelt.

²⁸ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 82 p. 507.

²⁹ Schelle, 'Oeuvres', t. III, no. 116 p. 421.

³⁰ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 90 p. 658–665.

³¹ Turgot, 'Observations sur le Mémoire de Graslin', Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 89, p. 640.

³² Commentaar van Turgot op Galiani, in een brief aan Mlle de Lespinasse, d.d. 26 januari 1770. Schelle, 'Oeuvres', t. III, no. 116, p. 421: 'Je dirai encore généralement que quiconque n'oublie pas qu'il y a des États politiques séparés les uns des autres et constitués diversement, ne traitera jamais bien aucune question d'économie'.

³³ De vertaling, die Jakob Mauvillon in 1775 met medeweten en instemming van Turgot uitgaf, telt 101 paragrafen en onderscheidt zich ook door een afwijkende alinea-indeling van de edities van Du Pont en van Schelle. Feilbogen, die in navolging van H. von Scheel (1868) op dit feit attendeerde, merkt op dat Mauvillon in zijn voorwoord allerlei bijzonderheden meedeelt maar niet zegt dat hij in het origineel veranderingen had aangebracht, 'Die Uebersetzung scheint also auf einem abweichenden Originalmanuscript zu beruhen' (Sigmund Feilbogen, 'Smith und Turgot', Wien, ed. Alfred Hölder, 1892, S. 41). I. C. Lundberg, 'Turgot's Unknown Translator', p. 17, vermeldt Feilbogen's opmerking over de afwijkende alinea-indeling doch maakt geen melding van zijn verwijzing naar een afwijkend 'Originalmanuscript'.

Het lijkt ons waarschijnlijk dat Turgot een aantal handgeschreven copieën van zijn tekst heeft laten vervaardigen, vooreerst ten behoeve van Ko en Yang, maar ook voor anderen. Het feit dat de minute die Schelle in het archief van het kasteel van Lantheuil aantrof de aantekening draagt 'pour duplicata' wijst daarop (Schelle, 'Oeuvres', t. II, nr. 83, p. 523). Wellicht heeft Mauvillon een exemplaar ontvangen of kon hij beschikken over het manuscript dat Turgot op 16 maart 1770 terugvroeg van zijn voormalige secretaris Caillard (Schelle, 'Oeuvres', t. III, nr. 116, p. 407). Caillard zou, volgens P. D. Groenewegen, behulpzaam zijn geweest bij de totstandkoming van de Duitse vertaling (P. D. Groenewegen, 'The economics of A. R. J. Turgot', ed. Martinus Nijhoff, The Hague 1977, p. XXI).

De in 1793 verschenen Engelse vertaling draagt als titel 'Reflexions on the Formation and the Distribution of Wealth', telt 101 paragrafen en heeft eveneens een afwijkende alinea-indeling.

Voor wat betreft de problematiek wat als de 'echte' tekst van de 'Réflexions' mag gelden moge worden verwezen naar Lundberg, o.c., en naar Groenewegen o.c.

³⁴ Schelle volbracht zijn reconstructie reeds in 1888 en nam de door hem gezuiverde tekst op in deel II van zijn 'Oeuvres de Turgot', dat in 1914 verscheen.

De in 1914 verschenen Duitse vertaling, verzorgd door Valentine Dorn, 'Betrachtungen über die Bildung und Verteilung des Reichtums', Jena 1914, met een voorwoord van prof. dr. H. Waentig, is gebaseerd op de door Schelle gezuiverde tekst.

Vermeld zij nog dat E. Daire en H. Dussard in 1844 'Oeuvres de Turgot' uitbrachten, waarin de 'Réflexions' werden opgenomen zoals zij in 1808 door Du Pont in deel 5 van diens 'Oeuvres

de Turgot' waren uitgegeven, derhalve de vervalste tekst van de 'Ephémérides'. Turgot stond inderdaad op het standpunt dat de oorspronkelijke paragraaf 75 verwijderd moest worden. Op 5 mei 1774 schreef hij aan Caillard dat indien er een Duitse vertaling zou komen, die paragraaf niet moest worden opgenomen en de overige paragrafen moesten worden vernummerd (Schelle, 'Oeuvres', t. III, nr. 141, p. 675–676).

³⁵ 'Réflexions', § XCIX, Schelle, 'Oeuvres', t. II, p. 601.

³⁶ 'Réflexions', § III, Schelle, o.c., p. 536.

³⁷ 'Réflexions', § LXVI, LXVII, Schelle, o.c., p. 572–575.

³⁸ 'Réflexions', § V, Schelle, o.c., p. 537.

³⁹ 'Réflexions', § VI, Schelle, o.c., p. 537.

⁴⁰ Zie bijv. 'Réflexions', § LXII en LXVII, Schelle, o.c., p. 569 resp. 574.

⁴¹ 'Réflexions', § LXVIII, Schelle, o.c., p. 575.

⁴² 'Réflexions', § LIII, Schelle, o.c., p. 564.

⁴³ 'Réflexions', § LXIV, Schelle, o.c., p. 571.

⁴⁴ 'Réflexions', § LXIII, Schelle, o.c., p. 571.

⁴⁵ 'Réflexions', § LXXXVIII, Schelle, o.c., p. 593.

⁴⁶ 'Réflexions', § LXXXIX, Schelle, o.c., p. 593.

⁴⁷ 'Réflexions', § XCIX, Schelle, o.c., p. 600.

⁴⁸ 'Réflexions', § C, Schelle, o.c., p. 601.

⁴⁹ 'Réflexions', § LXXXIX, Schelle, o.c., p. 593.

⁵⁰ 'Réflexions', § LXXVI t/m LXXXI.

⁵¹ 'Réflexions', § LXXIII, Schelle, o.c., p. 578.

⁵² 'Réflexions', § XCIV en XCV, Schelle, o.c., p. 597/598.

⁵³ 'Réflexions', § XCVIII, Schelle, o.c., p. 599–600.

⁵⁴ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 82, p. 520, Brief aan Du Pont d.d. 22 december 1766 'J'hésite beaucoup si je donnerai le prix'.

⁵⁵ Schelle, 'Oeuvres', t. II, no. 89, p. 644.

⁵⁶ Idem, p. 651.

⁵⁷ Idem, p. 645.

⁵⁸ Idem, p. 647.

⁵⁹ Idem, p. 649.

⁶⁰ Idem, p. 649.

⁶¹ Idem, p. 654–655.

⁶² Idem, p. 656.

⁶³ Schelle, 'Oeuvres', t. III, no. 108, p. 154–201.

⁶⁴ Schelle, 'Oeuvres', t. III, no. 102, p. 79–98.

⁶⁵ Idem, p. 82.

⁶⁶ Cantillon, 'Essai', III, ch. V.

⁶⁷ Schelle, 'Oeuvres', t. III, no. 102, p. 88.

⁶⁸ Idem, p. 91.

⁶⁹ Idem, p. 92. In § XXXII van de 'Réflexions' stelde Turgot reeds dat de tussen de onderscheiden vraag- en aanbodsofferten liggende middenprijs ook de marktprijs wordt.

⁷⁰ Schelle, 'Oeuvres', t. IV, p. 60.

⁷¹ Schelle, 'Oeuvres', t. V, p. 4.

⁷² Idem, p. 20.

NOTITIES BIJ HOOFDSTUK 7

¹ Weulersse, 'Le Mouvement Physiocratique', t. I, p. 212.

Over de gebeurtenissen in 1763 en '64 leze men: René Girard, 'l'Abbé Terray et la Liberté du Commerce des Grains', 1769–1774, ed. Les Presses Universitaires de France, Paris 1924, Ch. I.

² Weulersse, o.c., t. I, p. 227.

³ Schelle, 'Oeuvres', t. III, nr. 116, p. 420–421.

⁴ Schelle, 'Oeuvres', t. III, nr. 117, p. 451.

⁵ F. Galiani, 'Della Moneta', uitg. verzorgd door Fausto Nicolini, ed. G. Laterza & Figli, Bari, 1915, p. 104–105, 'Le ricchezze d'uno Stato sono le terre, le case, il denaro'.

J. B. Say vermoedde dat Galiani bij het schrijven van della Moneta werd geholpen door oudere en ervaren mensen, met name door abbé Intieri en Markies Rinuccini. Zie J. B. Say, 'Traité d'Économie Politique', Paris, 6e édition 1891, p. 20.

⁶ Galiani, 'Moneta', p. 128–130.

⁷ Galiani, 'Moneta', p. 103–109.

⁸ Galiani, 'Moneta', p. 130.

⁹ Galiani, 'Moneta', p. 27. 'Perciò io, con ogni mio studio m'ingegnerò dimostrare quello, che non solo i metalli componenti la moneta, ma ogni altra cosa al mondo, niuna eccettuandone, ha il suo naturale valore, da principe certi, generali e constanti derivato.

¹⁰ Galiani, 'Moneta', p. 28.

¹¹ Galiani, 'Moneta', p. 29. 'Utile è tutto quello che produce un vero piacere'.

¹² Galiani, 'Moneta', p. 32. 'L'esser poi questa bellezza del vetro e del cristallo fatta dall'arte e non dalla natura, ciò non varia il pregio, se non perché ne varia la rarità'.

¹³ Galiani, 'Moneta', p. 33.

¹⁴ Galiani, 'Moneta', p. 36.

¹⁵ Galiani, 'Moneta', p. 38. 'ma i dotti, i savi, che sono quasi il gemme fra il talenti, hanno meritamente altissimo prezzo'.

¹⁶ Het dalende verloop van de vraagfunctie en het stijgende van de aanbodfunctie zijn in Galiani's betoog besloten. Ook treft men in feite het begrip prijselasticiteit bij hem aan.

¹⁷ Galiani, 'Moneta', p. 44.

¹⁸ Galiani, 'Moneta', p. 40.

¹⁹ Galiani, 'Moneta', p. 44.

²⁰ Galiani, 'Moneta', p. 45. 'Quello, che la gravità é nella fisica, è il desiderio di guadagnare o sia di viver felici, nell' uomo'.

²¹ Galiani, 'Dialogues sur le Commerce des blés' (1770), uitg. verzorgd door Fausto Nicolini, ed. R. Ricciardi, Milano Napoli (1959), p. 69.

²² Galiani, 'Dialogues', p. 140.

²³ Galiani, 'Dialogues', p. 172.

²⁴ Galiani, 'Dialogues', p. 110.

²⁵ Galiani, 'Dialogues', p. 118.

²⁶ Galiani, 'Dialogues', p. 224.

²⁷ Galiani, 'Dialogues', p. 125.

²⁸ Galiani, 'Dialogues', p. 422.

Fausto Nicolini die een heruitgave van de Dialogues in de oorspronkelijke tekst verzorgde, voegde aan de publicatie een elftal bijlagen toe. Aan de 8e bijlage, getiteld 'La Campagne dei fisiocrati Contro i 'Dialogues' e la 'Bagarre Galiani' ontleenden wij ons citaat.

NOTITIES BIJ HOOFDSTUK 8

¹ Oncken, 'Geschichte', T. I, S. 429.

² Weulersse, 'Mouvement', t. II, p. 122.

³ L'Abbé de Condillac, 'Le Commerce et le Gouvernement, considérés relativement l'un à l'autre', Amsterdam M. DCC.LXXVI, I, ch. XXVIII, p. 312.

⁴ Condillac, o.c., I, p. 1.

⁵ Condillac, o.c., I, ch. I, p. 16.

⁶ Condillac, o.c., I, ch. I, p. 15.

⁷ Condillac, o.c., I, ch. X, p. 79.

⁸ Condillac, o.c., I, ch. I, p. 10.

⁹ Condillac, o.c., I, ch. I, p. 11.

¹⁰ Condillac, o.c., I, ch. XIV, p. 118–119.

¹¹ Condillac, o.c., I, ch. XVI, p. 133.

- ¹² Condillac, o.c., I, ch. XXIV, p. 263.
¹³ Condillac, o.c., I, ch. XVI, p. 133.
¹⁴ Condillac, o.c., I, ch. XVIII, p. 183.
¹⁵ Condillac, o.c., I, ch. V, p. 51.
¹⁶ Condillac, o.c., I, ch. VI, p. 56.
¹⁷ Condillac, o.c., I, ch. IX, p. 76.
¹⁸ Condillac, o.c., I, ch. X, p. 77 (cursivering van ons).
¹⁹ Condillac, o.c., I, ch. IX, p. 74.
²⁰ Condillac, o.c., I, ch. XXIII, p. 255. De schrijfwijze 'bled' voor tarwe treft men aan in de editie van 1776. Het is een schrijfwijze die in de 17e en 18e eeuw normaal was. Men treft haar aan bijv. in de oorspronkelijke uitgaven van de geschriften van Boisguillebert. De hedendaagse schrijfwijze zou zijn 'blé'. Het moderne woord 'bled' betekent negorij.

NOTITIES BIJ HOOFDSTUK 9

- M.S. = Theory of Moral Sentiments, ed. London 1853, Reprints of Economic Classics, ed. Aug. M. Kelly, New York 1966.
W.N. = An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.
De Romeinse cijfers verwijzen naar Book en Chapter, de Arabische naar deel en bladzijde van de editie Everyman's Library (1947). Tussen haakjes vindt men de nummering van de alinea van de 'Glasgow Edition', uitgegeven in 1976, die de oorspronkelijke tekst van 1776 bevat.
L.J. = Lectures on Jurisprudence. Verwijzingen betreffen de editie die Edwin Cannan in 1896 uitgaf onder de titel 'Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms'.

- ¹ John Rae, 'Life of Adam Smith', Londen-New York, 1895, p. 1.
² William R. Scott, 'Adam Smith as student and professor', Glasgow 1937, p. 419-421. Scott zegt dat Smith omstreeks 1755 een eigen woning ontving. Voordien moet hij ergens als onderhuurder hebben gewoond.
³ Townshend was op Smith opmerkzaam geworden door het succes van diens 'Theory of Moral Sentiments'.
⁴ Rae, o.c., p. 178.
⁵ Vgl. D. D. Raphael, 'The Impartial Spectator', in 'Essays on Adam Smith' ed. by Andrew S. Skinner and Thomas Wilson, Oxford 1975, p. 92, 128-129.
⁶ Rae, o.c., p. 188.
⁷ De hertogin van Enville was de kleindochter van de hertog van La Rochefoucauld (1613-1680), de schrijver van 'Réflexions ou Sentences et Maximes Morales' (1664), waarin hij zijn afkeer uitsprak over de wereld die, ondanks soms de schijn van het tegendeel, zich alleen door eigenbelang laat leiden.
⁸ Rae, o.c., p. 11.
⁹ Rae, o.c., p. 12.
¹⁰ Edwin Cannan, 'Introduction' to 'Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms', p. XXVI.
¹¹ Rae, o.c., p. 14-15.
¹² Scott, o.c., p. 44.
¹³ Dugald Stewart, 'Account of the Life and Writings of Adam Smith, L.L.D.', anno 1793. Bijlage bij M.S. ed. 1853, p. XVII. Ook Rae, o.c., p. 54-55.
¹⁴ Ronald L. Meek, 'Social Science and the Ignoble Savage', Cambridge 1976, is van mening dat de 4-fasentheorie (hunting, pasturage, agriculture, commerce) voor het eerst door Smith zou zijn geredigeerd. Zie J. M. M. De Valk, Het Sociale Denken van Adam Smith, Mnd. Economie, 41 jrg, okt. 1976, blz. 4.
¹⁵ Zie Schumpeter, 'History', p. 182; J. Ralph. Lindgren, 'The Social Philosophy of Adam Smith', ed. M. Nijhoff, The Hague 1973, ch. I; voorts ook R. H. Campbell and A. S. Skinner, 'General Introduction', tot de (1776) 'Glasgow Edition' W. N.

- ¹⁶ Vgl. W. P. D. Wightman, 'Adam Smith and the History of Ideas', in 'Essays on Adam Smith'.
- ¹⁷ M.S., p. 501.
- ¹⁸ M.S., p. 503.
- ¹⁹ Schumpeter, o.c., p. 182.
- ²⁰ M.S., p. 264.
- ²¹ M.S., p. 264-265.
- ²² Scott, o.c., p. 117.
- ²³ L.J., p. 164, n. 1. Over arbeidsverdeling zie ook p. 166, n. 1, die een citaat bevat uit de 'Encyclopédie', dl. 1, 1755.
- ²⁴ Zie Andrew S. Skinner, 'Adam Smith, an Economic Interpretation of History', in 'Essays on Adam Smith', p. 172. Een volledige inventaris van de persoonlijke bibliotheek van Adam Smith treft men aan in Tadao Yanaiharu, 'Catalogue of Adam Smith's Library, in the possession of the University of Tokyo', Tokyo 1952. Men raadplege in het bijzonder blz. 78, 88 en 96 t/m 99. Smith bezat alle belangrijke Physiocratische boekwerken. Ook Condillac's 'Le Commerce et le Gouvernement' bleek in zijn bezit. Voor de wordingsgeschiedenis van de 'Wealth of Nations' is evenwel dat boek niet van belang, wel het feit dat Smith beschikte over Boulainvilliers 'État de la France', Herbert 'Essai sur la Police des Grains', Mirabeau 'L'Ami des hommes', 'Théorie de l'Impôt' en 'Philosophie Rurale' en Du Pont 'Physiocratie'. Vermeldenswaard is de aanwezigheid van Cantillon's 'Essai sur la Nature du Commerce en Général' (p. 98) en van een aantal jaargangen van het 'Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances' en van de 'Ephémérides'. In het bijzonder is van belang dat de jaargang 1769 van laatstgenoemd tijdschrift in Smith's verzameling werd aangetroffen omdat daarin Turgot's 'Réflexions' werden gepubliceerd.
- ²⁵ Scott, o.c., p. 321.
- ²⁶ Pierre Du Pont, 'Mémoires sur la vie et les ouvrages de Turgot', 1782, p. 100. Vgl. Feilbogen, o.c., S. 41.
- ²⁷ L.J., p. XXX-XXXI.
- ²⁸ L.J., p. XXVIII.
- ²⁹ L.J., p. 224.
- ³⁰ Thomas Hobbes (1588-1679) was een Engelse filosoof, wiens voornaamste werk 'Leviathan' in 1651 verscheen.
- ³¹ Samuel baron van Pufendorf (1632-1694), jurist en historicus, geboren te Chemnitz, schrijver van onder andere: 'De Jure naturae gentium libri octo' (1672).
- ³² L.J., p. 107.
- ³³ Meek stelt dat de 4-fasentheorie een vondst is van Smith. (Zie noot 14). John Millar echter wees op de invloed van Montesquieu. Zie hoofdstuk 9 § 4.
- A. W. Coats, 'Adam Smith and the Mercantile System', in 'Essays on Adam Smith', p. 221 voetnoot 10, vestigt er de aandacht op dat andere Schotse auteurs deze zelfde fasetheorie aanhingen. Skinner in voornoemde 'Essays', p. 174, spreekt over 'Turgot's (unpublished) notes - as early as 1750 - for a Universal History', en wijst verder op Sir James Steuart 'Principles', in concept gereed in 1758, en op Lord Kames' 'Historical Law Tracts' 1758.
- ³⁴ L.J., p. 160.
- ³⁵ L.J., p. 165.
- ³⁶ L.J., p. 170.
- ³⁷ L.J., p. 169.
- ³⁸ In de W.N. erkent Smith een dergelijk verband voor de laagste klasse der samenleving. Hollander overdrijft wanneer hij stelt dat Smith 'throughout presumed the labour force to be a datum'. Samuel Hollander, 'The Economics of Adam Smith', 1973, p. 115.
- ³⁹ L.J., p. 165.
- ⁴⁰ L.J., p. 191.
- ⁴¹ L.J., p. 210.
- ⁴² L.J., p. 220.
- ⁴³ L.J., p. 220.
- ⁴⁴ L.J., p. 224. Op deze bladzijde berekent Smith de waarde van het nationale produkt

van Engeland. Hij taxeert daarbij de Engelse agrarische produktie op het drievoud van de grondrente. Smith berekent aldus een landbouwproduktie van 72 miljoen, een door de nijverheid toegevoegde waarde van 28 miljoen en concludeert aldus tot een nationaal produkt van 100 miljoen.

⁴⁴ L.J., p. 254.

⁴⁵ L.J., p. 256.

⁴⁶ L.J., p. 258.

⁴⁷ Scott, o.c., p. IX, *Cursivering van ons*.

⁴⁸ R. L. Meek and A. S. Skinner, 'The Development of Adam Smith's Ideas on the Division of Labour', in 'The Economic Journal' nr. 332, Dec. 1973, vol. 83, p. 1094-1116. De auteurs maakten gebruik van de hen ter beschikking staande voorkennis van de destijds nog niet gepubliceerde versie van de 'Lectures' 1762-63. Beide fragmenten zijn als bijlage bij genoemd artikel opgenomen.

⁴⁹ Scott, o.c., p. 317.

⁵⁰ Lindgren, o.c., p. 85.

⁵¹ Meek and Skinner, o.c., p. 1103.

⁵² Scott, o.c., p. 126.

⁵³ Scott, o.c., p. 320.

⁵⁴ L.J., p. 224.

⁵⁵ Scott, o.c., p. 345-346.

⁵⁶ Scott, o.c., p. 327.

⁵⁷ W.N., IV, V, 2, 38 (IV, V, b, 39). Men herinnere zich Hume's opstel over de 'Jealousy of Trade'.

⁵⁸ W.N., IV, V, 2, 39 (IV, V, b, 40).

⁵⁹ W.N., IV, V, 2, 16 (IV, V, a, 23).

⁶⁰ W.N., IV, V, 2, 27 (IV, V, b, 7).

⁶¹ W.N., IV, V, 2, 39 (IV, V, b, 39) 'Reason of State' doet denken aan Galiani's 'Raison d'État'.

⁶² W.N., IV, II, 1, 400 (IV, II, 9).

⁶³ W.N., V, II, 2, 307-308 (V, II, b, 3-7).

⁶⁴ W.N., IV, II, 1, 408 (IV, II, 30).

⁶⁵ Lindgren, o.c., p. 85.

⁶⁶ W.N., IV, VII.

⁶⁷ W.N., IV, II, 1, 402 (IV, II, 14).

Smith geeft overigens elders, in het voetspoor van David Hume, als opvatting weer dat 'commerce and manufactures gradually introduced order and good management' (W.N. III, IV, 1, 363; III, IV, 4). Is hiermede niet erkend dat de *algemene* ontwikkeling kan worden bespoedigd?

⁶⁸ W.N., II, III, 1, 295 (II, III, 2).

⁶⁹ W.N., IV, IX, 2, 168 (IV, IX, 28).

Smith geeft een versie ten beste van de Physiocratische theorie die niet geheel orthodox is te noemen, namelijk waar hij stelt dat in deze theorie 'profit' als een noodzakelijke kostenfactor wordt beschouwd.

⁷⁰ W.N., II, V, 1, 324 (II, V, 12).

⁷¹ Rotwein, o.c., p. CVI-CVIII.

⁷² P. W. Klein, 'Adam Smith, Historicus', Mnd. Economie, 41e jrg., oktober 1976, blz. 18-30. Deze schrijver richt zich niet specifiek op Book III.

⁷³ Smith's wijze van geschiedschrijving wordt wel aangeduid als 'hypothetical or conjectural history, which is not designed as an accurate account of the historical past, but is intended to reveal the orderly unfolding of the process of change and, more often than not, also to point a moral'. (A. W. Coats, o.c., p. 224). Ook Klein typeert Smith's wijze van geschiedschrijving in deze geest.

⁷⁴ Vgl. Andrew S. Skinner's artikel 'An Economic Interpretation of History' in 'Essays on Adam Smith', p. 154-158.

⁷⁵ Klein, o.c., blz. 22.

⁷⁶ W.N., V, I, 2, 185 (V. T. I, a, 8).

⁷⁷ W.N., I, V, 1, 27 (I, V, 3).

⁷⁸ W.N., I, XI, 1, 223 (I, XI, n, 9).

⁷⁹ W.N., II, II, 1, 251 (II, II, 5).

⁸⁰ W.N., I, VI, 1, 42 en 46 (I, VI, 5 en 17).

⁸¹ W.N., II, II, 1, 251 (II, II, 5).

⁸² W.N., II, V, 1, 324 (II, V, 12).

⁸³ Hollander, o.c., p. 145.

^{83a} W.N., II, III, 1, 302 (II, III, 18).

⁸⁴ W.N., I, VI, 1, 42 (I, VI, 50).

⁸⁵ W.N., I, V, 1, 31 (I, V, 15). Vergelijk echter hetgeen Smith zegt in W.N. IV, V (voetnoot 59) over de reële waarde van 'corn'.

⁸⁶ W.N., I, V, 1, 26 (I, V, 1).

⁸⁷ Lindgren, o.c., p. 94-95.

⁸⁸ W.N., I, V, 1, 27 (I, V, 4).

⁸⁹ W.N., I, VI, 1, 44 (I, VI, 9).

⁹⁰ W.N., I, VI, 1, 48 (I, VI, 24).

⁹¹ Vgl. W.N. I, VI, 1, 42 (I, VI, 5): Zodra naast arbeid ook kapitaal in het productieproces zijn intrede doet, doet zich het volgende voor: 'the value which the workmen add to the materials ... resolve itself in this case in two parts, of which the one pays their wages, the other the profits of their employer upon the whole stock of materials and wages which he advanced'. Smith rekent - oorzakelijk - de gehele toegevoegde waarde toe aan arbeid, hoe noodzakelijk de medewerking van de factor kapitaal ook moge zijn. (Cursivering van ons)

⁹² W.N., Introduction, 1, 2 (Introduction, Section 6).

⁹³ W.N., I, IX, 1, 83 (I, IX, 11).

⁹⁴ W.N., I, IX, 1, 82 (I, IX, 11).

⁹⁵ W.N., I, VIII, 1, 60 (I, VIII, 14).

⁹⁶ W.N., I, VIII, 1, 71 (I, VIII, 40).

⁹⁷ W.N., I, VIII, 1, 61 (I, VIII, 19, 20).

⁹⁸ W.N., I, VII, 1, 48 (I, VII, 3).

⁹⁹ W.N., I, XI, 1, 132 (I, XI, a, 8).

Drie alinea's eerder leest men: 'The rent of land ... considered as the price paid for the use of land, is naturally a monopoly price. It is not at all proportioned to what the landlords may have laid out upon the improvement of the land, or to what he can afford to take; but to what the farmer can afford to pay' (I, XI, a, 5).

De uitdrukking 'monopoly price' heeft nogal eens aanleiding gegeven tot misverstand. Zij betekent slechts dat de grondrente een prijs is die uitsluitend door schaarste wordt bepaald en niet door produktiekosten. De grondrente is dan ook niet de vrucht van de private eigendom van grond waaruit het instituut van de pacht voortkomt. Een eigenaar zal, zoals Smith zelf aangeeft, niet bereid zijn het gebruik van zijn grond af te staan als hij geen pacht kan bedingen, maar dat betekent niet dat er persé iemand is die in staat en bereid is die pacht te betalen. Zie W.N. I, XI, 1, 151, (I, XI, C, 13). Anderzijds geeft Smith te kennen dat grondrente ook kan optreden bij de eigenaar-landbouwer. Zie W.N. I, VI, 1, 47 (I, VI, 20 en 23).

Het is dus onjuist om zoals Ricardo deed te stellen dat volgens Smith de grondrente optrad als gevolg van 'appropriation' en vervolgens de prijsverhoudingen is gaan beïnvloeden (D. Ricardo, *Principles of Political Economy and Taxation*, Ch. II, ed. Dent, London 1955, p. 41). Men moet echter Ricardo toegeven dat Smith nogal in- en uitpraat en met name door een onderscheid te maken tussen mijnbouw en landbouw aanleiding heeft gegeven tot de opvatting dat hij de grondrente althans in de landbouw als een natuurlijk gegeven en daarmede als een der prijsbepalende factoren beschouwt (zie Ricardo, o.c., Ch. XXIV).

¹⁰⁰ W.N., I, XI, 1, 195 (I, XI, h, 6).

'The lowest price ... is the price which affords nothing to the landlord, of which rent makes not any component part, but which resolves itself altogether into wages and profits'.

¹⁰¹ W.N., I, VIII, 1, 61-62 (I, VIII, 22).

Over China zie I, VIII, 1, 63 (I, VIII, 24); ook W.N. I, IX, 1, 85 (I, IX, 15), waar Smith zich

heel wat minder positief over China's rijkdom uitlaat. China sluit zich bijna geheel af voor de wereldhandel. Lokale mandarijnen zijn corrupt en maken het de ambachtslieden onmogelijk kapitaal te vormen.

¹⁰² W.N., II, I, 1, 248 (II, I, 26).

¹⁰³ W.N., II, I, 1, 246 (II, I, 13).

¹⁰⁴ W.N., II, I, 1, 245 (II, I, 10).

¹⁰⁵ W.N., II, I, 1, 247 (II, I, 18).

¹⁰⁶ W.N., II, I, 1, 246 (II, I, 14 t/m 17).

¹⁰⁷ W.N., II, I, 1, 248 (II, I, 25).

¹⁰⁸ W.N., II, IV, 1, 316 (II, IV, 8).

¹⁰⁹ W.N., II, I, 1, 249 (II, I, 28).

¹¹⁰ W.N., II, III, 1, 301 (II, III, 14).

¹¹¹ W.N., II, III, 1, 302 (II, III, 18). Cursivering van ons.

¹¹² Turgot, 'Réflexions', par. XL.

¹¹³ W.N., II, IV, 1, 316-317 (II, IV, 9).

Smith zet zich af tegen Locke, Law en Montesquieu en vele anderen die de daling welke de rentevoet in Europa sinds de 16e eeuw vertoond had, toeschreven aan de toevloed van zilver en goud uit Amerika.

¹¹⁴ W.N., II, V, 1, 321 (II, V, 1).

¹¹⁵ W.N., II, V, 1, 324 (II, V, 12).

¹¹⁶ W.N., II, V, 1, 327 (II, V, 21).

¹¹⁷ W.N., II, V, 1, 328 (II, V, 21).

De 'Wealth of Nations' verscheen in hetzelfde jaar als waarin de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring werd afgelegd. De 'Boston Tea Party', waarmede de opstand begon had plaats op 16 december 1773.

¹¹⁸ W.N., III, I, 1, 337 (II, I, 2).

¹¹⁹ W.N., III, III, 1, 357 (III, III, 12).

¹²⁰ W.N., III, IV, 1, 363 (III, IV, 4).

¹²¹ W.N., III, IV, 1, 366 (III, IV, 10).

¹²² W.N., III, IV, 1, 367 (III, IV, 10).

¹²³ W.N., III, IV, 1, 369 (III, IV, 17).

POST SCRIPTUM

Na de voltooiing van onze studie namen wij kennis van 'Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV', door Steven L. Kaplan, ed. Martinus Nijhoff, The Hague 1976. Lezing van deze indrukwekkende studie heeft ons geen aanleiding gegeven om onze tekst te herzien.